

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-8/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Kushmanov Jasur Baxodirovich, f.f.f.d., dots.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Karimov Ravshanbek Allayarovich, q.-x.f.f.d., k.i.x.
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, f.f.f.d.
Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.

Najmeddinov Axmad Raxmatovich, PhD, dots.
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.f.d., dots.
Normuratov Oybek Ulug‘berdiyevich, q.-x.f.d., dots.
Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.
Pazilov Abduvayeyt, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№8/3 (141), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 208 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

Achilov A.T. Janubiy Sug'dning antik davr va ilk o'rta asrlarda Buyuk ipak yo'lidagi iqtisodiy madaniy aloqalarda tutgan o'rni	5
Allanazarova U.Z. Janubiy Orolbo'yi o'rta asr shaharlari topografiyasi: kecha va bugun	9
Bobomurodov F.K. Aholining ziyorat an'alariga nazar: o'tmish va bugun	12
Cho'liyev O.R. Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida yangi muzeylar tashkil etilishi	14
Dilmurodov B. Qashqadaryo viloyatida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar tarixi	16
Dilmurodov B. Mustaqillik yillarida "Nasaf", "Mash'al", "Sho'rtan" va "Sevinch" futbol klublari faoliyati	19
Djumaniyazov L.A. Xorazmshoh Anushteginiylar boshqaruvida davlat mahkamalari va mansablarining tutgan o'rni	21
Duschanov R.R. Sovet hukumatining soliq siyosatiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlari tarixi	23
Ergashev U.M. Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston SSRning soliq siyosati tarixi	27
G'affarov M.Q. Markaziy Osiyoda harbiy ish rivojida ulov vositalarining tutgan o'rni	30
Haqqulov M.Y. Sovetlar hukmronligi davrida Farg'ona vodiysida qishloq xo'jaligi tarmog'ida olib borilgan islohotlar	33
Jalilov I.G'. Qarshi shahri mahallalari: shakllanishi va rivojlanishi	36
Jalilov I.G'. Janubiy O'zbekiston mahallalarida aholini ijtimoiy muhofaza qilishning o'ziga xos jihatlari	38
Jalilov I.G'. Mahalla institutining fuqarolik jamiyati shakllanishidagi roli	41
Joldasbaeva G.R. Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbek xalqida homilador va tug'gan ayollar ovqatlanishiga bog'liq urf-odat va an'alar	43
Jumayev A.S. O'zbekiston SSR xalq xo'jaligini rivojlantirishda rahmonqul qurbonovning faoliyati	47
Ibragimova G.F. XIII–XVI asrlarda Xorazmning Volgabo'yi bilan savdo-iqtisodiy aloqalari	50
Ibragimova G.F. O'rta asr manbalarida Urganchning xalqaro savdo markazi sifatidagi o'rni	55
Kamalova D.A. Qabr va qabristonlarning tarixiy - etnografik xususiyatlari	61
Karimov M., Rahmonqulova O. Mustaqillikning dastlabki yillarida Koson tumanining iqtisodiy va ijtimoiy holati	64
Mamajonov S.X. "Amir Temur: tarix, siyosat, meros" asarida Amir Temur va To'xtamishxon munosabatlarining o'rganilishi	67
Masharipov Sh.R. Sovet hokimiyatiga qarshi kuchlarning "katta terror" davrida qatag'on qilinishi	70
Misrbekova M.M. G'aznaviylar davrida davlatchilik ramzlari: siyosiy, diniy va ma'muriy omillar tahlili	75
Muminov A.B. Xorijiy ekspeditsiyalar merosining turkiston tarixini o'rganishdagi ahamiyati: Robert Kennedi va uning "Xuroson va Markaziy Osiyoga sayohat" asari misolida	78
Muxtorov A.B. Formation of the periodical press and representation of educational reform in Soviet Uzbekistan during the 1920s	81
Najimatdinov K. Najmiddin Zohidiyning ilmiy faoliyati: biografik va adabiy manbalar tahlili	84
Nazarov S.B. Kreml siyosatining O'zbekiston SSRdagi siyosiy hayotga ta'siri	87
Nazarov S.B. O'zbekiston SSR siyosiy boshqaruvidagi o'zgarishlar	90
Nurmuxammedov M.X. Ichanqal'a timsoli – ota darvoza xususida	92
Pardayev L. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar: mustamlakachilik siyosati va uning oqibatlari	95
Qudratillayev P. Qadimgi Rimda ijtimoiy himoya tizimi	98
Rajabova D.Sh. Abu Ali Ibn Sinoning Xorazm (Ma'mun akademiyasi) dagi ilmiy-falsafiy faoliyati va tarixiy-manbashunoslik tahlili	101
Rajabov R.Sh. Futbolning paydo bo'lishi hamda dunyo bo'yicha ommalashuvi	104
Rajabov R.Sh. "Paxtakor" futbol klubining tuzilishi va futbol rivojlanishidagi o'rni	106
Sadikov A.I. Amudaryo bo'limi va Xiva xonligi o'rtasidagi siyosiy hamda ijtimoiy munosabatlarning arxiv manbalarida qayd etilishi va manbashunoslik tahlili	109
Sanginova M.X. Mahalla tizimining shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari	113

To'xtabekov K.A. Muhammad Shayboniyxon ismi: tarixiy manbalardagi shakllari va etimologik talqinlar	116
Xakimjonova N.G'. Yodgora Nasriddinova — O'zbekiston tarixida birinchi ayol rahbar va davlat arbobi	121
Xamrayeva S.I. Mustaqillik arafasida O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasi va tibbiyotning ahvoli	124
Xolmamatov F.S. Ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya tizimining yaratilishi va ularning qo'llab-quvvatlanishi	127
Xo'jayorov A.O. XIX asrning oxirida Shahrisabz vohasida ilmiy – adabiy muhit tarixi	129
Yuldashova Z.X. Xorazm ertaklarining o'rganilish jarayoni va tarixiy bosqichlar	131
Бекмухаммад У. Бухоро ва Хоразмда жадидлар ҳаракати: ўхшаш жиҳатлари, фарқли томонларининг киёсий таҳлили	134
Икромов Н.М., Бабаев С.Т. Кавилар ва уларнинг Қадимги Бактрия маданий меросининг шаклланишидаги ўрни	140
Мажидов Ш.Ф. Общее культурно-историческое наследие как объединяющий фактор в Центральной Азии	145
Матякубов Ш.С. Хон ёрликлари: мазмун-моҳияти, турлари, ваколатлари ва ёрлик эгаларига берилган имтиёзлар	149
Назилов А.Д. Военная стратегия Амира Темура в походе против Тохтамыша-хана: художественная реконструкция	152
Низаматдинов Е.К. Муҳаммад ибн Маҳмуд Кардарийнинг «Шарҳ мушкилот ал-Кудурий» асарининг ҳанафий фикҳида тутган ўрни	155
Тоиров А.О. Ануштегиний – Хоразмшоҳ Алоуддин Отсиз ва унинг давлатчилигимиз тарихидаги ўрни	158
Қадамбаев Ш. Зарафшон воҳасининг географик ҳолати, иқтисодий омиллари ҳусусида	160
PEDAGOGIKA FANLARI	
Aminova A. Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishning o'ziga xos murakkabliklari	163
Azizova M.A., Murodov S.A. Inkluziv ta'limda botanika fanini o'qitishda interaktiv pedagogik texnologiyalardan foydalanish	165
Bunyodova P.B. Umumta'lim maktablarida jahon adabiyoti namunalarini qiyoslab o'qitishning nazariy-metodik asoslari	168
Davronov R.I. Oliy ta'lim muassasalari imkoniyati cheklangan talabalarida jismoniy sifatlarni tarbiyalashning pedagogik asoslari	171
Irgashev R.S. Ixtisoslashtirilgan san'at maktablarida kreativ yondashuv asosida kasbiy kompetensiyani takomillashtirishga yo'naltirilgan metodikaning sinovdan o'tkazilishi	175
Jurayeva S. Umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitishning o'ziga xos muammolari	178
Norqobilov A.B. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida chet tili o'qitishning asosiy maqsadi	180
Qo'chqarov X.I. Ichki kasalliklar fanini o'qitishda simulyatsion texnologiyalaridan foydalanishning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari	183
Rashidov A.Sh. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini aktdan foydalanishga tayyorlash mazmunini takomillashtirishning metodologik tamoyillari	186
Romanova L.K. Modeling pedagogical processes that ensure the comprehensive physical development of children in preschool education	191
Salayeva S.Sh. Bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari	196
Samarova Sh.R. O'quvchilarda kognitiv jarayonlarni psixologik diagnostika va korreksiyalashning nazariy-instrumental asoslari	198
Shukurova G.G'., Ergasheva F.B. The strategic integration of authentic materials in developing writing proficiency	202
Zayniddinov A. Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tilining ahamiyati va ta'lim jarayonidagi roli	204

UO'K 94(575.1)

JANUBIY SUG'DNING ANTIK DAVR VA ILK O'RTA ASRLARDA BUYUK IPAK YO'LIDAGI IQTISODIY MADANIY ALOQALARDA TUTGAN O'RNI**A.T.Achilov, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada antik davr va ilk o'rta asrlarda Janubiy Sug'dning Buyuk ipak yo'li tizimida tutgan iqtisodiy va madaniy o'rni tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda Janubiy Sug'd hududining Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo munosabatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati, shuningdek, madaniy almashinuv jarayonlaridagi ishtiroki ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Жанубий Сугд, Буюк ипак йўли, антик давр, ilk ўрта асрлар, иқтисодий алоқалар, маданий алмашинув, савдо йўллари.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и научной литературы анализируется экономическая и культурная роль Южного Согда в системе Великого Шелкового пути в античности и раннем Средневековье. Исследование рассматривает значение Южного Согда в развитии торговых отношений между Востоком и Западом, а также его участие в процессах культурного обмена.

Ключевые слова и фразы: Южный Согд, Великий Шелковый путь, античность, раннее Средневековье, экономические отношения, культурный обмен, торговые пути.

Abstract. This article analyzes the economic and cultural role of Southern Sogd within the system of the Great Silk Road during antiquity and the early Middle Ages, based on historical sources and scholarly literature. The study examines the significance of Southern Sogd in the development of trade relations between East and West, as well as its participation in processes of cultural exchange

Key words: Southern Sogd, Great Silk Road, antiquity, early Middle Ages, economic relations, cultural exchange, trade routes.

O'rta Osiyo antik davri miloddan avvalgi IV asrdan-milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib yirik, murakkab tuzilishga ega shaharlarning paydo bo'lidi va rivojlandi. Shaharlar odatda qadimiy sug'orma dehqonchilik hududlarida, tabiiy vohalarda va savdo yo'llari kesishgan nuqtalarda shakllangan. O'rta Osiyoning janubiy hududlari, xususan, Sug'd va Xutan (Sharqiy Turkiston) o'lkalari o'zlarining geografik joylashuviga ko'ra, Buyuk ipak yo'lidagi savdo manzillarining chorrahasidan o'rin olib, ularning ko'pchiligi antik va ilk o'rta asrlarda ushbu savdo yo'lining qadimiy va muhim yo'nalishi bo'lmish "Janubiy tarmoq" bo'ylab joylashgan edi. Shu bilan birga, Sug'd o'lkasidagi bir qator shaharlar, xususan, Janubiy Sug'd ushbu tarmoq bilan uzviy bog'langan bo'lib, sug'dlik savdogarlar Ipak yo'li tijorati faoliyatida katta o'rin tutganlar[18]. Shuningdek, tadqiqotchilar orasida ushbu tarmoqlar bo'yicha farqli fikrlar ham mavjud bo'lib, unga ko'ra, ilk o'rta asrlarda Buyuk ipak yo'lining 3-tarmog'i - Dasht (Shimoliy) yo'li, Markaziy yo'l va Janubiy yo'l tarmoqlari mavjud edi [6].

Tadqiqotchilarning fikricha, antik davrga kelib, O'rta Osiyo aloqa yo'llari tizimida muhim o'zgarishlar yuz beradi [6]. Mintaqadagi turli-tuman iqtisodiy-madaniy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari va yo'nalishlariga bu davrda vujudga kelgan siyosiy vaziyat, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar sezilarli ta'sir ko'rsatgani bilan izohlanadi.

Har ikkala tarmoqning katta qismi Turk xoqonligi tarkibidagi hududlarda bo'lishi ushbu tarmoqlar bo'ylab joylashgan savdo-iqtisodiy markazlarning xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilgan. Shuningdek, xoqonlikning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayotida o'ziga xos o'rin egallagan, qadimdan hunarmandchilik hamda iqtisodiy masalarda moxir sug'diy aholi bu davrda ham xalqaro savdoda faol ishtirok etib, Ipak yo'li bo'ylarida, xususan, Sirdaryoning quyi va o'rta havzasi, Yettisuv va Sharqiy Turkiston, Urxun vodiysi (Mug'uliston), Shimoliy- G'arbiy Xitoy kabi o'lkalardagi tijoratning rivojlanishiga munosib hissa qo'shadilar. Turk xoqonligining asosiy tayanch xududlari hisoblangan bu hududlarga Sug'd aholisining migratsiyasi kuchayishi oqibatida bir necha

turkiy-sug'diy yirik shaharlar paydo bo'ladi. Sirdaryoning o'rta oqimlari havzasidagi Forob (O'tror), Isfijob (Sayram), Yettisuvdagi Tarozi, Balosog'un, Sharqiy Turkistondagi Beshbaliq (Turfon atrofi), Mug'ulistondagi Boybaliq kabi yirik shaharlarga asos solganlarning yoki ular aholisining ma'lum qismini sug'diylar tashkil etishi [12] ham buni yaqqol isbotlab turibdi.

Eftaliylar davlati hukmronligi yillarida Janubiy Sug'dning siyosiy va iqtisodiy mavqiyi yanada ortib, Naxshab shahri ushbu davlatning siyosiy markazlaridan biri bo'lgani [19], Kesh shahri ma'lum bir muddat butun Sug'dning siyosiy markaziga aylangani [11], bu davrda Sug'dning Toxaristonga tutashgan joylari mavqiyi oshishida bosh omillarni tashkil etardi. Bu hududlardan o'tuvchi karvon yo'llari bu yerdagi yirik shahar - Naxshabda birlashib, bu yerdan janubga Darband (Temir darvoza – Boysun – G'uzor yo'lida) darasi orqali Toxaristonga, undan janubi g'arbga yo'l olganlari esa, ushbu o'lkaga tutash Xurosonga olib chiqqan [17]. Birinchi yunalish Xuzor (G'uzor) orqali Darbanddan o'tib Chag'oniyon va Termizga olib borsa, ikkinchisi Amudaryoning o'rta oqimidagi Kelif, Kerki, Burdalik kabi kechuv yo'lida joylashgan shaharlardan o'tib, Toxaristondan o'tib Hindistonga, Xurosondan o'tib esa, Eron va Old Osiyoga eltuvchi karvon yo'llari edi [6].

629-yilda Toxaristonga kelgan xitoy roxibi Syuan Szan bu yerni quyidagicha ta'riflaydi: "Tiye-men (Temir darvoza)ning o'ng va sul tomoni toqqa tutashgan. Tog' benihoya yuksak va tik qoyalardan iborat. Tor bir joy bo'lishiga qaramay (bu yerdan) o'tish qiyin va tahlikali. (Darvoza)ning ikki tomonidagi devor kabi qoya ham temir rangidadir. (Bu yerga) taxtadan qilingan temir darvoza joylashtirilgan va (bu darvozalar) temir qismlar bilan bir-biriga jipslashtirilib, mustahkamlangandir. Darvozalarning tepalarida anchagina qung'iroqchalar osilgan. (Bu yer) oshib o'tish qiyin va juda yaxshi qo'riqlangani uchun ushbu joy shunday nomlangan" [3].

O'zining egallagan hududi va tabiiy geografik joylashuviga ko'ra Sug'd o'lkasidan bir necha baravar yirik bo'lgan qo'shni Toxaristondan o'tib esa Buyuk ipak yo'lining aynan janubiy tarmog'ida o'rin olib, katta qismi adirlar va tog'lar bilan qurshalgan hamda o'z navbatida antik va ilk o'rta asrlardagi karvon yo'llaridan keladigan serdaromad bo'y yerlariga ega edi. Ulardan biri Darband o'sha davr yozma manbalarida "Temir darvoza" ma'nosida qadimgi turk bitiklarida "Temir Kapig'", xitoy yilnomalarida «Tiye-men» (Temir darvoza), arab manbalarida "Bob al-xadid", forsiy manbalarda "Dari Ohanin" nomlari ostida tilga olinishi bejiz emasdi.

Yuqoridagi ma'lumotdan ma'lum bo'ladiki, Temir darvoza o'sha paytlarda bojxona vazifasini o'tab, qo'shni Toxaristondan Sug'dga va u yerdan Buyuk ipak yo'lining shimoliy-sharqiy va markaziy tarmog'i bo'ylab harakat qiluvchi yoki Sug'ddan chikib Hindiston va Eronga eltuvchi janubiy tarmoqqa o'tuvchi savdo karvonlari dam olib o'tadigan asosiy manzillardan biri bo'lgan. Xitoy roxibi kelgan paytda bu manzil Toxariston yabg'ulari sulolasi (620-750) qo'l ostida bo'lib, u kelishidan ellik yil oldin bu ulka Turk xokonligi nazoratiga o'tgan, 620-yillarda esa xoqonlikning Farbiy tarmog'iga, ya'ni, Farbiy Turk xoqonligi Ashina xonadoniga mansub shahzodalardan biri "yabg'u" unvoni bilan boshqaradigan yangi sulolaga asos solingan [4], Turk xoqonligi Sug'dga boshqaruv joriy qilar ekan, bu yerning nafaqat Sosoniylarga qarshi uzoq chegaralaridagi strategik ahamiyatga ega o'lka ekanini, balki iqtisodiy ahamiyatini xam hisobga olgan bo'lishi kerak.

Antik davrda Sug'd va Toxaristonning Buyuk ipak yo'li tarmoqlaridagi faoliyati va bu yerdan o'tgan yo'llarni asosan Janubiy Sug'd va Shimoliy Toxariston asosida ko'rib chiqib [2] xulosa qilish mumkinki, bu davrda ushbu hududlar aholisining iqtisodiy va madaniy xayotida xalqaro savdo-sotiq katta o'rin egallagan. Bu esa har ikkala hududning chuqur migratsiya jarayonlariga tortilishiga olib kelgan. Yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, bu davrda Sug'd va Toxariston orasida o'zaro etnomadaniy jarayonlar yuz berishi bilan birga mintaqaning shimoli-sharqiy hududlardan ba'zi ko'chmanchi xalqlarning Zarafshon (Markaziy Sug'd) va Qashqadaryo (Janubiy Sug'd) vohasiga, shuningdek, Amudaryoning yuqori oqimida joylashgan tarixiy-geografik viloyatlarga kelib joylashuvi keng avj olgan edi [3].

Ushbu tarixiy madaniy viloyatlar orasida kechgan migratsiya jarayonlarida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va diniy omillar ham ma'lum darajada rol o'ynaydi. Bu davrda Sug'dda buddizmning ta'siri kuchayib, uning ildizi Kushon saltanati (mil.av. I - mil. III asrlar) davriga borib taqalishi bilan birga ushbu e'tiqod an'analari ilk o'rta asrlarda Toxariston viloyatida davlat dini darajasida bo'lib, Sug'd viloyatida ham o'z ta'sirini kursata boshlaydi. Sug'dda asosan zardushtiylik e'tiqodi o'z mavqeini

saqlab qolgan, biroq, har ikkala din tizimida o'zaro ta'sir holatlari ko'zga tashlanib, bu holat ko'proq tasviriy san'atda o'z aksini topadi. Afrosiyob, Panjikent, Bolaliktepa kabi saroy devoriy rasmlarida buddaviylikka xos an'analar - ilohlar tasviri, turli ramziy belgilar buning yaqqol misolidir [16]. Shuningdek sug'diylarga xos diniy an'analar Toxaristonga, xususan, uning shimoliy qismidagi hukmdorliklar -Chag'oniyon, Termiz, Xuttal va Kubodiyon jamiyatiga ta'sir qilgan numizmatik materiallardan o'rin olgan o'sha davr boshqaruvi hamda diniy e'tiqodlari bilan bog'lik sug'diy iboralar uchrashida ham o'z dalilini topadi [10].

Toxariston va Sug'd o'lkalarida migratsiya jarayonlari aynan ilk o'rta asrlarga kelib yanada kuchayishi va unga sabab bo'lgan omillar hamda natijalari ko'proq har ikkala hududga mintaqaning shimoli-sharqiy hududlari - Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuvdan bo'lgan migratsiyalarda ko'rinadi.

Sug'd va Toxaristondagi qadimiy kanjina turklari bo'yicha olib borilgan izlanishlarning ko'lamini unchalik keng emas. Z.V. Tug'on ularni "kash" yoki "kanga" elati bilan tenglashtirib, "kanjak", "kashli", "kashar" kabi turkiy etnonimlar bilan aloqadorligini ta'kidlaydi [8]. SH.S. Kamoliddinov esa ularni qadimgi yunon manbalarida kumed, arab-fors manbalarida esa kumiji, kumiji turklari deb keltirilgan elat bilan bir, deb hisoblab, bitta elat - kumed nomining turlicha variantlaridir, deb fikr bildiradi [13].

Sug'ddagi migratsiya jarayonlarida faol ishtirok etgan turkiy urug'lardan biri qarluqlar hisoblanadi. Ular Turk xoqonligi davridan to XIX asr oxiri - XX asr boshlarigacha "turk qarluqlar", "qarluq" kabi etnonimlar ostida uzlarining etnik o'zligini saqlab qolib, Zarafshonning yukori o'rta va Qashqadaryoning quyi oqimidagi yirik o'zbek urug'laridan biri sifatida e'tirof etiladilar [14]. Ilk o'rta asrlarda Sug'dagi eftaliylar bilan qarluq turklari orasida qandaydir bir darajada etnik bog'liklik borligini kursatuvchi dalillar kuplab uchraydi. Gardiziy "Zayn al-axbor" asarida (XI asr) Sug'd va Toxariston xaytallari va xallux (qarluq)lar orasida yaqin aloqalar bo'lgani to'g'risida quyidagicha yozgan: «Turk xoqoni qarluqlarning ko'paygani, ustunlikka ega bo'lgani Sug'd va Toxariston xaytallari bilan ittifoq tuzib, ulardan qiz olib, qiz bergani va Turkistonning zaiflashganini ko'rgach, o'lkasining oqibatidan qo'rqdi». Ushbu ma'lumotdan ko'rinadiki, qarluqlar turk xoqonlariga qarshi tura oladigan harbiy kuchga ega bo'lib, son jixatdan ham anchagina ustun bulishgan. Ayniqsa, ular Sug'd Toxaristondagi elatlar, xususan, Eftaliylar bilan birlashishi natijasida xoqonlikka xavf soladigan darajaga yetganlar. Bugungi kunda Mintaqaning janubiy xududlarida - Janubiy Tojikiston, Janubiy Uzbekiston, Shimoliy Afg'oniston va Hindiqush tog'lari atrofida o'zlarini qarluq urug'iga mansub deb biladigan aholi maskanlarining ancha-muncha uchrashi ilk o'rta asrlardagi migratsiya jarayonlarining mahsulidir.

Antik davrda o'rta Osiyoning janubidagi migratsiya jarayonlarida faol qatnashgan yana bir ko'chmanchi elat xalajlar bulib, Surxondaryo viloyatidagi Xolchayon, Buxoro va Samarkand viloyatlaridagi Xalaj, Xalajon kabi aholi maskanlari ular bilan bog'lanadi [15]. "Tan-shu" yilnomasida xalajlar haqidagi VII asrning ikkinchi yarmiga oid bo'lgan quyidagicha ma'lumot mavjud: "Syeye hukmdorligi Tuxolo (Toxariston)dan janubi-g'arbdadir. O'z nomi Saogyuychji va Saogyuy (Zobul) deb ataladi. Xankin boshqaruvi (656-660 yy.)da Xedaloji (Xalaj) deb atala boshlandi Boshqaruvchisi Xosina (Razni) shahrida o'tiradi" [1].

G'arb tadqiqotchilari al-Xorazmiyning "Mafotix al-ulum" (X asr) asarida "Xalajlar haytallarning qoldiqlaridir", deb keltirilgan ma'lumotga suyanib, xalajlarning kelib chiqishini myg'ul yoki turk-myg'ul urug'lar bilan bog'laydilar. O'z davrida 1900-yillarda xalajlarning kelib chiqishi haqida tuxtalgan Y. Markvart al-Xorazmiy keltirgan ushbu ma'lumot Eftaliylarning kelib chiqishini hind-eroniy, deb hisoblaydigan olimlarni o'ylantirib quyishini ta'kidlagan edi. Eronshunos olim N.Sims-Villyams yaqin yillarda 2 ta baqtriycha hujjat nashr ettirgan va ularda Amudaryoning janubida yashagan xalajlar to'g'risida so'z yuritilgan. Ulardan biri - kushon erasi buyicha 446-yil (669 y.)da yozilgan hujjatda "xalaj"lardan bo'lgan qul va ikkinchisi - 478-yil (700 y.) yozilganida esa xalajlardan bo'lgan malika "bilga-sebuk" tilga olinad [7]. Ushbu ma'lumotlar Hindiqushning shimoli - Amudaryoning janubida yashagan xalajlar borasida xitoy, hind, arab va fors manbalarida keltirilgan ma'lumotlarni tasdiqlaydi [4].

Demak, Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmog'ida migratsiya jarayonlari, hamda bu jarayonlarning sabablari va oqibatlari masalalarini bilan antik ilk o'rta asrlar misolida o'rganib chiqish shuni kursatadiki, bu davrda O'rta Osiyoning janubiy xududlari - tarixiy Sug'd o'lkasi o'zining siyosiy voqeliklarga qanchalik boyligi bilan ajralib tursa, etnomadaniy jarayonlarning bir qismi bo'lgan migratsiyalarga ham to'la bir tarixiy davr dalillanadi. Migratsiya jarayonlarining bosh sabablaridan biri avvalo, ushbu o'lkaning tabiiy geografik joylashuvi va iqlim sharoiti bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan Buyuk ipak yo'li buylab joylashgan o'nlab iqtisodiy markazlar - shaharlarning qadimdan turli el va elatlarni o'ziga jalb qilib kelishi bilan bog'langan.

Migratsiya jarayonlari ko'proq Oltoy va Tyanshan tog'lari atrofida yashovchi ko'chmanchi turkiy urug'lar tomonidan sodir etilib, ularning O'rta Osiyoning janubiga kelib joylashuvlari natijasida Sug'd va Toxaristonning etnik qiyofasi birmuncha o'zgarib, etnoslararo o'zaro aralashuv jarayonlari jadallashadi. Ayniksa, Zarafshon hamda Qashqadaryoning yuqori va quyi oqimlarida aholi sonining o'sishi ushbu hududlarda paydo bo'lgan

Ushbu holat ularning siyosiy xukmron va lisoniy jihatdan ustun turkiy muhitda turklasha boshlaganini ko'rsatadi. Maxmud Qoshg'ariy ham aynan Chochning shimolidagi Isfijob (Sayram)dan to Tarozi va Balosog'un (Yettisuv)gacha bo'lgan hududda yashovchi aholining ham sug'diycha, ham turkcha, ya'ni, ikki tilda so'zlashishi xakida gapirib, ularning Samarqand va Buxoro tomonlardan ko'chib kelganliklarini ta'kidlaydi [5]. Ushbu ma'lumot ancha keyingi davrga -XI asrga oid bo'lsa ham, sug'diylarning kuchli turkiy doiraga tushib qolib, turklashuv jarayoniga kirib kelishi davri ilk o'rta asrlarga, asosan, Turk xoqonligi davriga tug'ri kelishi hisobga olinsa, Qoshg'ariy keltirgan dalillar aynan shu davrlarga oid bo'lishi ham mumkin. Sug'diylarda turklashuv jarayonining kuchayishi aynan ilk o'rta asrlarga tug'ri kelishini tasdiqlaydigan ma'lumotlar ba'zi xitoy yilnomalarida ham uchraydi [9].

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, biz o'rganayotgan davr So'g'dning madaniy va savdo aloqalarida ichki omillar, ayniqsa, qo'shni Toxariston va qisman, Sharqiy Turkiston hamda Ustrushona tarixiy-madaniy viloyatlarining ta'siri kuchli bo'lgan. Bronza davri sharqdagi xususan, Moxenjadaro, Xarappa, Elam kabi sivilizatsiyalarning ta'siri (uy-joy qurilishlar, asosan hunarmandchilik buyumlari) esa ko'proq Shimoliy va Janubiy Baqtriyada (Surxon vodiysi, Tojikiston, Afg'oniston) kuzatiladi. So'g'd hududlaridagi qadimgi sharq madaniyatining ta'siri deyarli kuzatilmaydi.

Mintaqaning markaziy qismidan, xususan, Sug'dning kichik xokimliklaridan ba'zi aholining VIII asr boshlarida sharqqa karab ko'chishi va Farg'ona vodiysiga borib joylashganliklari Abu Ja'far at - Tabariyning "Tarix ar-rasul va-l-muluk" asarida kayd etilgan. Asarda Sug'dni arablar egallagach bir kism ishtixonlik, faylik aholi Farg'ona podshosidan boshpana so'rab borganliklari haqida ma'lumot beriladiki, bu ma'lumot ham o'sha davrdagi migratsiyalarning mohiyatini tushunib olishda yordam beradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak Buyuk ipak yo'li va uning tarmoqlari orqali mintaqaning janubiy xududlarida turli madaniyatlarning - sharqiy eroniy, turkiy va hind urf-odatlarining o'zaro aralashuvi natijasida o'ziga xos etnik turli xillik vujudga kelib, bu holat karyib bir yarim ming yildan beri bugungi kungacha u yoki bu darajada saqlanib kelayotganligi bilan muhim ahamiyatga egadir.

Zamonamiz davrida Markaziy Osiyoning janubiy hududlaridagi Pomir, Badaxshon, Hisor, Hindiqush va hatto Himolay tog'lari etaklarida tojik, Tog'li Badaxshonliklar, pushtun kabi sharqiy eroniy va o'zbek, turkman, qirg'iz kabi turkiy millatlarning birgalikda yashashliklarini o'sha davrlarning hosilasi deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абаева Т.Г. Тюрки-хильжи в Афганистане // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Вып. 3. Древность. Средние века. Новая время / Под редакцией Ш.С. Камолиддина. - Saarbrücken: LAP - Lambert Academic Publishing RU, 2018. - С. 33.
2. Аннаев Т.Дж. Образ коневода и приручителя коней на terra-cotta плитке из Тохаристана // Узбекистан археологияси. № 1 (10) - Самарканд, 2015. - Б. 29-32.
3. Boboyorov F. Farbiy Turk xokonligining davlat tuzumi: Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. - T.: UzR FA SHI, 2012. - B. 11.
4. Djumaniyazova F. Ilk urta asrlarda Toxariston va Kobul vodiysida turkiy sulolalar: Tarix fanlari buyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. — Toshkent, 2018. B. 15-17.

5. Koshg'ariy, Maxmud. Turkiy suzlar devoni (Devonulu-Otit-turk) / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3 tomlik. - T.: Fan, 1960. I- jild. - B. 66.
6. Mavlonov U. Markaziy Osiyoning qadimgi yullari. - Toshkent: Akademiya, 2008. -B. 139-142.
7. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. - Oxford University Press, 2000. - P. 74, 82, 88.
8. Togan A.Z.V. Eftalit Devletini Teskil Eden Kabilelere Dair // Fen-Edebiyat Fakultesi Arastirma Dergisi. Fas.:1, Sayi: 13. - Erzurum, 1985. - S. 65.
9. Xujayev A. Xitoy manbalarida sugddarga oid ayrim ma'lumotlar // O'zbekiston tarixi, 2004, №1. - B. 52-61.
10. Баратова Л.С. Византийско-согдийско-тюркский симбиоз на монетах Средней Азии // Second International Congress on Turkic Civilization, Bishkek, October 4-6, 2004. - Bishkek 2005. - С. 415-422
11. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. - М. - Л.: Изд. АН СССР. Том II. - 1950. - С. 316.
12. Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. - Т.: Шарк, 2006. - С. 80
13. Камолиддин Ш.С. К вопросу об этнической принадлежности древних кумедов // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Вып. 3. Древность. Средние века. Новая время / Под редакции Ш.С. Камолиддина. - Saarbrücken: LAP - Lambert Academic Publishing RU, 2018. - С. 6.
14. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: Наука, 1976. - С. 8-15
15. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана. - Т.: Muharrir nashriyoti, 2018. - С. 144, 155, 179, 180.
16. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. - М.: Искусство, 1982. - С. 101-144.
17. Рапэн К, Бо Э., Грене Ф., Рахманов Ш. Исследования в районе «Железных ворот»: краткое состояние проблемы в 2005 г. // ИМКУ. - Т., 2006. - №35. - С. 94-101.
18. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. - Т.: Узбекистон миллий энциклопедияси, 1999. - С. 105-116.
19. Сулейманов Р.Х. Древняя культура Южного Согда (VII в. до н.э.-VII в.н.э.): Дисс...докт.ист.наук. - Самарканд, 1997..С. 313-315

UO'K 904(575.1):711.424

JANUBIY OROLBO'YI O'RTA ASR SHAHARLARI TOPOGRAFIYASI: KECHA VA BUGUN

U.Z.Allanazarova, doktorant, Qoraqalpoq Davlat Universiteti, Nukus

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Janubiy Orolbo'yi hududidagi o'rta asr shaharlarining topografik tuzilishi, ularning tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda bugungi kundagi saqlanish holati tahlil qilinadi. Arxeologik qazilmalar, tarixiy yozma manbalar va zamonaviy kartografik ma'lumotlar asosida shaharlarning mudofaa inshootlari, ichki rejalashtirilishi, irrigatsiya tizimlari va iqtisodiy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, urbanizatsiya, ekologik o'zgarishlar va Orol dengizi inqirozining tarixiy yodgorliklarga ta'siri baholanadi. Tadqiqot natijalari Janubiy Orolbo'yi tarixiy shaharlarini muhofaza qilish va ularning turizm salohiyatidan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy xulosalar beradi.*

Kalit so'zlar: *Janubiy Orolbo'yi, o'rta asr shaharlari, topografiya, arxeologiya, urbanizatsiya, tarixiy meros, irrigatsiya.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются топографические особенности средневековых городов Южного Приаралья, этапы их исторического развития и современное состояние сохранности. На основе археологических исследований, письменных исторических источников и современных картографических материалов анализируются оборонительные сооружения, внутренняя планировка, ирригационные системы и экономическое значение городов. Особое внимание уделяется влиянию экологических изменений и кризиса Аральского моря на историко-культурное наследие региона. Полученные результаты могут быть использованы при разработке программ сохранения памятников и развития культурного туризма.*

Ключевые слова: *Южное Приаралье, средневековые города, топография, археология, историческое наследие, урбанизация, ирригация.*

Abstract. *This article examines the topography of medieval cities in the Southern Aral Sea region, their historical development, and their present state of preservation. Based on archaeological investigations, historical written sources, and modern cartographic data, the study analyzes urban*

planning, defensive structures, irrigation systems, and the economic significance of these cities. The research also evaluates the impact of environmental changes and the Aral Sea crisis on the region's historical heritage. The findings contribute to the preservation of cultural heritage and the sustainable development of historical tourism in the Southern Aral region.

Key words: Southern Aral region, medieval cities, topography, archaeology, urban planning, cultural heritage, irrigation.

Kirish. Janubiy Orolbo'yi qadimdan Markaziy Osiyoning muhim tarixiy va madaniy hududlaridan biri hisoblanadi. Ushbu hudud Buyuk Ipak yo'lining asosiy tarmoqlaridan birida joylashgan bo'lib, qadim va o'rta asrlarda yirik savdo, hunarmandchilik hamda madaniyat markazlari sifatida rivojlangan. Ayniqsa, Xorazm vohasi tarkibidagi shaharlar o'zining mustahkam mudofaa devorlari, rivojlangan irrigatsiya tizimlari va puxta rejalashtirilgan topografik tuzilishi bilan ajralib turgan. Bugungi kunda ushbu shahar xarobalari nafaqat arxeologik yodgorlik, balki mintaqaning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

O'tgan asr davomida S.P. Tolstov, Ya.G'. G'ulomov, B.I. Vaynberg va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Janubiy Orolbo'yi shaharlarining shakllanishi, rivojlanishi va tanazzul bosqichlarini aniqlash imkonini berdi. So'nggi yillarda geografik axborot tizimlari (GIS), aerokosmik suratlar va raqamli kartografiya usullarining qo'llanilishi tarixiy topografiyani yanada chuqurroq o'rganishga xizmat qilmoqda. Maqolaning maqsadi Janubiy Orolbo'yi o'rta asr shaharlarining tarixiy topografiyasini "kecha va bugun" tamoyili asosida tahlil qilish, ularning hududiy rivojlanish xususiyatlarini aniqlash hamda zamonaviy ekologik va antropogen omillarning tarixiy yodgorliklarga ta'sirini baholashdan iborat. Tadqiqot natijalari hududning tarixiy merosini asrash, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va madaniy turizmni takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Janubiy Orolbo'yi o'rta asr shaharlari topografiyasini o'rganish Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi, arxeologiyasi va shaharsozlik madaniyatini tadqiq etishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu hudud qadimdan Amudaryoning quyi oqimi, sug'orish tizimlari va Buyuk Ipak yo'li savdo aloqalari bilan bog'liq holda rivojlangan yirik madaniy markazlardan biri bo'lib kelgan. O'rta asr shaharlarining shakllanishi, hududiy joylashuvi, mudofaa tizimi, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini o'rganish mintaqaning tarixiy taraqqiyot jarayonlarini chuqur anglash imkonini beradi. S.P. Tolstovning "Oks va Yaksart qadimgi daltalari bo'ylab" asari Janubiy Orolbo'yi hududining tarixiy geografiyasi va qadimgi shahar madaniyatini o'rganishda muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi. Muallif arxeologik ekspeditsiyalar natijalari asosida Amudaryo quyi oqimidagi qadimgi va o'rta asr aholi manzilgohlari, qal'alar hamda sug'orish inshootlarining joylashuvi haqida muhim ma'lumotlar bergan [1. 45].

S.P. Tolstovning "Qadimgi Xorazm" asarida Xorazm sivilizatsiyasining shakllanishi, shaharlarning rivojlanish bosqichlari va urbanizatsiya jarayonlari keng yoritilgan. Tadqiqotda qadimgi shaharlarning arxitekturasini, mudofaa tizimi, xo'jalik hayoti va madaniy rivojlanish xususiyatlari arxeologik manbalar asosida tahlil qilingan [2. 96]. Ya.G'. G'ulomovning "Xorazmning sug'orilish tarixi" asari hududdagi irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan. Muallif sug'orish inshootlari nafaqat dehqonchilik taraqqiyotiga, balki shaharlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatganini ilmiy asoslab bergan [3. 83]. B.I. Vaynbergning "Xorazm tarixi" asarida hududning siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti, shuningdek, shaharlarning tarixiy rivojlanish jarayonlari yoritilgan. Ushbu tadqiqot Xorazm shaharlarining shakllanishini tarixiy davrlar asosida tahlil qilish imkonini beradi [4. 117].

A. Asqarovning "O'zbekiston xalqlari tarixi" asarida O'zbekiston hududidagi qadimgi va o'rta asr davlatlari, xalqlarning madaniy hayoti hamda shaharlarning tarixiy taraqqiyoti umumiy tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganilgan. Mazkur manba Janubiy Orolbo'yi shaharlarini mintaqaviy tarix nuqtai nazaridan tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega [5. 142]. E.V. Rtveladze o'z tadqiqotlarida Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari, davlatlari va madaniyatlarining rivojlanish jarayonlarini yoritib, shaharlarning savdo, hunarmandchilik va madaniy markaz sifatidagi o'rnini tahlil qilgan. Uning ilmiy qarashlari Janubiy Orolbo'yi shaharlarining xalqaro savdo yo'llaridagi

ahamiyatini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [6. 156]. H. Matyakubovning "Qadimgi va o'rta asrlar Xorazm shaharlari" asari bevosita Xorazm hududidagi shaharlarning topografiyasi, rivojlanish bosqichlari va arxeologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Muallif shaharlarning ark, shahriston va rabot kabi tarkibiy qismlarini, ularning vazifalari va tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilgan [7. 64].

Mazkur ilmiy manbalar asosida tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, tizimlilik, hududiy yondashuv va tarixiy-qiyosiy tahlil tamoyillari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida arxeologik manbalarni o'rganish, tarixiy hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kartografik usul va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali Janubiy Orolbo'yi o'rta asr shaharlarining joylashuvi, rivojlanish omillari va bugungi kundagi tarixiy ahamiyati aniqlandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari Janubiy Orolbo'yi hududidagi o'rta asr shaharlarining rivojlanishida tabiiy-geografik sharoit, sug'orish tizimlari va savdo yo'llari asosiy omillardan biri bo'lganligini ko'rsatdi. Shaharlar asosan Amudaryoning qadimgi o'zanlari va sug'oriladigan vohalar atrofida shakllangan bo'lib, ular siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz vazifasini bajargan. O'rganishlar davomida Xorazm shaharlarining murakkab topografik tuzilishga ega bo'lgani, ya'ni ark, shahriston va rabot qismlaridan tashkil topgani aniqlandi. Ushbu tuzilish shaharlarning mudofaa, boshqaruv, hunarmandchilik va savdo funksiyalarini amalga oshirishga imkon bergan. Shuningdek, tadqiqot natijalari Janubiy Orolbo'yi shaharlarining rivojlanishida irrigatsiya tizimlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatdi. Qadimgi kanallar va suv inshootlari atrofida aholi punktlari shakllanib, ular keyinchalik yirik shahar markazlariga aylangan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari S.P. Tolstov, Ya.G'. G'ulomov, B.I. Vaynberg va H. Matyakubovlarning ilmiy qarashlari bilan uyg'unlik kasb etadi. Ushbu olimlarning tadqiqotlari Janubiy Orolbo'yi shaharlarining shakllanishi va rivojlanishini tushuntirishda asosiy ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'rta asr shaharlarining rivojlanishi faqat siyosiy jarayonlar bilan emas, balki tabiiy muhit, sug'orish tizimlari, iqtisodiy aloqalar va madaniy almashinuv jarayonlari bilan ham chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, Xorazm hududida suv resurslaridan samarali foydalanish shaharlarning barqaror rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, Janubiy Orolbo'yi shaharlarining topografik tuzilishi hudud aholisi tomonidan yaratilgan yuksak muhandislik va shaharsozlik tajribasini namoyon etadi. Shaharlarning joylashuvi, mudofaa inshootlari va xo'jalik tizimlari o'sha davr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganligini ko'rsatadi. Arxeologik manbalar va tarixiy tadqiqotlar asosida ushbu shaharlarning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasidagi o'rni yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda Janubiy Orolbo'yi hududidagi tarixiy shahar xarobalarini o'rganish va saqlash nafaqat tarix fani, balki madaniy meros va turizm rivoji uchun ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli zamonaviy texnologiyalar asosida arxeologik tadqiqotlarni davom ettirish muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Janubiy Orolbo'yi o'rta asr shaharlari topografiyasi hudud tarixiy taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu hududdagi shaharlar tabiiy-geografik sharoit, sug'orish tizimlari, savdo yo'llari va madaniy jarayonlar ta'sirida shakllangan. O'rganilgan ilmiy manbalar asosida Xorazm shaharlarining murakkab tuzilishga ega bo'lganligi, ular nafaqat siyosiy va iqtisodiy markaz, balki ilm-fan, hunarmandchilik va madaniyat o'choqlari sifatida ham rivojlanganligi aniqlandi. Janubiy Orolbo'yi shaharlarining tarixiy topografiyasini o'rganish Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlarini chuqur tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, mazkur hududdagi tarixiy shaharlarning o'rganilishi qadimgi urbanizatsiya jarayonlari, aholi joylashuvi va madaniy aloqalarni tadqiq qilish uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Ushbu tadqiqotlar nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki mintaqaning boy madaniy merosini asrash va uni kelajak avlodlarga yetkazish imkonini beradi. Bugungi kunda ushbu tarixiy obidalarni ilmiy jihatdan tadqiq qilish, muhofaza qilish va kelajak avlodlarga yetkazish muhim vazifalardan biridir. Janubiy Orolbo'yi o'rta asr shaharlari nafaqat mintaq tarixi, balki butun Markaziy Osiyo madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tolstov S.P. Oks va Yaksart qadimgi daltalari bo'ylab. – Moskva: SSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1962.
2. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm. – Moskva: SSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1948.

3. G'ulomov Ya.G'. Xorazmning sug'orilish tarixi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1959.
4. Vaynberg B.I. Xorazm tarixi. – Moskva: Nauka nashriyoti, 1977.
5. Asqarov A. O'zbekiston xalqlari tarixi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2007.
6. Rtveladze E.V. Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari, davlatlari va madaniyatlari. – Toshkent, 2005.
7. Matyakubov H. Qadimgi va o'rta asrlar Xorazm shaharlari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2018.

UO'K 394.9

AHOLINING ZIYORAT AN'ANALARIGA NAZAR: O'TMISH VA BUGUN**F.K.Bobomurodov, mustaqil tadqiqotchi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shimoliy Surxon vohasi aholisining ziyoratgohlarda bajaradigan, “sham yoqish”, “daraxtga latta bog‘lash”, “xo‘roz so‘yish” kabi amallarining islomgacha bo‘lgan davrda shakllanganligi haqida so‘z yuritiladi. Shu bilan birga bu amallarning funksiyaviy vazifalari ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Surxon vohasi, Sariosiyo tumani, e’tiqodiy qarash, sham yoqish, daraxtga latta bog‘lash, Osiris, devlar, Avesto, gaokerna, monoteizm, politeizm.

Аннотация. В данной статье рассматриваются ритуальные действия жителей Северной Сурхандарьинской долины, совершаемые в священных местах, такие как зажигание свечей, привязывание лоскутков ткани к деревьям и жертвоприношение петуха, происхождение которых восходит к доисламскому периоду. Наряду с этим проводится анализ функционального значения и символического содержания данных обрядовых практик.

Ключевые слова: Сурхандарьинская долина, Сариасийский район, религиозные верования, зажигание свечей, привязывание лоскутков ткани к деревьям, Осирис, дэвы, Авеста, Гаокерена, монотеизм, политеизм.

Abstract. This article examines the ritual practices performed by the inhabitants of the Northern Surkhan Oasis at sacred sites, including lighting candles, tying pieces of cloth to trees, and sacrificing roosters, and argues that these practices originated in the pre-Islamic period. The study also analyzes the functional roles and symbolic significance of these ritual practices.

Key words: Surkhan Oasis, Sariosiyo District, religious beliefs, lighting candles, tying cloth strips to trees, Osiris, demons (devas), Avesta, Gaokerena, monotheism, polytheism.

Islomdan oldingi e’tiqodiy qarashlar insoniyat tarixida ajralmas o‘rin tutadi. Ushbu davrda shakllangan diniy tizimlar, odatda, tabiat hodisalarini tushunishga, o‘zining mavjudligini anglashga va jamiyatni boshqarishga qaratilgan edi. Islomgacha bo‘lgan davrda shakllangan e’tiqodiy qarashlar o‘ziga xos sintezlangan diniy madaniyatni ifoda etadi. Jumladan, tog‘lar, g‘orlar, buloqlar va daraxtlar ilohiy kuchga ega deb qaralgan.

Bugungi davrdagi muqaddas joylar, odatda, avliyolar dafn etilgan yoki ularga nisbat berilgan ziyoratgohlar sifatida e’tirof etilib, bu joylarga borib, duo qilish, daraxtga latta bog‘lash va sham yoqish kabi amallar xalq orasida keng tarqalgan. Shu bilan birga ziyoratgohga atab jonliq yoki xo‘roz so‘yish ham kam hollarda uchrab turadi. Xususan, dala tadqiqotlari jarayonida Shimoliy Surxon vohasining Sariosiyo tumani Zarxona qishlog‘idagi Atobak, Xoja Buzurg ziyoratgohlarida[7], Gazarak qishlog‘idagi Chilon azizlar[9], G‘oyib bo‘lgan azizlar ziyoratgohlarida, Tagitova qishlog‘idagi Xojaig‘or ziyoratgohida[5], Toqchi qishlog‘idagi Farmonchashma qadamjosi[6] hamda, G‘o‘lyob qishlog‘idagi Beshir ziyoratgohlarida[4] islom dini bilan bog‘liq bo‘lmagan bir qancha marosim va amallar saqlanib qolganligi aniqlandi.

Shimoliy Surxon vohasida, xususan tog‘li va chekka qishloqlarda saqlanib qolgan sham yoqish marosimi qadimdan xalq e’tiqodining muhim unsurlaridan biri bo‘lib, u zamonaviy islomiy amaliyot bilan uyg‘unlashgan holda bugungi kungacha davom etmoqda. Ushbu marosim, odatda, muqaddas qadamjolarida, avliyo maqbaralari yoki tarixiy g‘orlarda amalga oshiriladi. Bu amal aksariyat hollarda ayollar tomonidan bajariladi.

Chiroq yoqishning tarixi eramizdan avval yozilgan manbalarda keltirilgan. Gerodot ma’lumotlariga ko‘ra, qadimgilar yiliga bir marta Osirisga motam marosimi o‘tkazishgan yig‘i-sig‘i ko‘tarib, o‘zlarining ko‘ksiga mushtlashgan. Misrning barcha uylarida bir kecha davomida chiroqlar

yoqilgan va bu faqat Osiris emas, balki, olimlarning fikriga binoan, barcha marhumlarni xotirlashni anglatgan[13]. Bu marosim orqali Qadimgi Misr aholisi orasida marhumlarni xotirlash va ularga hurmat bajo keltirilgan.

Nafaqat ruhlarga balki, qadimda devlarga atab ham chiroqlar yoqishgan. Devlar haqidagi tasavvur zardushtiylikdan islomga ham o'tgan, ular yovuz ruhlar deb talqin etiladi. Ularga atab har xil urf-odatlar (maxsus ovqatlar tayyorlash, chiroq yoqish, jonliq so'yish va b.) o'tkazilgan[12]. Devlarga atab chiroq yoqish marosimi esa, ularga shu orqali go'yoki hadya yo'llangan.

Ziyoratgohlarda bajariladigan amallardan yana biri daraxt shoxlariga mato parchasini bog'lashdir. Bu aholi orasida latta bog'lash ham deb aytiladi. Daraxtni tabarruk deb bilish, biror narsa bog'lash, tagida duo qilish singari odatlar nafaqat Surxon vohasi, balki O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida uchraydi.

Daraxtni muqaddas bilish, u orqali e'tiqod qilishga oid dastlabki ma'lumotlar Avestoda keltirilgan. Avestoda Gaokerna deb nomlangan daraxt bo'lib, tanasidan sutsimon dorivor modda ajratib chiqargan va uni xaomaning bir turi deb hisoblashgan.

Eramizdan oldingi VI-V asrlarda haykalchalarning old tomoni yarim ustun tarzida qavariq ishlanganligi, iloh daraxtda makon topishi haqidagi tasavvurlar bilan uyg'unlashtiriladi. Daraxtlarda ruhlar o'ziga makon topganiga ishonch kuchli bo'lganidan, o'lkamiz mozorlaridagi daraxtlarga niyat qilib, lattalar osish odati xam kelib chiqqan[13].

Daraxtga latta bog'lash amali haqida Alixonto'ra Sog'uniyning "Turkiston qayg'usi" asarida ham ma'lumotlar keltiriladi. Bu manbada daraxtga latta bog'lashning islom diniga aloqasi yo'qligini ta'kidlanadi. "Mo'g'ullar odatlaricha katta suvlarning bo'ylariga, dovon oshuv tog'lar cho'qqilariga quruq archa butoqlarini qadab o'ltirg'izadilar. Aylantira tog' to'dalab, archa shoxlariga oq latta boylab qo'yadilar"[3]. Muallif yana isbot tariqasida hadisdan "har bir xalq podshosi dinida yashaydi" jumlasini dalil sifatida keltiradi.

Ziyoratchilar nazarida daraxt tabiatdagi muqaddas obyekt bo'lib, ilohiy olam bilan aloqa bog'laydigan vositadir. Latta – bu tilakning timsolidir. Uni daraxtga bog'lash orqali inson o'z niyatlarini ilohiy kuchlarga topshiradi. Daraxt, hamda latta insonlar va iloh o'rtasidagi vositachi vazifasini bajaradi.

Ziyoratgohga atab jonliq yoki xo'roz so'yish amali islomdan oldingi e'tiqodiy qarashlardan ekanligi haqida ko'p manbalarda keltiriladi. Xususan, Abu Bakr Muhammad Ibn Ja'far Narshaxiyning Buxoro tarixi asarida fors podshosi o'g'li Siyovushning Buxoro qal'asi ichidagi mozorida, unga atab har yili otishparastlar tomonidan navro'z kuni quyosh chiqishidan oldin xo'roz so'yilishi haqida ma'lumotlar berilgan[14]. Bunda muallif marosimni bajaruvchilar qaysi dinda ekanliklarini aniq yozish bilan bir qatorda, marosim amali maxsus kunda yoki aniqrog'i yilda bir marotaba aynan Navro'z bayramida o'tkazilishini qo'shimcha qilib yozgan.

Yuqorida keltirilgan ziyorat amallari funksiyaviy tahliliga ko'ra vazifasi bir necha turlarga bo'linadi. E'tiqodiy qarashlardan kelib chiqib himoyalovchi vazifasi bu - shu marosimlar orqali yovuz kuchlardan keladigan yomonliklar va har xil xastaliklar yaqin yo'lamasligiga, hamda inson o'zini himoya ostidaligiga ishonadi.

Qutqaruvchi vazifasiga ko'ra agar bemor odam shu amalni bajarsa, tanasidagi kasalliklar arib, betobliklardan xolos bo'lishiga ishonadi. Bunda xalq orasidagi "ixlos- xolos" iborasini asos qilib oladilar.

Aholining ziyoratga bo'lgan ishonch- e'tiqodini mustahkamlovchi vazifasiga ko'ra, insonlar shu amalni bajargandan ma'lum vaqt o'tib, niyatlari ijobat bo'lsa, ziyoratgohga ishonchlari yanada mustahkamlanadi.

Himoyalovchi, qutqaruvchi va mustahkamlovchi vazifalari bajarildi deb ishongan odamning ko'ngli taskin topadi. Bu esa o'z-o'zidan taskin beruvchi vazifasini keltirib chiqaradi.

Ziyoratgohda bo'ladimi yoki qabristonda bo'ladimi, umuman olganda ruh-arvohlarga atab chiroq yoqish islom manbalarida qattiq qoralanadi. Bunda

chiroq atab yoqilgan qarb yoki ruhga ta'zim hamda, sig'inish ma'nosi kelib chiqadi deb hisoblanadi[2]. Daraxtga narsa bog'lab, ziyoratgohdan biror niyatini ijobatiga umid qilish ham,

chiroq yoqib ruhlariga sig'inish masalasi kabi ma'noga olib keladi. Zero, islom shariatida ibodat qilish va jonliq so'yishni faqat Alloh uchun deb bajarish buyurilgan, hamda aksini qilishdan qaytarilgan[1].

Islom shariatining bu qaytarishi ham, o'z-o'zidan himoyalovchi funksiyaviy vazifani bajaradi. Islom dini monoteizmga asoslangan bo'lgani uchun, politeizmni keltirib chiqaruvchi sabablar yoki, amallardan saqlanishga chaqiradi. Bu esa politeistik e'tiqodlardan himoyalash vazifasi hisoblanadi.

Islomgacha bo'lgan davrda shakllangan e'tiqodiy qarashlar bugungi kunda ham xalq marosimlarida o'z aksini topmoqda. Shimoliy Surxon vohasida o'tkazilgan dala tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, mahalliy ziyoratgohlarda chiroq yoqish, daraxtga latta bog'lash, mozorlarda xo'roz so'yish kabi amallar keng tarqalgan bo'lib, ular islom dini qabul qilinishidan oldingi diniy tasavvurlar bilan bevosita bog'liqdir. Bu holat, bir tomondan, xalq ongida uzoq tarixiy xotira saqlanishini, ikkinchi tomondan esa, diniy sintez jarayonining tabiiy oqibatini ifodalaydi. Shu bilan birga, islom dini bu kabi amallarni bid'at va isrof deb hisoblab, ularni rad etadi. Natijada, xalq orasida diniy va e'tiqodiy tasavvurlar o'rtasida ziddiyatli, biroq amaliyotda uyg'unlashgan murakkab holat yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida, ziyoratgohlarning nafaqat diniy, balki madaniy-antropologik jihatdan ham tadqiq etilishi zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Tarjimon Abdulaziz Mansur. – T.; G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 624 b.
2. Abu Iso Muhammad At-Termiziy. Sunani Termiziy. Birinchi jild. – Toshkent: Adolat, 1999. – 255 b.
3. Alixonto'ra Sog'uniiy. Turkiston qayg'usi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2020. – 496 b.
4. Dala yozuvlari, Sariosiyo tumani G'o'lyob qishlog'i, 03.01.2024-yil.
5. Dala yozuvlari, Sariosiyo tumani Toqchi qishlog'i, Bo'riyev Hakimali, Melikov Hamroqul axboroti, 04.01.2024-yil.
6. Dala yozuvlari, Sariosiyo tumani Toqchi qishlog'i, Shoymardonov Fayzulla aboroti, 23.09.2023-yil.
7. Dala yozuvlari, Sariosiyo tumani Zarxona qishlog'i Rajabov Muhammadjon, Izzatullayev Abulfayz, Umarov Xayrullo, Mandonov Shodimurod axboroti, 04.10.2023-yil.
8. Dala yozuvlari, Sariosiyo tumani Zarxona qishlog'i, 04.10.2023-yil.
9. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, 21.06. 2024-yil.
10. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Mingqulov Jo'raqul bobo axboroti, 21.06.2024-yil.
11. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Tagitova qishlog'i, 2023-yil.
12. Islom ensiklopediyasi / tahrir hay'ati: Zuhridin Husniddinov va boshq. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004. – 357 b.
13. Karomatov H. O'zbekistonda moziy e'tiqodlari tarixi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2008. – 664 b.
14. Muhammad Ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. – T: «Fan», 1966.– 108 b.

UO'K 908

MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYO VILOYATIDA YANGI MUZEYLAR TASHKIL ETILISHI

O.R.Cho'liyev, magistrant, Osiyo Texnologiyalar Universiteti, Buxoro

ORCID:0009-0002-5140-6345

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida muzey ishini rivojlantirish borasida amalga oshirilgan islohotlar, yangi tashkil etilgan muzeylar va ularning o'lka tarixini o'rganishdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada muzeylar faoliyatidagi modernizatsiya jarayonlari, eksponatlarni saqlash va namoyish etishning zamonaviy usullari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, muzeyshunoslik, Amir Temur, Abu Muin an-Nasafiy, madaniy meros, ekspozitsiya, arxeologiya, mustaqillik davri.

Аннотация. В данной статье анализируются реформы, осуществленные в годы независимости по развитию музейного дела в Кашкадарьинской области, создание новых музеев и их роль в изучении истории края. Также в статье освещаются процессы модернизации в деятельности музеев, современные методы хранения и экспонирования экспонатов.

Ключевые слова: Кашкадарья, музееведение, Амир Темур, Абу Муин ан-Насафи, культурное наследие, экспозиция, археология, период независимости.

Abstract. *This article analyzes the reforms implemented in the development of museum management in the Kashkadarya region during the years of independence, the establishment of new museums, and their role in studying the history of the region. Furthermore, the article highlights the modernization processes in museum activities, as well as contemporary methods of preservation and exhibition of artifacts.*

Keywords: *Kashkadarya, museum studies, Amir Temur, Abu Muin an-Nasafi, cultural heritage, exposition, archaeology, independence period.*

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy o'zlikni anglash va boy madaniy merosni tiklash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyati o'zining qadimiy sivilizatsiya o'choqlari — Qarshi va Shahrisabz kabi shaharlari bilan bu jarayonda markaziy o'rin tutadi. Muzeylar nafaqat o'tmish yodgorliklarini saqlash maskani, balki xalqning ma'naviy boyligini namoyish etuvchi va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalovchi muhim ilmiy-ma'rifiy muassasalar hisoblanadi. Mustaqillikning dastlabki yillarida muzeylarga tarix va kelajak o'rtasidagi ko'prik sifatida qaralib Qashqadaryo vohasida ham sohaga doir qator islohotlar olib borildi. Avvalo, vohaning boy madaniy merosini asrash va uni kelajak avlodga qoldirish masalasi vohada muzeylar va muzeyshunoslik sohasini rivojlantirishga asosiy turtki bo'ldi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng muzeylarning faoliyat yuritishi tubdan o'zgardi. Sobiq Ittifoq davrida ideologik yo'nalishga xizmat qilgan ko'plab muzeylar yangi milliy konsepsiya asosida qayta tashkil etildi. 1998 – yil 12 yanvarda “Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida” Prezident farmoni qabul qilinib, mamlakatda muzey ishini rivojlantirish uchun muhim huquqiy asos yaratildi[1]. Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq buyuk bobokalonlarimiz xotirasini abadiylashtirish maqsadida keng ko'lamli ishlar boshlandi. 1996-yilda Amir Temur tavalludining 660 yilligi munosabati bilan Shahrisabz shahrida Amir Temur va Temuriylar davri moddiy madaniyati tarixi muzeyi yangi bino va boyitilgan ekspozitsiya bilan o'z faoliyatini boshladi. Shahrisabz shahrida 1996-yilda tashkil etilgan Amir Temur nomli moddiy madaniyat tarixi muzeyi keyinchalik muzey-qo'riqxona esa 2019 yilda tashkil etilgan bo'lib, u dastavval XVI-asrga oid Chubin madrasasi binosida joylashgan. Madrasa binosi YUNESKOning umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan[2]. Bugungi kunda muzey qo'riqxona hududiga Shahrisabz shahrining tarixiy markazidagi barcha yodgorliklar jumladan: Oqsaroy arxetiktura majmuasi, Dorut tilovat majmuasi, Dorus Saodat majmuasi, Chorsu binosi, Tarixiy masjidlar binolari, Chubin madrasasi binosi, Maqom muzeyi va boshqalar kiritilgan. Muzey-qo'riqxona fondida 35 mingdan ziyod vohaning moddiy, madaniy va ma'naviy merosi namunalari mavjud. Vazirlar Mahkamasining 621-sonli qaroriga muvofiq Shahrisabz shahrida 2018-yilda “Maqom muzeyi” faoliyati yo'lga qo'yildi. Qarorga muvofiq bir qator ustuvor vazifalar belgilab qo'yildi, jumladan :

- maqom sohasiga doir muzey ashyolarini aniqlash, to'plash, kolleksiya holiga keltirishi va namoyish qilish,

- maqom san'ati va tarixiga oid xalqimizning boy madaniy merosi, uning insoniyat tarixidagi rolini haqqoniy yoritish, shuningdek, mamlakatimizda olib borilayotgan ijobiy ishlar va erishilgan yutuqlarni keng targ'ib etishga qaratilgan muzey ekspozitsiyalarini tashkil etish,

- maqom san'atining rivojlanish bosqichlari, bu borada shakllangan ijro va ijodiy maktablar va an'analar, buyuk bastakorlar, hofiz va sozandalar merosini avaylab-asrash, o'rganish, boyitib borish, mamlakat fuqarolariga namoyish etish, dunyo jamoatchiligiga tanitish va targ'ib etish,

- muzey ekspozitsiyalari orqali fuqarolarda, ayniqsa yosh avlodda milliy va umuminsoniy qadriyatlar, bebaho tarixiy va madaniy merosga hurmat, g'urur va iftixor, Vatanga sadoqat, muhabbat tuyg'ularini tarbiyalash va kuchaytirish.[3]

Mustaqillik davrida tashkil etilgan ayrim muzeylar tarixiy xotirani tiklash vazifasini bajaradi. Bunga misol qilib “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeylarini misol qilish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 19-iyuldagi PQ-270-son qaroriga binoan siyosiy qatag'on qurboni bo'lgan yurtdoshlarimizning hayoti va faoliyatini o'rganish hamda ularning xotirasini abadiylashtirish ishlarini muvofiqlashtirish bo'yicha respublika komissiyasi tuziladi[4]. Keyinchalik viloyatlarda ham ushbu muzey namunasi muzeylar ochila boshlandi. Shu jumladan, Qarshi davlat

universiteti tuzilmasida 2018-yil 28-avgust kuni Qarshi shahridagi Abu Ubayda ibn al Jarroh ziyoratgohida muzey tashkil etildi. Ushbu muzeyda „Sovet davlati qatag‘on siyosatining boshlanishi (1926—1936)“, 1937—1938-yillardagi „Katta qirg‘in“ oqibatlari, „1940—1950-yillarda O‘zbekiston janubida amalga oshirilgan siyosiy qatag‘onlar“, „1980-yillardagi qatag‘onlar“ haqida ma’lumotlar berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktyabrdagi farmoyishiga muvofiq, 2021-yil Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi Odina masjidiga ko‘chirildi va kengaytirildi. Muzey 11 ta bo‘lim va 4 ta zaldan iborat bo‘lib, ularda Turkiston o‘lkasida olib borilgan mustamlakachilik siyosati va qatag‘onlarni aks ettiruvchi noyob tarixiy fotosuratlar, xaritalar, ashyolar va boshqa manbalar aks ettirilgan[5].

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida muzey tizimi bir qancha muhim bosqichlarni bosib o‘tdi va sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi:

-Infratuzilmaning yangilanishi va tarmoqning kengayishi, mustaqillik davrida viloyatda nafaqat markaziy – Qashqadaryo viloyat tarix muzeyining ekspozitsiyalari milliy g‘oya va xolis tarix tamoyillari asosida qayta tuzildi, balki tuman va shaharlarda yangi muzey filiallari hamda sohaviy (uy-muzeylar, memorial muzeylar) muassasalar tashkil etildi.

-Fondlar tarkibining boyishi, Viloyat muzeylarida saqlanayotgan eksponatlar soni mustaqillik yillari davomida arxeologik qazishmalar, numizmatik to‘plamlar va aholidan sotib olingan yoki taqdim etilgan etnografik buyumlar hisobiga keskin ortdi. Arxeologik va numizmatik fondlarning alohida tizimlashtirilishi muzeylar sifatini oshirdi.

-Zamonaviy muzey pedagogikasi va texnologiyalari, yangi tashkil etilgan muzey va filiallarda eksponatlarni namoyish qilishda interaktiv metodlar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Bu esa muzeylarning nafaqat saqlovchi, balki faol ta’lim-tarbiya va turizm maskaniga aylanishiga olib keldi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida yangi muzeylarning tashkil etilishi va faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi hududning tarixiy-madaniy merosini asrash, o‘rganish va targ‘ib qilishda tub burilish yasadi. Regional muzeylar bugungi kunda ilmiy-tadqiqot va ma’rifiy markazlar sifatidagi mavqeiini mustahkamlamoqda. Viloyatda muzey ishini yanada takomillashtirish va rivojlantirish bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1.Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O‘zbekiston strategiyasi". - Toshkent, 2021.
2. O‘zbekiston davlat muzeylarida mustaqillik davri tarixini yoritish masalalari (Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzey misolida). Sayfullayeva. Y. Y. 22.10.2025.
- 3.Ahmedov A. "Amir Temur va Temuriylar davri". - Toshkent, 2012.
- 4."Muzeylar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 2008-yil
- 5.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. "Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahrida maqom muzeyi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida". 06.08.2018. 621-son.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-1913 "Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to‘g‘risida"gi Farmoni, 1998 y. 12 yanvar

UO‘K 796(575.1)(09)

QASHQADARYO VILOYATIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA AMALGA OSHIRILGAN TADBIRLAR TARIXI

B.Dilmurodov, tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar tarixiy va tahliliy nuqtayi nazardan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, jismoniy tarbiya, sport, ommaviy sport, sport infratuzilmasi, yoshlar, sport maktablari, professional sport, futbol.

Аннотация. В статье с исторической и аналитической точки зрения рассматриваются меры, реализованные в Кашкадарьинской области в годы независимости Республики Узбекистан, направленные на развитие сферы физической культуры и спорта. Особое внимание уделяется развитию массового спорта, совершенствованию спортивной

инфраструктуры, деятельности спортивных школ, вовлечению молодежи в занятия физической культурой и спортом, а также развитию профессионального спорта.

Ключевые слова: Кашкадарья, физическая культура, спорт, массовый спорт, спортивная инфраструктура, молодежь, спортивные школы, профессиональный спорт, футбол.

Abstract. The article examines, from a historical and analytical perspective, the measures implemented in the Kashkadarya region during the years of independence of the Republic of Uzbekistan to develop physical culture and sports. Particular attention is paid to the development of mass sports, the improvement of sports infrastructure, the activities of sports schools, the involvement of young people in physical education and sports, and the development of professional sports.

Keywords: Kashkadarya, physical culture, sports, mass sports, sports infrastructure, youth, sports schools, professional sports, football.

Kirish. 1992-yilda “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonunning qabul qilinishi mamlakatda mazkur sohani rivojlantirishning huquqiy asoslarini mustahkamladi. Keyingi yillarda ushbu qonun takomillashtirilib, davlat tomonidan jismoniy tarbiya va sportni qo‘llab-quvvatlashning yangi mexanizmlari joriy etildi [1]. Qashqadaryo viloyati O‘zbekistonning aholi soni va hududi jihatidan yirik viloyatlaridan biri bo‘lib, unda sportni rivojlantirish uchun katta ijtimoiy va demografik salohiyat mavjud.

Viloyatning Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Koson, Chiroqchi, G‘uzor, Muborak, Yakkabog‘, Kasbi, Nishon, Dehqonobod, Mirishkor va boshqa hududlarida sport inshootlarini barpo etish, mavjudlarini rekonstruksiya qilish hamda bolalar va yoshlarni sportga jalb etish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi [2]. Qashqadaryo sport tarixida futbol alohida o‘rin egallaydi. “Nasaf”, “Mash‘al”, “Sho‘rtan” kabi futbol klublari viloyatning sport nufuzini mamlakat va xalqaro miqyosda oshirishga katta hissa qo‘shdi. Ayniqsa, “Nasaf”ning 2011-yilda Osiyo Futbol Konfederatsiyasi kubogini qo‘lga kiritishi Qashqadaryo futbolining xalqaro miqyosdagi eng yirik yutuqlaridan biri bo‘ldi [3].

Asosiy qism. Mustaqillikning dastlabki davrida O‘zbekistonda jismoniy tarbiya va sport sohasini milliy taraqqiyot talablariga moslashtirish zarurati paydo bo‘ldi. Sobiq ittifoq davrida mavjud bo‘lgan sport tizimining ayrim elementlari saqlanib qolgan bo‘lsa-da, mustaqil davlatning sport siyosatini shakllantirish, milliy sport turlarini rivojlantirish va xalqaro sport tashkilotlari bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish muhim vazifaga aylandi. Qashqadaryo viloyatida ham sportni boshqarishning yangi tizimi shakllantirildi. Sport maktablari, stadionlar, sport zallari va boshqa inshootlarning faoliyati yangi talablar asosida tashkil qilina boshlandi. Yoshlarni sportga jalb qilish davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Maktablar, kollejlari, oliy ta‘lim muassasalari va mahallalarda sport to‘garaklarini tashkil etish orqali yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil qilishga e‘tibor qaratildi. Bu jarayonda sportning nafaqat jismoniy, balki tarbiyaviy imkoniyatlaridan ham foydalanildi [4].

Sport mashg‘ulotlari yoshlar orasida intizom, mas‘uliyat, jamoaviylik va iroda kabi fazilatlarini rivojlantirish vositasi sifatida qaraldi.

Qashqadaryoda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sport infratuzilmasini kengaytirish bo‘ldi. Mustaqillik yillarida viloyat shahar va tumanlarida stadionlar, sport majmualari, futbol maydonlari, sport zallari, suzish havzalari va boshqa obyektlar barpo etildi hamda mavjud inshootlar rekonstruksiya qilindi [5].

Sport infratuzilmasining rivojlanishi, avvalo, aholining sport bilan muntazam shug‘ullanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Agar sport inshootlari ilgari asosan professional sportchilar yoki musobaqalar uchun xizmat qilgan bo‘lsa, keyinchalik ularni keng jamoatchilik uchun ochiq qilishga e‘tibor kuchaydi. Qishloq joylarda sport inshootlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Chunki Qashqadaryo aholisining katta qismi qishloq joylarda istiqomat qiladi. Shu sababli sportni faqat viloyat markazida emas, balki barcha tuman va qishloqlarda rivojlantirish masalasiga e‘tibor qaratildi. Sport infratuzilmasining kengayishi natijasida bolalar va o‘smirlar uchun mashg‘ulotlar

tashkil etish, turli musobaqalarni mahalliy darajada o'tkazish hamda iqtidorli yoshlarni saralab olish imkoniyatlari oshdi [6].

Qashqadaryo viloyatida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri bolalar va o'smirlar sportini rivojlantirish bo'ldi. Sport maktablarida futbol, kurash, dzyudo, boks, taekvondo, gimnastika, yengil atletika, shaxmat va boshqa sport turlari bo'yicha mashg'ulotlar tashkil etildi. Ushbu muassasalar yosh sportchilarni dastlabki tayyorgarlikdan boshlab yuqori darajadagi musobaqalarga tayyorlashda muhim o'rin egalladi. Bolalar sportini rivojlantirishda maktab ta'limi bilan sport maktablari o'rtasidagi hamkorlik ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini takomillashtirish, sport musobaqalarini muntazam o'tkazish va iqtidorli o'quvchilarni sport maktablariga yo'naltirish amaliyoti kengaydi.

Yoshlar o'rtasida "Umid nihollari", "Barkamol avlod" va "Universiada" kabi musobaqalar tizimining shakllanishi ham sportga qiziqishni oshirdi. Mazkur musobaqalar yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni aniqlash va ularni yuqori bosqichdagi musobaqalarga tayyorlash imkonini berdi. Mustaqillikning keyingi bosqichlarida Qashqadaryoda professional sport bilan bir qatorda ommaviy sportni rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratildi. Aholining turli qatlamlarini jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga jalb qilish maqsadida mahallalarda sport tadbirlari, yugurish musobaqalari, futbol va voleybol turnirlari, sog'lomlashtirish aksiyalari tashkil etildi. Ommaviy sportning rivojlanishi aholining sog'lom turmush tarzini shakllantirish bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Ayniqsa, yoshlar orasida sport bilan muntazam shug'ullanishni odatga aylantirishga qaratilgan targ'ibot-tashviqot ishlari kuchaytirildi [7].

Mahalla tizimining sport tadbirlariga jalb qilinishi ham muhim natijalardan biri bo'ldi. Mahallalarda sport musobaqalarining tashkil etilishi yoshlar bilan ishlashning samarali vositasiga aylandi. Qashqadaryo viloyatida sportning eng ommaviy turi futbol hisoblanadi. Mustaqillik yillarida viloyatda professional futbol tizimi sezilarli darajada rivojlandi. Qarshining "Nasaf" futbol klubi viloyat futbolining asosiy ramziga aylandi. Jamoaning O'zbekiston chempionati va kubogidagi muvaffaqiyatlari, shuningdek, xalqaro musobaqalardagi ishtiroki Qashqadaryo futbolining nufuzini oshirdi. 2011-yilda "Nasaf"ning AFC Cup musobaqasida g'olib chiqishi O'zbekiston klublari tarixidagi muhim voqea bo'ldi. Mazkur muvaffaqiyat Qashqadaryoda futbolga bo'lgan qiziqishning yanada ortishiga xizmat qildi. Muborakning "Mash'al" va G'uzorning "Sho'rtan" klublari ham viloyat futbolining rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Ushbu jamoalarning O'zbekiston oliy divizionidagi ishtiroki Qashqadaryoda futbol geografiyasining kengayishiga olib keldi.

Professional klublarning mavjudligi yosh futbolchilar uchun o'z qobiliyatlarini namoyish etish va professional darajaga ko'tarilish imkoniyatlarini kengaytirdi [8].

Xulosa. Qashqadaryo viloyatida mustaqillik yillarida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar hududning ijtimoiy va sport hayotida muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sport tizimining rivojlanishi bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlarda amalga oshirildi. Bular, avvalo, sport infratuzilmasini kengaytirish, bolalar va o'smirlar sportini rivojlantirish, ommaviy sportni ommalashtirish, professional sportni qo'llab-quvvatlash, milliy sport turlarini rivojlantirish va xotin-qizlarni sportga keng jalb etishdan iborat bo'ldi. Qashqadaryoda sport infratuzilmasining rivojlanishi aholining sport bilan shug'ullanish imkoniyatlarini kengaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Sport vazirligi va uning hududiy boshqarmalari materiallari.
2. O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasi materiallari.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi materiallari.
4. O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasi materiallari.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi materiallari.
6. O'zbekiston Respublikasi Sport vazirligi va uning hududiy boshqarmalari materiallari.
7. O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasi materiallari.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi materiallari.

MUSTAQILLIK YILLARIDA “NASAF”, “MASH’AL”, “SHO’RTAN” VA “SEVINCH”
FUTBOL KLUBLARI FAOLIYATI

B.Dilmurodov, tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida Qashqadaryo viloyatida futbol sportining rivojlanishida muhim o'rin tutgan “Nasaf”, “Mash'al”, “Sho'rtan” va “Sevinch” futbol klublarining shakllanishi, sport faoliyati, mahalliy va xalqaro musobaqalardagi ishtiroki hamda viloyat futboli taraqqiyotiga qo'shgan hissasi tarixiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston futboli, Qashqadaryo, “Nasaf”, “Mash'al”, “Sho'rtan”, “Sevinch”, futbol klubi, sport tarixi, mustaqillik, chempionat.

Аннотация. В статье с историко-теоретической точки зрения анализируются становление и спортивная деятельность футбольных клубов «Насаф», «Машгал», «Шуртан» и «Севинч», сыгравших важную роль в развитии футбола в Кашкадарьинской области в годы независимости Республики Узбекистан, их участие в местных и международных соревнованиях, а также вклад в развитие регионального футбола.

Ключевые слова: узбекский футбол, Кашкадарьинская область, «Насаф», «Машгал», «Шуртан», «Севинч», футбольный клуб, история спорта, независимость, чемпионат.

Abstract. The article provides a historical and theoretical analysis of the formation and sporting activities of the “Nasaf,” “Mash'al,” “Shurtan,” and “Sevinch” football clubs, which played an important role in the development of football in the Kashkadarya region during the years of independence of the Republic of Uzbekistan. It examines their participation in local and international competitions, as well as their contribution to the development of regional football.

Keywords: Uzbek football, Kashkadarya region, “Nasaf,” “Mash'al,” “Shurtan,” “Sevinch,” football club, sports history, independence, championship.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligiga erishishi mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida bo'lgani kabi sport tizimida ham tub o'zgarishlar uchun zamin yaratdi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab milliy sport turlarini rivojlantirish, xalqaro sport maydonida O'zbekistonning nufuzini oshirish, yoshlarni jismoniy tarbiyalash va sport orqali vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu jarayonda futbol alohida o'rin egalladi.

Qashqadaryo futboli tarixida “Nasaf”, “Mash'al”, “Sho'rtan” va “Sevinch” klublari alohida ahamiyatga ega. Ushbu jamoalarning har biri o'ziga xos tarixiy yo'lni bosib o'tgan. “Nasaf” erkaklar futbolida xalqaro miqyosdagi eng katta natijalardan biriga erishgan bo'lsa, “Mash'al” va “Sho'rtan” O'zbekiston yuqori divizionida Qashqadaryo futbolining raqobatbardoshligini namoyish etdi [1]. “Sevinch” esa ayollar futbolida uzoq yillar davomida mamlakatning eng kuchli jamoalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Asosiy qism. O'zbekiston futboli tarixiga oid materiallar, sport nashrlari, futbol statistikasi ma'lumotlari, xalqaro futbol tashkilotlarining materiallari va klublarning rasmiy tarixiy ma'lumotlari tashkil etadi. Jumladan, Osiyo Futbol Konfederatsiyasi (AFC) materiallarida “Nasaf”ning 2011-yildagi AFC Cup g'olibligi O'zbekiston klublari uchun tarixiy natija sifatida qayd etilgan [2]. “Nasaf”ning tarixiy rivojlanishini o'rganishda klubning Qarshi shahrida tashkil etilgani va 1997-yildan boshlab O'zbekiston yuqori divizionida muntazam ishtirok etgani haqidagi ma'lumotlar asos qilib olindi. “Mash'al” faoliyatini o'rganishda klubning rasmiy tarixiga oid ma'lumotlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Klub tarixida uning 1982-yilda Muborakda tashkil etilgani, dastlab “Fakel” va boshqa nomlar bilan faoliyat yuritgani hamda keyinchalik “Mash'al” nomini olgani ko'rsatiladi. “Sho'rtan” bo'yicha tarixiy va statistik ma'lumotlar jamoaning 2006-yilda O'zbekiston yuqori ligasidagi debyuti, 2010-yildagi to'rtinchi o'rin va O'zbekiston kubogi finaliga chiqishi, 2011-yildagi AFC Cup ishtiroki kabi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilindi. “Sevinch” faoliyatini o'rganishda ayollar futboli bo'yicha tarixiy

statistik ma'lumotlardan foydalanildi. Mazkur ma'lumotlarga ko'ra, "Sevinch" 2004, 2006–2016, 2019, 2022, 2023 va 2024-yillarda O'zbekiston ayollar chempionligini qo'lga kiritgan [3].

Qashqadaryo futbolining eng mashhur vakili — Qarshi shahrining "Nasaf" futbol klubidir. Klub 1986-yilda Qarshi shahrida tashkil etilgan bo'lib, mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekiston professional futbolining yetakchi jamoalaridan biriga aylandi. 1997-yildan boshlab "Nasaf" O'zbekiston yuqori divizionining doimiy ishtirokchisiga aylangan. 1990-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab "Nasaf" mamlakat chempionatida o'zining barqarorligini namoyish qila boshladi [4].

2000-yilda klub ilk bor O'zbekiston chempionatining bronza medallarini qo'lga kiritdi. Keyingi yillarda jamoaning mamlakat chempionatidagi natijalari barqaror ravishda yuqori bo'lib bordi. "Nasaf" faoliyatining eng muhim bosqichlaridan biri 2000-yillarning boshlariga to'g'ri keladi. Klub Osiyo miqyosidagi musobaqalarda ishtirok etib, Qashqadaryo futbolining xalqaro maydondagi mavqeini oshirdi. AFC ma'lumotlarida "Nasaf"ning 2002-yilda Osiyo klublar chempionatida yarim final bosqichigacha yetib borgani qayd etilgan. 2011-yil esa "Nasaf" tarixidagi eng yorqin sahifalardan biri bo'ldi. Anatoliy Demyanenko boshchiligidagi jamoa AFC Cup musobaqasida muvaffaqiyatli ishtirok etib, finalda Kuwait SC ustidan 2:1 hisobida g'alaba qozondi. Shu tariqa "Nasaf" O'zbekiston klublari orasida Osiyo miqyosidagi yirik klub sovrinini qo'lga kiritgan birinchi jamoaga aylandi.

AFC ushbu g'alabani O'zbekiston klublari tarixidagi muhim natija sifatida qayd etadi. 2011-yilgi muvaffaqiyat faqat xalqaro musobaqa bilan cheklanib qolmadi. Jamoa O'zbekiston chempionatida ikkinchi o'rinni egallab, mamlakat kubogida ham finalgacha yetib bordi. Shu sababli 2011-yil "Nasaf"ning professional klub sifatidagi shakllanishida burilish davri sifatida baholanishi mumkin. Keyingi davrda "Nasaf" mamlakat chempionatining doimiy yuqori o'rinlari uchun kurashib keldi. 2024-yilgi O'zbekiston Superligasida jamoa 26 uchrashuvda 15 ta g'alaba, 7 ta durang va 4 ta mag'lubiyat qayd etib, 52 ochko bilan chempionlikni qo'lga kiritdi. "Nasaf" faoliyatini ikki asosiy yo'nalishda baholash mumkin: birinchidan, klub Qashqadaryo futbolining respublika miqyosidagi nufuzini oshirdi; ikkinchidan, 2011-yildagi AFC Cup g'alabasi orqali O'zbekiston klub futbolini xalqaro miqyosda namoyish etdi [5].

Qashqadaryo futboli tarixida "Sevinch" ayollar futbol klubining o'rni alohida ahamiyatga ega [6]. Klub 2003-yil iyun oyida tashkil etilgan bo'lib, uning tashkil topishida "Sho'rtan gaz kimyo" majmuasi rahbariyati va mahalliy tashabbuskorlarning hissasi katta bo'lgan. Dastlabki mavsumdayoq jamoa O'zbekiston chempionatining bronza medalini qo'lga kiritdi. 2004-yilda esa ilk bor mamlakat chempioniga aylandi. "Sevinch"ning eng katta yutug'i — ayollar futbolida uzoq muddatli ustunlikni ta'minlay olganidadir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, jamoa 2006–2016-yillarda ketma-ket 11 marta O'zbekiston chempionligini qo'lga kiritgan [7].

2019, 2022, 2023 va 2024-yillarda ham mamlakat chempioni bo'lgan. Natijada "Sevinch" O'zbekiston ayollar futboli tarixida eng ko'p chempionlik unvoniga ega klubga aylandi. 2024-yilgi chempionat natijalari "Sevinch"ning sport salohiyatini yaqqol ko'rsatadi. Jamoa 27 uchrashuvda 26 ta g'alaba va 1 ta durang qayd etib, 79 ochko bilan chempionlikni qo'lga kiritgan. Mavsum davomida jamoa 253 ta gol urib, bor-yo'g'i 10 ta gol o'tkazib yuborgan. "Sevinch"ning faoliyati faqat katta futbol bilan cheklanmaydi. Klub infratuzilmasida stadion, mashg'ulot maydonlari, sport zali, yotoqxona va boshqa sport obyektlarining mavjudligi jamoaning professional tayyorgarlik tizimini shakllantirishga xizmat qilgan. "Sevinch" nafaqat Qashqadaryo, balki butun O'zbekiston ayollar futbolining rivojlanish tarixida alohida o'rin tutadi.

Xulosa. Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyati O'zbekiston futbolining muhim markazlaridan biriga aylandi. Bunda "Nasaf", "Mash'al", "Sho'rtan" va "Sevinch" futbol klublarining faoliyati muhim tarixiy ahamiyat kasb etdi. "Nasaf" Qarshi futbolining ramziy jamoasiga aylanib, mamlakat chempionatida yuqori natijalar qayd etdi va 2011-yilda AFC Cup musobaqasida g'olib chiqib, O'zbekiston klublari futboli tarixida tarixiy natijaga erishdi. 2024-yilgi O'zbekiston Superligasida chempionlikni qo'lga kiritgani esa klubning milliy futbol tizimidagi raqobatbardoshligini yana bir bor namoyon etdi. "Mash'al" Muborak shahrida professional futbol an'analari shakllanishiga katta hissa qo'shdi. Klubning 2005-yilda O'zbekiston chempionatida

ikkinchi o'rin, 2006-yilda kubok finali va AFC Champions League ishtiroki kabi natijalari uning mamlakat futbolidagi mavqeini ko'rsatadi. "Sho'rtan" G'uzor shahrining futbol salohiyatini respublika va xalqaro miqyosda namoyish etdi. 2010-yilda chempionatda to'rtinchi o'rin va O'zbekiston kubogi finaliga chiqish, 2011-yilda esa AFC Cupda ishtirok etish klub tarixidagi muhim natijalar bo'ldi [8]. "Sevinch" esa O'zbekiston ayollar futboli tarixidagi eng muvaffaqiyatli klublardan biri sifatida shakllandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "O'zbek klublari tarixidan – 'Nasaf'". Sports.uz, 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi futboliga oid rasmiy statistik va tarixiy materiallar.
3. "Qarshining afsonasi". Sports.uz, 2025. "Sevinch" ayollar futbol klubining tarixi va yutuqlari.
4. "O'zbek klublari tarixidan – 'Nasaf'". Sports.uz, 2018.
5. O'zbekiston Respublikasi futboliga oid rasmiy statistik va tarixiy materiallar.
6. "Qarshining afsonasi". Sports.uz, 2025. "Sevinch" ayollar futbol klubining tarixi va yutuqlari.
7. "O'zbek klublari tarixidan – 'Nasaf'". Sports.uz, 2018.
8. "O'zbek klublari tarixidan – 'Nasaf'". Sports.uz, 2018.

UO'K 94(575.1)

XORAZMSHOH ANUSHTEGINIYLAR BOSHQARUVIDA DAVLAT MAHKAMALARI VA MANSABLARINING TUTGAN O'RNI

L.A.Djumaniyazov, magistrant, Osiyo xalqaro universiteti Xorazm filiali, Urganch

Annotatsiya. Maqolada Xorazmshoh anushteginiylar boshqaruvida davlat mahkamalari va mansablarining o'rni keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Zillullohi fil-Arz, Devoni a'lo, Tug'ro (insho), Devoni xos, Hojib, Devoni arz, Devoni ishrof, Devoni istifo, mansablar, Ustozdor, Xorazm, Gurganch, Anushteginiylar, , Jaloliddin Manguberdi Takash, mudofaa, qoraxoniylar, mo'g'ullar, qal'a, saljuqiylar, saroy, shahar, Alouddin Muhammad, qo'rg'on, qal'a, hunarmandchilik, boshqaruv mahalliy, ma'muriy

Аннотация. «В статье подробно рассматривается роль государственных учреждений и должностных лиц в системе государственного управления Хорезмшахов периода правления династии Ануштегинидов.»

Ключевые слова: Зиллуллахи фил-Арз, Высший диван, Тугра (канцелярия), Особый диван, Хаджиб, Диван армии, Контрольный диван, Финансовый диван, должности, Устаздор, Хорезм, Гургандж, Ануштегиниды, Джалал ад-Дин Мангуберды, Текеш, оборона, Караханиды, монголы, крепость, сельджуки, дворец, город, Ала ад-Дин Мухаммад, укрепление, крепость, ремесленничество, управление, местное, административное.

Abstract. "The article provides a comprehensive analysis of the role of state institutions and administrative offices in the governmental system of the Khwarazmshahs during the rule of the Anushteginid dynasty."

Key words: Zillullahi fil-Arz, Supreme Divan, Tughra (Chancellery), Privy Divan, Hajib, Military Divan, Supervisory Divan, Financial Divan, offices, Ustazdar, Khwarazm, Gurganj, Anushteginids, Jalal al-Din Manguberdi, Tekish, defense, Qarakhanids, Mongols, fortress, Seljuks, palace, city, Ala al-Din Muhammad, fortification, fortress, craftsmanship, governance, local, administrative.

Kirish. Davlat mansablari va mahkamalar tizimi boshqaruvning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda har bir lavozim aniq vazifa va vakolatlarga ega bo'lib, davlat boshqaruvining izchil va samarali ishlashini ta'minlaydi. Markaziy mahkamalar siyosiy, moliyaviy hamda harbiy masalalarni muvofiqlashtirsa, mahalliy amaldorlar ushbu siyosatni hududlarda amalga oshiradi va tartib-intizomni saqlaydi. Mansabdor shaxslar o'z faoliyati orqali qonun ustuvorligini ta'minlab, jamiyatda adolat o'rnatishga xizmat qiladi. "Bunga ko'ra davlat bir hukmdor tomonidan boshqariladi va hukmdorning oilasi boshqaruvning asosini tashkil qiladi. Davlat o'z fuqarosining xavfsizligini saqlash, huzur-halovat muhitini yaratish va tushunmovchiliklarni bartaraf qilib, adolat o'rnatishga burchlidir. Bu barcha mas'uliyatlarni, javobgarliklarni turli tashkilot, muassasa va ma'murlarning qo'llari bilan amalga oshiradi".[1] Xorazmshohlarnig ishlatgan unvonlari va laqablar hokimiyat tushunchasining bir ifodasi sifatida bizga bir qancha dalillar bermoqda. "Zillullohi fil-Arz" ya'ni

“Allohnig yer yuzidagi soyasi” unvonidagi ma’noning tabiiy bir natijasi sifatida hukmdor jahoning hokimi edi. “Xudovandi Jahon” (Jahon sohibi), “Toj ul-Islom va al-Musulimin” (Islom va musulmonlarning toji), “Amir ul-Muminin” (Muminlarning amiri), “Podshohi bani Odam” (Odam o’g’illarining hukmdori), “Malik ul-Sharq val-G’arb” (Sharq va G’arbning sultoni) kabi unvonlar ham hokimiyat tushunchasiga aniqlik kirituvchi ma’lumot beradi.[2] Hukmdor davlatning barcha ma’murlarini, mansabdor shaxslarini tayinlay olar va lavozimidan mahrum qila olardi, ham qo’shinning bosh qo’mondoni bo’lish sifatida jangga va tinchlikka qaror qila olganidek, jangning qachon tugashiga va natijalariga buyruq bera olardi.

Asosiy qism. Endi, Xorazmshohlar davlatidagi boshqa mansablar va mahkamalar tartibi va ularning boshqaruvdagi ro’li xaqida: Devoni a’lo - Xorazmshohlar davlati tashkilotiga ko’ra davlat boshqaruvining eng yuksak organidir. Xuddi Saljuqiylarda, Somoniylarda va G’aznaviylarda ham bo’lgani kabi. Devoni a’lo davlatning boshqaruvi bilan aloqador bo’lgan qabul qilinadigan qarorlarning eng oliy kengashidir. Davlat boshqaruvi bilan aloqali ayrim bajarilgan har qanday masala bu oliy, yuksak devonda ko’rib chiqilardi, ko’rilmoqchi bo’lgan tadbirlar yoki qilinishi kerak bo’lgan ishlar haqida qaror chiqarilardi. Tug’ro (insho) devoni - Xorazmshohlar ijroiya boshqaruvida, rasmiy hujjat, yozishmalarini tuzish bilan shugullangan. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga oid barcha rasmiy yozishmalarni yuritish vazifasi Devoni insho zimmasiga yuklatilgan edi. Mazkur devon davlat boshqaruv tizimida muhim o’rin egallab, diplomatik va ma’muriy hujjatlarni tayyorlash, rasmiy maktublarni yozish hamda ularni tegishli tartibda rasmiylashtirish bilan shug’ullangan.[2] Devoni xos - hukmdorga oid bo’lgan mulkiyatning boshqaruvi bilan aloqador vakolatlarni o’z qo’lida tutgan maqom Devoni xos hisoblanadi. Ma’lum bo’lganidek xos yerlar aroziylar hukmdorning shaxsan o’ziga tegishli bo’lgan mollaridir. Hukmdor bu shaxsiy mollaridan xohlaganicha iqtolar bera olardi yoki to’ppa to’g’ri mulk sifatida bagishlay olardi. Tamlik, ya’ni mulk egasi sifatida berish yo’li bilan mulkni o’z qo’lida tutuvchi kishi endi buning yangi egasi sifatida barcha tasarruf haqlariga ham, xuquqlariga ham ega bo’lgan demakdir. Mulkning yangi egasi xoxlasa bu yerni sota olar, ijaraga berishi mumkin yoki hadya qilishi ham mumkin. Devoni istifo - Davlatning moliyaviy ishlarining hammasi bilan shug’ullangan maqom bu Devoni Istifoyi Mamolikdir. Horstning ta’riflaganidek, “davlatning eng yuqori moliya maqomi”dir va “eng yuqori maqom” bo’lgan Devoni A’loning moliyaviy ishlariga javobgar bo’limidir. Devoni Istifoning boshqaruvchisi “Mustavfiy”dir va u davlatning moliyaviy ishlarining boshlig’idir. Devoni ishrof - bu devon Davlat nazorati va moliya taftish vakolatiga ega bo’lgan. Devoni Ishrof (Sohib-i Devon-i Ishrof, Mushrif-i Mamolik yoki faqat Mushrif) Xorazmshohlar davlatida moliyaviy va idoraviy masalalarni tekshirish va nazorat qilish vakolatiga ega bo’lgan muhim davlat devoni hisoblanadi. Devoni arz - Xorazmshohlar davlati idoriy tizimida eng yuqori saviyadagi qo’shin boshqaruv maqomi Devoni Arzdir. Hujjatlarda faqat bir joyda Giyosiddin Pirshohga oid hujjatda “Devon-i Arz dar jumla-yi mamolik” shaklida nomlantiriladi. Devoni Arz ham byurokratik, rasmiyatchilik ma’noda qo’shin boshqaruvi bilan aloqador bo’lgan barcha ishlarining yuritilishi vazifasini bajararkan, ham yana qo’shin bilan aloqador qaror qilish, taftish va masalalarni hal qilish mavqe hamdir. Turk tarixchisi O’zoydinning fikriga ko’ra, hojibi buzurg (katta hojib) lavozimi Saljuqiylarda hukmdor shaxsiy tarkibining boshlig’i hisoblangan va mavqe jihatidan vazirdan keyin turgan. O’rnatilgan tartibga ko’ra, turkiy oqsuyaklarning vakillari hojiblik lavozimiga tayinlanganlar. Hojiblar xorazmshohga aynan uning o’ziga tegishli bo’lgan ishlar to’g’risida hisobot berib borganlar va ma’muriy marosimlarning to’g’ri bajarilishini kuzatib borganlar. Ustozdor - Xorazmshohlar saroyida xizmatkorlarga bosh bo’lib, otxonalar, oshxonalar, novvoyxonalar, sharobxonalar xo’jaligini boshqarar edi. Oliy hukmdorning birinchi chorlashida yo’q ustozdor yetib kelib, sulton topshiriqlarini boshqa xizmatkorlarga yetkazar edi. Ustozdor saroyning barcha chiqimlarini amalga oshirgan. Saroy mansablarining barcha xarajatlari ham uning zimmasida bo’lgan. Ustozdor xazinadan chiqadigan barcha sarf-xarajatlar uchun doimiy ravishda sultonga hisobot berib turgan[3] Sulton Jaloliddin 1223-yilda Jamoliddin az-Zarrodni ustozdor qilib tayinlab, unga Ixtiyoriddin laqabini beradi. 1224-yilda Iroqni (Ajam Iroqini) qo’lga kiritgandan so’ng ustozdor Jamoliddin Zarrod xazinadan kerakli mablag’larni ola boshladi.[4] Amiri shikor - Sulton ovlarini tashkil etgan. Amiri Shikor Xorazmshohlar davlati saroyida maxsus lavozim bo’lib, uning asosiy vazifasi sultonning ov tadbirlarini tashkil etish va nazorat qilishdan iborat edi.[5] Tashtdor - sulton

hammadlari va hovuzlarining boshligi. Uning qo'l ostida bir necha g'ulom bo'lgan. Tashtdorlar sultonga juda yaqin odamlar edilar. Aloiddin Muhammad tashtdori Ayozi malik (podsho) darajasiga ko'tarib, ixtiyoriga 10 ming otliq lashkar bergan. Ayozi yana "Boshlarni tanidan judo qiluvchi va jonlarni oluvchi" (ya'ni, jallodlik) xizmatini ham bergan edilar. Sulton Jaloliddin ham tashtdori Jamoliddin Farruhga malik unvonini bergan, u yana sultonning shaxsiy elchisi vazifasini bajarardi.[6] Sharobdor - sulton sharobxonasining boshligi. Sharobxonada turli sharoblar tayyorlash bilan birga shirin ichimliklar tayyorlash uchun shakar ham saqlangan. Chodirdor - Sultonning chodirining olib yurilishi, ochilishi va muhofazasi uchun chodirdorlar javobgardir. Ular urush va safarlarda hukmdorning yonida bo'lardilar. Qissador - bir hafta davomida sulton nomiga yozilgan ariza va iltimosnomalarni yig'ib payshanbadan jumaga o'tgan kechasi sultonga topshirgan. Juma kuni esa sultonning javobini ariza egalari-ga yetkazgan. Xorazmshohlar saroyida qissador eng obro'li mansablardan biri hisoblangan.[7] Jomador - Sultonning kiyim-kechaklariga javobgar kishi bu jomadordir. Xorazmshohlardagi bu xizmatchining saroydagi ishlarini aniqlay olmadik. Bittagina misolimiz bu maqomning mavjudligini ko'rsatmoqda. Davotdor - sultonning xos kotibi farmonlarini yozuvchi. Bu lavozim saroyda yuqori obro'ga ega bo'lib, davlat idoralarida qonun va farmonlarning to'g'ri yozilishi hamda tarqatilishida muhim rol o'ynagan.[8]

Xulosa. Mazkur maqola doirasida olib borilgan tahlillar Anushteginiylar sulolasining dastlabki davridagi davlat boshqaruvi tizimi murakkab tarixiy jarayonlar mahsuli ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tizimning shakllanishi Markaziy Osiyoda qadimdan mavjud bo'lgan davlatchilik an'analari, islomiy siyosiy-huquqiy normalar hamda turkiy harbiy-ma'muriy boshqaruv tamoyillarining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan. Shu bois, Anushteginiylar davlatchiligi nafaqat hududiy-siyosiy birlik sifatida, balki o'ziga xos boshqaruv modeli sifatida ham ilmiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. Avvalo, Anushteginiylar hokimiyatga kelgan davrda Xorazm hududining geosiyosiy o'rni alohida ahamiyatga ega bo'lganini ta'kidlash zarur. Ushbu hudud Movarounnahr, Xuroson va Dashti Qipchoq oralig'ida joylashgan bo'lib, savdo yo'llari kesishgan strategik makon hisoblangan. Aynan shu omil Xorazmda kuchli va moslashuvchan boshqaruv tizimini shakllantirish zaruratini yuzaga keltirgan. Natijada, dastlab Saljuqiylar tomonidan joriy etilgan ma'muriy boshqaruv modeli mahalliy sharoitga moslashtirilib, asta-sekin mustaqil davlat tizimiga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nazarbek Raxim, Meryam Gurbuz Xorazmshlarda davlat tashkiloti, iqtisodiy va madaniy hayot "Ogahiy" nashriyot 2022
2. Zamonov.A va Abdusodiqov.S O'zbekiston tarixi II qism "BAYOZ" nashriyoti Toshkent -2024
3. Sa'gdullaev.A O'zbekiston tarixi: Davlat va Jamiyat taraqqiyot "Akademiya" nashriyoti 2000
4. Eshov.B O'zbekistonda Davlat va mahalliy boshqaruv tarixi: Birinchi kitob / Toshkent: 2019
5. H.Boboyev,Z.Xidirov va b. O'zbek Davlatchiligi tarixi (II kitob). T., "Fan va texnologiya", 2009
6. Z.Buniyodov. Anushtagin Horazmshohlar Davlati (1097-1231) ||A.Ahmad va M.Mahmud tarj.;Ma'sul muharrir; X. Sodiqov].-T.:F.Fulom nomidagi Adabiyot va sa'nat nashr., 1998.
7. М. Бунятов. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231) Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы Москва, 1986
8. A.I. TO'rayev, F.F. Axrorov, M.M. Rahmatov. O'zbekiston davlat muassasalari tarixi(V-XIV) Buxoro "Durdona" nashriyoti 2019

UO'K 94(575.1)"1917/1991":336.2

SOVET HUKUMATINING SOLIQ SIYOSATIGA OID ME'YORIY-HUQUQIY HUJJATLARI TARIXI

R.R.Duschanov, PhD, dots., O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Sovet hokimiyatining soliq siyosatini olib borishida asosiy e'tibor uning me'yoriy-huquqiy hujjatlari asosida yuritilgan. Davlat byudjetidagi daromadlarni shakllantirishda, davlat xarajatlarini moliyalashtirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilgan. Har bir qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar shu soliq yoki yig'imdan keladigan daromadlarning mezonini belgilab bergan.

Kalit so'zlar: Qonun, farmon, qaror, soliq, yig'im, aylanma soliq, daromad, xarajat, byudjet, foydadan ajratma, moliya, aholi daromadi, ulush, yig'ilish, korxona, tashkilot, muassasa.

Аннотация. Налоговая политика Советской власти осуществлялась преимущественно на основе нормативно-правовых документов, регулирующих порядок введения, взимания и распределения налогов и сборов. Данные документы играли важную роль в формировании

доходной части государственного бюджета, финансировании государственных расходов, а также реализации социально-экономических задач советского государства. Каждый принимаемый нормативно-правовой акт определял основные параметры соответствующего налога или сбора, включая порядок его исчисления и взимания, а также устанавливал нормы поступлений в государственный бюджет. Таким образом, система нормативно-правового регулирования являлась одним из ключевых инструментов реализации налоговой политики Советского государства.

Ключевые слова: закон, декрет, постановление, налог, сбор, оборотный налог, доход, расходы, бюджет, отчисления от прибыли, финансы, доходы населения, доля, собрание, предприятие, организация, учреждение.

Abstract. The tax policy of the Soviet government was implemented primarily on the basis of normative and legal documents regulating the procedures for the introduction, collection, and distribution of taxes and fees. These documents played an important role in shaping the revenue side of the state budget, financing public expenditures, and implementing the socio-economic objectives of the Soviet state. Each adopted normative and legal act established the principal parameters of the respective tax or fee, including the procedures for its calculation and collection, as well as the statutory rates governing revenues allocated to the state budget. Thus, the system of normative and legal regulation constituted one of the key instruments for implementing the tax policy of the Soviet state.

Key words: law, decree, resolution, tax, fee, turnover tax, revenue, expenditure, budget, deductions from profits, finance, household income, share, collection, enterprise, organization, institution.

SSSR iqtisodiyoti asosan markazlashgan rejali tizimga tayanganligi sababli davlat korxonalari foydasining katta qismi to'g'ridan-to'g'ri byudjetga o'tkazilgani, olib borilayotgan soliq siyosati natijasida qabul qilingan qonun, farmon va qarorlar doimiy ravishda yangilanib, o'zgarib turganligi arxiv hujjati va davriy matbuot materiallarida keltiriladi. Umuman olganda, 1930-yil 2-sentyabrdagi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va (MIQ) va Xalq Komissarlar Sovetining (XKS) "Soliq islohotlar to'g'risida"gi qarori chiqdi[1]. Unda soliq sohasida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan islohot o'tkazilib, u "aylanma soliq" va "foydadan ajratmalar" kabi soliqlar joriy qilinib bir nechta soliqlarni birlashtirgani bilan o'ta ahamiyatli hisoblangan.

SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mita va Xalq Komissarlari Sovetining 1937-yil 11-sentyabrdagi 108/1576-sonli "Qishloq aholisini o'zaro solig'i to'g'risida"[2] gi Qarori qabul qilinib, u 13 moddadan iborat bo'lgan. bu soliq qishloq joylarida va dacha posyolkalarida har bir qishloq sovetidagi bir yoki bir nechta qishloq fuqarolarining umumiy yig'ilishida ko'pchilik ovozi bilan qabul qilingan qarorga muvafiq o'tkazilishi ta'kidlanadi. Bu mablag'lar qishloq sovetining byudjetiga qo'shilmagan. Ularni ishlatishdan asosiy maqsad, yo'llarni ta'mirlash, maktablar, ko'priklar, quduqlar, hammomlar solish va ta'mirlashga, kasalxonalar, qiraotxonalar hamda boshqa madaniy muassasalarni ta'mirlashga rejalashtirilgan.

SSSR Xalq Komissarlar Sovetining 1941-yil 22-apreldagi 1078-sonli "Kooperativ tizimlar korxonalari va tashkilotlaridan hamda davlat tashkilotlari korxonalaridan olinadigan daromad solig'i to'g'risidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi Qaror, SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1941-yil 21-noyabrdagi "Bo'ydoqlar, yolg'iz va farzandsiz bo'lgan SSSR fuqarolaridan olinadigan soliq to'g'risida"[3]gi Farmoni, SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1942-yil 10-apreldagi "Mahalliy soliq va yig'imlar to'g'risida"[4]gi Farmoni, (unga qurilish solig'i, yer rentasi, transport vositalari solig'i kirdi), SSSR Oliy Soveti Prezidiumining Farmoni 1942-yil 10-sentyabrdagi "Tomoshalardan olinadigan soliq to'g'risida"[5]gi Farmoni, SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1943-yil 30-apreldagi "Aholidan olinadigan davlat solig'i to'g'risida"[6]gi Farmoni, SSSR Oliy Sovetining 1942-yil 10-apreldagi "Davlat boji to'g'risida"[7]gi Farmoni, SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948-yil 25-dekabrdagi "Tik turgan yog'och sifatida sotilgan yog'och uchun to'lov bo'yicha"gi Farmoni, SSSR Ministrlar Sovetining 1956-yil 05-sentyabrdagi (1245-sonli) "Foydadan olinadigan soliq to'g'risida"gi Farmon, "Foyda bo'yicha aylanma solig'i va daromad solig'ini to'lash muddatlari

to'g'risida”gi Farmoni, SSSR Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan 1964 yil 5 mayda tasdiqlangan “Bojxona Kodeksi”, KPSS MQ va SSSR Ministrlar Sovetining 1965-yil 4-oktyabrdagi (729-son) “Sanoat ishlab chiqarishni rejalashtirishni takomillashtirish va iqtisodiy rag'batlantirishni kuchaytirish to'g'risida”gi Qaror, SSSR Oliy Soveti Prezidiumi Farmoni (1965-yil 10-aprel) bilan tasdiqlangan “Kolxozlardan olinadigan daromad solig'i”, SSSR Ministrlar Sovetining 1967-yil 27-oktyabrdagi (983-sonli) “Ixtirolar va sanoat namunalarini patentlash hamda savdo belgilarini ro'yxatdan o'tkazish uchun to'lovlar to'g'risida”gi Farmoni, SSSR Ministrlar Sovetining (1974-yil) “Pul aylanmalaridan olinadigan soliq to'g'risida”gi Qarori va davlat byudjetiga tushadigan boshqa yig'implardan[8] – iborat bo'ldi.

Shu tariqa, tahlil etilayotgan yillarda SSSR Davlat byudjetiga davlat va xo'jalik tashkilotlaridan, kolxozlar, korxonalar va kooperativ tizimidagi tashkilotlar hamda jamoat tashkilotlaridan kelib tushadigan mablag'lar SSSR Qonunlari, Ministrlar Soveti Qarorlari bilan, aholining soliq to'lovlari esa SSSR Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlangan edi[9]. Shuning natijasida soliq va yig'implarni undirish mexanizmlari yo'lga qo'yib borilgan.

SSSR Ministrlar Sovetining Qaroriga asosan 1971-yil 16-fevralda SSSR Moliya ministrligining Nizomi tasdiqlandi. Nizomga ko'ra SSSR Moliya ministrligi sovet davlati moliyaviy siyosatini boshqaradigan yagona ministrlik bo'lib qoldi. Nizomga muvofiq, “SSSR Moliya ministrligi davlat soliqlari, to'lovlar, tashkilotlar, boshqarmalar, aholidan olinadigan soliqlarni, davlat tashkilotlari va korxonalaridan soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lashdagi tartib- intizomni, hisob-kitobni, to'lovlarni nazorat qilishi” – belgilab berildi[10].

1980-yillarga kelib shaxsiy mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchilarning ortib borishi, kooperativlarni ishga tushishi, xorij firmalari bilan hamkorlikda faoliyat yurituvchilarning ortib borishi natijasida soliq qonunchiligida o'zgarishlar amalga oshirildi. Shu o'rinda, bu yillarga kelib soliq solishda bir oz yengilliklar bo'lganini ta'kidlash lozim. Jumladan, KPSS MQ va SSSR ministrlar Soveti tomonidan 1980-yil 21-fevralda “Ulug' Vatan urushi qatnashchilarining moddiy va turmush sharoitlarini yaxshilash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” Qaror qabul qilindi. Unga soliq imtiyozlari bir muncha kengaytirildi. Jumladan, III guruh nogironlari maoshlarining miqdoridan qat'iy nazar daromad solig'i to'lashdan ozod qilindilar, fuqarolar urushi, Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari, partizanlar, SSSRni himoya qilishda jangovor operatsiyalarda ishtirok etganlar, harakatdagi armiyaning harbiy bo'lim, shtab va tashkilotlarida ishlayotganlar maoshining daromad solig'i 50 foiz qilib belgilandi.

Transport vositalariga soliq solishga tegishli bo'lgan keyingi yana bir me'yoriy-huquqiy hujjat – 1981-yil 26-yanvarda SSSR Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan “Mahalliy soliqlar va yig'implar to'g'risida” (3819-X – sonli) qabul qilingan Farmon bo'ldi. Farmon asosida avval mavjud bo'lgan yig'im soliq bilan almashtirilib, transport vositalari egalaridan soliq undirilishi shartligi belgilandi. Bunday soliqni SSSR fuqarolari, chet el yuridik va jismoniy shaxslar hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ham to'lashi shart edi. Bundan tashqari, farmon bilan shaxsiy mulk hisobida avtomobil, mototsikl, motochang'ilar va motorli qayiq'larga (katerlarga, yaxtalarga) ega bo'lganligi uchun ham differensiyalangan stavkalar o'rnatildi. Shuningdek, ot va boshqa ish hayvonlari egalari ham ular qatoriga qo'shildi. Bu soliqdan Sovet Ittifoqi qahramonlari, 3 darajadagi “Shon-sharaf ordeni” bilan mukofotlanganlar, Ikkinchi jahon urushi nogironlari ozod qilingan edi[11].

1985-yillardan boshlangan “qayta qurish” siyosati davrida soliq sohasida ham o'zgarishlar amalga oshirildi. SSSR Oliy Soveti tomonidan patent olgan holda yakka mehnat faoliyatini bilan shug'ullanishni istovchilar, xususan, hunarmandchilik yoki maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini ochishni istovchilar uchun sharoitlar yaratildi va 1987-yil 30-iyunda “Davlat korxonalari (birlashmalari) to'g'risida”gi Qonun e'lon qilindi[12]. Qonunda yakka tartibda faoliyat olib borayotganlar uchun boshqaruvning iqtisodiy metodlarining ahamiyatini oshirish, o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash kabilar maqsad qilib olindi. Bu qonun bilan korxonalar mehnat va tabiiy resurslar uchun ishlab chiqarish fondlariga to'lov to'lashlari, daromaddan soliq to'lash kabi vazifalar yuklatilib[13], asta-sekinlik bilan yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchilar, kooperativlarga soliqlar belgilab borildi.

1988 yil 14 martda SSSR Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan “Kooperativ ishlab chiqarish va mahsulot tarqatishda yakka tartibda ishlayotganlarni soliqqa tortish to‘g‘risida”gi farmon qabul qilindi. SSSR Ministrlar sovetining esa “Kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyatining ayrim masalalari to‘g‘risida”gi qarori chiqarildi[14].

Ushbu qonun hujjatlari asosida kooperativ korxonalarda ishlab, 500 rublgacha maosh olayotgan fuqarolarga soliqqa tortish bo‘yicha o‘rnatilgan tartibda soliq to‘lash belgilandi. Undan ham yuqori maosh oluvchilar 1 apreldan soliq miqdori oshadigan bo‘ldi. Jumladan, 501 rubldan 700 rublgacha maosh oladiganlarga soliq 60 rub. 209 kop. qilib belgilandi. Undan yuqori oladiganlarga, jumladan, 701 rubldan 1000 rublgacha 120 rub. 20 kop., 1001 rubllan 1500 rubl maosh oladiganlarga 270 rub. 20 kop., 1501 rubldan oshiq maosh oladiganlarga 620 rub. 20 kop. qilib soliq belgilandi[15]. O‘zbekiston SSR Moliya ministrligi bu farmonlarni “Sovet O‘zbekistoni”, “Pravda Vostoka” gazetalari chop etish haqida gazeta redaksiyalariga maktub ham yo‘lladi[16].

1988-yil 21-martda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining “Transport, boshqa o‘zi yuruvchi mashinalar va mexnizm egalarini soliqqa tortish to‘g‘risida”gi Farmonini ijrosini ta‘minlash maqsadida, SSSR Moliya ministrligining 1988-yil 4-avgustda “Transport, boshqa o‘zi yuruvchi mashinalar va mexanizm egalarini to‘ladigan soliqlarni hisob-kitob qilish to‘g‘risida”gi yo‘riqnomasi e‘lon qilindi. Unga ko‘ra, o‘z avtomobili, mototsikl va boshqa o‘zi yurar mashina va mexanizmga ega bo‘lgan davlat, kooperativ va boshqa jamoat tashkilotlar, SSSR fuqarolari, xorij fuqarolari, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar soliq to‘lovchilar safiga kiritildi (faqat sekin yuradigan og‘ir mashina va mexanizmlar soliqdan ozod qilingan edi).

Bu paytda soliq undirish juda qattiqqo‘llik bilan olib borildi. Masalan, motori bir ot kuchiga teng bo‘lgan yengil avtomashinalar 50 kop.dan to‘lashi lozim edi. Bulardan tashqari soliq to‘lashda imtiyozlar berilgan toifaga soliq to‘lamaganlik uchun javobgarlik ham belgilab berildi. Imtiyozlar avtotransport korxonalari, shaharlarda yo‘lovchi tashiydigan transportlar, shuningdek shahar ichida, shahardan tashqari va xalqaro yo‘nalishlarda yo‘lovchi tashiydigan transportlar, Sovet Ittifoqi qahramonlari, Shon-shuhrat ordenining uchta darajasi bilan ham taqdirlanganlar, Ikkinchi jahon urushi nogironlari yoki harbiy xizmatda jarohat, kontuziya bo‘lib nogiron bo‘lib qolganlar, frontda bo‘lib kasallanib kelganlar hamda boshqa yo‘l bilan nogiron bo‘lib qolgan harbiylarga berildi[17].

Keyingi yillarda ham soliq siyosati bo‘yicha yangi taxrirdagi qonun va farmonlar chiqarib boshladi. Xususan, 1990-yil 23-aprelda SSSR Oliy Soveti tomonidan “SSSR, xorij va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslardan daromad solig‘i olish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi. Unga ko‘ra, qishloq xo‘jaligida dehqon xo‘jaligi va yakka mehnat faoliyati bilan shug‘ullanadigan shaxslarning daromadlariga ham alohida soliq solish tartibi belgilandi. Qonunga ko‘ra daromaddan soliq to‘lashning turlari belgilandi. Masalan, oylik maoshi 101 rubl bo‘lgan maoshning to‘lanadigan solig‘i 29 kop. bo‘lgan, 151 rubldan 700 rublgacha bo‘lgan holda soliq 14 rubl 70 kop.ni tashkil etgan[18].

Sovet davlatining yuqorida qay etilgan soliqlar bilan bir qatorda 1990-yil 14-iyunda qabul qilingan “Korxonalar, birlashmalar, tashkilotlardan undiriladigan soliqlar to‘g‘risida”gi qonuni asosida olingan aylanma va qo‘shimcha qiymat solig‘i, 1990 yil 29 dekabrda SSSR Prezidenti Farmoni asosidagi “Savdo solig‘ini joriy etish haqida” bo‘yicha boshlangan savdo solig‘i kabi soliqlar turlarini ham qayd etish mumkin bo‘ladi[19].

1990-yil “Bo‘ydoqlar, yolg‘iz va kam bolali SSSR fuqarolaridan olinadigan soliqni bosqichma – bosqich tugatish to‘g‘risida”gi SSSR Qonuni chiqdi. Unga ko‘ra bu soliqni tugatish 1990-yil 1-iyuldan 1993-yil 1-yanvargacha amalga oshiriladigan bo‘ldi[20].

Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushidan so‘ng sovet soliq siyosati qonunchiligida ma‘lum islohotlar kuzatildi. Jumladan, ular fuqarolardan undiriladigan daromad solig‘i, mol-mulk solig‘i, qishloq xo‘jalik solig‘idagi o‘zgarishlarda o‘z aksini topdi. Shuningdek, davlat byudjetiga daromadlardan keladigan soliqlar o‘rniga soliq solinmaydigan manbalardan daromadlar kelib tusha boshladi. Soliq daromadlari orasida davlat korxonalari va tashkilotlaridan keladigan soliqlarga katta e‘tibor qaratila boshlandi.

XX asrning 80 yillari o‘rtalarida jamiyat hayotida boshlangan “qayta qurish” siyosati davrida soliq sohasida ham ayrim o‘zgarishlar amalga oshirildi. Bu jarayonda bir qator qonun hujjatlari qabul qilinib, fuqarolarning patent olgan holda yakka mehnat faoliyatini bilan shug‘ullanish, jumladan,

hunarmandchilik yoki maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini ochish uchun sharoitlar yaratildi hamda ulardan soliq undirish tizimi ishlab chiqildi. Umuman olganda, 1990-1991-yillardagi soliq "islohotlari" ittifoqning tarqalib ketishiga ma'lum darajada bo'lsa ham ta'sir qildi. Chunki, respublika va mahalliy byudjetlarning mustaqil bo'lishi yo'lidagi harakatlar avvalgi tizimni tugatib bordi.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров. О налоговой реформе. 2 сентября 1930 г. // <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/352347-postanovlenie-tsentralnogo-ispolnitelnogo-komiteta-i-soveta-narodnyh-komissarov-o-nalogovoy-reforme-2-sentyabrya-1930-g>. Мурожаат қилинган сана 2026 йил 14 май.
2. Қишлоқ аҳолисининг ўзаро солиғи тўғрисида // Қизил Ўзбекистон 1937 йил 15 сентябрь.
3. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 581-йиғмажилд, 16-19-варақлар.
4. Сборник законов СССР. 1938-1961. – Москва: Изд. Советов народных депутатов СССР, 1971. – С. 657-668.
5. Сборник законов СССР. 1938-1961. – Москва: Изд. Советов народных депутатов СССР, 1971. – С. 669-670.
6. Сборник законов СССР. 1938-1961. – Москва: Изд. Советов народных депутатов СССР, 1971. – С. 680.
7. Сборник законов СССР. 1938-1961. – Москва: Изд. Советов народных депутатов СССР, 1971. – С. 677-680.
8. Чернопятав А.М. Налоги и налогообложение. Учебник. – Москва-Берлин: DirectMEDIA, 2019. – С. 48-49.
9. Чернопятав А.М. Налоги и налогообложение. Учебник. – Москва-Берлин: DirectMEDIA, 2019. – С. 45.
10. Чернопятав А.М. Налоги и налогообложение. Учебник. – Москва-Берлин: DirectMEDIA, 2019. – С. 47.
11. Артемьева О, Тропина Ю. История развития транспортного налога в России // Электронный научный журнал «Вектор экономики». 2020, №10. / Вектор экономики /www.vectoreconomy.ru/ СМН ЭЛ №ФС 77-66790, ISSN 2500-3666.
12. Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX-XX вв. Учеб. пособ. – Москва: Вузовский учебник, 2008. – С.375.
13. Ушак Н.В. Теория и история налогообложения. Учеб. пособ. – Москва: КНОРУС, 2009. – С.299.
14. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 6013-йиғмажилд, 4-варақ.
15. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 6013-йиғмажилд, 5-варақ.
16. ЎзМА, Р-93-фонд, 15-рўйхат, 6013-йиғмажилд, 4-варақ.
17. Григорьев В.В. Эволюция развития имущественного налогообложения физических лиц в России в XX веке // Евразийская адвокатура. 2018, №1. – С. 11.
18. Григорьев В.В. Эволюция развития имущественного налогообложения физических лиц в России в XX веке // Евразийская адвокатура. 2018, №1. – С.13.
19. Жўраев Ш., Бобоев С. Маҳаллий солиқлар тарихи. – Бухоро, 2004. – Б. 55.
20. Майбуrow И.А. Теория и история налогообложения. Учебник. – Москва: ЮРИТИ-ДАНА, 2007. – С. 64-65.

UO'K 94(575.1)"1939/1945"

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTON SSRNING SOLIQ SIYOSATI TARIXI

U.M.Ergashev, o'qituvchi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. O'zbekiston SSRning Ikkinchi jahon urushi yillaridagi soliq siyosati, uning shakllanish omillari va amalga oshirish xususiyatlari tahlil etilgan. Shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning aholi, sanoat korxonalari va qishloq xo'jaligi sohasiga ta'siri, soliq yukining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari tadqiq qilingan. Tahlillar asosida O'zbekiston SSRdagi soliq siyosati umumittifoq moliyaviy siyosati bilan uzviy bog'liq holda amalga oshirilgani va urush davri iqtisodiy safarbarligining muhim mexanizmlaridan biri bo'lgani asoslangan.

Kalit so'zlar: Soliq turi, soliq stavkasi, soliq miqdori, harbiy soliq, mahalliy soliq va yig'im, daromad solig'i, aylanma soliq, foydadan ajratma, tashkilot, korxona, ulush, xarajat.

Аннотация. В статье рассматривается налоговая политика Узбекской ССР в годы Второй мировой войны, анализируются факторы её формирования и особенности реализации. Особое внимание уделяется воздействию налогов и других обязательных платежей на население, промышленные предприятия и сельскохозяйственный сектор, а также социально-экономическим последствиям налогового бремени. На основе проведённого анализа обосновывается, что налоговая политика в Узбекской ССР осуществлялась в тесной

взаимосвязи с общесоюзной финансовой политикой и являлась одним из важных механизмов экономической мобилизации в условиях военного времени.

Ключевые слова: вид налога, налоговая ставка, размер налога, военный налог, местные налоги и сборы, подоходный налог, налог с оборота, отчисления от прибыли, организация, предприятие, доля, расходы.

Abstract. This article examines the tax policy of the Uzbek SSR during the Second World War, with particular attention to the factors underlying its formation and the specific features of its implementation. It also analyzes the impact of taxes and other mandatory payments on the population, industrial enterprises, and the agricultural sector, as well as the socio-economic consequences of the tax burden. The analysis demonstrates that tax policy in the Uzbek SSR was implemented in close coordination with the all-Union financial policy and constituted one of the important mechanisms of economic mobilization during the wartime period.

Key words: type of tax, tax rate, tax amount, military tax, local taxes and levies, income tax, turnover tax, profit deductions, organization, enterprise, share, expenditure.

O'zbekiston SSRning Ikkinchi jahon urushi yillaridagi soliq siyosati respublikadagi urush davri iqtisodiy safarbarligining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lgan. Uning mazmun-mohiyati va ijtimoiy-iqtisodiy natijalarini o'rganish nafaqat ushbu tarixiy davrning moliyaviy munosabatlari, balki sovet iqtisodiy tizimining O'zbekistondagi amal qilish mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Aholining mehnat resurslari frontga safarbar qilinishi, sanoat korxonalarining respublika hududiga ko'chirilishi, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish imkoniyatlarining cheklanishi va davlat ehtiyojlarining keskin ortishi moliyaviy munosabatlarning mazmuniga ta'sir ko'rsatdi. Bunday sharoitda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar davlat moliyaviy resurslarini shakllantirishning muhim manbalaridan biri bo'lib qoldi. Ayni vaqtda aholidan undiriladigan soliqlar bilan bir qatorda davlat zayomlari, turli majburiy yig'img'lar va mudofaa ehtiyojlariga yo'naltirilgan ixtiyoriy-majburiy mablag'lar ham davlat moliyaviy siyosatida muhim o'rin egalladi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida soliq sohasi har doimgidek davlat byudjetidagi daromadlarning asosiy iqtisodiy manbai sifatida muhim o'rin tutgan. Shu soliqlardan aylanma soliq – uning o'zi ikkita soha bo'yicha to'ldirilgan, birinchisi paxta, neft va tamakilar bo'yicha maxsus ajratmalar, foydadan ajratmalarga 13 ta sanoat sohasidan olinadigan soliqlar kiritilgan, korxona va tashkilotlardan tavorsiz operatsiyalardan olinadigan daromad solig'i bo'lib – unga kolxozlardan daromad solig'i, korxona tashkilot va jamoat tashkilotlaridan daromad solig'i, tavorsiz operatsiyalardan olinadigan soliq, aholidan olinadigan soliq va yig'img'lar bunga 5 ta soliq turi keltirilib, aholidan daromad solig'i, kolxoz va yagona dehqon xo'jaliklaridan qishloq xo'jaligi solig'i, aholidan madaniy-maishiy qurilish xizmatlari uchun daromad solig'i to'lovi hamda qishloq hududlarida ham undirilgan, yagona xo'jaliklar otlaridan olinadigan soliqlar tashkil qilgan[1]. Shu yilda O'zbekiston SSRning byudjetida soliq va yig'img'lar soni 10 tani tashkil etgan bo'lsa, ulardan asosiysi aylanma soliq bo'lgan, keyin foydadan ajratmalar va boshqalar soliqlar bo'lgani, bu soliq va yig'img'lar viloyatlar kesimida ham qayd etilgan.

Sovet hokimiyati davridagi soliqlarga to'xtaladigan bo'lsak, bular 1941-yil 21-noyabrda SSSR Oliy Sovetining “SSSRdagi bo'ydoq, yolg'iz va farzandsiz fuqarolarga solingan soliqlar to'g'risida”gi Farmoniga ko'ra bo'ydoq, yolg'iz va farzandsiz SSSR fuqarolarining soliq to'lashi qonun bilan mustahkamlab qo'yildi. Bu erkaklar uchun 20 yoshdan 50 yoshgacha, ayollar uchun 20 yoshdan 45 yoshgacha qilib belgilandi. 50 yosh va undan yuqori yoshda bo'lgan erkaklar va 45 yosh va undan yuqori yoshda bo'lgan ayollar uchun yiliga bir kishiga 100 rubl qilib belgilandi. Farzandi bo'lmagan fuqarolar, farzandli bo'lgan taqdirda ulardan soliqning olinishi keyingi to'lov muddatidan boshlab bekor qilingan. Umuman olganda, bu davrda farzandining yoshi va sonidan qat'iy nazar fuqarolar soliq to'lashdan ozod qilingan. Bo'ydoq, yolg'iz va farzandsiz SSSR fuqarolaridan olinadigan soliq ish haqi olinadigan joyda hisoblanib, daromad solig'i bilan bir vaqtda ushlab qolinar edi. Boshqa fuqarolardan (hunarmandlar, bino egalari, xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchilar) ushbu soliq bevosita moliya organlari tomonidan mazkur yilda daromad solig'ini hisoblash uchun aniqlangan daromad summasidan 6 foiz miqdorda undirilgan. Soliqlar bir yilda 4 marotaba teng

qismlarga bo'lib to'langan[2]. Shuningdek, bu soliqni to'lashda fuqarolar toifaga ham bo'lindi va ular belgilangan miqdorda soliq to'laydigan bo'ldilar. Soliq summaları qattiq va foizli stavkalarda belgilandi. Masalan, ishchilar va xizmatchilarga bir oylik maoshi 150 rubl bo'lganda soliq miqdori 5 rubl, maosh 150 rubldan oshsa oylik maoshining 5 foizi to'lanadigan bo'ldi. Adabiyot va san'at sohasida ishlaydigan kishilarga ham oylik maoshining 5 foizi miqdorida soliq belgilandi. Qolgan fuqarolar, xususan kolxoz, dehqon xo'jaliklariga kiruvchi shaxslar yiliga 100 rubl to'lashlari kerak bo'lgan. Ayrim soliqlarga alohida summa turlari ham belgilandi, masalan, soliqqa tortilmagan fuqarolar yiliga 60 rubl to'lashlari belgilab qo'yildi.

1944-yil 8-avgustda "bo'ydoq, yolg'iz va kam bolali SSSR fuqarolar" solig'i qilib o'zgartirilgan. Unda farzandsiz fuqarolar uchun 150 so'm, bir bolaliklar uchun 50 so'm va ikki bolaliklar uchun 25 so'mga yetdi. Aynan shu yili qonun "Kam bolali fuqarolar solig'i", deb o'zgartirildi va demografik pasayishni oldini olish maqsadida unda "Qahramon onalar" imtiyozlari belgilandi[3]. 1945 yilga kelganda bu soliqlardan budjetga 3,4 mlrd. rubl kelib tushgan[4].

1941-yil 29-dekabrda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining "Harbiy soliq to'g'risida[5]"gi Farmoni chiqdi. Bu soliqni 18 yoshga to'lgan SSSR fuqarolari to'ladi. Unga ko'ra mintaqalarga qarab 150 rubldan 600 rublgacha bo'lgan miqdorda qat'iy belgilangan harbiy soliq joriy qilindi[6]. Harbiy soliq qanday stavka bo'yicha to'lanishi to'lovchilarning toifasi va ular oladigan daromadlarga bog'liq bo'ldi[7]. Daromad oluvchi hunarmand, kosiblar ishchi va xizmatchilarga belgilangan soliq stavkasidan uch barobar ko'p soliq to'ladilar[8]. Yosh bo'yicha harbiy xizmatga chaqirilishi yoki safarbar qilinishi lozim bo'lgan, ammo safarbar qilinmagan yoki harbiy xizmatdan ozod qilingan fuqarolar ular uchun maxsus belgilangan stavkalar bo'yicha, hisoblangan soliq summasini 50 foizga ko'paytirilgan tartibda to'landi. Harbiy soliqdan Qizil armiya askarlari, ofitserlar tarkibi, harakatdagi armiyada xizmatda bo'lganlar, harbiy xizmatchilar oilalari, davlatdan yordam pul (posobiya) oladiganlar, I va II guruh nogironlari soliqdan ozod qilindi. Harbiy soliq 1946-yil 1-yanvardan bekor qilindi[9].

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1942-yil 10-aprelda "Mahalliy soliq va yig'imlar to'g'risida"gi[10] Farmoni chiqdi. Unga muvofiq qurilishlardan undiriladigan soliqlar, yer rentasi, transport egalaridan olinadigan yig'im va hayvonlar uchun yig'imlar belgilandi[11]. Ushbu meyoriy-huquqiy hujjatga muvofiq transport vositalari egalariga differensiyalangan stavkalar birlashtirilib, transport vositalariga quyidagilar kiritildi: avtomobillar, mototsikllar, velosipedlar, yaxtalar, qayiqlar, yalıklar (ikki yoki to'rt eshkakli qayiqlar), paromlar (solsimon yassi kema), ot-arava transporti (xalq sanoatida ishlatiladigan otlar va boshqa hayvonlar)[12].

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1942-yil 10-sentabrdagi Qarori asosida "ov itlarini ro'yhatdan o'tkazish yig'imi va tomoshalar uchun yagona soliqlar" joriy qilindi[13]. 1943-yilning may oyida ovchi itlarini ro'yxatga olish uchun to'lov kiritildi. Ushbu to'lov ovchi itlarni ularni yetishtirish sohasidagi kitoblarda qayd qilish va qayd qilinganligi to'g'risida ko'chirmalar olish uchun to'lanar edi. Umumittifoq qayd qilish kitoblaridan ko'chirma olish uchun bu to'lov stavkasi 4 rublni, yordamchi kitoblardan ko'chirma olish uchun esa 2 rublni tashkil etdi. To'lov mablag'lari bir xil miqdorda ittifoq respublikalarining davlat budjetlari va ovchi itlarni yetishtirish sohasini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni moliyalashtirish uchun ittifoqdosh respublikalar Ministrlar Soveti huzuridagi davlat ovchilik inspeksiyalari tasarrufiga o'tkazildi[14].

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1942-yil 10-apreldagi qarori bilan esa shahar va posyolkalarda (shaharchalarda) mahalliy Sovetlar tomonidan chorva egalaridan yig'imlar tashkil qilindi. Davlat budjetiga yig'iladigan ba'zi to'lovlar boshqasiga almashtirildi yoki ular bilan birlashtirib yuborildi.

Mahalliy budjetlarni to'ldirish maqsadida SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1942-yil 10-sentabrda "Tomoшалardan olinadigan soliq to'g'risida"gi Qaror ham chiqarilib, unga asosan tomoshalardan to'lanadigan yagona soliq kiritildi. Ushbu soliqni davlat, kooperativ, jamoat korxonalari va tashkilotlari pullik kinoseanslar, sirk tomoshalari va sport musobaqalarini o'tkazishdan olgan yalpi daromadlaridan turli xil stavkalar bo'yicha to'lanishi yo'lga qo'yildi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, 1941–1945 yillarda O'zbekiston SSRdagi soliq siyosati, avvalo, umumittifoq moliyaviy siyosati talablari asosida shakllantirilgan va respublikadagi iqtisodiy

jarayonlarni markazlashgan tarzda boshqarishga xizmat qilgan. Soliqlardan tushadigan mablag'larning davlat byudjetiga safarbar etilishi respublika iqtisodiyotining harbiy ehtiyojlarga moslashtirilishi bilan uzviy bog'liq bo'ldi. Shu jihatdan, soliq siyosati faqat fiskal vazifani bajarib qolmay, balki urush davri iqtisodiy safarbarligining muhim moliyaviy mexanizmi vazifasini ham bajardi.

Urush yillarida soliq munosabatlarining muhim xususiyatlaridan biri davlatning soliq tushumlarini ko'paytirish va moliyaviy resurslarni markazlashtirishga intilishi edi. Sanoat korxonalari, savdo va xizmat ko'rsatish sohalari, qishloq xo'jaligi subyektlari hamda aholi tomonidan amalga oshirilgan soliq va boshqa majburiy to'lovlar davlat moliya tizimiga jalb etildi. Bu jarayon respublika iqtisodiyotining mavjud resurslarini maksimal darajada davlat ehtiyojlariga yo'naltirishga imkon bergan bo'lsa-da, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasidagi moliyaviy yukning ortishiga ham olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Государственный бюджет СССР на 1941 год принят Советом Народных Комиссаров СССР. – Ленинград, 1941. – С. 40-43.
2. Толкушкин А.В. История налогов в России. – Москва: Юрист, 2001. – С. 252.
3. Жўраев Ш., Бобоев С. Маҳаллий солиқлар тарихи. – Бухоро, 2004. – Б. 47.
4. Duschonov R.R. O'zbekistonda sovet davlatining soliq siyosati (1946-1991 yy.). / Toshkent. Elnur-print. 2023 y. 23-24-betlar.
5. <https://ru.wikisource.org/wiki/>. Murojaat qilingan sana 13-oktyabr 2023-yil.
6. Ушак Н.В. Теория и история налогообложения. Учеб. пособ. / Н.В.Ушак.–Москва: Кнорус, 2009.–С. 57.
7. Тарасова В.Ф. Семькина Л.Н., Сапрыкина Т.В. Налоги и налогообложение. – Москва: КНОРУС, 2007. –С. 48.
8. Гритчина М.Н. Налоговая полттика в годы Великой отечественной войны // Региональная экономика: теория и практика. 2015, № 40. – С. 58.
9. Жўраев Ш., Бобоев С. Маҳаллий солиқлар тарихи. – Бухоро, 2004. – Б. 47.
10. <https://ru.wikisource.org/wiki/>. Murojaat qilingan sana 10 oktabr 2024 yil.
11. Гритчина М.Н. Налоговая полттика в годы Великой отечественной войны // Региональная экономика: теория и практика. 2015, №40. – С. 61.
12. Раманова Л.С. Транспортное налогообложение: история развития и направления совершенствования // Вестник Бурятского государственного университета. 2015, №2. – С. 88.
13. Гритчина М.Н. Налоговая полттика в годы Великой отечественной войны // Региональная экономика: теория и практика. 2015, №40. – С. 61.
14. O'zMA, R-837-fond, 33-ro'yxat, 6190-yig'majild, 4-varaq.

UO'K 355.48

MARKAZIY OSIYODA HARBIY ISH RIVOJIDA ULOV VOSITALARINING TUTGAN O'RNI

M.Q.G'affarov, katta o'qituvchi, PhD, O'zR IIV Xorazm akademik litseyi, Urganch

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyoda harbiy ish rivojida ulov vositalarining tutgan o'rni va ahamiyati tarixi batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Gerodot, harbiy san'at, tuya, ot, g'ildirakli ulov vositalari, tosh davri, bronza asri, Oltintepa, Andronova madaniyati, Qadimgi Baqtriya, Qadimgi Xorazm, Yerqo'rg'on, Varaxshada, Avesto, qang'lar.

Аннотация. В статье подробно освещается история роли и значения средств связи в развитии военного дела в Средней Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, Геродот, военное искусство, верблюды, лошадь, колесные орудия, каменный век, бронзовый век, Алтынтепа, андроновская культура, древняя Бактрия, древний Хорезм, Yerqurgan, varakhshada, Avesta, Ganq.

Abstract. The article details the history of the role and importance of the means of action in the development of military work in Central Asia.

Key words: Central Asia, Herodotus, military art, camel, horse, wheeled mounts, Stone Age, Bronze Age, Oltintepa, Andronova culture, ancient Bactria, ancient Khwarezm, earthworks, Varakhshada, Avesto, wings.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlari harbiy san'ati shakllanishi va rivojlanishida ulov vositalarning ahamiyati yuqori bo'lgan. Shu sababli tuya, ot hamda g'ildirakli ulov vositalarining paydo bo'lishi va tarqalishi masalalariga to'xtalib o'tamiz. Markaziy Osiyoda so'nggi tosh davridan boshlab quruqlikda harakatlanishga mo'ljallangan ulov vositalari ham paydo bo'la boshlaydi. Ot, tuya, eshak va boshqa hayvonlarning xonakilashtirilishi eneolit va ayniqsa bronza davridan boshlab ulardan asosiy ulov vositasi sifatida foydalanish keng yoyilishiga olib keldi. Rivojlangan bronza davridan boshlab, yilqichilik va tuyachilik qishloq xo'jaligining alohida sohaları sifatida rivojlanib, mintaqamizda bu hayvonlarni boqishga ixtisoslashgan hududlar va qabilalar paydo bo'la boshlaydi. Bunday ixtisoslashuv va hayot tarzi deyarli o'zgarishsiz to XX asr boshlarigacha saqlanib keldi.

Asosiy qism. Qadimiy ulov vositalari ichida quvvati va chidamliligi, og'ir yuk ko'tara olishi bilan ajralib turadigan tuyalarning ahamiyati ayniqsa katta edi. Bu talab asosiy ulov vositasi sifatida qadrlangan tuyalarning ahamiyati bir qadar ilohiylashtirilishiga ham olib kelganini ko'ramiz. Arxeologik tadqiqotlar mintaqamizda tuyalardan bronza davridan boshlab keng foydalanilganligini ko'rsatmoqda. Andronova madaniyatiga mansub dasht qabilalari birinchilardan bo'lib ikki o'rkachli baktiana tuyalarini xonakilashtirgan bo'lishi mumkin [1]. Janubiy Turkmanistondagi Oltintepa yodgorligidan topilgan tuya suyaklari hamda aravaga qo'shilgan tuyaning sopol haykalchasi o'troq dehqonchilik markazlarida ham bu davrda tuyalardan ulov vositasi sifatida foydalanilganini tasdiqlaydi. Mintaqaning qadimgi shaharlaridan bo'lgan Yerqo'rg'ondan va uning yaqinidagi yodgorliklardan tuyalarning sopol haykalchalari topilishi, Qadimgi Baqtriya muhr va tangalarida hamda Xorazmning afrig'iylar davri tangalarida tuya tasviri borligi, Varaxshadagi hukmdor saroyida qanotli tuyalar tasviri va ikki o'rkachli tuya shakliga o'xshash ishlangan hukmdor taxti, Afrig'iy hukmdorlar tojini tuya tasviri bezab turgani va boshqa misollar, bir tomondan, tuyaning mintaqaning katta geografik kengliklarida tarqalganidan, ikkinchidan u davlat miqiyosida ham ulug'langanidan dalolat beradi. Shu jihatdan, o'zbek xalqi mifologiyasida tuyalar kuch-qudrat, omad va g'alaba timsoli hisoblanishi, "Avesto"da ("Bahram Asht" alqovida) qut-baraka ma'budi Veretragna tuya ko'rinishida tasavvur qilingani ham e'tiborga loyiqdir[2].

Markaziy Osiyoda qadimdan tuyalarning 2 ta turi - bir o'rkachli (dromoder – tez chopuvchi) yuk tuyalar va ikki o'rkachli, bo'yi pastroq (baktrion – ayri) tuyalar boqib kelingan. Bu tuyalar chatishtirilib, o'zbek va qozoqlar Nortuya, turkmanlar Iner deb ataydigan yirik gavdali, ishchan va kuchli duragay tuyalar olingan. Umuman olganda, bir va ikki o'rkachli tuyalarning ko'p asrlar davomida chatishtirilib kelinishi natijasida olingan nortuyalarning 7 ta turi, ikki o'rkachli tuyalarning 3 ta turi bo'lgan. Nortuyalar 16-20 pud yuk ko'tarib, bir kunda 30-35 km., yuksiz 60 km. masofani bosib o'ta olgan [3].

Mintaqaning qadimgi davlatlari tomonidan qo'shni mamlakatlarga elchilar jo'natilganda borilayotgan mamlakat hukmdoriga sovg'a sifatida albatta tuyalar ham yuborish urf bo'lgan. O'rta Osiyo va Xitoy o'rtasidagi o'zaro elchilik aloqalari boshlangan davrdan boshlab bunday sovg'a ayniqsa Xitoyga ko'p jo'natilgan. Qang'lar, Eftaliylar va boshqa davlatlar (hatto ayrim shahar va o'lkalar, masalan, Maymurg' va boshqalar) elchilari tomonidan Xitoy hukmdoriga olib borilgan zotli tuyalar bunga misoldir.

Otning qo'lga o'rgatilishi insoniyat sivilizastiyasi tarixida katta o'zgarishlarni keltirib chiqargani ma'lum. Otlar asosan bronza davridan boshlab turli mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida hamda asosiy harbiy transport va ulov vositasi sifatida katta o'rin tuta boshlaydi. Otlar dastlab Yevrosiyo dashtlarida yashagan qabilalar tomonidan mil. avv. 4 ming yilliklarda qo'lga o'rgatilganini ko'rsatuvchi ma'lumotlar bor. Mil. avv. 3 ming yillikdan boshlab otlar mintaqamizning katta hududlariga yoyiladi. O'rta Osiyoning bronza davriga tegishli ko'plab yodgorliklaridan topilgan ot suyaklari O'rta Osiyoda otlar rivojlangan bronza davridan boshlab boqib kelinganidan dalolat beradi. Dastlabki davrlarda otlardan faqat zodagon tabaqalar tomonidan yoki rasmiy marosimlarda foydalanilgan bo'lsa, Qadimgi Baqtriya hududidagi makonlardagi ot suyaklari va boshqa ko'plab misollar mintaqada ilk temir davrida otlardan foydalanish keng yoyilganligini ko'rsatadi. Otlar qadimgi davrdan boshlab ilohiy hayvon sifatida qadrlanganligini xalq badiiy hunarmandchiligi, tasviriy san'atida ham ko'ramiz[4].

Mintaqamizdagi chorvador qabilalarga tegishli mozoqo'rg'onlardan (Tagisken, Jolsoy va boshqalar) otlar tasviri tushirilgan bronza oynalar topilishi shundan dalolat beradi. Markaziy Osiyo va unga qo'shni hududlarning ko'pgina joylaridagi qoyatosh suratlarda, xususan, Qozog'iston, Oltoy va Janubiy Sibirda Zarafshon va Nurota tog' tizmalarida, Norin daryosining o'ng qirg'og'i yuqori oqimidagi qoyatoshlarda otlar tasviri topilgan. Yevropada otlar keng tarqalgan mil. avv. I mingyillik o'rtalaridan boshlab, otlar homiysi hisoblangan ma'budalarga sig'inish keng tarqalgan [5]. Bu ma'lumotlarning barchasi otlarning qadimgi jamiyat iqtisodiy-ma'naviy hayotida tutgan ahamiyatini, otlarga nafaqat ulov vositasi, shu bilan birga muqaddas va ilohiy jonivor sifatida qaralganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Otlarga ozor berish, o'g'irlash katta jinoyat hisoblanib, aybdorlar qattiq jazolanganligi ham otlarning mintaqamiz xalqlari hayotida tutgan muhim o'rnini ko'rsatadi.

Shu tariqa, so'nggi bronza-ilk temir davridan boshlab qo'lga o'rgatilgan otlar mintaqaning keng hududlariga yoyiladi. Ko'chmanchi chorvachilikning alohida xo'jalik turi sifatida shakllanishi va rivojlanishida ham xonakilashtirilgan otlar katta o'rin tutgan. O'rta Osiyoda yilqichilikning rivojlanish darajasiga harbiy siyosiy vaziyatlarda otlarning ahamiyati oshib ketishi hamda qo'shni o'lkalarda mintaqamizda boqiladigan otlarga talab katta bo'lgani ham ma'lum ma'noda ta'sir qilgan bo'lishi mumkin [6].

Qariyb 2700 yillik tarixga ega "Avesto"ning Mehr Yasht qismida Mitra xudosiga bag'ishlangan madhiyada harbiy jasorat, o'z qasamiga sodiq bo'lgan jangchi barcha uchun o'mak qilib tasvirlanishi o'sha paytda harbiylarga qo'yilgan talablarni hamda ularga nisbatan munosabatni namoyon etish bilan birga, bu davrga kelib jangda otdan foydalana boshlaganlaridan dalolat beradi. Zero, kitobda ta'riflanishicha, Mitra xudosi o'zining oq otlari qo'shilgan aravasida yovuz kuchlarga qarshi, ezgulik va adolat uchun jang qiladi. Asarda urushga shaylanayotgan dushman ustiga ketma-ket hamlalar qilayotgan qudratli askarlar, hukumdor – lashkarboshilar haqida ham ko'tarinki rux bilan hikoya qilinadi. Bu hikoyalar miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri – I ming yillikning boshidagi voqealarni aks ettiradi. Asarda tasvirlanishicha, Mitraning sariq metallardan (bronzadan) yasalgan nayzasi, o'qlari, kiyik paylaridan bo'lgan yoyi, tosh otar palaxmoni, ikki tomonidan kesadigan xanjarlari, oyboltalari, uloqtiruvchi boltalari bo'lgan. Qo'shin qator-qator bo'lib safga tizilgan va markaz hamda yon qanot qismlariga bo'lingan. Ular jangga qat'iy saf tortgan holda kirgan, jang oldidan har ikki taraf bahodirlari yakkama-yakka jang qilgan. Shundan keyin jang boshlangan [7].

Demak, miloddan avvalgi II ming yillikda baqtriyaliklar, sug'dlar, xorazmliklar, parfiyaliklar, farg'onaliklar jangga ot minib kirganlar. Mamlakatimiz hududida yashagan massaget va saklar jangchilari haqida manbalarda qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi.

Adabiyotlar tahlili. Miloddan avvalgi V asrda o'tgan yunon tarixchisi Gerodot massagatlarni shunday tasvirlaydi: "Ular otliq va piyoda jangchilar (ularda bu qo'shin turlarining ikkisi ham mavjud) hamda kamonchi va nayzabardordir. Ular odatda kiston bilan yurdilar. Qurollarni misdan yasadilar. Kamar va belbog'larini oltin bilan bezaydilar. Otlarining ko'kraklarini ular misdan qilingan kejimlar (ya'ni, bargustivon yoki yopinchiq) bilan yopadilar, jilovlarning ayil va to'qalarini ham oltin bilan bezatadilar"[8].

Gerodotning tasvirlashicha, saklar ham o'sha yerliklarga xos o'q-yoylar, kalta qilichlar hamda ikki tomoni ham o'sha yerliklarga xos o'q-yoylar, kalta qilichlar hamda ikki tomoni ham kesadigan kistonlar bilan qurollanganlar (11-ilova). Dashtlik ko'chmanchilarning o'ziga xos qurol-yarog'lar mavjud bo'lib, bu asosiy harbiy kuch sifatida suvoriylarga mo'ljallangan urush taktikasining shakllanishiga olib kelgan. Bu taktikaga ko'ra, ular otda jang qilish ko'nikmalariga ega bo'lganlar, lekin ayni paytda piyoda qo'shinlardan foydalanuvchi o'troq aholining harbiy san'ati ta'sirida bo'lganlar.

Hazorasp shahridan sharqda joylashgan Xumbuztepa (mil. avv VI-IV asrlar) manzilgohida plastinali sovut tutgan suvoriy tasviri topilgan. Suvoriy tizzasigacha tushadigan plastina sovutda tasvirlangan. Otga ham plastinali sovut yopilgan. Suvoriyning chap yonboshida nayza tasvirlangan jangovar otlarga ham himoyalovchi sovut yopilgan.

O'rta Osiyoda yengil qurolli va og'ir qurolli suvoriylar uchun yaroqli bo'lgan maxsus zotli otlar ham yetishtirilgan. Tadqiqotchilarning taxmin qilishlaricha, otlarning turli zotlarini yetishtirish bo'yicha nasilchilik ishlari miloddan avvalgi II ming yillikdayoq boshlangan va birinchi ming

yillikning dastlabki asrlarida bu faoliyat o'z natijalarini bera boshlagan. Chopqir otlarni uyatishirish bilan o'sha davrda asosan Midiyada va O'rta Osiyoda shug'ullanganlar, chunki bu yerlarda otliq qo'shin g'ildirakli aravalarning o'rnini egallab armiyada asosiy bo'linma bo'lib qolgan edi.

Xulosa. Bronza davri boshlarida, ehtimol undan ham oldinroq insoniyat tarixidagi eng muhim kashfiyotlardan biri – g'ildirak paydo bo'ldi. Keyingi texnik taraqqiyot uchun ham zamin hozirlagan bu yangilik ilk ulov-transport vositalari bo'lgan turli tipdagi (ma'lum geografik hudud va landshaftning xususiyatidan kelib chiqqan holda) aravalarning ixtiro qilinishiga olib keldi. G'ildirakli transport vositalaridan foydalanishga o'tish aloqa yo'llari rivojiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatdi. Birinchi galda g'ildirakli transport vositasi bo'lgan aravalar harakatlana oladigan yo'llarni qurish zarurati paydo bo'ldi. Bunday yo'llar dastlab savdo-hunarmandchilik markazlari bo'lgan shaharlar yoki boshqa yirik manzillar hududi doirasida qurila boshlangan bo'lishi mumkin. Bunga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning ma'lum darajasini, ya'ni o'zaro mahsulot almashish va savdoning, aravalar va ularning qismlarini yasay oladigan ustalar va ustaxonalarning, aravalarga qo'shiladigan ulov vositalarining mavjudligi va boshqa tegishli zaruriy omillardan kelib chiqqan hosila sifatida qarash mumkin. Yo'llar, ayniqsa g'ildirakli transport vositalari harakatlanishiga mo'ljallangan yo'llarni barpo etish katta xarajatlar va mehnat talab etishi ma'lum. Shu sababli ham bu yo'llar dastlabki davrlarda faqat tor mahalliy doirada, masalan shaharlar va boshqa iqtisodiy markazlarni ularning ta'siri doirasida bo'lgan joylar (xom ashyo manbalari, hosil yetishtiriladigan dalalar va boshqalar) bilan bog'lashga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Акишев А.К. Путь к земли гипербореев // Иран-наме. Научный востокведческий журнал. – Алматы, 2007. – № 1. – С. 22.
2. Сулейманов Р.Х. Древней Нахшаб... – С. 196, 199, рис. 2; Жўраев М. Ёрқўрғоннинг “муқаддас” жониворлари // Фан ва турмуш. – Тошкент, 2006. – № 5-6. – Б. 9-12.
3. Шониёзов К. Основные отрасли животноводства в дореволюционном Узбекистане // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1975. – С. 192.
4. Сарияниди В.И. Некрополь Гонура и Иранское язычество. – М., 2001. – С. 41; Сулаймонов Р.Х. Древний Нахшаб... – С. 190, 196, 199, рис. 162, 163, 182.
5. Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы // Археологические и этнографические материалы по истории культуры и религии Средней Азии. – М., 1978. Вып. IV. – С. 113-115.
6. Материалы по древней истории Сибири. – Улан-Удэ, 1964. – С. 284.
7. Авесто / Асқар Махкам таржимаси. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б.
8. Геродот. История в девяти книгах / Пер. с греческого и коммент. Г.А. Стратановского. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С.

UO'K 94(575.1)

SOVETLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA FARG'ONA VODIYSIDA QISHLOQ XO'JALIGI TARMOG'IDA OLIB BORILGAN ISLOHOTLAR

M.Y.Haqqulov, tayanch doktorant, o'qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 20-30-yillarida O'zbekistonda kechgan iqtisodiy o'zgarishlar, xususan, Yangi iqtisodiy siyosatning tugatilishi va majburiy industriyalashtirish hamda jamoalashtirish jarayonlari tahlil qilingan. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish samaradorligini oshirish bo'yicha agrotexnik tavsiyalar va takroriy ekinlardan foydalanish metodologiyasi bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, azotli o'g'it, kartoshkaning “Votman”, “Obidov-2”, “Lorx”, “Priekulskiy ranniy” va “Skorospelka” navlari.

Аннотация. В данной статье анализируются экономические изменения, происходившие в Узбекистане в 20–30-е годы XX века, в частности, прекращение Новой экономической политики, а также процессы принудительной индустриализации и коллективизации. Вместе с тем изложены агротехнические рекомендации по повышению эффективности выращивания сельскохозяйственной продукции и методология использования повторных посевов.

Ключевые слова. Сельскохозяйственная продукция, азотное удобрение, сорта картофеля “Вотман”, “Обидов-2”, “Лорх”, “Приекульский ранний” и “Скороспелка”.

Abstract. *This article analyzes the economic changes that took place in Uzbekistan in the 20s and 30s of the XX century, in particular, the termination of the New Economic Policy and the processes of forced industrialization and collectivization. At the same time, agrotechnical recommendations for increasing the efficiency of agricultural production and the methodology for using repeated crops are described.*

Key words. *Agricultural products, nitrogen fertilizer, potato varieties “Voltman”, “Obidov-2”, “Lorx”, “Priekulskiy ranniy” and “Skorospelka”.*

Kirish. Ushbu matnni ma'nosini to'liq saqlagan holda, so'zlarini sinonimlariga almashtirib, yanada ravon va ilmiy-ommabop uslubda tahrirladim:

Iqtisodiy islohotlar davri XX yuzillikning 20-yillari iptidosida tatbiq etilgan Yangi iqtisodiy siyosat (YaIS) O'zbekiston xalq xo'jaligida ma'lum darajada yuksalishni yuzaga keltirdi. Biroq, mazkur o'n yillik nihoyasiga kelib, ushbu yondashuv o'z ahamiyatini yo'qota bordi va 1929-yilga kelib batamom to'xtatildi. Natijada erkin savdo munosabatlari va xususiy tadbirkorlik faoliyati qat'iy cheklab qo'yildi. Mamlakatda sovet tuzumini mustahkamlashning asosiy vositasi sifatida industriyalashtirish (sanoatlashtirish) jarayonlarini hayotga tatbiq etishga kirishildi.

Sanoatlashtirishning murakkabligi Texnik bazaning zaifligi, malakali mutaxassislarning yetishmasligi va og'ir sanoat sohasida tajriba mavjud emasligi sababli industriyalashtirish jarayoni ancha og'ir kechdi. Sanoatlashtirishning dastlabki bosqichida kichik hajmdagi gidroelektr stansiyalari hamda agrar sohaga, xususan, paxtachilikka ixtisoslashgan xomashyoni qayta ishlash korxonalari barpo etildi. Chirchiqdagi GESlar, Toshkentdagi tikuvchilik, poyabzal va tamaki fabrikalari, shuningdek, Farg'ona, Samarqand va Marg'ilondagi to'qimachilik hamda ipak majmualari shular jumlasidandir.

30-yillarda Toshkent to'qimachilik kombinati, qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi, Chirchiq kimyo sanoati majmuasi va boshqa ko'plab yirik ishlab chiqarish ob'ektlari faoliyat boshladi. 30-yillar oxiriga kelib, respublikada 1445 ta turli sanoat korxonalari mavjud bo'lib, ularda 142 ming nafar ishchi-xizmatchi mehnat qilar edi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ko'p yillik tajribalar shuni ko'rsatadiki, poliz ekinlaridan, xususan qovun-tarvuzdan yuqori hosil olish uchun, hatto ob-havo inijliklari kuzatilgan taqdirda ham, agroteknik choralarni har bir hududning iqlim sharoitiga mos ravishda samarali qo'llash talab etiladi. Mazkur ekinlarni shamol aylanib turadigan, ochiq va balandroq relyefga ega maydonlarda parvarishlash, shuningdek, mahalliy o'g'itlar yordamida oziqlantirish maqsadga muvofiqdir.

Har bir gektar yerga 15-20 tonna chirigan go'ng, 120-150 kilogrammdan azot va fosfor hamda 60 kilogramm kaliyli o'g'it solish tavsiya etiladi. Bunda shuni yodda tutish kerakki, organik o'g'itning to'liq hajmi, fosfor va kaliy, shuningdek, azotli o'g'itlarning 50 foizi yerni ekishga tayyorlash jarayonida tuproqqa aralashtiriladi. Azotli o'g'itning qolgan yarmi esa o'simlik 3-4 ta chinbarg chiqargan fazada qo'llaniladi.

Takroriy ekinlarni joriy etish sabzavotchilikda mahsulot hajmini ko'paytirishning muhim strategiyasidir. Ushbu usul har bir gektar yerdan qo'shimcha 150-200 sentner hosil olish imkoniyatini taqdim etadi. Shu bois, har bir xo'jalikda ushbu tajribani qo'llash juda zarur. Bunda quyidagi agroteknik qoidalarga rioya qilish maqsadga muvofiq:

- Ertagi kartoshka yig'ib olingan maydonlarga: sabzi, qizil lavlagi, karam, bodring va silosbop makkajo'xori ekiladi.

- Arpa yig'imidan bo'shagan yerlarga: qishki saqlash uchun mo'ljallangan qovun-tarvuz navlari hamda sabzavot va kartoshkaning kechki navlarini ekish yuqori samara beradi. Ertagi ildizmevali ekinlardan so'ng kartoshka, karam, bodring yoki silosbop makkajo'xori yetishtirish tavsiya etiladi.

- Ertagi bodringdan bo'shagan maydonlarga: avgust oyi o'rtalaridan boshlab sarimsoqpiyoz, turp va boshqa sabzavot turlarini joylashtirish mumkin.

Ertagi kartoshka maydonlarida kultivatsiya, chopiq va oziqlantirish ishlarini o'z vaqtida bajarish muhimdir. Oziqlantirish davrida gektariga 120-150 kg ammiak selitrasi, 150-200 kg

superfosfat va 100 kg kaliy tuzi sarflanadi [2]. Azotli o'g'it (ammiak selitrasi) me'yordan ortiq berilsa, o'simlikning vegetatsiya davri uzayib, hosil yetilishi kechikadi, mahsulot unumdorligi va sifati pasayadi. Shu sababli, oziqlantirishdan so'ng darhol sug'orishni tashkil etish zarur.

Muhoka. Qator oralariga ishlov berish nihoyasiga yetgach, sug'orish ishlarini tizimli yo'lga qo'yish lozim. Bu tadbir, ayniqsa, may oyida havo harorati keskin ko'tariladigan janubiy mintaqalarda katta ahamiyatga ega bo'lib, sug'orish har 5-6 kunda amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Ertagi kartoshka parvarishi bilan bir qatorda, may oyining boshlaridan e'tiboran kechki kartoshka ekishga puxta hozirlik ko'rish kerak. Ertagi va kechki kartoshka uchun unumdor, sug'orish imkoniyati yaxshi bo'lgan yerlar ajratilishi lozim. Urug'likning sifatli tayyorlanishi — mo'l hosilning garovidir, shuning uchun saralash ishlariga alohida e'tibor qaratish kerak.

Ekish oldidan yerni haydash vaqtida har bir gektar maydonga albatta 15–20 tonna chirigan go'ng, 350–400 kilogramm superfosfat va 150–200 kilogramm ammiak selitrasi solish talab etiladi. Agar dalalar oraliq ekinlar bilan band bo'lsa, hosil yig'ib olingandan so'ng bunday yerlarni haydashdan avval sug'orish zarur hisoblanadi. Shundan so'ng tuproqqa ishlov berilib, chizellash ishlari bajariladi.

Markaziy hududlarda kartoshkaning "Voltman" va "Obidov-2" navlari 15-maydan 1-iyunga qadar, "Lorx" navi esa 1-iyundan 10-iyunga qadar ekiladi. "Priekulskiy ranniy" va "Skorospelka" navlarini ekishga esa iyul oyining ikkinchi yarmidan kirishiladi. Nishabi o'rtacha va past bo'lgan dalalarda kartoshka qator oralari 90x27 santimetr hajmda joylashtiriladi [3]. Shunday qilinganda kartoshka nihollari sug'orish jarayonida bir tekisda namlanadi.

Natija. Har bir agrar xo'jalik kelgusi mavsumgacha yetarli bo'ladigan urug'lik zaxirasini (fondini) yaratishi shart. Buning uchun maxsus maydonlarni faqat urug'lik yetishtirish maqsadida ajratish maqsadga muvofiqdir. Urug'lik sifatida faqat sog'lom va shakli bir xil bo'lgan kartoshka tugunaklaridan foydalanish lozim. Tez yetiladigan navlarni imkon qadar kechroq, ya'ni iyul oyining dastlabki kunlarida ekish tavsiya etiladi.

Ertagi navlardan urug'lik olishning yana bir samarali usuli — yangi yig'ib olingan hosildan foydalanishdir. Mazkur jarayon uchun asosan kartoshkaning "Priekulskiy ranniy" navi tanlanadi. Ertagi hosilni 5–10-iyundan kechiktirmay yig'ib olish zarur. Ekishdan avval urug'lik tugunaklar ikki qismga bo'linadi (har bir bo'lakning vazni kamida 40–50 gramm bo'lishi shart). So'ngra ular maxsus kimyoviy aralashma — tiomochevina (2%), gibberellin (0,0002%) va TMTD (8%) eritmasida 30 daqiqa davomida namlanadi hamda texnik vositalar yordamida nam tuproqqa ekiladi [4].

Yuqorida keltirilgan agrotexnik ko'rsatmalarning o'z vaqtida va mukammal bajarilishi bahorgi hamda yozgi mavsumda sabzavotlardan serob hosil olishga zamin yaratadi.

Bog'dorchilik va uzumchilik tarixi Respublika qishloq xo'jaligi tizimida meva va uzum yetishtirish qadimiy an'ana bo'lib, u ham oziq-ovqat, ham sanoat uchun xomashyo yetkazib beruvchi strategik tarmoq hisoblanadi. 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab ixtisoslashgan bog'dorchilik va tokchilikka yo'naltirilgan davlat xo'jaliklari (sovxozlar) tashkil etila boshlandi. Shuningdek, tog'li va tog' oldi hududlaridagi jamoa xo'jaliklarida ham ushbu sohaga alohida urg'u berildi.

Meva navlarining sifatini yaxshilash maqsadida olma, nok va uzumning Yevropa mamlakatlaridan keltirilgan navlari mahalliyashtirildi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1937-yilda O'zbekistonda yetishtirilgan jami meva hosili 800 ming sentnerni tashkil etgan bo'lib, uning uchdan bir qismi sobiq ittifoqning boshqa hududlariga yetkazib berilgan [5].

Xulosa. XX asrning 20-yillari boshidagi Yangi iqtisodiy siyosat (YIS) o'lka iqtisodiyotiga ma'lum darajada erkinlik baxsh etgan bo'lsada, 1929-yildan boshlab boshqaruvning qat'iy ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga o'tilishi xususiy sektor va bozor munosabatlarining inqiroziga olib keldi. Bu davrda industriyalashtirish siyosati milliy manfaatlardan ko'ra ko'proq Markazning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishga, xususan, O'zbekistonni xomashyo bazasiga aylantirishga yo'naltirilgani ilmiy jihatdan o'z isbotini topadi.

Dastlabki industriyalashtirish bosqichida barpo etilgan infratuzilmalar bevosita paxtachilik va qayta ishlash sanoatini rivojlantirishga xizmat qildi. Biroq, bu taraqqiyot majburiy jamoalashtirish va dehqon xo'jaliklarini asossiz umumlashtirish evaziga amalga oshirildi, bu esa qishloq xo'jaligining tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga jiddiy zarar yetkazdi.

Tadqiqotda keltirilgan qovun-tarvuz, kartoshka va boshqa sabzavot ekinlarini yetishtirish texnologiyalari shuni ko'rsatadiki, intensiv dehqonchilikda oziqlantirish (azot, fosfor, kaliy o'g'itlari me'yori) va sug'orish rejimiga qat'iy rioya qilish hosildorlikni 20-30% ga oshirishning asosiy omilidir. Ayniqsa, takroriy ekinlar tizimini yo'lga qo'yish (ertagi kartoshkadan so'ng sabzi, lavlagi yoki makkajo'xori ekish) yer resurslaridan unumli foydalanish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda strategik ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonning agrar salohiyatini yuksaltirish uchun tarixiy tajribada kuzatilgan majburiy usullardan voz kechib, ilmiy asoslangan agroteknik qoidalar va bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini integratsiya qilish lozim. Yerga bo'lgan munosabatni yaxshilash, o'g'itlash me'yorlarini optimallashtirish va urug'chilikda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash barqaror iqtisodiy o'sishning garovidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Q.Usmonov., M.Sodiqov., S.Burxonova. - O'zbekiston tarixi. - Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA", 2016. -B. 135.
2. Ўзбекистон КП Марказий Комитети Партия Тарихи Институту хузуридаги Ўзбекистон ССР Колхоз Ва Совхозлари Тарихи Жамоатчилик Институту. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи (II китоб) . – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1970. -B. 138.
3. R.H.Murtazoyeva. O'zbekiston tarixi. -Toshkent, 2005. -B. 357
4. “Qishloq haqiqati” 1974-yil 19-may № 115 – B. 3.
5. S.Xidoyatov.Paxtachilikda fan yutuqlari va ilg'or tajribalarni propaganda qilish minbari.-Toshkent,1977.-B.93.

UO'K 94(575.1):316.334.56

QARSHI SHAHRI MAHALLALARI: SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

I.G'.Jalilov, v.b. prof., Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Qarshi shahri mahallalarining shakllanishi va rivojlanish tarixini ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda mahalla institutining tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari, boshqaruv tizimidagi o'rni hamda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi ahamiyati arxiv hujjatlari, me'yoriy-huquqiy manbalar, statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlarning Qarshi shahri mahallalari faoliyatiga ta'siri, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish tizimidagi o'zgarishlar, mahallalarning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mahalla institutining tarixiy taraqqiyotini yoritish hamda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga oid ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Qarshi shahri, mahalla instituti, mahallalar tarixi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishi, mahalla boshqaruvi, mahalliy o'zini o'zi boshqarish, ijtimoiy taraqqiyot, tarixiy rivojlanish, fuqarolik jamiyati, mustaqillik yillari.

Аннотация. Настоящее исследование посвящено научному анализу процесса формирования и исторического развития махаллей города Карши. В работе на основе архивных документов, нормативно-правовых источников, статистических материалов и научной литературы раскрываются исторические корни института махалли, основные этапы его становления, роль в системе местного самоуправления, а также значение в социально-экономической и культурной жизни общества. Особое внимание уделено анализу влияния реформ, осуществлённых в годы независимости Узбекистана, на деятельность махаллей города Карши, изменениям в системе органов самоуправления граждан, современным тенденциям развития и перспективам института махалли. Результаты исследования способствуют более глубокому осмыслению исторической эволюции института махалли и обогащают научные представления о развитии гражданского общества.

Ключевые слова: город Карши, институт махалли, история махаллей, органы самоуправления граждан, управление махаллой, местное самоуправление, социальное развитие, историческое развитие, гражданское общество, годы независимости.

Abstract. *This study is devoted to the scientific analysis of the formation and historical development of the mahallas of Karshi city. It examines the historical roots of the mahalla institution, the stages of its development, its role in the system of local governance, and its significance in the social, economic, and cultural life of society based on archival documents, legal and regulatory sources, statistical data, and scholarly literature. The research also analyzes the impact of the reforms implemented during the years of Uzbekistan's independence on the activities of the mahallas of Karshi city, changes in the system of citizens' self-government, and the contemporary development trends and future prospects of the mahalla institution. The findings contribute to a deeper understanding of the historical evolution of the mahalla institution and enrich scholarly perspectives on the development of civil society.*

Key words: *Karshi City, Mahalla Institution, History of Mahallas, Citizens' Self-Governance, Mahalla Administration, Local Self-Government, Social Development, Historical Development, Civil Society, Years of Independence.*

Kirish. Mahalla instituti o'zbek xalqining ko'p asrlik tarixiy tajribasi va milliy qadriyatlari asosida shakllangan ijtimoiy boshqaruv tizimining muhim bo'g'ini hisoblanadi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida mahallaning huquqiy maqomi mustahkamlanib, uning fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, aholining ijtimoiy faolligini oshirish hamda davlat va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlashdagi o'rni yanada ortdi. Qarshi shahri qadimiy tarixga ega bo'lib, uning mahallalari shahar ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotining ajralmas qismi sifatida rivojlanib kelgan. Mahallalarning shakllanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari, boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar hamda zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini ilmiy jihatdan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotda Qarshi shahri mahallalarining vujudga kelish omillari, tarixiy rivojlanish xususiyatlari, mustaqillik davrida amalga oshirilgan islohotlarning mahalla faoliyatiga ta'siri arxiv hujjatlari, normativ-huquqiy manbalar, statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mahalla institutining tarixiy taraqqiyotini yoritish, uning zamonaviy boshqaruv tizimidagi o'rnini baholash hamda fuqarolik jamiyatini mustahkamlashga oid ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Qarshi shahri mahallalarining shakllanishi va rivojlanish tarixini yoritishda mahalla institutiga oid ilmiy adabiyotlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar, arxiv materiallari hamda statistik manbalar muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston tarixchilari tomonidan mahalla institutining tarixiy ildizlari, uning jamiyat boshqaruvidagi o'rni va rivojlanish bosqichlari keng tadqiq etilgan. Xususan, mahalla institutining tarixiy taraqqiyoti, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish tizimining shakllanishi hamda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar yuzasidan chop etilgan monografiyalar va ilmiy maqolalarda muhim ilmiy xulosalar bayon qilingan[1]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonun, Prezident farmon va qarorlari mahalla faoliyatining huquqiy asoslarini belgilovchi muhim manbalar hisoblanadi. Biroq mavjud tadqiqotlarda Qarshi shahri mahallalarining tarixiy shakllanishi, hududiy rivojlanish xususiyatlari va zamonaviy taraqqiyoti kompleks tarzda yetarli darajada o'rganilmagan. Shu bois mazkur tadqiqot mavjud ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish, yangi arxiv hujjatlari va mahalliy manbalarni ilmiy muomalaga kiritish orqali ushbu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan[2].

Natijalar va muhokamalar. Tadqiqot davomida Qarshi shahri mahallalarining shakllanishi va rivojlanishi tarixiy hamda zamonaviy bosqichlar kesimida tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, mahalla instituti shahar hududining ijtimoiy, iqtisodiy va ma'muriy taraqqiyotida muhim boshqaruv bo'g'ini sifatida shakllangan. Ayniqsa, mustaqillik yillarida mahallalarning vakolatlari kengaytirilib, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari sifatida ularning jamiyat hayotidagi o'rni sezilarli darajada mustahkamlandi[3].

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Qarshi shahri aholisi so'nggi o'n yillikda barqaror o'sish sur'atlarini namoyon etgan. Agar 2015-yilda shaharda 257,7 ming kishi istiqomat qilgan bo'lsa, 2020-yilda bu ko'rsatkich 274,9 ming nafarga, 2023-yilda 288,9 ming nafarga, 2025-yil boshiga kelib esa 300,8 ming nafarga yetgan. Demak, o'n yil davomida shahar aholisi qariyb 43 ming kishiga yoki 16,7

foizga oshgan. Mazkur demografik o'sish yangi mahallalar tashkil etilishi, mavjud mahallalar infratuzilmasini kengaytirish hamda ijtimoiy xizmatlar hajmini ko'paytirishni taqozo etmoqda[4].

Mahallalarning ijtimoiy boshqaruvdagi ahamiyati "mahallabay" ishlash tizimi joriy etilgandan so'ng yanada kuchaydi. Mazkur tizim orqali aholining muammolarini bevosita mahalla darajasida aniqlash, bandlikni ta'minlash, kambag'allikni qisqartirish va tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha manzilli dasturlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 2025-yilda Qarshi tumanida kambag'allikni qisqartirish dasturi doirasida 2 251 ta oilani kambag'allikdan chiqarish rejalashtirilgan bo'lib, ularning 1 230 tasi doimiy ish bilan, 790 tasi tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish orqali qo'llab-quvvatlanishi belgilangan. Shuningdek, 296 nafar fuqaroga imtiyozli kredit, 28 nafariga subsidiya ajratilgan, 50 nafari kasb-hunarga o'qitilgan[5]. Mahallalar faoliyatining samaradorligini oshirishda infratuzilma loyihalari ham muhim o'rin tutmoqda. Xususan, og'ir ijtimoiy ahvoldagi mahallalarda sug'orish tarmoqlarini rekonstruksiya qilish, elektr ta'minotini yaxshilash, ichki yo'llarni ta'mirlash va internet xizmatlarini rivojlantirish uchun 16,6 milliard so'm mablag' yo'naltirilgan. Natijada minglab xonadonlarning tomorqa yerlarini sug'orish imkoniyati yaxshilanib, aholining daromad manbalarini kengaytirishga zamin yaratilgan. Shuningdek, xizmat ko'rsatish sohasi rivojlanishi ham mahallalarning iqtisodiy faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra, 2026-yil yanvar oyida Qarshi shahrida 671,3 milliard so'mlik xizmatlar ko'rsatilgan bo'lib, bu viloyatdagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biridir. Xizmatlar hajmining ortishi mahallalarda yangi ish o'rinlari yaratilishi, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishiga xizmat qilmoqda[6].

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, Qarshi shahri mahallalari bugungi kunda nafaqat tarixiy-an'anaviy jamoa birlashmasi, balki zamonaviy fuqarolik jamiyatining muhim instituti sifatida faoliyat yuritmoqda. Mahallalarda ijtimoiy himoya, bandlik, xotin-qizlar va yoshlarni qo'llab-quvvatlash, oilalarni mustahkamlash, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda jamoatchilik nazoratini kuchaytirishga qaratilgan mexanizmlar samarali ishlamoqda. Shu bilan birga, aholining soni ortib borayotgani, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi va yangi turar joy massivlarining barpo etilishi mahallalar boshqaruvini yanada takomillashtirish, raqamli boshqaruv texnologiyalarini keng joriy etish hamda mahalla xodimlarining institutsional salohiyatini oshirish zarurligini ko'rsatmoqda. Mazkur omillar kelgusida Qarshi shahri mahallalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash va ularning fuqarolik jamiyatidagi rolini yanada mustahkamlash uchun muhim ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi[7].

Xulosa. Qarshi shahri mahallalarining tarixiy shakllanishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar mahalla institutining huquqiy maqomi va boshqaruv salohiyatini mustahkamladi. Mahallalar bugungi kunda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va mahalliy boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim instituti sifatida faoliyat yuritmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 80 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: Adolat, 2023. – 32 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b. (210–218-betlar).
4. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011. – 688 b. (523–536-betlar).
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b. (291–305-betlar).
6. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 384 b. (172–185-betlar).
7. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi. Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bo'yicha statistik to'plam. – Qarshi, 2025. – 186 b. (24–37-betlar).

UO'K 364(575.1):316.35

JANUBIY O'ZBEKISTON MAHALLALARIDA AHOLINI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

(XX asr 90-yillari misolida)

I.G'.Jalilov, dots., PhD, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 90-yillarida Janubiy O'zbekiston (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari) mahallalarida aholini ijtimoiy muhofaza qilishning o'ziga xos xususiyatlari va tarixiy tajribasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Janubiy O'zbekiston, mahalla instituti, ijtimoiy muhofaza, 90-yillar, o'tish davri, manzilli yordam, hamjihatlik, Qashqadaryo, Surxondaryo.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности и исторический опыт социальной защиты населения в махаллях Южного Узбекистана (Кашкадарьинская и Сурхандарьинская области) в 90-х годах XX века.

Ключевые слова: Южный Узбекистан, институт махалли, социальная защита, 90-е годы, переходный период, адресная помощь, солидарность, Кашкадарья, Сурхандарья.

Abstract. This article analyzes the specific features and historical experience of social protection in the mahallas of Southern Uzbekistan (Kashkadarya and Surkhandarya regions) during the 1990s.

Key words: Southern Uzbekistan, mahalla institution, social protection, 1990s, transition period, targeted assistance, solidarity, Kashkadarya, Surkhandarya.

XX asr 90-yillarining boshlarida bozor iqtisodiyotiga o'ta boshlagan O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish tizimining o'ziga manzilli mexanizmi yaratildi, ijtimoiy siyosat yuritishning o'ziga xos milliy modeli shakllantirildi. Ushbu holat aholini ijtimoiy himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni moliyalashtirishda budget mablag'laridan samarali foydalanish imkoniyatini berdi. Muhimi, ijtimoiy siyosatning manzilliligini oshirish va budget mablag'laridan maqsadli foydalanishning huquqiy-meyoriy asoslarini shakllantirish borasida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining rolini oshirish orqali aholini manzilli ijtimoiy himoya qilishning o'ziga xos shart sharoitlari yaratildi.

Agar yaqin tariximizga murojaat qilinsa, davlat ijtimoiy siyosati negizlari XX asrning 90-yillari boshida janubiy viloyatlar Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida ham ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning bozor iqtisodiyoti yo'li negizida keng qarovli tarzda amalga oshirila boshlandi. Chunki, o'sha paytdagi o'tish davrida mazkur viloyatlarda ham bunday ijtimoiy siyosatni yo'lga qo'yishni davrni va shart sharoitlarning o'zi taqozo etgan edi.

Bunda avvalombor, 1994 yil 24 avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilishni tashkil etish masalalari to'g'risida" gi qarorining qabul qilinganligi muhim voqea bo'ldi. Ushbu qaror asosida "Kam ta'minlangan oilalarni hisobga olish, ularga moddiy yordam tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida" gi Nizom qabul qilindi. Ijtimoiy himoya borasida 1995 yil mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari orqali ijtimoiy himoyaga ajratilgan mablag'larning 3 % onalarga ikki yoshgacha farzandlarini parvarish qilish uchun ajratilganligi buni yaqqol isbotlaydi [1].

Unga muvofiq to'lanadigan nafaqalar ijtimoiy himoya tizimida alohida ahamiyat kasb etdi. Agar tarixiy raqamlarga murojaat etilsa, O'zbekistonda 1994 yilda bunday oilalar soni 60680 tani tashkil etib, shundan 8162 nafari Surxondaryo viloyatiga, 5018 tasi Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri kelgan. Shu bilan birga respublikadagi 16 yoshgacha bo'lgan bolalari bor 70832 oilaning 4716 tasi Surxondaryo, 3527 tasi Qashqadaryo, viloyatlariga to'g'ri kelgan [2]. Ushbu tizim mazkur viloyatlarda boshqa joylarda bo'lgani kabi nafaqa va ish haqining eng kam miqdori bilan bog'liq holda shakllantirilgan edi. Bu avvalo pulning qadrsizlanishi oshgan sharoitda nafaqalarning ushbu turi indeksatsiyalanishini ta'minlashga xizmat qildi.

Masalan, 1996 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Surxondaryo viloyatida 9881 nafar bolalikdan nogiron bo'lganlar istiqomat qilar edi. Shulardan 5337 nafari 16 yoshgacha bo'lgan bolalar edi [3]. Ularni ijtimoiy muhofaza etish, davlat tomonidan berilgan turli imtiyozlarni o'z vaqtida va sifatli taqdim etilib, homiylar tomonidan beriladigan moddiy-iqtisodiy yordam samarali tashkil etildi.

Aholining barcha ijtimoiy tabaqalari kabi jazoni ijro etish muassasalaridan ozod bo'lgan fuqarolarga ham maqsadli ko'mak ko'rsatish tizimi joriy etilgan edi. Jumladan, 2008 yilda jazoni ijro etish muassasalaridan Surxondaryo viloyati bo'yicha 708 nafar shaxs ozod qilingan. Qamoq jazosidan ozod bo'lganlarning 639 nafari bilan uyma-uy yurib suhbat o'tkazilgan, ularga

hududlardagi mavjud bo'sh va kvotalangan ish o'rinlari, mehnat qonunchiligi bo'yicha targ'ibot-tushuntirish ishlari olib borilgan. Natijada jazoni ijro etish muassasalaridan bo'shatilganlardan 45 nafari mehnatga layoqatsiz ekanligi, jumladan 11 nafari nogiron, 30 nafari tibbiy muassasalarda davolanish uchun yuborilganlar. Qolgan 594 nafar bo'shatilganlar mehnatga layoqati bo'lib, ulardan 248 nafari shahar va tuman bandlikka ko'maklashish markaz xodimlariga ish so'rab murojaat qilganlar, 217 nafari markaz xodimlari tomonidan jamoat ishlariga jalb qilingan [4].

Har ikki viloyatlarda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari kam ta'minlangan oilalar, nogironlar, urush qatnashchilarini ijtimoiy himoyalash bo'yicha muayyan ishlar bajarildi. Xususan, 1994 yilda Qashqadaryo viloyatida urush faxriylariga, halok bo'lgan jangchilarning oilalariga, urush yillarida front orqasidagi mehnatchilarga moddiy yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus hisob-raqami ochildi. Moddiy yordam ko'rsatishda asosiy shartlar sifatida qat'iy ravishda tenglik, adolat, keng oshkoralikka amal qilish belgilandi [3]. Agar tarixiy raqamlarga murojaat etilsa, 1994 yilgi ma'lumotlarga ko'ra Qashqadaryo viloyatida jami 13715 nafar pensioner bo'lib, ularning 8615 nafari yoshi bo'yicha, 3275 nafari nogironligi tufayli, 1825 nafari esa o'z boquvchisini yo'qotganligiga ko'ra ijtimoiy himoyaga muhtoj edilar. Surxondaryo viloyatida esa bu raqam yuqoridagiga mos ravishda 10667; 7416; 1989; 1262 nafarni tashkil etgan [3]. Bunday aholi toifasini ijtimoiy himoyalash, muhtoj aholi qismining moddiy ta'minotini tashkil etish juda murakkab edi.

Qashqadaryo viloyatida o'tgan XX asrning 90-yillari boshlarida aholiga un, makaron mahsulotlari, guruch, o'simlik moyi, choy, shakar-qand, tuxum, go'sht va go'sht mahsulotlari, kir sovun, ip-gazlama matolarni sotishda cheklangan narxlar belgilandi va kuchli muhtoj aholiga uni imtiyozli narxlarda sotish yo'llari ishlab chiqildi [3]. 1992 yil 24 fevralda Qashqadaryo viloyati ijtimoiy ta'minot boshqarmasi "Talaba yoshlar va o'qituvchilarni ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari to'g'risida"gi buyruqni e'lon qildi. Unga binoan talabalar, o'rta maxsus ta'limi va maktab o'quvchilari uchun maxsus ijtimoiy yordam ko'rsatish bilan bog'liq masalalar hal etildi. Talaba va o'quvchilarning ovqatlanishi, ularga tibbiy yordam ko'rsatish, transport xizmatlaridan foydalanishlari uchun imtiyozlar belgilandi. Jumladan, maktab o'quvchilari uchun tushlik ovqatlarning 50 foizi respublika va mahalliy budjetlar hisobidan qoplanishi belgilab qo'yildi [3].

Shu bilan birga tadqiqotlar shundan dalolat berdiki, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatida muayyan kamchiliklar va nuqsonlar mavjudligi, kam ta'minlangan oilalar va bolali oilalarning barchasi ham hisobga olinmaganligi, ular ijtimoiy jihatdan yetarli darajada qo'llab-quvvatlanmayotganligi, ko'plab kam ta'minlangan oilalar yil davomida moddiy yordam olmaganligi, ularga uy-joy-kommunal xizmatlari haqini to'lash borasida ko'mak berilmaganligi, yosh oilalar foizsiz qarz (ssuda) olmaganligi kabilar aniqlangan [5].

Yoki 1996-yil 10-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bolali oilalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to'g'risida"gi Farmoni ijrosini ta'minlashda xatoliklarga ham yo'l qo'yildi. Masalan, 1996-yilda Surxondaryo viloyati ijtimoiy ta'minot bo'limi faoliyati tahlil etilganda qator kamchiliklar aniqlandi. 1995-yil davomida viloyatda yolg'iz qariyalarga yetkazib berilishi lozim bo'lgan 9 turdagi oziq-ovqat mahsulotlaridan 7 turi kam yetkazib berilganligini ko'rishimiz mumkin [6].

Mavjud muammolarni hal qilish bo'yicha birgina 1997 yilda Surxondaryo viloyati ijtimoiy ta'minot boshqarmasi pensiya xizmatini takomillashtirish bo'limi tomonidan 10 ta qo'llanma, savol-javoblar risolalari ishlab chiqilib tarqatilgan. Viloyatning "Surxon tongi" gazetasida 6 marta maslahat-maqolalari e'lon qilingan, 7 marta hududiy seminar-kengashlar tashkil etilgan, shuningdek, ijtimoiy ta'minot bo'limlarida 63 marta seminar tashkil etilib, 295 marta mahallalar aholisi orasida ma'ruzalar uyushtirilgan [7].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шерманов И. Ўзбекистоннинг мустақил ижтимоий тараққиёти ва унинг ривожланиш тенденциялари // Ўз МУ хабарлари, №1/6, 2016. – Б. 101.
2. Qashqadaryo viloyati Davlat arxivi. 142-fond, 1-ro'yxat, 471-ish, 8-varaq.
3. Ёрматов Ф. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида аҳолининг ижтимоий ҳимояси (1991-2017 йиллар). / Монография. Термиз. 2018. –Б. 126.
4. Surxondaryo viloyati mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmasining joriy arxivi. 2008 yilgi ma'lumotlar papkasi. – B.1.

5. Отчет Уполномоченного Олий Мажлиса по правам человека (Омбудсман) за 2000 год.-Ташкент .2001. – С.2 – 3.

6. Темирова Ч. Ўзбекистон марказий ва жанубий вилоятлари кишлокларининг ижтимоий-маданий ҳаёти (1991–2016 йй.) Тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.2023.-Б. 87.

7. Surxondaryo viloyati Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish Bosh Boshqarmasi joriy arxivi. 1997 yilgi ma'lumotlar pakasi. – B.3.

UO'K 908

MAHALLA INSTITUTINING FUQAROLIK JAMIYATI SHAKLLANISHIDAGI ROLI

I.G'.Jalilov, v.b prof., Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada mahalla institutining fuqarolik jamiyati shakllanishi va rivojlanishidagi o'rnini tarixiy hamda zamonaviy jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda mahalla institutining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish tizimidagi ahamiyati, davlat va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashdagi roli ilmiy manbalar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va statistik ma'lumotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, mustaqillik yillarida mahalla institutida amalga oshirilgan islohotlar, uning ijtimoiy himoya, jamoatchilik nazorati, aholi faolligini oshirish va fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mahalla institutining fuqarolik jamiyatini mustahkamlashdagi tarixiy tajribasi va zamonaviy rivojlanish yo'nalishlarini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: mahalla instituti, fuqarolik jamiyati, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishi, mahalliy boshqaruv, jamoatchilik nazorati, ijtimoiy himoya, fuqarolik faolligi, davlat va jamiyat hamkorligi, demokratik islohotlar, mahalla boshqaruvi.

Аннотация. Настоящая статья посвящена историческому и современному анализу роли института махалли в формировании и развитии гражданского общества. В работе на основе научных источников, нормативно-правовых документов и статистических данных рассматриваются основные этапы исторического развития института махалли, его значение в системе самоуправления граждан, а также роль в укреплении взаимодействия государства и общества. Особое внимание уделено реформам, осуществлённым в институте махалли в годы независимости Узбекистана, его вкладу в обеспечение социальной защиты, развитие общественного контроля, повышение гражданской активности и совершенствование институтов гражданского общества. Результаты исследования служат научной основой для осмысления исторического опыта института махалли в укреплении гражданского общества и определения современных направлений его развития.

Ключевые слова: институт махалли, гражданское общество, органы самоуправления граждан, местное самоуправление, общественный контроль, социальная защита, гражданская активность, взаимодействие государства и общества, демократические реформы, управление махаллой.

Abstract. This article is devoted to the historical and contemporary analysis of the role of the mahalla institution in the formation and development of civil society. It examines the historical stages of the development of the mahalla institution, its significance in the system of citizens' self-government, and its role in strengthening cooperation between the state and society based on scholarly sources, legal and regulatory documents, and statistical data. The study also analyzes the reforms implemented in the mahalla institution during the years of Uzbekistan's independence, as well as its contribution to social protection, public oversight, increasing civic participation, and the development of civil society institutions. The research findings provide a scientific basis for understanding the historical experience of the mahalla institution in strengthening civil society and identifying its contemporary development trends.

Key words: Mahalla Institution, Civil Society, Citizens' Self-Government, Local Governance, Public Oversight, Social Protection, Civic Participation, State–Society Cooperation, Democratic Reforms, Mahalla Administration.

Kirish. Fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirish har qanday demokratik davlat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining asosiy

institutlaridan biri sifatida e'tirof etiladigan mahalla o'zining ko'p asrlik tarixiga, boy an'analari va o'ziga xos boshqaruv tajribasiga ega. Mahalla nafaqat fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi, balki jamiyatda ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlash, milliy qadriyatlarni asrash, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni mustahkamlashda muhim institut sifatida faoliyat yuritmoqda. Ayniqsa, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar natijasida mahalla institutining huquqiy maqomi mustahkamlanib, uning vakolatlari va funksiyalari sezilarli darajada kengaydi. Bugungi kunda mahalla fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish, jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, kambag'allikni qisqartirish, bandlikni ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda faol ishtirok etmoqda. Mazkur maqolada mahalla institutining fuqarolik jamiyati shakllanishidagi o'rni tarixiy taraqqiyot hamda zamonaviy islohotlar nuqtai nazaridan ilmiy tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Mahalla institutining fuqarolik jamiyati shakllanishidagi o'rnini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin yanada faollashdi. Mazkur yo'nalishda Sh.M. Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish va mahalla tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari asoslab berilgan. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hamda "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonuni mahalla institutining huquqiy maqomi va vakolatlarini belgilovchi asosiy me'yoriy-huquqiy manbalar hisoblanadi. N. Jo'rayev, Azamat Ziyo va B. Ahmedovning ilmiy tadqiqotlarida mahalla institutining tarixiy shakllanishi, milliy davlatchilik va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yoritilgan. So'nggi yillarda chop etilgan ilmiy maqolalarda esa mahallaning jamoatchilik nazorati, ijtimoiy himoya, kambag'allikni qisqartirish hamda fuqarolar faolligini oshirishdagi amaliy faoliyati tahlil qilingan. Biroq mavjud adabiyotlarda mahalla institutining fuqarolik jamiyatini rivojlantirishdagi tarixiy tajribasi va zamonaviy islohotlar natijalarini kompleks yoritishga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli mazkur tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish hamda yangi ilmiy xulosalarni shakllantirishga qaratilgan.

Natijalar va muhokamalar. Tadqiqot natijalari mahalla institutining O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni yildan yilga ortib borayotganini ko'rsatdi. Tarixiy tahlillar shuni tasdiqlaydiki, mahalla uzoq asrlar davomida aholining o'zini o'zi boshqarish shakli sifatida faoliyat yuritib kelgan bo'lsa, mustaqillik yillarida uning huquqiy maqomi va vakolatlari yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, mahalla institutining faoliyati Konstitutsiya hamda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari bilan mustahkamlandi. Bu esa mahallani davlat va fuqarolar o'rtasidagi samarali hamkorlik mexanizmlaridan biriga aylantirdi.

Olib borilgan tahlillar natijasida mahallalarning soni va ularning qamrov doirasi yildan yilga kengayib borayotgani kuzatildi. Bugungi kunda respublika bo'yicha 9,4 mingdan ortiq fuqarolar yig'ini faoliyat yuritmoqda. Har bir mahalla o'rtacha 3–4 ming nafar aholi manfaatlarini ifodalaydi hamda hududdagi ijtimoiy, ma'naviy va iqtisodiy masalalarni hal etishda muhim bo'g'in vazifasini bajaradi. Bu esa mahalla institutining fuqarolik jamiyati infratuzilmasidagi ulushi sezilarli darajada ortganligini ko'rsatadi.

Mahallalarning ijtimoiy himoya tizimidagi faoliyati ham tadqiqot davomida alohida tahlil qilindi. So'nggi yillarda "mahallabay" ishlash tizimining joriy etilishi natijasida ehtiyojmand oilalarni aniqlash, ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va bandligini ta'minlash bo'yicha yangi mexanizmlar yaratildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mahallalar orqali "Temir daftar", "Ayollar daftari" va "Yoshlar daftari" tizimlariga kiritilgan fuqarolar bilan manzilli ishlash yo'lga qo'yildi. Natijada minglab oilalar doimiy daromad manbalariga ega bo'lib, kambag'allik darajasini qisqartirishga erishildi. Mahallalarda tashkil etilgan hokim yordamchilari, yoshlar yetakchilari va xotin-qizlar faollari aholining muammolarini joyida hal etishda muhim rol o'ynamoqda.

Mahalla institutining fuqarolik faolligini oshirishdagi o'rni ham sezilarli darajada kuchaydi. Tahlillar natijasiga ko'ra, mahallalarda jamoatchilik eshituvlari, fuqarolar yig'ilishlari va ommaviy muhokamalar muntazam tashkil etilishi natijasida aholining mahalliy boshqaruvdagi ishtiroki ortib bormoqda. Ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlarning mahalla tadbirlaridagi faolligi ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Mahalla orqali fuqarolar davlat organlari faoliyati ustidan

jamoatchilik nazoratini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu esa ochiqlik va shaffoflik tamoyillarining mustahkamlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tadqiqot davomida iqtisodiy ko'rsatkichlar ham tahlil qilindi. So'nggi yillarda mahallalarda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va kasb-hunarga o'qitish dasturlari kengaytirildi. Natijada yangi ish o'rinlari yaratilib, aholining daromadlari oshdi. Mahallalarda xizmat ko'rsatish, hunarmandchilik, dehqonchilik va kichik biznes subyektlari sonining ortishi fuqarolik jamiyati iqtisodiy asoslarining mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mahallalarda raqamli xizmatlar, "Elektron mahalla" tizimi va onlayn murojaatlar platformalarining joriy etilishi boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshirdi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, mahalla institutining faoliyati faqat ijtimoiy yordam ko'rsatish bilan cheklanmaydi. U milliy qadriyatlarni asrash, oilalarni mustahkamlash, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, nizolarni bartaraf etish va jamoatchilik nazoratini ta'minlash kabi keng qamrovli vazifalarni ham bajaradi. Ayniqsa, fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va davlat organlari bilan hamkorlikning rivojlanishi mahalla faoliyatining samaradorligini oshirmoqda.

Shu bilan birga, ayrim muammolar ham mavjud. Xususan, ayrim mahallalarda moddiy-texnik baza yetarli darajada rivojlanmaganligi, raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish ko'nikmalarining bir xil emasligi hamda fuqarolarning jamoatchilik nazoratidagi ishtiroki hududlar kesimida farq qilishi kuzatilmoqda. Mazkur kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida mahalla xodimlarining malakasini muntazam oshirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish va fuqarolik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari mahalla institutining fuqarolik jamiyati shakllanishidagi roli tobora kuchayib borayotganini tasdiqlaydi. Mahalla bugungi kunda fuqarolarning manfaatlarini ifoda etuvchi, davlat va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlovchi, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlovchi hamda demokratik islohotlarni quyi bo'g'inda amalga oshiruvchi eng muhim fuqarolik jamiyati institutlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari mahalla institutining fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishdagi strategik ahamiyatini tasdiqladi. Mahalla fuqarolarning ijtimoiy faolligini oshirish, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, davlat va jamiyat hamkorligini mustahkamlash hamda demokratik islohotlarni amalga oshirishda samarali fuqarolik jamiyati instituti sifatida muhim o'rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 80 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahrir). – Toshkent: Adolat, 2023. – 32 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b. (205–223-betlar).
4. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011. – 688 b. (541–556-betlar).
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b. (286–304-betlar).
6. Ahmedov B.A. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 384 b. (170–186-betlar).
7. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini tashkil etish bo'yicha uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash vazirligi, 2022. – 156 b. (42–61-betlar).

UO'K 392.81:613.2(575.172)

QORAQALPOG'ISTONDA YASHOVCHI O'ZBEK XALQIDA HOMILADOR VA TUG'GAN AYOLLAR OVQATLANISHIGA BOG'LIQ URF-ODAT VA AN'ANALAR

G.R.Joldasbaeva, tayanch doktorant, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston hududida yashovchi o'zbek xalqi orasida homilador va tug'gan ayollar ovqatlanishiga bog'liq urf-odat va an'analar o'rganiladi. Tadqiqotda milliy taomlar, ularning tayyorlanish usullari va ularning ayollar salomatligiga ta'siri Ellikqal'a, Beruniy, To'rtko'l va Qo'ng'iro't tumanlarida olib borilgan dala yozuvlari ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi. Maqolada yana an'anaviy ovqatlanish amaliyotining ayollar salomatligini mustahkamlashdagi ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbeklar, an'anaviy taomlar, sut mahsulotlari, mevalar, poliz mahsulotlari, chilla, sog'lom ovqatlanish.

Аннотация. В статье изучаются обычаи и традиции, связанные с питанием беременных и рожениц среди узбекского народа, проживающего на территории Каракалпакстана. В исследовании национальные блюда, способы их приготовления и их влияние на здоровье женщин анализируются на основе данных полевых записей, проведенных в Элликкалинском, Берунийском, Турткульском и Кунградском районах. В статье также подчеркивается важность традиционной практики питания для укрепления женского здоровья.

Ключевые слова: узбеки, традиционные блюда, молочные продукты, фрукты, бахчевые продукты, chilla, здоровое питание.

Abstract. The article examines the customs and traditions related to the nutrition of pregnant and postpartum women among the Uzbek population living in Karakalpakstan. Based on field research materials collected in the Ellikqala, Beruniy, Turtkul, and Kungrad districts, the study analyzes traditional dishes, their methods of preparation, and their impact on women's health. The article also highlights the importance of traditional dietary practices in promoting and strengthening women's health.

Key words: Uzbeks, traditional dishes, dairy products, fruits, melons and gourds, chilla, healthy nutrition.

O'zbek xalqining turmush tarzi va ovqatlanish madaniyati uzoq davrlar davomida shakllangan. Ular azaldan oila va kelajak avlod salomatligiga katta e'tibor qaratib kelgan. Ayniqsa, homilador ayollar va tug'gan ayollarga bo'lgan g'amxo'rlik milliy urf-odat va an'analarda alohida o'rin egallaydi. Bu g'amxo'rlik eng avvalo ularning to'g'ri va muvozanatli ovqatlanishini ta'minlash orqali namoyon bo'lib turgan. Asosan o'zbek xalqi bunga nafaqat ona salomatligi uchun, balki bolaning ham sog'lom o'sishi va rivojlanishi uchun muhim manba sifatida qaradi. Milliy taomlar, urf-odatlar va xalq tabobati bilan bog'liq tajribalar ayollarning homiladorlik va tug'ish davridagi holatiga mos ravishda qo'llanilgan.

Homiladorlik davrida ayol organizmi katta o'zgarishlarga uchraydi. Shu bois, an'anaviy qarashlarga ko'ra, homilador ayolning ovqati to'yimli, vitaminlarga boy va oson hazm bo'ladigan bo'lishi kerak. Shu asosda o'zbek xalqining milliy taomlari organizmga quvvat berib, bolaning sog'lom rivojlanishiga yordam beradi deb hisoblangan.

Boshqa xalqlar singari o'zbek xonadonlarida to'ydan keyin kelinning homilador bo'lishini intizorlik bilan kutishgan. Birinchi homiladorlik oilada quvonch bilan kutib olingan. Kelin homilador bo'lgandan keyin unga hech qanday sharoit yaratib berilmaydi. Biroq, agar homiladorlik paytida biror ovqat yoki oziq-ovqat mahsulotiga kuchli xohish bo'lsa, uni qondirish kerak bo'lgan. An'anaviy e'tiqodga ko'ra, bu istak qondirilmasa bolaga ta'sir qilishi mumkin. U qandaydir jismoniy nuqson bilan tug'ilishi mumkinligiga ishongan. Homiladorlikning bu bosqichi o'zbeklarda "boshi qorong'i" deb ataladi. Homilador ayolning "issiq" yoki "sovuq" ovqatlarga boshi qorong'i bo'lganligiga qarab o'g'il yoki qiz tug'ilishi taxmin qilingan [11, 365-369]. Yana homiladorlikning dastlabki davrlarida ko'ngil aynishi bo'ladigan bo'lgan. Natijada ayolda kundalik ovqatlarni iste'mol qilish bilan bog'liq muammolar yuzaga kelgan. Buning oldini olish yoki to'xtatish uchun xalq orasida turli amallar qilingan. Dala yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra: "Homilador ayollarga o'zbek xalqi ko'proq go'shtli ovqatlar beradi. Yana go'shtni yupqa qilib bo'lib, ustiga ko'p qilib tuz solib, faqat go'shtning o'zini yog'siz tovaga qovurib beradigan bo'lgan. Keyin u quritilgan go'shtdek bo'lib pishadi. Bu esa ayolning ko'ngil aynishini to'xtatishga yordam beradi. Yog'li ovqatlarning o'rniga ayron, qatiq, suzma, mevalar va poliz mahsulotlarini ko'proq iste'mol qilgan» [5].

Qoraqalpog'iston hududida bog'dorchilik va poliz mahsulotlari to'plami asosan tabiiy-iqlim sharoitlari va an'anaviy xo'jalik ta'sirida shakllangan. Orolbo'yida bog'dorchilik ko'proq o'zbeklar yashaydigan Sho'raxon (hozirgi To'rtko'l tumani hududi) tumanida rivojlangan. Poliz va poliz mahsulotlari yangi pishgan holatda va quritib iste'mol qilingan [1, 160]. Sovet davrida qoraqalpoqlar orasida karam, pomidor, lavlagi, kartoshka va boshqa yangi ekinlar keng tarqalgan [14, 269-372].

2000-yillarning boshidan respublikaga ekzotik mevalar olib kelina boshlandi [4, 58-61]. Qadimdan yoshi kattalar ushbu poliz mahsulotlari va mevalar homilador ayollarga juda foydali ekanligini bilishgan. Shu asosda homiladorlik davrida tarvuzning homilador ayollar salomatligi uchun foydasi haqida: “Tarvuzni yegan har qanday homilador ayol tashqi ko‘rinishi chiroyli va xulq-atvori ham yaxshi bo‘lgan bolani dunyoga keltiradi” - deb xalq ishongan. Uning tarkibidagi fermentlar ichakning normal faoliyatini yuritishini ta‘minlaydi deb hisoblangan [13, 167-171]. Umuman olganda, homilador ayol uchun zarur vitaminlarning barchasi kundalik iste‘mol qilinadigan oziq-ovqatlar tarkibida, ayniqsa mevalar va poliz mahsulotlarida mavjud. Dala yozuvlari ma‘lumotlari bo‘yicha: “Homilador ayol ikki kishi uchun ovqatlanishi kerak. Shuning uchun ayniqsa vitaminlarga boy bo‘lgan tabiiy dala mahsulotlaridan chiqadigan mevalar va poliz mahsulotlarini doimo iste‘mol qilish ham ona uchun, ham bola uchun juda foydali” [6].

Odamlar iste‘mol qiladigan barcha oziq-ovqatlar azaldan ikki turga bo‘lingan: “issiq” va “sovuq”. Sog‘lom holatda odatda odamlar ovqat tarkibiga e‘tibor bermagan, lekin kasal bo‘lgan paytlarida to‘g‘ri ovqatlanishga e‘tibor berish juda muhim edi: “issiq” ovqat sovuq xulq-atvorli odamlar uchun foydali deb hisoblangan [16, 120-121]. Urf-odatlariga ko‘ra, homilador ayollar juda achchiq, yog‘li va og‘ir hazm bo‘ladigan ovqatlardan cheklangan. “Sovuq” taomlarga nisbatan “issiq” ovqatlarni berish ma‘qul ko‘rilgan. Bu esa ayol organizmining muvozanatini saqlashga xizmat qilgan. Bunga quyidagi taomlar kiradi: tovuq sho‘rva, go‘shtli sho‘rva, mastava, atala, iliq sut, yengil hazm bo‘ladigan boshqa taomlar. Dala yozuvlari ma‘lumotlariga ko‘ra: “Homilador ayol toksikoz bo‘lsa go‘shtni yog‘da qovurib qizartirib, keyin ozgina suv va tuz solib dimlab pishiriladi. Chunki, go‘sht qonga o‘tadigan birinchi mahsulot bo‘lib, u ona va bolaga juda foydali” [6]. Yana bir informatorning ma‘lumotiga ko‘ra: “O‘zbek xalqi “ilik sho‘rva” (suyak sho‘rva) taomini homilador ayolga “iligi to‘q bola tug‘sin” deb bergan. Sababi, bu sho‘rva bolaning suyaklari yaxshi rivojlanishiga foydali bo‘lgani uchun yoshi katta onaxonlarimiz bu taomga katta e‘tibor bilan qarashgan” [8].

O‘zbek xalqi orasida oziq-ovqat bilan bog‘liq taqiqlovchi e‘tiqodlar ham mavjud. Masalan, homiladorlik davrida ayolga baliq (bola soqov bo‘lib tug‘ilishi mumkin), quyon (yangi tug‘ilgan bolada quyonning tashqi ko‘rinishlari, masalan, “quyon labi” rivojlanishi mumkin) yoki tuya (bu taqiq tug‘ruqning kechikishi bilan bog‘liq) go‘shtini yeyishga ruxsat berilmagan [3, 267]. Dala yozuvlari ma‘lumotlariga ko‘ra Qoraqalpog‘iston hududida yashovchi o‘zbeklarda ham shunday e‘tiqodlar mavjud. Axborotchining ma‘lum qilishicha: “Homiladorlik davrida ayol quyon go‘shtini yesa “quyon yoriq” bo‘lib tug‘ilishi mumkin yoki “bolaning qo‘li yo‘q bo‘lib tug‘ilishi mumkin” deb irim qilinadi. Shuningdek, tuya go‘shtini ham iste‘mol qilib bo‘lmaydi, chunki bola 12 oyda tug‘iladi ya‘ni tug‘ruq vaqti o‘tib ketadi deb xalqimiz ishonadi. Shuning uchun hozirgi kunda homilador ayollarga kolbasa yeyishga ruxsat berilmaydi. Chunki, u qanday go‘shtdan tayyorlangani noma‘lum” [6].

Qoraqalpoqlarda ham shunday e‘tiqodlar bo‘lgan. Ular orasida ham homilador ayollarning ovqatida har xil irimlarga bog‘liq ayrim cheklovlar bo‘lgan. Masalan, homilador ayolga quyon boshini yeyish mumkin emasdi. Bu taqiqni ayol buzsa, bolaning yuqori labi quyonning labidek ikkiga ajralib qolishi bilan tushuntirilgan. Shuningdek, tuyaning go‘shtini yeyishga bo‘lmaydi, agar ayol uni yeb qo‘ysa homilani muddatidan ko‘p ko‘tarib yuradi deb irim qilgan. Ovqatlanish taqiqlangan yana bir hayvonning go‘shti bo‘ri, chunki bunday holatda bolasining og‘zidan to‘rt yoshgacha ko‘p so‘lak oqib yurishi mumkin. Yana osetra balig‘ining boshini yeyish taqiqlangan. Bola yomon uxlaydigan bo‘ladi deb irim qilib qush go‘shtini ham yemasdi [2, 112-142].

Tug‘ruqdan keyingi davr “chilla” o‘zbek xalqida juda muhim hisoblanadi. Bu davrda ayol organizmi tiklanishi va bolaga g‘amxo‘rlik qilishga tayyor bo‘lishi uchun maxsus ovqatlanish tartibiga rioya qilingan.

Chilla qirq kunlik muddat bo‘lib, bunda ona va bolani yomon ko‘zdan, yovuz ruhlardan himoya qilish maqsadida qirq kun ichida ma‘lum irimlarga qat‘iy amal qilgan. Chilla davrida biror sabab bilan ona va bola kasal bo‘lib qolsa, bu yovuz ruhlarning hujumi, ya‘ni chilla an‘anasining buzilishidan deb hisoblangan. Asosan gigiyena bilan bog‘liq aholining qarashlari asosida paydo bo‘lgan chilla saqlash an‘anasi qirq soni haqidagi tasavvurlar bilan bog‘liq [17, 138].

Bug'doy unidan tayyorlangan mahsulotlarni iste'mol qilish organizm uchun juda foydali hisoblanadi. Masalan, atalaga "tug'gan ayolning ovqati" deb qaralgan va tug'gan ayollar uchun o'ziga xos tarzda berilgan [13, 167-171]. "Atala" deb atalgan taom suyuq sho'rva bo'lib, yog' yoki sariyog'da pishirilgan undan tayyorlanadi. U ko'pincha bug'doy unidan, ba'zan arpa unidan tayyorlangan. Bu taom parhez taom hisoblanib, kasal odamlarga va tug'gan ayollarga beriladi [15, 310-337]. Farg'ona o'zbeklari atalasini makkajo'xori unidan tayyorlab, unga qovurilgan piyoz, shuningdek, qatiq yoki sariyog' qo'shadi. Ba'zan atala sutda pishirilib, unga bir necha tuxum solinadi [16, 109]. Bu taomni onaga quvvatini tiklash uchun 40 kunlik davrda iste'mol qilish tavsiya etilgan. Atala sehrli xususiyatlarga ega bo'lib, tug'ilishni rag'batlantiradi deb ishonilgan. Onadan tashqari, u boshqa odamlarga ham, ayniqsa befarzand ayollarga ham berilgan [12, 369-377]. Tug'ilgan bolani ayolga birinchi o'rinda atala ichirilib, keyin bolani emizishga berilgan. Zig'ir yog'li, quyruq yog'li, sariyog'li, tuxum qo'shib, nabotli va hatto go'shtli atala ham tayyorlab beriladigan bo'lgan. Shu bilan birga chilla davomida ayol "qayirma non" yeydi. Bu nonni ayol iste'mol qilsa ona va bolaning qorni dam bo'lib og'rimaydi. Yana bolaning qorni dam bo'lmasligi uchun bolani 20 kunlik va hatto 40 kunlik bo'lmaguncha onaga palov ham berilmaydi. Shuningdek, chilla davrida har bir tug'gan ayoldan tuxum, nobot, atala va qayirma non bilan xabar olingan [13, 167-171]. Dala yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra Qoraqalpog'istonning janubiy tumanlarida yashovchi o'zbeklarda tug'gan ayolga atala taomini berish an'anasi hanuzgacha saqlanib qolgan. Axborotchining ma'lum qilishicha: "Tug'gan ayolga birinchi bo'lib atala pishirib ichiriladi. Bunda bug'doy unini sariyog'da qovurib olib, suvga solib 1 soat qaynatamiz. Bu taom ayol ichidagi barcha qonlarning tushishiga yordam beradi, og'riqni oladi, oshqozonni tozalaydi va odamga kuch-quvvat beradi. Atala qoshiq bilan yeyilmaydi, kosada ko'tarib ichiladi" [8].

Guruchli taomlar o'zbek xalqining turmushida katta o'rin tutadi. Ayniqsa, sutli sho'rva tayyorlanib, uni "shirxurda" yoki "sut guruch" deb ataladi [16, 111]. Bu taom guruch, sut va sariyog' solib pishiriladi. Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlarida yashovchi o'zbeklar tug'gan ayolga birinchi sut guruch taomini beradi. Axborotchining ma'lum qilishicha: "Tug'gan ayolga birinchi bo'lib "sut guruch" taomi beriladi. U ayolning ichini tozalashga yordam beradi, sutini ko'paytiradi va ich qotishining oldini oladi" [9]. Yana bir informatorning bergan ma'lumoti bo'yicha: "Tug'gan ayolga onasi 1 shisha sariyog' olib keladi va ayol o'sha sariyog'ni ovqatga, choyga solib yoki shundayligicha sariyog'ga non bosib yeydi. Bu qorindagi qonlarning tushishiga yordam beradi va ich qotishining oldini oladi" [10]. Bu yerdagi o'zbeklar tug'gan ayolga sut guruch va sariyog' yedirishi shu yerda yashovchi qoraqalpoqlar ta'sirida bo'lishi mumkin. Sababi, qoraqalpolarda qadimdan tug'gan ayol uchun "sut burish" (guruch sho'rva) tayyorlash shart bo'lib, unga sut qo'shilgan. Agar ayolga sariyog' berilmasa tug'gan ayolning suti bo'lmay qolishi mumkin deb hisoblangan [2, 112-142]. Shuning uchun hozirgi kungacha tug'gan ayolga birinchi bo'lib sut burish va sariyog' berish an'anasi saqlanib qolgan.

Ellikqal'a tumanida tug'ruqdan keyingi davrda ayollarning ovqatlanishida o'ziga xos xususiyatlar bor: "Ellikqal'ada yashovchi o'zbeklar tug'gan ayolga chilla davrida tez-tez tovuq sho'rva ichiradi. Sababi, u ovqat ayolga kuch bo'ladi, sutini ko'paytiradi. Yana sariyog'ga tuxumni qovurib, tuxumni va u bilan birga sariyog' ham qo'shib beriladi. Sababi, u ichkaridagi qonlarning tushishiga va ichaklarning yaxshi yurishiga yordam beradi. Yana xamirsiz taomlar va sut guruch beriladi. Xamirli ovqatlar bolaning ichini dam qiladi deb tug'gan ayolga berilmagan. Chilladagi ayol achchiq narsa yeyishga bo'lmaydi, u bolaga yomon ta'sir etadi deb yoshi kattalar achchiq narsalarni cheklaydigan bo'lgan. Keyin odamlar xabar olishga kelganda sut guruch pishirib, ustiga sariyog' solib olib keladi. Yana palov va "qotirma gumma" pishirib olib keladi. "Qotirma gumma" (kartoshkadan ham tayyorlanadi) - qovoq va ozgina piyozni sariyog'da jizlab qovurib, uni yupqa qilib kesilgan xamir ichiga solib, keyin tovaga pishirib olinadi. Bu tug'gan ayolning ichini yurgizadi deb beriladigan bo'lgan" [5].

Chilla davrida o'zbek xalqi orasida sovuq suv va salqin taomlardan saqlanish an'anasi ham keng tarqalgan. Bu orqali ayol organizmini issiq saqlash va turli kasalliklardan himoya qilish maqsad qilib qo'yilgan. Dala yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra: "Tug'gan ayolning organizmi zaiflashib qoladi. Issiq ovqatlar va ichimliklar ovqat hazm qilishni osonlashtiradi va energiya to'plashga yordam beradi.

Aksincha, salqin ichimliklar va ovqatlar onaga va bolaga yomon ta'sir qilishi mumkin. Chunki tug'gan ayolning immuniteti pasayib qolishi hisobiga tez shamollab qolishi mumkin va ona suti ham kamayib ketish ehtimoli bor. Shuning uchun hozirgi kunda ham tug'gan ayollarga sovuq ovqat va ichimliklar ichishga ruxsat bermaymiz" [7].

Qirq kunlik davr (chilla) tugashi bilan bog'liq bir qator urf-odatlar bor. Bu kuni 40 dona non pishirilgan. Ba'zan maxsus tarzda makkajo'xori yoki guruch qovurilgan. Keyin non va qovurilgan makkajo'xori yoki guruch qo'shni bolalarga tarqatilgan. Ba'zan ular shirinliklar - konfetlar, pechenie va "chilla kulchasi" deb ataladigan boshqa narsalarni sotib oladilar va ularni bolalarga tarqatadilar, farzandlari xavfsiz o'sib, xuddi o'sha bolalar kabi yugurib ketishlarini umid qiladilar [12, 369-377]. Keyin chilla davri tugaganidan so'ng ona va bolaga tashqi xavf sezilarli darajada kamayadi deb ishoniladi va ularga ko'chaga chiqishga ruxsat beriladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqida homilador va tug'gan ayollar ovqatlanishiga oid urf-odat va an'analar chuqur hayotiy tajribalarga asoslangan. Homilador va tug'ruqdan keyingi davrdagi ayollarning an'anaviy ovqatlanish tizimi nafaqat kulinariya retseptlari to'plami, balki butun bir tizimdir. Bu tizim asrlar davomida shakllanib, xalq tabobatining amaliy bilimlari, diniy e'tiqodlar va turli tushunchalarni o'z ichiga olgan. Bu an'analarning asosiga qadimiy e'tiqodlar kiradi, ularning ko'plab elementlari, masalan, yengil hazm bo'ladigan oqsillar, sabzavotlar, mevalar va sut mahsulotlarini iste'mol qilish diyetologlarning zamonaviy tavsiyalariga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баллиева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. Ташкент, 2022.
2. Бекмуратова А. Пища // В кн.: Этнография каракалпаков. XIX начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, 1980. с. 112-142.
3. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX- начало XXI в). Ташкент, 2013.
4. Курбанова З.И. Позитивные и негативные аспекты влияния глобализации на традиционное питание каракалпаков. // Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы, 2023, № 4 (273). с. 58-61.
5. Muallifning dala yozuvlari, 2025, №13. Ellikqal'a tumani Jasorat OFY. Informant: Janshukurova Rayxan, 1972 y.
6. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №7. Beruniy tumani Shabbaz OFY. Informant: Xudaybergenova Gawhar, 1965 y.
7. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №8. Beruniy tumani Shabbaz OFY. Informant: Allanazarova Dilbar, 1958 y.
8. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №17. To'rtko'l tumani Shoraxan OFY. Informant: Kulumova Feruza, 1984 y.
9. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №19. Qo'ng'iro't tumani Qo'ng'iro't OFY. Informant: Qidirbaeva Parshagul, 1972 y.
10. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №20. Qo'ng'iro't tumani Qo'ng'iro't OFY. Informant: Abdiramanova Gulsanem, 1955 y.
11. Нурмухамедова И.М. Обычай, связанные с периодом до рождения ребенка. // В кн.: Узбеки. Москва, 2011. с. 365-369.
12. Нурмухамедова И.М. Обычай, связанные с рождением и первыми днями жизни ребенка. // В кн.: Узбеки. Москва, 2011. с. 369-377.
13. Ochilova X. Qarshi vohasida go'dakni ovqatlantirish udumlari. // Markaziy Osiyo xalqlarining taomlanish madaniyati va tarixi: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2024. 167-171-b.
14. Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем. // ТХАЭЭ, том III. Москва, 1958. с. 269-372.
15. Шаниязов К.Ш. Традиционная пища. // В кн.: Узбеки. Москва, 2011. с. 310-337.
16. Шаниязов К.Ш, Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конец XIX начало XX в. Ташкент, 1981.
17. Юлдошева С. Халқ уфп-одати ва анъаналари. Тошкент, 2003.

UO'K 94(575.1):929

O'ZBEKISTON SSR XALQ XO'JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA RAHMONQUL QURBONOVNING FAOLIYATI

A.S.Jumayev, tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston SSR davlat va xo'jalik boshqaruvi tizimida faoliyat yuritgan taniqli davlat arbobi Rahmonqul Qurbonovning respublika xalq xo'jaligini rivojlantirishdagi faoliyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Rahmonqul Qurbonov, O'zbekiston SSR, xalq xo'jaligi, Ministrlar Soveti, sanoat, qishloq xo'jaligi, paxtachilik.*

Аннотация. *В данной статье анализируется деятельность известного государственного деятеля Рахманкула Курбанова, занимавшего руководящие должности в системе государственного и хозяйственного управления Узбекской ССР, в развитии народного хозяйства республики*

Ключевые слова: *Рахманкул Курбанов, Узбекская ССР, народное хозяйство, Совет Министров, промышленность, сельское хозяйство, хлопководство.*

Abstract. *This article analyzes the activities of Rakhmankul Kurbanov, a prominent statesman who held senior positions in the system of state and economic administration of the Uzbek SSR, with particular emphasis on his contribution to the development of the republic's national economy.*

Key words: *Rakhmankul Kurbanov, Uzbek SSR, national economy, Council of Ministers, industry, agriculture, cotton production.*

Kirish. XX asrning 50–70-yillari O'zbekiston tarixida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar jadallashgan, sanoatlashtirish va qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish jarayonlari chuqurlashgan davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda respublika iqtisodiyoti Ittifoq miqyosidagi yagona xalq xo'jaligi majmuasining tarkibiy qismi sifatida shakllangan bo'lib, ishlab chiqarishning ko'plab yo'nalishlari markaziy rejalashtirish tizimi asosida boshqarilgan. O'zbekiston SSR, avvalo, paxtachilikka ixtisoslashgan respublika sifatida qaralgan bo'lsa-da, mazkur davrda sanoat, energetika, transport, qurilish, irrigatsiya va ijtimoiy infratuzilma sohalarida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Ushbu murakkab davrda respublika davlat boshqaruvida Rahmonqul Qurbonovning o'ziga xos o'rni mavjud. U 1952–1956 yillarda Qashqadaryo viloyati partiya tashkilotiga rahbarlik qilgan, 1956–1961 yillarda esa Andijon viloyatida birinchi kotib vazifasida ishlagan [1].

1961 yil 27 sentabrdan 1971 yil fevral oyiga qadar O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti Raisi lavozimida faoliyat yuritgan. 1966 yil 26 aprelda Toshkentda sodir bo'lgan kuchli zilzila poytaxt infratuzilmasi, turar joy fondi va ijtimoiy obyektlarni qayta tiklashni dolzarb vazifaga aylantirdi [2]. Toshkentni qayta qurish jarayonida Sovet Ittifoqining turli respublikalaridan yordam ko'rsatilgani tarixiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Mavzuning yana bir muhim jihati Rahmonqul Qurbonovning rahbarlik faoliyati bilan uning iqtisodiy qarashlari o'rtasidagi bog'liqlikdir. U 1966 yilda «Andijon viloyati O'zbek SSR kolxoz ishlab chiqarishining moddiy-texnika bazasi» mavzusida iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qilgan. Dissertatsiya Moskvada 1966 yilda 151 sahifali ilmiy ish sifatida qayd etilgan. Mazkur holat Rahmonqul Qurbonov faoliyatini faqat ma'muriy lavozimlarda ishlagan davlat arbobi sifatidagina emas, balki qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti masalalari bilan ilmiy jihatdan shug'ullangan rahbar sifatida ham o'rganish imkonini beradi.

Tadqiqotda Ozod Parmonov va Poyon Ravshanovning «Bosh vazir qissasi» asari alohida ahamiyatga ega. Ushbu asar Rahmonqul Qurbonov shaxsi va uning rahbarlik faoliyatini o'rganishda tavsiya etiladigan muhim biografik manbalardan biri sifatida maqolaga kiritildi. Rahmonqul Qurbonovning shaxsiy ilmiy merosi ham tadqiqot uchun muhim manba hisoblanadi [3]. Manbalar uning 1952–1956 yillarda Qashqadaryo viloyatida, 1956–1961 yillarda Andijon viloyatida rahbarlik qilgani, 1961–1971 yillarda esa respublika hukumatiga rahbarlik qilganini ko'rsatadi. Tadqiqotda, shuningdek, tarixiy voqealarni ular sodir bo'lgan siyosiy va iqtisodiy muhitdan ajratmagan holda tahlil qilish tamoyili qo'llanildi. Shu sababli Rahmonqul Qurbonovning faoliyati shaxsiy tashabbuslar bilan bir qatorda sovet ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, markazlashgan rejalashtirish va Ittifoq miqyosidagi iqtisodiy siyosat bilan bog'liq holda ko'rib chiqildi [4].

Rahmonqul Qurbonovning davlat va xo'jalik boshqaruvidagi faoliyati bir necha o'n yilliklarni qamrab oladi. U 1912 yilda Qashqadaryo hududidagi Qarobog' qishlog'ida tug'ilgan. Yoshligidanoq mahalliy boshqaruv va ta'lim tizimida turli vazifalarni bajargan. Keyinchalik pedagogik ta'lim olgan va respublika siyosiy-davlat boshqaruv tizimida mas'ul lavozimlarda ishlagan. Uning rahbar sifatida shakllanishida Qashqadaryo viloyatidagi ish tajribasi muhim o'rin tutgan.

Qashqadaryo O'zbekistonning agrar hududlaridan biri sifatida respublika iqtisodiyotida muhim o'rin egallagan. Shuning uchun bu hududda ishlash Rahmonqul Qurbonovga qishloq xo'jaligi, suv

resurslari, mehnat resurslari va qishloq infratuzilmasi bilan bog'liq muammolarni bevosita o'rganish imkonini bergan. 1956 yildan boshlab Andijon viloyatidagi faoliyati uning rahbarlik tajribasini yanada boyitdi. Andijon vodiysi O'zbekistonning aholi zich joylashgan va qishloq xo'jaligi intensiv rivojlangan hududlaridan biri edi. Bu yerda paxtachilik, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash, sug'orish tizimlari va sanoat korxonalari faoliyatini muvofiqlashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etgan. Shu davrda Rahmonqul Qurbonov qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalalari bilan jiddiy shug'ullangan.

Keyinchalik uning ushbu masala bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borгани ham mazkur qiziqish tasodifiy emasligini ko'rsatadi. Uning 1966 yilgi dissertatsiyasi Andijon viloyati misolida kolxoz ishlab chiqarishining moddiy-texnika bazasiga bag'ishlangan. 1961 yil sentabrda Rahmonqul Qurbonov O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti Raisi etib tayinlandi. Ushbu lavozimda 1971 yil fevral oyiga qadar ishladi. Uning rahbarlik davri respublika iqtisodiyoti uchun muhim bosqichga to'g'ri keldi. Bu yillarda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari markazlashgan rejalashtirish asosida rivojlantirilgan bo'lib, respublika hukumati oldida belgilangan rejalarni bajarish, sanoat korxonalarini kengaytirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirish, transport va energetika tizimini rivojlantirish kabi vazifalar turgan. Bu yo'nalishlar o'zaro chambarchas bog'liq edi.

1960-yillarda O'zbekiston SSRda sanoat tarmoqlarini kengaytirish jarayoni davom etdi. Respublikada elektr energetikasi, mashinasozlik, kimyo, qurilish materiallari, yengil va oziq-ovqat sanoati kabi yo'nalishlar rivojlandi. Sanoatning rivojlanishi respublika shaharlarining ijtimoiy-iqtisodiy qiyofasiga ham ta'sir ko'rsatdi. Yangi korxonalarining tashkil etilishi ish o'rinlarini ko'paytirdi, mehnat resurslarining shaharlarga oqimini kuchaytirdi va uy-joy qurilishiga bo'lgan ehtiyojni oshirdi [5].

Rahmonqul Qurbonov rahbarlik qilgan respublika hukumati uchun sanoat korxonalarining rejalarni bajarish bilan bir qatorda ularni zarur infratuzilma bilan ta'minlash ham muhim vazifa bo'lgan. Rahmonqul Qurbonov rahbarligi davridagi eng katta sinovlardan biri 1966 yilgi Toshkent zilzilasi bo'ldi. 1966 yil 26 aprelda sodir bo'lgan zilzila Toshkent shahrining katta qismiga jiddiy zarar yetkazdi. Bu voqeadan keyin turar joylar, ma'muriy binolar, ta'lim va tibbiyot muassasalarini qayta tiklash zarurati paydo bo'ldi. Toshkentni qayta qurish umumittifoq miqyosidagi yirik qurilish loyihasiga aylandi. Tadqiqotlarda Sovet Ittifoqining turli respublikalari, jumladan Ozarbayjon SSR tomonidan ham yordam ko'rsatilgani qayd etiladi [6].

Mazkur jarayon respublika hukumati oldiga bir vaqtning o'zida bir nechta vazifani qo'ydi. Birinchidan, aholini vaqtincha joylashtirish, ikkinchidan, vayron bo'lgan uy-joylarni qayta tiklash, uchinchidan, yangi shahar infratuzilmasini barpo etish, to'rtinchidan, qurilish materiallari va mehnat resurslarini safarbar qilish zarur edi. Toshkentni qayta qurish jarayoni respublika iqtisodiyotida qurilish tarmog'ining ahamiyatini keskin oshirdi. Yangi turar joy massivlari, maktablar, shifoxonalar, ma'muriy binolar, yo'llar va muhandislik tarmoqlari barpo etildi. Bu jarayonni Rahmonqul Qurbonovning davlat boshqaruvi faoliyati nuqtai nazaridan tahlil qilganda, respublika hukumati oldida turgan tashkiliy vazifalarning nihoyatda katta bo'lganini ko'rish mumkin. Uning lavozimidagi vazifalar nafaqat iqtisodiy rejalarni bajarish, balki favqulodda vaziyatdan keyingi tiklash ishlarini umumiy davlat boshqaruvi bilan muvofiqlashtirishni ham talab etgan.

Xulosa. 1961–1971 yillarda O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti Raisi sifatida u respublika iqtisodiyotining turli tarmoqlarini boshqarish, markaziy rejalarni amalga oshirish, sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish, qurilish va infratuzilma loyihalarini muvofiqlashtirish kabi vazifalarni bajargan. Rahmonqul Qurbonov faoliyatining muhim jihatlaridan biri qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalalariga e'tibor qaratganidir [7].

Toshkent zilzilasidan keyingi qayta qurish ishlari esa Rahmonqul Qurbonov rahbarlik qilgan davrdagi eng katta tashkiliy-iqtisodiy vazifalardan biri bo'lgan. Poytaxtda uy-joy, ijtimoiy ob'ektlar, transport va muhandislik infratuzilmasini qayta tiklash respublika iqtisodiyotining katta resurslarini safarbar qilishni talab etgan. Rahmonqul Qurbonovning O'zbekiston SSR xalq xo'jaligini rivojlantirishdagi faoliyatini baholashda ikki jihatni uyg'unlashtirish lozim: bir tomondan, uning davlat rahbari sifatida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda amalga oshirgan tashkiliy ishlarini, ikkinchi

tomondan esa ushbu faoliyat amalga oshirilgan sovet ma'muriy-rejalashtirish tizimining imkoniyatlari va cheklovlarini hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пармонов О., Равшанов П. Бош вазир қиссаси. — Тошкент: 82-84 б.
2. Ивкин В.И. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. — Москва, 1999.
3. Пармонов О., Равшанов П. Бош вазир қиссаси. — Тошкент: 66-бет.
4. Ўзбекистон ССР тарихи бўйича совет даврига оид илмий ва статистик тўпламлар.
5. Горячев Ю.В. Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. — Москва, 2005.
6. Адилов Ф.А. Ўзбекистон халқига Озарбайжоннинг беғараз ёрдами (1966 йил Тошкент zilzilasi misolida). // «Тарихга назар». — 2020. — №12.
7. Совет Министрлари СССР таркиби ва иттифокдош республикалар ҳукуматлари ҳақидаги расмий маълумотлар, 1960-йиллар.

UO'K 94(470.4):339.9

XIII–XVI ASRLARDA XORAZMNING VOLGABO'YI BILAN SAVDO-IQTISODIY ALOQALARI

G.F.Ibragimova, o'qituvchi, Urganch Innovatsion universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada XIII–XVI asrlarda Xorazmning Volgabo'yi bilan savdo-iqtisodiy aloqalari arab, fors va Yevropa yozma manbalari, numizmatik hamda arxeologik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Ibn Battuta, Shihobiddin al-Umariy va Franchesko Balduchchi Pegolotti xabarlarini qiyosiy o'rganilib, Urganch–Saroychiq–Saroy–Astraxan yo'nalishining iqtisodiy funksiyalari ochib berildi. B. Shpuler, G. A. Fyodorov-Davydov, T. Allsen, V. Chochiltan, P. Jekson, M. Favero, L. F. Nedashkovskiy, D. DeUiz va boshqa xorijiy tadqiqotchilar qarashlari tanqidiy tahlil qilindi. Aloqalarning XIII asrdagi siyosiy integratsiya, XIV asrdagi yuksalish va XV–XVI asr boshlaridagi hududiy qayta tashkil topish bosqichlari ajratildi. Xorazm va Volgabo'yi o'rtasidagi ayirboshlash faqat tranzit savdo emas, balki shaharlar, pul muomalasi, hunarmandchilik va ko'chmanchi-o'troq xo'jaliklar integratsiyasiga tayangan barqaror mintaqalararo tizim bo'lgani asoslandi.

Kalit so'zlar: Xorazm, Volgabo'yi, Urganch, Saroy, Saroychiq, Astraxan, Oltin O'rda, savdo yo'llari, pul muomalasi, hunarmandchilik, tranzit savdo.

Аннотация. В статье на основе арабских, персидских и европейских письменных источников, нумизматических и археологических данных анализируются торгово-экономические связи Хорезма с Поволжьем в XIII–XVI веках. Сопоставлены сведения Ибн Баттуты, Шихаб ад-Дина ал-Умари и Франческо Бальдуччи Пеголотти, раскрыты экономические функции маршрута Ургенч–Сарайчик–Сарай–Астрахань. Критически рассмотрены труды Б. Шпулера, Г. А. Фёдорова-Давыдова, Т. Оллсена, В. Чочилтана, П. Джексона, М. Фавера, Л. Ф. Недашковского, Д. ДеУиза и других зарубежных исследователей. Выделены этапы политической интеграции XIII века, подъёма XIV века и территориальной перестройки связей в XV–начале XVI века. Обосновано, что обмен между Хорезмом и Поволжьем являлся не только транзитной торговлей, но и устойчивой межрегиональной системой, основанной на взаимодействии городов, денежного обращения, ремесла, кочевого и оседлого хозяйства.

Ключевые слова: Хорезм, Поволжье, Ургенч, Сарай, Сарайчик, Астрахань, Золотая Орда, торговые пути, денежное обращение, ремесло, транзитная торговля.

Abstract. This article analyses the commercial and economic relations between Khwarazm and the Volga region from the thirteenth to the sixteenth century using Arabic, Persian, and European written sources together with numismatic and archaeological evidence. The accounts of Ibn Battuta, Shihab al-Din al-Umari, and Francesco Balducci Pegolotti are compared, and the economic functions of the Urgench–Saraichik–Sarai–Astrakhan route are reconstructed. The interpretations of B. Spuler, G. A. Fedorov-Davydov, T. Allsen, V. Ciociltan, P. Jackson, M. Favereau, L. F. Nedashkovsky, D. DeWeese, and other foreign scholars are critically assessed. Three stages are

distinguished: political integration in the thirteenth century, expansion in the fourteenth century, and territorial reorganisation from the fifteenth to the early sixteenth century. The study argues that exchange between Khwarazm and the Volga region was not merely transit trade but a durable interregional system based on cities, monetary circulation, crafts, and the interaction of nomadic and sedentary economies.

Key words: Khwarazm, Volga region, Urgench, Sarai, Saraichik, Astrakhan, Golden Horde, trade routes, monetary circulation, crafts, transit trade.

Kirish. Xorazm va Volgabo'yi qadimdan Yevrosiyaning janubiy va shimoliy iqtisodiy makonlarini bog'lagan hududlar hisoblanadi. XIII asrda mo'g'ullar istilosi va Jochiylar ulusining tashkil topishi natijasida bu aloqalar yangi siyosiy doiraga kirdi. Shimoliy Xorazmning Oltin O'rda tarkibiga qo'shilishi Urganchni Saroy, Saroychiq, Astraxan va Quyi Volga shaharlari bilan yagona boshqaruv, soliq va pul tizimi orqali bog'ladi. Mazkur integratsiya savdo yo'llarining xavfsizligi, elchilik harakati va shaharlararo mahsulot ayirboshlashiga yangi imkoniyatlar yaratdi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Xorazmning Volgabo'yi bilan aloqalari ko'pincha umumiy "Buyuk ipak yo'li" yoki Oltin O'rda tarixi doirasida qisqacha tilga olinadi. Holbuki, bu ikki hudud o'rtasidagi munosabatlar iqtisodiy tarkib, tovarlar, pul muomalasi, transport, shaharlar va siyosiy bosqichlar bo'yicha alohida tahlilni talab qiladi. Ayniqsa XIV asr uchun bevosita yozma dalillar ko'p bo'lsa, XV–XVI asr boshlariga oid ma'lumotlar parcha-parcha va ko'proq bilvosita xarakterga ega. Ushbu manbaviy tafovut hisobga olinmasdan "uzluksiz savdo" haqida umumiy xulosa chiqarish tarixiy jarayonni soddalashtiradi.

Tadqiqotning maqsadi XIII–XVI asrlarda Xorazm va Volgabo'yi savdo-iqtisodiy aloqalarining shakllanishi, yuksalishi va transformatsiyasini yozma hamda moddiy manbalar asosida aniqlashdan iborat. Vazifalar sifatida Urganch–Saroychiq–Saroy yo'nalishini tiklash, o'zaro ayirboshlangan mahsulot guruhlarini aniqlash, pul muomalasi va shahar infratuzilmasining rolini baholash, siyosiy inqirozlarning savdoga ta'sirini hamda XV–XVI asrlardagi yangi markazlar bilan aloqalarni izohlash belgilandi. Tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik-tanqidiy, tarixiy-geografik va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi.

Mavzuning xorijiy tarixshunoslikda o'rganilishi. B. Shpuler Oltin O'rda tarixiga bag'ishlangan fundamental tadqiqotida Xorazmni Jochiylar davlatining rivojlangan janubiy iqtisodiy hududi sifatida baholaydi. Uning talqinida Urganch Oltin O'rdani musulmon Sharqi bilan bog'lagan, savdo va islomiy madaniyat tarqalishida muhim rol o'ynagan [6]. Shpulerning yondashuvi siyosiy tarix va yozma manbalarga tayanadi; arxeologik topilmalar keyingi tadqiqotlarda bu modelni kengaytirgan.

G. A. Fyodorov-Davydov Oltin O'rda shaharlari va ipak yo'li tarmoqlarini arxeologik hamda numizmatik materiallar asosida o'rganib, Volgabo'yi shaharlarining tashqi savdo orqali tez rivojlanganini ko'rsatgan [7]. Uning izlanishlarida Saroy va Quyi Volga shaharlari Xorazm, Eron, Qrim va Sharqiy Yevropa bilan bog'langan ko'p millatli hunarmandchilik markazlari sifatida namoyon bo'ladi. L. F. Nedashkovskiy Volgabo'yi savdosini qishloq manzilgohlari, shahar bozorlari, tangalar va import buyumlari asosida tahlil qilib, tashqi aloqalar faqat poytaxtlar bilan chegaralanmaganini ta'kidlaydi [8].

V. Chochiltan Oltin O'rda va Qora dengiz savdosini o'rganar ekan, Tana–Astraxan–Saroy–Urganch yo'nalishini Sharq va G'arb o'rtasidagi asosiy transkontinental yo'llardan biri sifatida talqin qiladi [9]. Uning tadqiqoti Urganch–Volga aloqalarini Qora dengizdagi Genuya va Venetsiya koloniyalaridan ajratib bo'lmashligini ko'rsatadi. T. Allsen esa mo'g'ullar davridagi tovar almashinuvi, ayniqsa qimmatbaho matolar, saroy iste'moli va mutaxassislar ko'chishini keng Yevrosiyo tizimida o'rgangan [10].

P. Jekson mo'g'ul uluslari o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilib, yo'l xavfsizligi hukmdorlar barqarorligi va ma'muriy nazoratga bog'liq bo'lganini ko'rsatadi [11]. M. Favero Oltin O'rda iqtisodiyotini harakat, mavsumiy yo'llar, daryo tizimlari, shaharlar va ko'chmanchi xo'jaliklarning o'zaro bog'liqligi asosida tushuntiradi [12]. D. DeUiz Volgabo'yi va

Dashti Qipchoqning islomlashuvida Xorazm diniy muhitining o'rnini tahlil qilib, iqtisodiy aloqalarning madaniy va diniy aloqalar bilan birga rivojlanganini asoslaydi [13].

Y. Bregel va V. L. Yegorovning tarixiy-geografik tadqiqotlari Urganch, Saroychiq, Saroy va Astraxan o'rtasidagi yo'llarni hududiy-siyosiy o'zgarishlar bilan bog'lash imkonini beradi [14; 15]. Janet Martin Volgabo'yi va Rus yerlarining mo'yna savdosini o'rganib, shimoliy mahsulotlarning musulmon Sharqi bozorlariga yetkazilishida Volga yo'lining katta ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatgan [16]. Xorijiy tarixshunoslik natijalari Xorazm–Volgabo'yi munosabatlarini faqat ikki hudud orasidagi ayirboshlash emas, balki Qora dengizdan Xitoygacha cho'zilgan savdo zanjirining markaziy qismi sifatida ko'rish zarurligini anglatadi.

XIII asr boshidagi istilolar Xorazm va Volgabo'yi hududlarida katta siyosiy o'zgarishlar yuzaga keltirdi. Urganchning vayron qilinishi va eski Xorazmshohlar davlatining tugatilishi dastlab shahar iqtisodiyotiga jiddiy zarba berdi. Biroq Amudaryo quyi havzasining sug'orma dehqonchilik bazasi, hunarmandchilik an'analari va qulay geografik o'rni shaharning tiklanishiga imkon berdi. Shimoliy Xorazmning Jochiylar ulusiga kirishi esa Volga bo'yidagi yangi siyosiy markazlar bilan aloqalarni institutsional asosga qo'ydi.

Jochiylar davlatining hududi Xorazmdan Quyi Volga, Qora dengiz va Dunaygacha cho'zilgan edi. Bir siyosiy makon ichida elchilar, harbiy qismlar, soliq yig'uvchilar, savdogarlar va hunarmandlarning harakati nisbatan yengillashdi. Bu holat tarixshunoslikda "Pax Mongolica" bilan izohlanadi, biroq mazkur atama mutlaq tinchlikni anglatmagan. Yo'l xavfsizligi hukmdorning hokimiyati, mahalliy amaldorlar faoliyati, karvonning kattaligi va siyosiy vorislik davridagi barqarorlikka bog'liq edi [11].

XIII asrning ikkinchi yarmida Urganchda tanga zarb etilishi iqtisodiy tiklanishning muhim belgisi bo'ldi. Xorazm tangalarida Jochiy va ba'zan Chig'atoy siyosiy ta'sirining aks etishi vohaning murakkab maqomini ko'rsatadi. Tanga zarbi shahar bozorining mahalliy ayirboshlashdan tashqari, davlat soliqlari va uzoq masofali hisob-kitoblarga xizmat qilganini bildiradi. Volgabo'yidagi tanga muomalasi bilan o'zaro moslashuv karvon savdosining moliyaviy asosini yaratdi.

Xorazm va Volgabo'yi savdo aloqalarining eng yuksak bosqichi XIV asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. O'zbekxon va Jonibekxon davrida Oltin O'rdaning siyosiy markazlashuvi, islomning davlat dini sifatidagi mavqei hamda Saroy shaharlarining rivojlanishi iqtisodiy harakatni kuchaytirdi. Urganch Oltin O'rdaning janubi-sharqiy tayanch shahri, Saroy esa Volga bo'yidagi siyosiy va savdo markazi sifatida bir-birini to'ldirdi.

1333-yilda Urganchga kelgan Ibn Battuta avval Oltin O'rda hududlari bo'ylab sayohat qilgan. Uning asaridagi Saroy, Astraxan, Dashti Qipchoq va Urganch tavsiflari mazkur hududlarning bir siyosiy-kommunikatsion tizimda bo'lganini ko'rsatadi [1]. Sayyoh Urganchning gavjum bozorlari, ko'p sonli aholisi va obodligini ta'riflaydi. Bu ma'lumot shahar xalqaro karvon oqimini qabul qila olgan yirik iqtisodiy markazga aylanganini tasdiqlaydi.

Shihobiddin al-Umariy Oltin O'rda shaharlari, mahsulotlari, savdo yo'llari va narxlar haqida Misrga kelgan elchi va savdogarlar xabarlariga tayangan holda ma'lumot beradi [2]. Uning tasvirida Jochiylar iqtisodiy makoni daryo yo'llari, dasht karvonlari va yirik shaharlar orqali bog'langan. Xorazmning ushbu tizimdagi roli janubiy dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlarini Volgabo'yiga chiqarish, shimoliy va g'arbiy tovarlarni Markaziy Osiyoga o'tkazishda namoyon bo'lgan.

Franchesko Balduchchi Pegolottining savdogarlar qo'llanmasi Urganch–Volga yo'nalishini amaliy jihatdan eng aniq tasvirlagan manbadir. U Tana portidan Astraxanga, undan daryo orqali Saroy va Saroychiqqa, so'ng tuya aravalarida Urganchga borilishini ko'rsatadi. Saroydan Saroychiqqacha suv yo'li, Saroychiqdan Urganchgacha esa taxminan yigirma kunlik quruqlik yo'li qayd etilgan [3]. Daryo va karvon transportining birlashishi yuk tashish xarajatlarini kamaytirgan.

Pegolotti tovar bilan kelayotgan savdogarga Urganch orqali yurishni tavsiya qiladi, chunki shaharda mahsulot uchun tayyor bozor mavjud edi. Genuya va Venetsiya savdogarlari Urganchda zig'ir matolarini sotishi, keyin kumush "sommel"lar xarid qilib Sharq tomon yo'lni davom ettirishi mumkin bo'lgan [3]. Ushbu ma'lumot Urganchning Volgabo'yidan kelgan tovarlar sotiladigan, pul

shakli o'zgartiriladigan va keyingi tranzit yo'li uchun kapital jamlanadigan qayta taqsimlash markazi ekanini ko'rsatadi.

Xorazm–Volgabo'yi yo'lining asosiy tarmog'i Urganchdan Ustyurt orqali Saroychiqqa, undan Yayiq va Volga daryolari bo'ylab Saroy hamda Astraxanga yetgan. Saroychiq quruqlik karvon yo'li bilan daryo transporti tutashadigan strategik nuqta edi. Astraxan esa Kaspiybo'yi, Kavkaz va Qora dengiz tarmoqlariga chiqish imkonini bergan. Shu sababli Urganch va Volgabo'yi aloqalarini bitta to'g'ri yo'l emas, balki quruqlik va suv transporti almashib turadigan tarmoq sifatida tasavvur qilish lozim.

Karvon harakati tuya va ho'kiz aravalari, otlar, yo'l boshlovchilar, tarjimonlar, qo'riqlash va oziq-ovqat ta'minotiga tayangan. Pegolotti yaxshi tarjimon va qipchoq tilini biladigan xizmatkorlar yollashni tavsiya etadi [3]. Bu holat savdoning ko'p tilli va professional infratuzilmaga ega ekanini ko'rsatadi. Savdogarlar yo'ldagi siyosiy vaziyat, hukmdor almashuvi, boj va mol-mulk huquqi haqida ham ma'lumotga ega bo'lishi kerak edi.

Volga daryosi katta hajmdagi yuklarni nisbatan arzon tashish imkonini yaratgan. Saroy va Astraxan atrofiga daryo transporti, baliqchilik, ombor va bozor xizmatlari rivojlangan. Ustyurt–Xorazm qismida esa suv manbalari, mavsum va karvon hayvonlarining holati hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Yo'lining tabiiy murakkabligi Saroychiq va Urganch kabi tayanch shaharlarda yukni qayta taqsimlash va karvonni yangidan tashkil qilish zaruratini tug'dirgan.

Xorazmdan Volgabo'yiga chiqarilgan mahsulotlarning to'liq ro'yxati manbalarda saqlanmagan. Biroq vohaning xo'jalik xususiyati va arxeologik topilmalar asosida paxta va to'qimachilik mahsulotlari, kulolchilik buyumlari, quritilgan mevalar, don, hunarmandchilik mahsulotlari hamda ayrim hashamatli matolar asosiy guruhlarini tashkil etganini taxmin qilish mumkin. Xorazmning sug'orma dehqonchilik bazasi dasht va Volgabo'yi shaharlarini janubiy mahsulotlar bilan ta'minlash imkonini bergan.

Volgabo'yidan Xorazmga mo'yna, teri, jun, chorva mahsulotlari, baliq, mum, asal, yog'och va metall buyumlar kelgan. Shimoliy mo'yna savdosining Volga orqali musulmon Sharqi bozorlariga yo'nalishi J. Martin tadqiqotlarida batafsil tahlil qilingan [16]. Xorazm bu mahsulotlarning yakuniy bozori bo'lish bilan birga, ularni Movarounnahr, Xuroson va Eron tomon qayta uzatgan vositachi hudud vazifasini ham bajargan.

Uzoq masofali savdoda yuqori qiymatli va hajmi kichik mahsulotlar — ipak, qimmatbaho matolar, kumush, ziravorlar va mo'yna alohida o'rin tutgan. Allsenning tahliliga ko'ra, mo'g'ul saroylari qimmatbaho to'qimachilik mahsulotlarining yirik iste'molchisi bo'lib, hukmdorlar sovg'a, mukofot va diplomatiyada matolardan foydalangan [10]. Urganch hunarmandlari va savdogarlari bu talabni ta'minlovchi Yevrosiyo tarmog'iga jalb qilingan.

Odam savdosi ham o'rta asr xalqaro iqtisodiyotining mavjud, biroq ijtimoiy jihatdan og'ir tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan. Dashti Qipchoq va Qora dengiz yo'nalishlaridan qullar musulmon Sharqi bozorlariga olib borilgan. Mazkur hodisa savdo aloqalarining barcha shakllari ijobiy madaniy almashinuvdan iborat bo'lmaganini ko'rsatadi. Uni o'sha davr siyosiy-harbiy tizimi va huquqiy amaliyoti doirasida tanqidiy baholash lozim [9].

Xorazm va Volgabo'yi aloqalarida pul muomalasi asosiy integratsiya vositalaridan biri edi. Urganch, Saroy va boshqa Jochiy shaharlarida tanga zarb qilinishi siyosiy hokimiyat bilan bir qatorda bozorlardagi hisob-kitoblarni ta'minlagan. Oltin O'rda tangalarining keng hududlarda topilishi pul birliklarining davlat ichida va tashqi savdoda harakatlanganini ko'rsatadi. Tangadagi hukmdor nomi, zarbxona va sana savdo makonining siyosiy tarixini aniqlashga yordam beradi.

Fyodorov-Davydovning numizmatik va arxeologik tadqiqotlari Volgabo'yi shaharlarida pul iqtisodiyoti rivojlanganini, mis tangalar kichik bozor muomalasida, kumush tangalar esa yirik va uzoq masofali savdoda faol ishlatilganini ko'rsatadi [7]. Nedashkovskiy qishloq manzilgohlarida ham Oltin O'rda tangalari uchrashini savdo aloqalarining shahar devorlaridan tashqariga yoyilganiga dalil sifatida baholaydi [8].

Pegolotti qayd etgan kumush "sommel"lar xalqaro hisob-kitobda metallning og'irligi va sofligi muhim bo'lganini ko'rsatadi [3]. Savdogar bir hudud pulini boshqasiga almashtirishi yoki kumushni

tovar sifatida olib yurishi mumkin edi. Bunday operatsiyalar Urganch va Saroy kabi markazlarda sarroflar, bozor nazorati, tarozi-o'lchov tizimi hamda tijoriy ishonch mavjudligini talab qilgan.

Savdo karvonlari bilan birga hunarmandlar, diniy ulamolar, tarjimonlar va turli elat vakillari harakatlangan. Volgabo'yi shaharlaridagi arxeologik materiallar aholining etnik va diniy jihatdan rang-barang bo'lganini ko'rsatadi. Xorazmlik savdogar va ustalarning Saroy hamda boshqa shaharlarda mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlar iqtisodiy aloqalarning doimiy insoniy tarmoqlar yaratganini anglatadi.

DeUiz Oltin O'rdaning islomlashuvini mahalliy diniy an'analar va musulmon markazlaridan kelgan ta'sirlarning murakkab uyg'unligi sifatida tahlil qiladi [13]. Xorazmning madrasalari, ulamolari va so'fiylik muhitidan Volgabo'yiga yo'nalgan ta'sir savdo yo'llari orqali kuchaygan. Demak, iqtisodiy yo'l ayni vaqtda diniy bilim, yozuv, til va badiiy an'analar harakatining ham kanali bo'lgan.

Xorazm kulolchilik va me'moriy an'alariga o'xshash unsurlarning Oltin O'rda shaharlarida uchrashi ustalar ko'chishi yoki mahsulotlar tarqalishi bilan izohlanadi. Biroq har bir o'xshash buyumni bevosita Xorazmdan keltirilgan deb hisoblash to'g'ri emas; mahalliy taqlid, umumiy islomiy uslub va texnologiya almashinuvi ham hisobga olinishi kerak. Shu sababli keramika tarkibi, ishlab chiqarish texnikasi va topilma kontekstini laboratoriya usullari bilan qiyoslash zarur.

XIV asrning ikkinchi yarmida Oltin O'rdadagi "buyuk zamonsizlik", Qong'iro't so'fiylarining mustaqillashuvi, Amir Temur va Tokhtamish o'rtasidagi kurash savdo yo'llarining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1388-yilda Urganchning, 1390-yillarda esa Volgabo'yi shaharlarining vayron qilinishi tarmoqning ikki muhim tayanchiga zarar yetkazdi. Siyosiy markazlar va zarbxonalar faoliyatidagi uzilishlar savdogarlar xavfi hamda transport xarajatlarini oshirdi.

Shunga qaramay, inqirozni barcha aloqalarning darhol tugashi sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Savdo tarmoqlari markazlashgan davlatdan ko'ra ko'proq savdogarlar, mahalliy hokimlar, daryo yo'llari va bozor talabiga tayangan moslashuvchan tizim edi. Favero ta'kidlaganidek, Jochiylar makonida harakat va almashinuv siyosiy chegaralardan uzoqroq yashay olgan [12]. Biroq XIV asr boshidagi hajm va xavfsizlik darajasi keyingi davrda to'liq saqlanib qolmagan.

XV asrda Oltin O'rdaning siyosiy parchalanishi natijasida Volgabo'yida Qozon va Astraxan xonliklari, Dashti Qipchoq hududlarida No'g'ay va boshqa siyosiy birliklar shakllandi. Xorazm esa Temuriylar, Abulxayrxon avlodlari va mahalliy hokimlar o'rtasidagi kurash ta'sirida qoldi. Bu sharoitda avvalgi Urganch–Saroy yo'nalishi yagona davlat ichidagi yo'l bo'lishdan chiqib, bir necha siyosiy chegarani kesib o'tuvchi tarmoqqa aylandi.

Astraxan Quyi Volganing Kaspiybo'yi bilan aloqalaridagi asosiy markaz sifatida kuchaydi. No'g'ay ulusi hududlari esa Xorazm va Volgabo'yi o'rtasidagi dasht yo'llarini nazorat qildi. XV–XVI asr boshlaridagi aloqalar haqida XIV asrdagidek batafsil savdogar qo'llanmalari mavjud emas. Shu sababli savdoning davomiyligi siyosiy aloqalar, elchilar, ko'chishlar, tanga topilmalari va keyingi xronikalardagi bilvosita xabarlar asosida ehtiyotkorlik bilan tiklanadi.

XVI asr boshlarida Shayboniylar hukmronligining Xorazmga yoyilishi vohani Dashti Qipchoqdan janubga ko'chgan o'zbek qabilalari siyosiy tarmog'iga yanada yaqinlashtirdi. Sulolaviy va qabila aloqalari savdo karvonlari uchun yangi vositachilarni yaratdi. Biroq Amudaryo o'zanlarining o'zgarishi, eski Urganch atrofidagi ekologik muammolar va siyosiy beqarorlik savdo markazlarining hududiy siljishiga olib keldi.

Natijalar va muhokama. Tahlil Xorazm–Volgabo'yi aloqalarining uch bosqichini ajratish imkonini berdi. Birinchi bosqich XIII asrda Jochiylar davlati doirasida siyosiy, ma'muriy va pul integratsiyasining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqich XIV asrning birinchi yarmida Urganch, Saroy va Saroychiqning yuksalishi, Qora dengiz va Xitoy yo'nalishlari bilan bog'langan xalqaro savdoning kengayishidir. Uchinchi bosqich XIV asr oxiri–XVI asr boshlarida siyosiy parchalanish, markazlarning o'zgarishi va aloqalarning Astraxan–No'g'ay yo'nalishlari asosida qayta tashkil topishidir.

Aloqalarning iqtisodiy mazmuni ham ko'p qatlamli bo'lgan. Xorazm janubiy dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlarini taklif etgan; Volgabo'yi esa mo'yna, teri, chorvachilik, baliq va shimoliy o'rmon mahsulotlarini yetkazgan. Shu bilan birga ikki hudud Xitoy, Eron, Qora dengiz va

Yevropa tovarlarini o'tkazuvchi vositachi bozor vazifasini bajargan. Pul muomalasi, tarjimonlik, karvon transporti va boj tizimi bu ayirboshlashni institutsional jihatdan ta'minlagan.

Maqolaning ilmiy yangiligi Xorazm–Volgabo'yi aloqalarini “ikki tomonlama savdo”dan kengroq, uch darajali iqtisodiy tizim sifatida talqin qilishdan iborat: birinchi darajada Urganch va Saroy shahar bozorlari; ikkinchi darajada o'troq voha va ko'chmanchi dasht xo'jaliklari; uchinchi darajada Qora dengiz–Volga–Xorazm–Sharqiy Turkiston transkontinental tarmog'i o'zaro bog'langan. Bunday model yozma, numizmatik va arxeologik dalillarni yagona tarixiy jarayon doirasida izohlashga imkon beradi.

Xulosa. XIII–XVI asrlarda Xorazmning Volgabo'yi bilan savdo-iqtisodiy aloqalari Yevrosiyo tarixidagi muhim mintaqalararo tizimlardan biri bo'lgan. XIII asrda Jochiylar siyosiy makoniga kirish ushbu aloqalarning yangi institutsional asosini yaratdi. XIV asrda Urganch–Saroychiq–Saroy–Astraxan yo'nalishi eng faol bosqichga ko'tarilib, Xorazmni Qora dengiz portlari, Rus yerlari va shimoliy o'rmon hududlari bilan bog'ladi.

Ibn Battuta shaharlarning obodligi va siyosiy birligini, al-Umariy Jochiylar iqtisodiy makonining mahsulot va yo'llarini, Pegolotti esa marshrut, transport, bozor va pul ayirboshlashining amaliy jihatlarini yoritadi. Xorijiy tarixshunoslik va moddiy dalillar ushbu aloqalar pul muomalasi, hunarmandchilik, ko'chmanchi-o'troq xo'jalik integratsiyasi hamda madaniy almashinuv bilan mustahkamlanganini ko'rsatadi.

XIV asr oxiridagi urushlar tarmoqning yirik markazlariga jiddiy zarar yetkazgan, ammo aloqalarni butunlay tugatmagan. XV–XVI asr boshlarida savdo siyosiy jihatdan parchalanib, Astraxan, No'g'ay va Qozon yo'nalishlari orqali davom etgan. Kelgusida Xorazm va Volgabo'yidan topilgan tangalar, keramika, metall buyumlar va antropologik ma'lumotlarni yagona elektron katalogda jamlash, GIS xaritalar tuzish va tabiiy-ilmiy tahlillar o'tkazish mavzuning daliliy asosini yanada kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibn Battuta. (2012). Sayohatnoma: Tuhfat an-nuzzor fi g'aroib al-amsor va ajoyib al-asfor. Sharq.
2. Tizengauzen, V. G. (1884). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordya (T. 1). Imperatorskaya akademiya nauk.
3. Pegolotti, F. B. (1936). La pratica della mercatura (A. Evans, Ed.). The Mediaeval Academy of America.
4. Rashid al-Din. (1952). Sbornik letopisey (T. 1, Kn. 1; L. A. Khetagurov, Trans.). Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
5. Fasih Khavafi. (1980). Mujmal-i Fasihi (D. Yu. Yusupova, Trans.). Fan.
6. Spuler, B. (1965). Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland, 1223–1502 (2nd ed.). Otto Harrassowitz.
7. Fedorov-Davydov, G. A. (2001). The Silk Road and the cities of the Golden Horde. Zinat Press.
8. Nedashkovsky, L. F. (2015). Trade in the Golden Horde Volga region. Journal of Sustainable Development, 8(7), 278–283.
9. Ciociltan, V. (2012). The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries (S. Willcocks, Trans.). Brill.
10. Allsen, T. T. (1997). Commodity and exchange in the Mongol Empire: A cultural history of Islamic textiles. Cambridge University Press.
11. Jackson, P. (2017). The Mongols and the Islamic world: From conquest to conversion. Yale University Press.
12. Favereau, M. (2021). The Horde: How the Mongols changed the world. Belknap Press of Harvard University Press.
13. DeWeese, D. (1994). Islamization and native religion in the Golden Horde. Pennsylvania State University Press.
14. Bregel, Y. (2003). An historical atlas of Central Asia. Brill.
15. Egorov, V. L. (1985). Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordya v XIII–XIV vv. Nauka.
16. Martin, J. (1986). Treasure of the land of darkness: The fur trade and its significance for medieval Russia. Cambridge University Press.

UO'K 94:339.9

O'RTA ASR MANBALARIDA URGANCHNING XALQARO SAVDO MARKAZI SIFATIDAGI O'RNI

G.F.Ibragimova, o'qituvchi, Urganch Innovatsion universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada XIII–XV asrlarga oid arab, fors va Yevropa yozma manbalari asosida Urganchning xalqaro savdo markazi sifatidagi o'rni tahlil qilinadi. Ibn Battuta, Hamdalloh

Mustavfiy Qazviniy, Shihobiddin al-Umariy, Abd ar-Rashid al-Bakuviy hamda florensiyalik savdogar Franchesko Balduchchi Pegolotti ma'lumotlari qiyosiy o'rganildi. Urganchning Oltin O'rda shaharlari, Volgabo'yi, Qora dengiz portlari, Movarounnahr, Xuroson, Eron, Dashti Qipchoq va Sharqiy Turkiston–Xitoy yo'nalishlarini bog'lagan ko'p tarmoqli tranzit uzel bo'lgani asoslandi. Xorijiy tadqiqotchilar G. Le Strenj, B. Shpuler, T. Allsen, V. Chochiltan, Y. Bregel, P. Jekson va M. Favero qarashlari tanqidiy tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida Urganchning yuksalishi faqat geografik qulaylik bilan emas, balki Oltin O'rda davridagi siyosiy barqarorlik, yo'l xavfsizligi, pul muomalasi, bozorlardagi talab va savdo infratuzilmasining uyg'unligi bilan belgilangani aniqlandi.

Kalit so'zlar: Urganch, Xorazm, xalqaro savdo, Oltin O'rda, Ibn Battuta, Pegolotti, karvon yo'llari, Volgabo'yi, Movarounnahr, tranzit savdo, pul muomalasi.

Аннотация. В статье на основе арабских, персидских и европейских письменных источников XIII–XV веков анализируется роль Ургенча как центра международной торговли. Сопоставлены сведения Ибн Баттуты, Хамдаллаха Муставфи Казвини, Шихаб ад-Дина ал-Умари, Абд ар-Рашида ал-Бакуви и флорентийского купца Франческо Бальдуччи Пеголотти. Обосновано положение Ургенча как многовекторного транзитного узла, связывавшего города Золотой Орды, Поволжье, черноморские порты, Мавераннахр, Хорасан, Иран, Дешт-и Кыпчак и направление Восточный Туркестан–Китай. Критически рассмотрены выводы зарубежных исследователей Г. Ле Стрейнджа, Б. Шпулера, Т. Олсена, В. Чочилтана, Ю. Брегея, П. Джексона и М. Фаверо. Установлено, что возвышение Ургенча определялось сочетанием выгодного географического положения, политической стабильности, безопасности путей, денежного обращения, рыночного спроса и развитой торговой инфраструктуры.

Ключевые слова: Ургенч, Хорезм, международная торговля, Золотая Орда, Ибн Баттута, Пеголотти, караванные пути, Поволжье, Мавераннахр, транзитная торговля, денежное обращение.

Abstract. Based on Arabic, Persian, and European written sources of the thirteenth to fifteenth centuries, this article examines Urgench as a centre of international commerce. It compares the evidence of Ibn Battuta, Hamdallah Mustawfi Qazwini, Shihab al-Din al-Umari, Abd al-Rashid al-Bakuwi, and the Florentine merchant Francesco Balducci Pegolotti. The study argues that Urgench functioned as a multidirectional transit hub connecting the cities of the Golden Horde, the Volga region, Black Sea ports, Transoxiana, Khurasan, Iran, the Dasht-i Qipchaq, and the East Turkestan–China route. The interpretations of G. Le Strange, B. Spuler, T. Allsen, V. Ciociltan, Y. Bregel, P. Jackson, and M. Favereau are critically assessed. The findings show that Urgench's prosperity resulted from the combined effects of geographical advantage, political stability, road security, monetary circulation, market demand, and developed commercial infrastructure.

Key words: Urgench, Khwarazm, international trade, Golden Horde, Ibn Battuta, Pegolotti, caravan routes, Volga region, Transoxiana, transit trade, monetary circulation.

Kirish. XIII–XV asrlarda Yevrosiyo qit'asining siyosiy xaritasi va iqtisodiy aloqalarida yuz bergan o'zgarishlar Xorazm vohasining tarixiy taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Mo'g'ullar istilosi oqibatida dastlab jiddiy zarar ko'rgan Urganch XIV asrning birinchi yarmiga kelib qayta tiklandi va Oltin O'rdaning janubi-sharqiy hududidagi yirik shahar markaziga aylandi. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan shahar bir tomondan Dashti Qipchoq va Volgabo'yi, ikkinchi tomondan Movarounnahr va Xuroson, uchinchi tomondan Kaspiybo'yi va Qora dengiz portlari, sharqda esa O'tror orqali Sharqiy Turkiston va Xitoy bilan bog'langan edi. Shu sababli Urganchning xalqaro savdodagi o'rnini faqat "Buyuk ipak yo'li" tushunchasi bilan umumiy tarzda izohlash yetarli emas; shaharning konkret yo'nalishlar, bozor mexanizmlari va siyosiy tizimlar kesishgan nuqta sifatidagi faoliyatini manbalar asosida ochib berish talab etiladi.

Mavzuning dolzarbligi Urganchning o'rta asr Yevrosiyo savdosidagi mavqei haqidagi ma'lumotlar turli til va janrlardagi manbalarda tarqoq holda uchrashi bilan belgilanadi. Sayohatnoma, geografik asar, saroy ma'lumotnomasi va savdogarlar qo'llanmasi bir xil hodisani turli nuqtai nazardan aks ettiradi. Ibn Battuta shahar hayoti va ijtimoiy muhitni bevosita kuzatgan bo'lsa, al-

Umariy savdo-iqtisodiy tizimni axborotchilar ma'lumotlari orqali tasvirlagan; Pegolotti esa yo'lining amaliy xarajatlari, transport vositalari, xavfsizlik va bozor talabini savdogar manfaatlari nuqtai nazaridan qayd etgan. Shu bois mazkur manbalarni o'zaro qiyoslash Urganchning real iqtisodiy funksiyalarini to'laroq tiklash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi XIII–XV asr yozma manbalari va zamonaviy xorijiy tarixshunoslik asosida Urganchning xalqaro savdo markazi sifatidagi funksiyalarini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun shaharning asosiy karvon yo'llaridagi o'rni, bozorlardagi tovar talabi, pul muomalasi, savdo xavfsizligi, Oltin O'rda iqtisodiy makoniga integratsiyasi hamda siyosiy inqirozlarning savdoga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik-tanqidiy, tarixiy-geografik va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Urganchning tarixiy geografiyasini ilmiy o'rganishda G. Le Strenjning Sharqiy xalifalik hududlariga bag'ishlangan tadqiqoti muhim o'rin tutadi. U arab va fors geograflari ma'lumotlarini umumlashtirib, Jurjoniya–Gurganjning Xorazm vohasidagi markaziy mavqei va undan chiqadigan yo'llarni tiklashga uringan [6]. Le Strenjning ishlari manbalardagi toponimlarni zamonaviy geografiya bilan bog'lashda muhim bo'lsa-da, savdoning institutsional mexanizmlari unda yetarlicha ochilmagan.

B. Shpuler Xorazmni Oltin O'rdaning iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan mintaqalaridan biri sifatida baholagan. Uning fikricha, Urganchning ahamiyati Jochiylar davlatining janubiy hududlarini musulmon Sharqi bilan bog'lab turishida namoyon bo'lgan [7]. T. Allsen Mo'g'ullar davridagi Yevrosiyo almashinuvini faqat tovarlar harakati bilan cheklamay, mutaxassislar, texnologiyalar, bilimlar va saroy iste'moli tizimi bilan bog'liq holda o'rgangan [9]. Bu yondashuv Urganch bozorini tranzit savdo joyi bilan birga madaniy va texnologik almashinuv markazi sifatida ham ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

V. Chochiltan Qora dengiz va mo'g'ul davlatlari o'rtasidagi savdoni tahlil qilib, Tana, Qrim, Saroy, Xorazm va Markaziy Osiyo yo'nalishlarining yagona transkontinental tizimga birlashganini asoslaydi [8]. P. Jekson "Pax Mongolica" tushunchasini mutlaq osoyishtalik sifatida qabul qilishdan ehtiyot bo'lib, savdo xavfsizligi siyosiy hokimiyatning barqarorligi, mahalliy amaldorlar va yo'l xizmatlariga bog'liq bo'lganini ta'kidlaydi [11]. M. Favero esa Oltin O'rda iqtisodiyotini ko'chmanchi va o'troq hududlar o'rtasidagi doimiy harakatga tayangan moslashuvchan tizim sifatida tushuntiradi [12]. Ushbu konsepsiya Urganchning dasht va voha iqtisodiyotlarini bog'lovchi vositachi shahar bo'lganini izohlash uchun samaralidir.

Y. Bregelning tarixiy atlası Xorazmning siyosiy chegaralari va asosiy kommunikatsiya yo'llarini davrlar bo'yicha ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir [10]. S. Soucek Urganchni Markaziy Osiyoning ichki tarixi bilan Dashti Qipchoq tarixini birlashtiruvchi markazlardan biri sifatida tavsiflaydi [13]. Biroq mavjud xorijiy tadqiqotlarda Urganch ko'pincha Oltin O'rda yoki umumiy Yevrosiyo savdosi doirasida tilga olinadi. Mazkur maqolada esa turli manbalardagi Urganchga oid dalillar bir markazga jamlanib, shaharning xalqaro savdo funksiyalari alohida muammo sifatida tahlil qilinadi.

Urganchning yuksalishida uning geografik o'rni hal qiluvchi, ammo yagona omil bo'lmagan. Amudaryoning quyi havzasi sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va shahar aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash uchun zarur iqtisodiy bazani yaratgan. Shahar atrofi qishloq xo'jaligi mahsulotlari, chorvachilik bilan shug'ullanuvchi dasht hududlari esa go'sht, teri, jun va transport hayvonlarini yetkazib bergan. Shu tariqa Urganch o'troq va ko'chmanchi xo'jaliklarning mahsulotlari uchrashadigan bozor vazifasini bajargan.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Shimoliy Xorazmning Jochiylar davlati tarkibida bo'lishi Urganchni Oltin O'rdaning siyosiy va pul tizimiga jalb etdi. XIV asr boshlaridagi markazlashuv, xususan O'zbekxon va Jonibekxon davridagi nisbiy barqarorlik shaharlararo yo'llarda savdo harakatining kuchayishiga sharoit yaratdi. Urganchda tanga zarb qilinishi shaharning ma'muriy va iqtisodiy maqomini tasdiqlaydi. Pul zarbi faqat siyosiy hokimiyat ramzi emas, balki bozor ayirboshlashini, soliqlarni va uzoq masofali hisob-kitoblarni ta'minlovchi institut edi.

Urganchning xalqaro mavqei siyosiy chegaralarning mavjudligiga qaramay shakllangan. Shahar Oltin O'rda tarkibida bo'lgan paytda ham Movarounnahr, Xuroson va Eron bilan aloqalarini

saqlagan. Bunda savdogarlar uchun sulolaviy mansublikdan ko'ra yo'l xavfsizligi, boj miqdori, transport imkoniyati va bozordagi talab muhimroq bo'lgan. Mo'g'ul uluslari o'rtasidagi siyosiy raqobat ayrim davrlarda to'siq tug'dirgan bo'lsa-da, umumiy turkiy-mo'g'ul boshqaruv amaliyotlari, elchilik yo'llari va savdo manfaatlarini mintaqalararo harakatni davom ettirgan [11].

Urganch haqida eng yorqin bevosita ma'lumotlarni 1333-yilda shaharga kelgan Ibn Battuta qoldirgan. Sayyoh Urganchni turkiy mamlakatlardagi eng yirik va obod shaharlardan biri sifatida tasvirlaydi; uning gavjum bozorlari, keng ko'chalari, ko'plab binolari va zich aholisiga alohida e'tibor qaratadi [1]. Ushbu tavsif mo'g'ullar istilosidan keyin shahar hayoti faqat tiklanganini emas, balki XIV asrning birinchi yarmida yangi iqtisodiy yuksalish bosqichiga kirganini ko'rsatadi. Bozorlarning gavjumligi mahalliy iste'moldan tashqari, tashqi savdogarlar va tranzit oqim mavjudligini ham anglatadi.

Ibn Battuta ma'lumotlarining qimmatini uning voqealarni bevosita kuzatganidadir. U shahar hokimi Qutlug' Temur, diniy muassasalar, mehmondo'stlik va yo'l sharoitlari haqida yozar ekan, Urganchdagi ma'muriy tartib hamda iqtisodiy farovonlikning o'zaro bog'liqligini bilvosita ko'rsatadi. Biroq sayyohning maqtovga moyil uslubi va shaharlarni qiyoslashdagi subyektivligi hisobga olinishi kerak. Shu sababli uning xabarlarini geografik va tijoriy manbalar bilan tekshirish muhim.

Hamdalloh Mustavfiy Qazvinining "Nuzhat al-qulub" asari XIV asr geografik va iqtisodiy tasavvurlarini aks ettiradi. Muallif Xorazmni obod, mahsuldor va shahar madaniyati rivojlangan hudud sifatida ko'rsatib, uning Eron va Markaziy Osiyo o'rtasidagi o'rnini belgilaydi [3]. Qazviniiy ma'lumotlari Ibn Battutadagi shaharning obodligi haqidagi xabarlarni hududiy-iqtisodiy nuqtai nazardan to'ldiradi. U savdo markazining mavjudligi ortida sug'orma dehqonchilik va mahalliy ishlab chiqarish bazasi turganini anglash imkonini beradi.

Shihobiddin al-Umariyning "Masolik al-absor" asarida Oltin O'rda shaharlarining iqtisodiy hayoti, savdo yo'llari, mahsulotlar va narxlar haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Muallifning axborotlari Misrga kelgan elchilar, savdogarlar va sayohatchilar xabarlariga tayangan. Al-Umariy Urganchni Jochiylar davlatining janubiy savdo markazlari tizimida tasavvur qilishga imkon beradi [2]. Uning ma'lumotlarida Oltin O'rda iqtisodiyoti alohida shaharlar yig'indisi emas, balki dasht yo'llari, daryo transporti va xalqaro bozorlar orqali bog'langan makon sifatida namoyon bo'ladi.

Abd ar-Rashid al-Bakuviyning geografik asarida Xorazm shaharlari, bozorlar, ishlab chiqarish va tabiiy sharoitga oid ma'lumotlar beriladi [4]. Al-Bakuviyning tavsifi ayrim hollarda avvalgi geograflardan olingan bo'lsa-da, Urganch haqidagi bilimlarning XV asr boshlarida ham Sharq geografik adabiyotida saqlanib qolganini ko'rsatadi. Manbalar majmuasi asosida Urganchning iqtisodiy qiyofasi uch tarkibdan iborat bo'lganini kuzatish mumkin: mahalliy ishlab chiqarish bazasi, mintaqaviy ayirboshlash va uzoq masofali tranzit savdo.

Florensiyalik savdogar va Bardi kompaniyasi vakili Franchesko Balduchchi Pegolottining XIV asrning 30–40-yillarida tuzilgan "La pratica della mercatura" asari Urganchning xalqaro savdo funksiyasini aniqlash uchun alohida ahamiyatga ega. Sharq mualliflari ko'proq shahar obodligi va umumiy iqtisodiy holatni tasvirlagan bo'lsa, Pegolotti savdogarga yo'l tanlash, yuk tashish, xarajat, xavfsizlik va bozorda sotiladigan tovar bo'yicha amaliy maslahat beradi [5]. Bu xususiyat uning asarini o'rta asr tijorat infratuzilmasini tiklashda noyob manbaga aylantiradi.

Pegolotti qayd etgan yo'nalish Tana portidan boshlanib, Astraxan, Saroy va Saroychiq orqali Urganchga, undan O'tror va Sharqiy Turkiston tomon davom etgan. Uning hisobiga ko'ra, Saroychiqdan Urganchgacha tuya aravalarida taxminan yigirma kun, Urganchdan O'trogacha esa o'ttiz besh–qirq kun yo'l yurilgan [5]. Bu raqamlar Urganchning ikki yirik segment — Qora dengiz–Volgabo'yi va Markaziy Osiyo–Xitoy yo'nalishlari orasidagi oraliq savdo bazasi bo'lganini ko'rsatadi.

Pegolotti Urganch orqali yurishni tovarsiz yo'lovchi uchun eng qisqa yo'l deb hisoblamaydi: Saroychiqdan O'troga to'g'ridan-to'g'ri borish vaqtni tejagan. Biroq tovar bilan kelgan savdogarga aynan Urganchga kirishni tavsiya qiladi, chunki shaharda mahsulotni sotish uchun tayyor bozor mavjud edi [5]. Ushbu farq muhim ilmiy xulosaga olib keladi: Urganchning ahamiyati faqat geografik

chorraha bo'lganida emas, balki savdo oqimini o'ziga tortgan real talab, kredit-pul muomalasi va qayta yuklash imkoniyatlarida namoyon bo'lgan.

Qo'llanmada Genuya va Venetsiya savdogarlariga Urganch bozorida zig'ir matolarini sotish, keyin esa kumush "sommel"lar xarid qilib Sharq tomon yo'lni davom ettirish tavsiya etiladi [5]. Demak, Urganch G'arb matolari realizatsiya qilinadigan va xalqaro savdo uchun qulay to'lov vositasi olinadigan ayirboshlash markazi bo'lgan. Bu holat shaharda turli pul birliklarini baholash, yirik savdo bitimlarini amalga oshirish va xorijiy savdogarlar ehtiyojiga xizmat ko'rsatish tajribasi mavjud bo'lganini anglatadi.

Pegolotti karvon yo'lining nisbatan xavfsizligini ham ta'kidlaydi, biroq hukmdor vafot etib, yangi hokim tasdiqlanmagan davrda tartibsizlik xavfi kuchayishini qayd etadi [5]. Ushbu kuzatuv savdo xavfsizligi davlat hokimiyatining barqarorligi bilan bevosita bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Shunday qilib, "Pax Mongolica" mutlaq va doimiy tinchlik emas, balki hokimiyat, qo'riqlash, boj tizimi va savdogarlar jamoaviy harakatiga tayangan shartli xavfsizlik rejimi edi.

Birinci yo'nalish Urganch–Saroy–Tana–Qora dengiz tarmog'i edi. Urganchdan shimoli-g'arbga chiqqan karvonlar Ustyurt va Saroychiq orqali Volga havzasiga yetib, Oltin O'rda poytaxtlari hamda Tana va Qrimdagi xalqaro portlar bilan tutashgan. Ushbu yo'l orqali Xorazm mahsulotlari Yevropa bozorlariga, Qora dengiz va O'rta yer dengizi tovarlari esa Markaziy Osiyoga harakatlangan. Chochiltan tadqiqotida Qora dengiz savdosi mo'g'ul davlatlari iqtisodiy siyosati bilan bog'liq holda tahlil qilinib, italyan savdo koloniyalarining ichki Yevrosiyo yo'llari bilan aloqasi ko'rsatilgan [8].

Ikkinchi yo'nalish Urganch–O'tror–Sharqiy Turkiston–Xitoy tarmog'i edi. Pegolotti tavsifi bu yo'lining XIV asrda yevropalik savdogarlar tasavvurida ham aniq marshrut sifatida mavjud bo'lganini ko'rsatadi. O'tror Sirdaryo bo'yidagi strategik tugun bo'lib, undan Ili vodiysi va Xitoy tomon yo'l davom etgan. Urganch ushbu sharqiy tarmoqda kumush va matolar ayirboshlanadigan, karvon tarkibi hamda transport vositalari qayta tashkil etiladigan g'arbiy tayanch nuqtasi vazifasini bajargan.

Uchinchi yo'nalish Urganch–Buxoro–Samarqand tarmog'i bo'lgan. Ibn Battuta Urganchdan Kat orqali Buxoroga yo'l olgan. Qizilqum hududidan o'tuvchi yo'l tabiiy sharoit jihatidan murakkab bo'lsa-da, Xorazmni Movarounnahrning yirik bozor va hunarmandchilik markazlari bilan bog'lagan [1]. Bu yo'nalishda don, mato, metall buyumlar, hunarmandchilik mahsulotlari, chorva va boshqa tovarlar almashilgan. Siyosiy jihatdan Xorazmning shimoliy va janubiy qismlari turli uluslarga mansub bo'lishi savdoni to'liq to'xtatmagan.

To'rtinchi yo'nalish Urganch–Dehiston–Marv–Xuroson va Eron tarmog'i edi. Kaspiybo'yi orqali o'tuvchi yo'llar Xorazmni Eron shaharlari, Tabriz va Yaqin Sharq bozorlariga bog'lagan. Le Strenj va Bregelning tarixiy-geografik rekonstruksiyalari mazkur yo'nalishlarning qadimgi va o'rta asrlardagi davomiyligini ko'rsatadi [6; 10]. Urganch shu tariqa shimoldan kelgan dasht mahsulotlari bilan janubdan kelgan shahar hunarmandchiligi va hashamat mollarini uchrashtirgan vositachi bozor edi.

Manbalarda Urganchdan chiqarilgan va shaharga olib kelingan barcha tovarlarning mukammal ro'yxati saqlanmagan. Shunga qaramay, yozma va moddiy dalillar asosida bir necha asosiy guruhni ajratish mumkin. Mahalliy dehqonchilik mahsulotlari, quritilgan mevalar, don, paxta va paxta matolari; chorvachilik mahsulotlari, teri, jun va mo'yna; kulolchilik va metall buyumlar mintaqaviy savdoda muhim o'rin tutgan. Uzoq masofali tranzitda esa ipak, qimmatbaho matolar, kumush, ziravorlar va boshqa ixcham, yuqori qiymatli tovarlar ustun bo'lgan.

Pegolottining Yevropa zig'ir matolarini Urganchda sotish haqidagi tavsiyasi shahar bozorining xalqaro tovarlarga ochiqqligini isbotlaydi [5]. Bu dalil tashqi savdoni faqat Sharqdan G'arbga ipak va ziravorlar olib borilgan bir tomonlama oqim sifatida tasavvur qilish noto'g'ri ekanini ko'rsatadi. Yevropa matolari sharqiy bozorlarga, kumush esa Xitoy tomon harakatlangan; Xitoy ipaklari va boshqa mahsulotlar teskari yo'nalishda tarqalgan. Urganch ushbu ko'p tomonlama ayirboshlashda narx va talab moslashadigan bozor bo'lgan.

Pul muomalasi savdoning asosiy tayanchi edi. Urganch zarbxonasining faoliyati, Jochiylar tangalarining keng hududlarda tarqalishi hamda Pegolotti qayd etgan kumush "sommel"lar shaharning xalqaro hisob-kitoblar tizimiga integratsiyalashganini ko'rsatadi. Turli hududlardan kelgan

savdogarlar uchun pulning og'irligi, sofliigi va ayirboshlash nisbati muhim edi. Bunday operatsiyalar sarroflar, vositachilar va bozor nazorati mavjudligini talab qilgan.

Savdo infratuzilmasiga bozorlar, karvonsaroylar, omborlar, transport hayvonlari, tarjimonlar, yo'l boshlovchilar, boj va xavfsizlik xizmatlari kirgan. Pegolotti yaxshi tarjimon yollash va turkiy-qipchoq tilini biladigan xizmatkorlar bilan yurishni tavsiya qiladi [5]. Bu ma'lumot xalqaro savdoning til vositachiligi va professional xizmatlarga tayanganini ko'rsatadi. Urganch kabi shaharlarda turli hudud vakillarining uchrashuvi ko'p tillilik va tijoriy huquqiy tajribaning rivojlanishiga olib kelgan.

Urganchning xalqaro savdodagi mavqei doimiy va o'zgarmas bo'lmagan. XIV asrning ikkinchi yarmida Oltin O'rdadagi ichki kurashlar, Qong'iro't so'fiylari siyosati, Amir Temurning Xorazmga yurishlari va Tokhtamish bilan ziddiyatlar yo'l xavfsizligi hamda shahar xo'jaligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1388-yildagi vayronagarchilik ayniqsa jiddiy oqibatlariga olib kelgan. Biroq savdo aloqalarining butunlay va bir zumda yo'qolganini ta'kidlash ham biryozlama bo'ladi.

Arxeologik va numizmatik dalillar keyingi davrlarda Xorazmning ayrim shaharlarida iqtisodiy hayot davom etganini ko'rsatadi. Karvon yo'llari siyosiy o'zgarishlarga moslashib, ayrim markazlarni chetlab o'tishi yoki yangi tayanch nuqtalarga yo'nalishi mumkin edi. XV asrda Xorazmning Temuriylar, Dashti Qipchoq hukmdorlari va keyinchalik Shayboniylar o'rtasidagi kurash maydoniga aylanishi Urganchning barqaror markaz sifatidagi imkoniyatlarini chekladi. Amudaryo o'zanlarining o'zgarishi va irrigatsiya tizimlaridagi siljishlar ham uzoq muddatli transformatsiyaga ta'sir ko'rsatdi.

Favero ta'kidlagan Oltin O'rda iqtisodiyotining harakatga asoslangan xususiyati shuni anglatadiki, bitta shaharning siyosiy inqirozi butun tarmoqni darhol tugatmagan; savdo oqimi yangi yo'llar va markazlarga ko'chishi mumkin edi [12]. Shuning uchun Urganchning XV asrdagi holatini "to'liq tanazzul" yoki "uzluksiz yuksalish" kabi ikki qarama-qarshi qolipdan biriga joylashtirish emas, balki savdo funksiyalarining qisqarishi, qayta tiklanishi va hududiy qayta taqsimlanishi jarayoni sifatida o'rganish maqsadga muvofiq.

Natijalar va muhokama. Manbalarni qiyosiy tahlil qilish Urganchning xalqaro savdo markazi sifatidagi mavqei belgilagan besh omilni ajratish imkonini berdi. Birinchisi — shaharni Volgabo'yi, Movarounnahr, Xuroson va Sharqiy Turkiston yo'llari bilan bog'lagan geografik joylashuv. Ikkinchisi — sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilikka tayangan mahalliy ishlab chiqarish bazasi. Uchinchisi — Oltin O'rda davridagi siyosiy va pul integratsiyasi. To'rtinchisi — xorijiy mahsulotlarga talab va kumush ayirboshlash imkoniyati. Beshinchisi — karvon transporti, tarjimonlik, bozor va boj xizmatlaridan iborat infratuzilma.

Ibn Battuta va Pegolotti ma'lumotlari bir-birini ayniqsa samarali to'ldiradi. Birinchisi shaharning obodligi, gavjum bozorlari va ma'muriy muhitini bevosita kuzatsa, ikkinchisi Urganchga kirishning savdogar uchun iqtisodiy foydasini tushuntiradi [1; 5]. Shunday qilib, Urganchning obodligi tashqi ko'rinish yoki aholi soni bilangina emas, balki xalqaro savdogar tovarini sotishi, pul vositasini almashtirishi va keyingi marshrutga tayyorlanishi mumkin bo'lgan bozor funksiyasi bilan tasdiqlanadi.

Xorijiy tarixshunoslikdagi transyevrosiyo yondashuvi Urganchni milliy yoki mahalliy tarix chegarasidan tashqarida ko'rish imkonini beradi. Chochiltan Qora dengiz aloqalarini, Allsen almashinuvning madaniy-texnologik tomonlarini, Jekson mo'g'ul siyosiy tizimini, Favero esa harakat va savdoga tayangan Jochiylar iqtisodiyotini ochib beradi [8; 9; 11; 12]. Ushbu yondashuvlar birlashtirilganda Urganch Oltin O'rdaning chekka shahri emas, balki uning janubiy yo'llarini musulmon Sharqi va Xitoy bilan bog'lagan tayanch markaz sifatida namoyon bo'ladi.

Maqolaning ilmiy yangiligi Urganchning xalqaro mavqei uch darajali modelda izohlashdan iborat: mahalliy darajada shahar voha mahsulotlarini jamlagan; mintaqaviy darajada o'troq Xorazm va Dashti Qipchoq xo'jaliklarini bog'lagan; transkontinental darajada esa Qora dengiz–Volga–Urganch–O'tror–Xitoy tarmog'ining tijoriy qayta taqsimlash nuqtasi bo'lgan. Bu model manbalardagi turli xabarlarini yagona iqtisodiy tizim sifatida talqin qilishga imkon beradi.

Xulosa. XIII–XV asr yozma manbalari Urganchning o'rta asr Yevrosiyosidagi eng muhim xalqaro savdo markazlaridan biri bo'lganini tasdiqlaydi. Ibn Battuta shaharning yirikligi, obodligi va

gavjum bozorlarini bevosita tasvirlagan; Hamdalloh Mustavfiy, al-Umariy va al-Bakuviy Xorazmning iqtisodiy-geografik imkoniyatlarini yoritgan; Pegolotti esa Urganchning xalqaro savdogar uchun amaliy ahamiyatini, yo'l masofalari, bozor talabi, tovar va pul ayirboshlash imkoniyatlari orqali aniq ko'rsatgan.

Urganch Tana va Qora dengiz portlarini Saroy, Saroychiq, O'tror va Xitoy yo'nalishi bilan bog'lagan; ayni paytda Buxoro–Samarqand hamda Dehiston–Marv–Xuroson tarmoqlariga chiqish imkoniga ega bo'lgan. Shaharning yuksalishi geografik joylashuv, mahalliy ishlab chiqarish, Oltin O'rda siyosiy makoniga integratsiya, pul muomalasi, yo'l xavfsizligi va rivojlangan savdo xizmatlarining uyg'un natijasi edi.

XIV asr oxiridagi siyosiy-harbiy inqirozlar Urganchning savdo mavqeiga jiddiy zarar yetkazgan bo'lsa-da, mintaqadagi iqtisodiy aloqalar birdaniga uzilmagan. Savdo tarmog'i yangi sharoitlarga moslashgan, ayrim yo'nalish va markazlar qayta taqsimlangan. Kelgusida Urganchning xalqaro savdosini tanga topilmalari, keramika tarqalishi, karvonsaroilar geografiyasi va GIS texnologiyalari asosida o'rganish yozma manbalardan chiqarilgan xulosalarni yanada aniqlashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibn Battuta. (2012). Sayohatnoma: Tuhfat an-nuzzor fi g'arob al-amsor va ajoyib al-asfor. Sharq.
2. Tizengauzen, V. G. (1884). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ord (T. 1). Imperatorskaya akademiya nauk.
3. Hamd Allah Mustawfi. (1919). The geographical part of the Nuzhat-al-Qulub (G. Le Strange, Trans.). E. J. W. Gibb Memorial Trust.
4. Al-Bakuvi, Abd ar-Rashid. (1971). Kitab talkhis al-asar va aja'ib al-malik al-qahhar (Z. M. Bunyatov, Ed. & Trans.). Nauka.
5. Pegolotti, F. B. (1936). La pratica della mercatura (A. Evans, Ed.). The Mediaeval Academy of America.
6. Le Strange, G. (1905). The lands of the Eastern Caliphate. Cambridge University Press.
7. Spuler, B. (1965). Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland, 1223–1502 (2nd ed.). Otto Harrassowitz.
8. Ciociltan, V. (2012). The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries (S. Willcocks, Trans.). Brill.
9. Allsen, T. T. (2001). Culture and conquest in Mongol Eurasia. Cambridge University Press.
10. Bregel, Y. (2003). An historical atlas of Central Asia. Brill.
11. Jackson, P. (2017). The Mongols and the Islamic world: From conquest to conversion. Yale University Press.
12. Favereau, M. (2021). The Horde: How the Mongols changed the world. Belknap Press of Harvard University Press.
13. Soucek, S. (2000). A history of Inner Asia. Cambridge University Press.
14. Bartold, V. V. (1963). Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. In Sochineniya (T. 1). Izdatelstvo vostochnoy literatury.

UO'K: 393.05.1

QABR VA QABRISTONLARNING TARIXIY - ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI

(Qoraqalpog'istonning janubiy qismlari misolida)

D.A.Kamalova, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada qabr va uning turlari, qurilish xususiyatlari va qabristonlarning tarixiy-etnografiyasi keltirib o'tilgan. Arxiv materiallari yordamida qabrsitonlar to'g'risida qarorlar o'rganilgan. Shuningdek, tadqiqot olib borilayotgan hududlardagi ziyoratgohga aylangan ba'zi yirik qabristonlar haqida qisqacha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kechirmas bobo, mozor, Norinjon bobo, qabr turi, qabriston, Sulton Uvays bobo, Shayx Jalil bobo.

Аннотация. В данной статье рассматриваются гробницы и их типы, особенности строительства, а также историческая и этнографическая история кладбищ. С помощью архивных материалов изучены решения, касающиеся кладбищ. Также кратко рассмотрены некоторые крупные кладбища, ставшие местами паломничества в исследуемых районах.

Ключевые слова: Кечирмас Баба, гробница, Наринджон Баба, тип гробницы, кладбище, Султан Увайс Баба, Шейх Джалил Баба.

Abstract. *This article discusses the tomb and its types, construction features, and the historical and ethnographic history of cemeteries. With the help of archival materials, decisions on cemeteries were studied. Also, some large cemeteries that have become places of pilgrimage in the researched areas are briefly discussed.*

Key words: *Kechirmas Baba, tomb, Narinjon Baba, grave type, cemetery, Sultan Uvays Baba, Sheikh Jalil Baba.*

Kirish. Qabr- insonning so'nggi maskani hisoblanadi. Mayyitni ko'mish an'anasi mavjud bo'lgan har bir xalqning o'ziga xos shakldagi qabrlari mavjud bo'lib, bunda milliy me'morchilik an'anasi ham namoyon bo'ladi. Bir millatga tegishli xalqning qabrlari ham bir nechta ko'rinishlarga ega. Yangilanish va rivojlanish asrida yashayotgan bo'lsak-da, qabr va qabristonlarda sezilarli darajada transformatsiya mavjud emas.

Adabiyotlar tahlili. Insonlarning dafn qilinishi tosh asridan buyon mavjud bo'lib, bu an'ana hozirgi kunda ham davom etib kelmoqda. Qabrlar marhumni xotirlash, ziyorat qilish maskanidir. Respublikamiz hududida qabrning eng keng tarqalgan "lahadli qabr" turi arxeologlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Lahadli qabrlar tarixi miloddan avvaldi II ming yillik o'rtalariga borib taqaladi.

Etnograf olim X. Esbergenov ta'kidlashicha, Orol dengizini O'rta Osiyo va Qozog'istonning qadimgi qabilalari "oxirat maskani" deb atashgan[1]. M.I. Metelkov ilmiy tadqiqotlari natijasida Xorazm vohasida qabristonlar turlari, tuzilishi haqida batafsil ma'lumot bergan[2].

Qoraqalpog'istonning qadimiy qo'rg'oni hisoblangan Chilpiq tepaligi va bu joy marhumlarning suyagini vaqtinchalik saqlash maskani vazifasini bajarganligi haqida S.P.Tolstov[3], J. Hakimniyazov[4], Yu. P. Manilov[5] yozib qoldirgan. Zarduhtiylik dini an'analari esa daxmalar mavjud bo'lgan. Daxmni "o'lim minorasi", "sadosizlik minorasi" deb atashgan[6].

XX asr boshlarida qabristonlar faoliyati va uni tartibga solishga oid qonun hujjatlar qabul qilina boshladi. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining 1939 yil 17 dekabrda 2081- son qarori[7], 1986 yil 22 oktabrdagi 515-son qaror[8]lari qabul qilindi. Qabristonlar faoliyatini tashkil qilish, ularni yopish, yangidan tashkil qilish kabi masalalar aniq ko'rsatilgan qonun doirasida faoliyat olib bora boshladi.

Mustaqillikka erishgandan keyin, barcha sohalaridagi kabi dafn qilish taribi ham isloh qilindi. O'zberiston Respublikasining 2010 yil 27 dekabrda 276 son Qonunida "Dafn etish va dafn ishi to'g'risida"[9], 2018 yil 15 fevralda qabristonlarni obodonlashtirishga oid Vazirlar Mahkamasining 120 son[10] qarori qabul qilindi.

Metodologiya. Tadqiqotda tarixiy-etnografik tadqiqot tamoyillariga amal qilindi. Qabrlar va qabristonlarning erimzdan oldingi davrdan hozirgi kunga qadar bo'lgan davrdagi o'zgarishlari ham o'rganildi. Qoraqalpog'istonning janubiy qismida yashovchi aholi bilan oldindan tayyorlangan suhbat tashkil qilindi. Kuzatish, ishtirok etish kabi emperik tadqiqot olib borilgan.

Natijalar. Qabrlar va qabristonlar nafaqat xotirlash va qayg'u maskani balki xalqimizning madaniy merosi hamdir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev "Madaniy merosni xalqimizning qalbida saqlanayotgan bebaho xazina ekanligi va uni asrab avaylash, avlodlarga yetkazish- bizning vazifamizdir"[11] deydi.

Qabr arabcha so'zdan olingan bo'lib, "mozor" "go'r" ma'nolarini anglatadi[12]. Respublikamizning aksariyat qismida lahadli qabr mavjud bo'lib, bunday qabrlar ikki qismdan iborat bo'ladi. Ikkinchi turdagi qabrlar bu yorma qabr hisoblanadi. Yer usti qabrlar ham mavjud bo'lib, bu turdagi qabrlar boshqa viloyatlarga nisbatan ko'proq uchradi.

Lahadli qabr garchi respublikamizning ko'pchilik qismida asosiy qabr turli hisoblansa-da, bugungi kunga kelib tadqiqot olib borilayotgan hududda deyarli qo'llanilmaydi. Shunga qaramay tadqiqot jarayonida ilgari dafn qilingan lahadli qabrlar topib o'rganildi. Lahad so'zi "tashqi" degan ma'noni anglatadi[13]. Lahadli qabrning afzal tomoni qabrni biror hayvon yoki jonzotlar shikast yetkazish xavfidan xoli bo'lishi va juda kam holatda uchraydigan inson

“tirilgan” vaziyatda qabrdan chiqish imkoni mavjud bo'lishidadir. Yirik etnograf K. Shoniyazovning ko'rsatishicha, bunday qabr ayvoni erkaklarda sayozroq qilib (belgacha), ayollarda esa nisbatan chuquqroq(ko'krakkacha) qazilgan[14].

Qoraqalpog'istonning janubiy qismidagi qabrlarni o'rganish jarayonida asosan yorma qabrlar va saga'analar eng ko'p uchraydigan qabr turi ekanligi ma'lum bo'ldi. Yorma qabrlar chuqurligi 1-1,5 metr, kengligi 1,4-1,6 metr, uzunligi 2-2,5 metr atrofida bo'ladi. Ustki balandligi esa, har xil ba'zan baland qilib tayyorlanadi[15]. Yorma qabr qazilgan maydon ichida chuqurcha qilib qaziladigan qabr turi bo'lib, mayyit joylashtirilgach ustiga uchta yoki beshta yog'och qo'yiladi. Uning ustidan esa, shoh shabba qo'yiladi. Bunda marhumning oilali serfarzandligiga qarab (mevali) daraxt turi tanlab qo'yiladi va ustidan tuproq tortiladi. Yorma qabrlar ilgari ko'pincha yosh bolalarga qazilgan. Ma'lumotlarda shahidlar ham yorma qabrga qo'yilgan ta'kidlanadi[16].

O'rganilayotgan hududlarda yer usti qabrlari ham keng uchraydi. Bunday qabrlar ko'pincha toshli yoki suv sathi baland bo'lgan hududlarda quriladi. Yer usti qabrlarini Beruniy, Ellikqal'a va Amudaryo tumanlarida ko'proq uchratish mumkin. Sag'ana qabrlar ko'pincha bir nechta mayyit qo'shilgan holda tayyorlanib, bir kishilik yoki ikki, uch kishilik qabrlardan iborat bo'ladi. Sag'anali qabrlar chuqurligi bir metr atrofida, uzunligi 2 mertdan ziyod, eni 1.5 mert atrofida bo'ladi. Qabr ustiga quriladigan sag'ananing uzunligi 1 mertcha bo'ladi. Sag'anali qabrlar pishiq g'ishtdan tayyorlanadi. Maqbara- qabrning bir turi bo'lib, odatda tarixiy shaxslar, davlat arboblari atab quriladi. Maqbara asosan qubbali yoki chortoq shaklida quriladi.

Qabr qazuvchilar go'rkovlar deyilib, ularning asosiy vazifasi qabrni tayyor holga keltirishdir. Dala yozuvi jarayonida bunday ish faoliyati bilan maxsus shug'ullanuvchilar kuzatilmadi. Bu vazifani marhumning yaqinlari savob uchun bajarishini aytishdi[17]. Qabrlar iloji boricha kengroq qilib qazishga harakat qilinadi. Xalqimizda “qabring keng bo'lsin” degan so'z bejizga aytilmagan. Qabrning old tarafiga qabr toshi ya'ni yodgorlik qo'yish ana'nasi mavjud. Bu an'ananing asosiy maqsadi qabrni adashtirib yubormaslik hisoblanadi. Qadimda qabrga uchta g'isht yordamida teshik qo'yish holati ham mavjud bo'lgan[18].

Qabristonlar odatda tepalik joylarda joylashib, ular atrofi o'ralgan holarda bo'ladi. Qadimda qabristonlar shahardan ancha olisda bo'lgan. Hozirgi kunga kelib aholining ko'payishi hisobiga qabristonlar aholi yashash joylariga yaqin joylarda ham joylashgan. Qabristonlarning “xilxona”si mavjud bo'lib, bu oilaviy yoki bir urug' uchun atalgan[19].

Ma'lumot beruvchining gaplariga ko'ra ilgari qabr sifatida yirik kesak uyumlari hosil qilish orqali qavr tayyorlash holatlari kuzatilgan[20]. Ammo bugungi kunga kelib, qabristonlarda qabrlar mustahkam qilib qurilishiga harakat qilinadi. Hatto qabr uchun oldindan joy tayyorlab(belgilab) qo'yilish holatlari ko'p uchramoqda. Bunday ishlar qarindoshlar bir joyda dafn qilinishini ta'minlash maqsadida bajariladi.

Tadqiqot olib borilayotgan hududlarda yirik qabristonlar mavjud bo'lib, ular hozirgi kunga kelib ziyoratgohga ham aylangan. Bunday qabristonlardan biri Sulton Uvays bobo hisoblanadi. Bu nom bilan bog'liq yettita bahodir qabri va bir nechta yodgorliklar mavjud. Bu yerda qabristonlar har bir millat vakillari uchun alohida joylashgani ham katta ahamiyatga egadir.

Norinjon bobo qabristoni ham mahalliy aholining yirik qabristoniga aylanib ulgurgan. Norinjon bobo qabri devorining pastki qismi pishiq g'ishtdan ustki qismi esa xom g'ishtdan qurilgan. Bugungi kunga kelib respublikamizning davlat va madaniyat arboblari, mehnat faollari qabri joylashgan katta qabriston hisoblanadi.

Ellikqal'a tumani “Satixon” MFYda joylashgan Kechirmas bobo- qabristoni mavjud. Kechirmas bobo haqida bir qancha rivoyatlar ham mavjud bo'lib ular yozib olib, nashr qilingan. Buguni kunga kelib, bu joyga xasta kishilar davolanish maqsadida ham tashrif buyurishadi.

Amudaryo tumanida joylashgan “Ming yarim shahid” nomi bilan tanilgan qabriston yurt ozodligi uchun jon qilgan insonlarning mangu xotira maskani hisoblanadi. Qabristonning

bunday nomlanishi ham nomidan ko'rinib turibdi, ming yarim kishi shahid bo'lganidan dalolat beradi.

Xulosa: Bugungi kunda kelib qabristonlarga bo'lgan e'tibor yanada kuchayib davlat nazorati ostiga olingan. Qabristonlarni tartibga keltirish, qayta tashkil etish ishlari yo'lga qo'yilgan. Mahalla yetakchilari tomonidan har yili hayit bayramlari arafasida shuningdek, Navro'z arafasida ham qabristonlarda hasharlar tashkil qilinadi. Hasharlarda nafaqat tozalash ishlari balki yangidan ko'chat va gullar o'tqazish ishlari ham qamrab olinadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, xalqning tarixiy xotirasini o'zida mujassam qilgan mujassam qilgan qabr va qabristonlar madaniy merosimiz sifatida katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Есбергенов Х. К вопросу о борьбе с пережитками устаревших обычаев и обрядов 1963. С.109.
2. Метелков. М.И. Погребальные сооружения Хорезмского оазиса. 1948. Дипломная работа
3. Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: МГУ, 1948. – 351 с.
4. Ж. Хакимиязов. Зардуштийлик динининг жерлеу қурылыслары. КР. Илимлер академияси Вестник 2021 4 сон. Б- 143-144
5. Манилов Ю.П. Городище Аязкальа-2 – Уникальный памятник раннесредневекового Хорезма.//Кн Археология Приаралья. Вып. 2, Т., Фан, 1984.
6. Хакимиязов. Зардуштийлик динининг жерлеу қурылыслары. КР. Илимлер академияси Вестник 2021 4 сон. Б- 143-144
7. QR markaziy arxivi. 322-fond, 1-opis, 3522 hujjat. 158- varaq.
8. QR markaziy arxivi. 322-fond, 1-opis, 3522 hujjat. 161- varaq.
9. O'zbekiston Respublikasi 2010-yil 27-dekabrda № 276-son Qonuni
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 15.02.2018 yildagi 120-son
11. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xabarlar. Toshkent. 2025. 4-tom. – B.60
12. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. Б- 365
13. Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. Тошкент: Мерос, 1996. Б-82
14. Шониязов К. Ўзбеки-карлуки. Ташкент: Фан, 1964. С. 155 Курбанова З.
15. Пайзиева М. Ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий мотам маросимлари Т. 2014.
16. Dala yozuvi. Tursunova Gulaysha. 1958 yil. Beruniy tumani. Abay OFY. 81 posyolkasi. Kelajak yoshlari 406-xonadon.
17. Тейлор Э. Первобытная культура. 1939. С-277-278.
18. Пайзиева М. Ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий мотам маросимлари Т. 2014.
19. Dala yozuvi. Rahimova O'giljon. 1932 yil. Amudaryo tumani. Katta xalqa yo'li 3-xonadon.

UO'K 94(575.1)

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA KOSON TUMANINING IQTISODIY VA IJTIMOIIY HOLATI

M.Karimov, magistrant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi
O.Rahmonqulova, dots., PhD, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda (1991–1995) Qashqadaryo viloyatining yirik hududlaridan biri hisoblangan Koson tumanining iqtisodiy va ijtimoiy manzarasi arxiv hujjatlari hamda davriy matbuot materiallari asosida kengaytirilgan tarzda tahlil qilingan. Sobiq ittifoq iqtisodiy tizimining parchalanishi oqibatida tumandagi sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarida yuzaga kelgan inqirozli holatlar, ularni bartaraf etish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar maqolaning asosiy mazmunini tashkil etadi. Shuningdek, aholi turmush darajasini saqlab qolish, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning pasayish dinamikasi va ijtimoiy infratuzilmani qayta tiklash borasidagi tizimli islohotlar aniq statistik ma'lumotlar vositasida yoritilgan.*

Kalit so'zlar: Koson tumani, mustaqillik yillari, iqtisodiy inqiroz, qishloq xo'jaligi, sanoat, ijtimoiy himoya, bozor iqtisodiyoti, aholi turmush darajasi, statistik tahlil.

Аннотация. В данной статье на основе архивных документов и материалов периодической печати в расширенном виде анализируется экономический и социальный ландшафт Касанского района, одного из крупнейших регионов Кашкадарьинской области, в первые годы независимости Узбекистана (1991–1995 гг.). Основное содержание статьи составляют кризисные ситуации, возникшие на промышленных и сельскохозяйственных

предприятий района в результате распада советской экономической системы, и меры, принятые по их ликвидации. Также на основе конкретных статистических данных освещены системные реформы, направленные на поддержание уровня жизни населения, динамику снижения макроэкономических показателей и восстановление социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: Касанский район, годы независимости, экономический кризис, сельское хозяйство, промышленность, социальная защита, рыночная экономика, уровень жизни, статистический анализ.

Abstract. This article analyzes in an expanded manner the economic and social landscape of the Koson district, one of the largest regions of the Kashkadarya region, in the early years of Uzbekistan's independence (1991–1995), based on archival documents and periodical press materials. The main content of the article is the crisis situations that arose in industrial and agricultural enterprises in the district as a result of the collapse of the former Soviet economic system, and the measures taken to eliminate them. Also, systemic reforms aimed at maintaining the living standards of the population, the dynamics of declining macroeconomic indicators, and restoring social infrastructure are highlighted through specific statistical data.

Key words: Koson district, years of independence, economic crisis, agriculture, industry, social protection, market economy, standard of living, statistical analysis.

Kirish. XX asrning 90-yillari boshlarida O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, mamlakat iqtisodiyoti ma'murchilik-buyruqbozlik tizimidan bozor munosabatlariga o'tish davrini boshdan kechirdi. Bu murakkab transformatsiya jarayoni nafaqat respublika miqyosida, balki har bir ma'muriy-hududiy birlik, xususan, hududiy jihatdan yirik va agrar yo'nalishga ixtisoslashgan tumanlar hayotida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Qashqadaryo viloyatining Koson tumani o'zining geografik joylashuvi, demografik salohiyati va iqtisodiy resurslari bilan viloyat taraqqiyotida strategik ahamiyatga ega maskanlardan biri sanaladi [1, 12-b.].

Mustaqillikning ilk yillarida respublika iqtisodiy aloqalarining uzilishi, giperinflyatsiya hamda ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi Koson tumanining ham ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligiga jiddiy xavf tug'dirdi. Sobiq ittifoq davridagi bir tomonlama agrar siyosat, xususan, paxta yakkahokimligi oqibatlarini tumanda oziq-ovqat xavfsizligi va aholi bandligini ta'minlash masalasini ko'ndalang qilib qo'ydi. Masalan, tuman aholisining qariyb 80 foizi qishloq joylarda istiqomat qilar va ularning daromadi bevosita yerga bog'liq edi.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida tarixiy xolislik, tizimlilik, qiyosiy-tahliliy va statistik tahlil metodlaridan unumli foydalanildi. Koson tumanining mustaqillik dastlabki yillaridagi iqtisodiy va ijtimoiy holatini yoritishda Qashqadaryo viloyat davlat arxivi fondlaridagi rasmiy hisobotlar, tuman hokimligining 1991–1995-yillardagi qarorlari hamda statistik ma'lumotlar birlamchi manba bo'lib xiz qildi [2, 45-b.].

Tuman statistika bo'limining yillik yakuniy iqtisodiy hisobotlari asosida tumandagi ishlab chiqarish pasayishi dinamikasi va qishloq xo'jaligi tarmoqlaridagi o'zgarishlar o'zaro solishtirildi. Ushbu ma'lumotlar matn ichida diagrammatik va jadval korrelyatsiyasi usulida, ya'ni yillar kesimidagi foiz ko'rsatkichlarini qiyoslash orqali bayon etildi.

Natijalar. Mavjud manbalarning va statistik ko'rsatkichlarning ko'rsatishicha, 1991-yilda Koson tumanida sanoat korxonalarining aksariyati xomashyo yetkazib berishdagi uzilishlar sababli to'liq quvvat bilan ishlay olmagan. Agarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining yillik dinamikasini 1991-yilga nisbatan foiz hisobida tahlil qiladigan bo'lsak, iqtisodiy pasayishning yaqqol guvohi bo'lamiz.

Xususan, 1991-yilgi umumiy ishlab chiqarish hajmini shartli ravishda 100 foiz deb olsak, ushbu ko'rsatkich 1992-yilda 88,4 foizga, 1993-yilda 76,1 foizga, 1994-yilda keskin pasayish bilan 62,5 foizga tushib qolgan. Faqatgina 1995-yilga kelib, iqtisodiy islohotlarning dastlabki natijalari o'laroq, bu ko'rsatkich biroz barqarorlashib, 65,8 foizni tashkil etgan. Bu raqamlar o'tish davridagi sanoat inqirozining miqyosini tasvirolovchi o'ziga xos regressiv grafik chizig'ini namoyon etadi.

Tumandagi eng yirik korxonalardan biri bo'lgan Koson yog'-ekstraksiya zavodi va paxta tozalash korxonalarida ishlab chiqarish hajmi 1992-yilga kelib, o'tgan yillarga nisbatan sezilarli

darajada kamaydi [3, 78-b.]. Masalan, paxta tolasi ishlab chiqarish rejasi ittifoqdosh respublikalar bilan aloqalar uzilganligi sababli 1992-yilda atigi 72 foizga bajarilgan edi. Buning asosiy sababi tarmoqlararo iqtisodiy aloqalarning uzilganligi va tayyor mahsulotlarni sotish bozorlarining yo'qolganligi edi.

Qishloq xo'jaligi sohasida ham jiddiy tarkibiy o'zgarishlar yuz berdi. Ekin maydonlarining taqsimoti tahlil qilinganda, paxta yakkahokimligidan voz kechish tendensiyasi aniq ko'rinadi. 1991-yilda tumandagi jami haydaladigan yerlarning 68 foizini paxta maydonlari, atigi 12 foizini g'allachilik va 20 foizini boshqa ekinlar (boshqa ekinlar ichida yem-xashak, sabzavot-poliz ekinlari) tashkil etgan. 1993-yilga kelib bu ko'rsatkich o'zgardi: paxta maydonlari 55 foizgacha qisqartirildi, g'allachilik maydonlari esa 28 foizgacha kengaytirildi, qolgan 17 foiz yer boshqa ekinlarga ajratildi.

1995-yil yakunlariga ko'ra esa, strategik oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlash maqsadida g'allachilik maydonlari rekord darajaga – 42 foizga yetkazildi, paxta maydonlari 48 foizni tashkil etdi, qolgan 10 foiz yerlar esa tomorqa va yordamchi xo'jaliklar ulushiga to'g'ri keldi. Bu tarkibiy siljish tumanda oziq-ovqat yetishmovchiligining oldini olishda asosiy omil bo'ldi. 1991-1993-yillarda tumandagi jamoa xo'jaliklari (kolxoz va sovxozlar) o'rnida dastlabki hissadorlik jamiyatlari va shirkat xo'jaliklari tashkil etila boshladi. Biroq, texnika yetishmasligi va yoqilg'i-moylash materiallarining qimmatlashishi hosildorlikka salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ijtimoiy sohada aholini himoya qilish eng ustuvor vazifaga aylandi. Inflyatsiya darajasining yuqoriligi sababli tuman ijroiya qo'mitasi tomonidan kam ta'minlangan oilalarga, ko'p bolali onalarga moddiy yordam ko'rsatish tizimi yo'lga qo'yildi. Agar 1992-yilda tumanda moddiy yordam oluvchi ehtiyojmand oilalar soni 4,5 ming tani tashkil etgan bo'lsa, narxlarning erkinlashtirilishi oqibatida 1993-yilda bu ko'rsatkich 8,2 ming taga yetdi.

1994-yildan e'tiboran mahallalar orqali ijtimoiy yordam ko'rsatishning mutlaqo yangi mexanizmi tatbiq etilishi natijasida manzilli himoya tizimi shakllandi va o'sha yili 12,4 mingdan ziyod oilaga bevosita mahalla qo'mitalari qarori bilan nafaqalar ajratildi. Bu tizim Koson tumanidagi minglab ehtiyojmand oilalarni inqirozli davrda saqlab qolishga xizmat qildi [4, 112-b.]. Shunga qaramay, shifoxonalar va maktablarning moddiy-texnik bazasi, dori-darmon ta'minotida qiyinchiliklar saqlanib qoldi.

Muhokama. Koson tumanining mustaqillikning ilk yillaridagi holatini tahlil qilar ekanmiz, respublika rahbariyati tomonidan ilgari surilgan "o'zbek modeli"ning hayotga tatbiq etilishi hududiy inqirozlarning oldini olishda bosh omil bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Respublikamizning birinchi Prezidenti I.Karimov ta'kidlaganidek, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish bozor iqtisodiyotiga o'tishning eng muffim shartlaridan biri edi [5, 56-b.]. Koson tumanida ham aynan ushbu tamoyil asosida ish ko'rildi. Agar davlat ijtimoiy himoyani o'z zimmasiga olmaganida, aholi zich joylashgan, demografik o'sish sur'ati yuqori bo'lgan ushbu agrar hududda ijtimoiy portlashlar yuzaga kelishi hech gap emas edi.

Tarixchi olimlarning tadqiqotlarida qayd etilishicha, ushbu o'tish davrida agrar sektordagi islohotlar izchillik bilan amalga oshirilmadi, ya'ni eski tizimdan birdaniga voz kechishning imkoni bo'lmadi [1, 89-b.]. Koson tumanida ham kolxozlarning tugatilishi va yerlarning dehqon xo'jaliklariga bo'lib berilishi ma'lum bir bosqichlarda amalga oshirildi. Masalan, tuman hokimligining 1992-yil mart oyidagi qaroriga muvofiq, tugatilgan "Moskva" kolxosi negizida viloyatda birinchilardan bo'lib xususiy ijara va dehqon xo'jaliklari tajriba tariqasida tashkil etildi. Bu tajriba keyinchalik boshqa jamoa xo'jaliklarida ham qo'llanildi.

1990-yillarning o'rtalariga kelibgina shaxsiy yordamchi xo'jaliklarga keng yo'l ochilishi natijasida tumanda go'sht, sut va sabzavot mahsulotlari yetishtirish hajmi barqarorlasha boshladi. Sanoat sohasida esa chet el investitsiyalarini jalb etish va mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash zaruriyati aynan shu yillarda yaqqol sezildi va kelgusi taraqqiyot strategiyasining asosini tashkil etdi. To'plangan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, tuman iqtisodiyoti 1994-yildagi eng quyi inqiroz nuqtasidan o'tib, 1995-yildan boshlab ichki resurslar hisobiga o'zini o'zi tiklash bosqichiga qadam qo'ygan.

Xulosa. Mustaqillikning dastlabki yillarida Koson tumani iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish yo'lini boshlab, hududda barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Qishloq xo'jaligi hudud iqtisodiyotining asosiy bo'g'ini bo'lib, sanoat sektori kichik va o'rta korxonalar shaklida rivojlana boshladi. Bandlik, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida olib borilgan chora-tadbirlar aholi turmush darajasini oshirishga xizmat qildi. Tuman infratuzilmasi, madaniy hayot va jamoat faoliyati ham rivojlanib, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga hissa qo'shdi. Tadqiqot Koson tumanining mustaqillikning dastlabki yillaridagi rivojlanish jarayonlarini tahlil qilish va hududiy strategik rejalarga asos yaratish uchun muhim ilmiy ma'lumot beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Erkayev J. Qashqadaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy tarixi (1991–2000-yillar). – Toshkent: Fan, 2005. – 180 b.
2. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi (QVDA), 126-fond, 1-ro'yxat, 45-ish, 24–28-varaqlar.
3. Koson tumani hokimligi joriy arxivi hisobotlari, 1993-yil materiallari. – 92 b.
4. To'rayev S. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy himoya: Tumanlar miqyosida tahlil. – Qarshi: Nasaf, 1998. – 145 b.
5. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – Toshkent: O'zbekiston, 1995. – 270 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Qashqadaryo viloyati iqtisodiy ko'rsatkichlari, 1991–1995. Toshkent, 1996.
7. Saidahmedov N. O'zbekiston hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish. Toshkent: Moliya, 2003. — 172 b.

UO'K 94(575.1)"13/14":929

“AMIR TEMUR: TARIX, SIYOSAT, MEROS” ASARIDA AMIR TEMUR VA TO'XTAMISHXON MUNOSABATLARINING O'RGANILISHI S.X.Mamajonov, dots., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada turk tarixchisi Ahad Andijanning “Amir Temur: tarix, siyosat, meros” asarida XIV asrning 60-70-yillarida Movarounnahr va Oq O'rda yuz bergan siyosiy voqealar, Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasidagi aloqalarning boshlanish va rivojlanish davriga oid qayd etgan ma'lumotlari tadqiq etilgan. Shuningdek, Amir Temurning “Dasht yurishi” va “Qunduzcha jangi” bo'yicha bayon etilgan ma'lumotlar temuriylar davri manbalar orqali tahlil qilingan. Tadqiqotda qiyosiy tahlil va muammoviy xronologik metodlaridan foydalanilgan. Turk tarixchisi tomonidan Amir Temur tashqi siyosatida Oltin O'rda davlatining tutgan o'rni va ro'li masalasida bildirgan fikrlari manbalar asosida tadqiq etilib, xato va kamchiliklari yuzasidan mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, O'rusxon, To'xtamishxon, Umarshayh Mirzo, Mamay, Dmitriy Donskiy, Nizomiddin Shomiy, Ahmad Ibn Arabshoh, Sharafiddin Ali Yazdiy, Muiniddin Natanziy, Fasix Havofiy, Xondamir, Haydar Mirzo, Ahad Andijan, Eron, Oq O'rda, Oltin O'rda, “Dasht yurishi”, “Qunduzcha jangi”.

Аннотация. В статье исследованы сведения, приведённые турецким историком Ахадом Андижаном в его труде «Амир Тимур: история, политика, наследие» о политических событиях, происходивших в Мавераннахре и Белой Орде в 60–70-е годы XIV века, а также о периоде становления и развития отношений между Амиром Тимуром и Тохтамыш-ханом. Кроме того, на основе источников тимуридского периода проанализированы сведения, изложенные автором о «Походе в Дашт» и «Кундузчинской битве». В исследовании использованы методы сравнительного анализа и проблемно-хронологический метод. На основе исторических источников исследованы взгляды турецкого историка на роль и место государства Золотой Орды во внешней политике Амира Тимура, а также высказаны замечания относительно допущенных им ошибок и недостатков.

Ключевые слова: Амир Тимур, Тохтамыш-хан, Умаршайх Мирза, Мамай, Дмитрий Донской, Низамуддин Шами, Ахмад Ибн Арабшах, Шарафиддин Али Язди, Муинуддин Натанзи, Фасих Хавафи, Хандамир, Хайдар Мирза, Ахад Андижан, Иран, Белая Орда, Золотая Орда «Степной поход», «Битва при Кундузе».

Abstract. The article examines the information recorded by the Turkish historian Ahad Andijan in his work Amir Timur: History, Politics, Heritage concerning the political events that took place in Mawarannahr and the White Horde in the 1360s–1370s, as well as the period of the emergence and development of relations between Amir Timur and Tokhtamysh Khan. In addition, the information presented on Amir Timur's “Campaign to the Steppe” and the “Battle of Kunduzcha” is analyzed on the basis of sources from the Timurid period. The study employs comparative analysis and the

problem-chronological method. The Turkish historian's views on the role and significance of the Golden Horde in Amir Timur's foreign policy are examined on the basis of historical sources, and the errors and shortcomings in his interpretation are critically assessed.

Key words: Amir Temur, Tokhtamysh Khan, Umar Shaykh Mirza, Mamai, Dmitry Donskoy, Nizamuddin Shami, Ahmad Ibn Arabshah, Sharafiddin Ali Yazdi, Muinuddin Natanzi, Fasih Khawafi, Khandamir, Haydar Mirza, Ahad Andijan, Iran, White Horde, Golden Horde, "The Steppe Campaign", "Battle of Kunduzcha".

Kirish. Jahon temurshunosligida Amir Temur hayoti va davlatchilik faoliyatini tadqiq etishda turk tarixchilarining o'рни beqiyosdir. Asli kasbi shifokor bo'lgan Ahad Andijan (1951-) hayoti davomida siyosiy sohalarda faoliyat olib borish bilan birga tariximizning zalvorli davri hisoblanmish Sohibqiron Amir Temur tarixini ilmiy jihatdan o'rgangan olimlardan biridir. U o'zining "Amir Temur: tarix, siyosat, meros" [1] nomli asarining VI-bo'limida Sohibqiron va To'xtamishxon munosabatlari haqida so'z yuritgan [1:173-184].

Tadqiqotning asosiy natijalari. Dastlab Ahad Andijan, Amir Temur tashqi siyosatida Oltin O'rda davlatining ahamiyati haqida fikr bildirgan. Unga ko'ra XIV asrning 60-70-yillarida Oltin O'rdada mutlaq hokimiyatni egallash uchun Mamay hamda O'rusxon o'rtasida kurash kechgan [1:173]. Bu borada Chingizxon avlodiga mansub bo'lgan O'rusxon mazkur sulolaga mansub bo'lmagan mahalliy amirlardan bo'lgan Mamayni hokimiyatni noqonuniy egallab olganlikda ayblab, unga qarshi kurash olib borib, Jo'ji ulusini qayta tiklashni reja qilgan edi. Markaziy Osiyoda deb yozadi, – Ahad Andijan – Chig'atoy xonligi hududlarida o'z imperiyasini barpo etishga urinayotgan Temur uchun katta muammo bo'lar edi. Chunki Jo'chi ulusini birlashtira olgan O'rusxonning keyingi maqsadi Chig'atoy va Ilxoniylar xonliklari hududlarini ham o'z nazorati ostiga olib, Buyuk Chingiz imperiyasini qayta tiklash bo'lishi mumkin edi. Shu sababli Temur Oltin O'rda hududidagi ushbu kurashni juda diqqat bilan kuzatib borar edi. U (Amir Temur – ta'kid bizniki, S.M) uchun eng qulay holat Jo'chi ulusi ichidagi beqarorlikning davom etishi edi [1:173]. Darhaqiqat, XIV asrning 70-yillari avvalida Amir Temur Oq O'rda davlati bilan munosabatlarning keskinlashuvidan manfaatdor emas edi. Markazlashgan davlatni tuzishga muvaffaq bo'lgan Sohibqironning navbatdagi rejalaridan Movarounnahrda to'liq hukmronlikni qo'lga olish va mazkur mintaqani tashqi kuchlardan havfsizlantirish o'rin olgan edi. Shu boisdan, Amir Temur dastlabki qadamni Mo'g'ulistonda yetakchilik qilayotgan va doimiy tarzda Movarounnahrda muammo keltirayotgan amir Qamariddin taslim etish uchun o'z yurishini boshlagan. Mazkur vaqtda Sohibqironga Oq O'rdadagi siyosiy vaziyat ayni muddao bo'lgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

1376-yilda Amir Temur huzuriga To'xtamishxonning yordam so'rab qochib kelganligini ta'kidlagan Ahad Andijan, endilikda ikki hukmdor o'rtasidagi munosabatlarning dinamikasiga ham to'xtalib o'tgan. Unga ko'ra, Amir Temurning qo'llab-quvatlashi natijasida To'xtamishxon Oq O'rda taxtini egallagan. So'ngra, To'xtamishxon Oltin O'rdadagi asosiy raqobatchi Mamayni mag'lubiyatga uchratib butun Jo'ji ulusida mutlaq hukmdor bo'lgan. Ahad Andijaning fikricha, Mamay hokimiyatining qulashi Amir Temurni mamnun qilmagan. Sohibqironning rejasida To'xtamishxon Oltin O'rda taxtini egallagach, ushbu davlatdagi asosiy raqobatchisi Mamay bilan uzoq vaqt toj-u taxt uchun kurash olib borishi kerak edi. Biroq, To'xtamishxon kutilmaganda muvaffaqiyatli harakat qilib 1382-yilda Dmitriy Donskiyni ham mag'lubiyatga uchratib, Moskvani talon-taroj etgach, Oltin O'rdaga soliq to'lashni to'xtatgan rus knyazliklariga yana yangidan soliq nazorati tartibotini yo'lga qo'ygan [1:175-176]. Shuningdek, Ahad Andijan To'xtamishxonning Amir Temurga nisbatan olib borgan strategik kurashlari haqida ham ma'lumot berib o'tgan. Muallifning ta'kidlashicha, Oltin O'rda hukmdori Sohibqiron nazoratida bo'lgan Xorazmda 1383-yilda o'z nomidan tangalar zarb ettirgan [1:176]. 1385-yilda esa, To'xtamishxon shimoliy Eronning Sultoniya shahriga qadar bo'lgan hududlarni zabt etgan. Mazkur ma'lumotlarni bayon etishda Ahad Andijan temuriylar davri manbalarini qiyosiy tahlil qilish bilan birga, rus sharqshunoslarining ham asarlaridan keng foydalanganligini ko'rish mumkin. Chunki, tarixchi A.Y.Yakubovskiy o'z tadqiqotlarida 1383-yilda To'xtamishxon tomonidan Xorazmda tangalar zarb ettirganligini ta'kidlagan [9:281]. Temuriylar davri manbalarida esa, 1385-yilda Oltin O'rda hukmdori Tabriz shahrini talon-taroj

qilganligi yoritilgan [5:132; 8:106; 7:111-112]. Bu borada Ahad Andijan Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasida yopiq tarzda kechgan kurashning dastlabki ko'rinishiga ijobiy baxo bera olgan.

Shuningdek, Ahad Andijan Amir Temurning "Dasht yurishi"ga ham mazkur asarida to'xtalib o'tgan. Muallifning ta'kidlashicha Amir Temur mazkur yurishini 1391-yilning avvalida boshlagan. Toshkentdan yo'lga chiqqan Turon qo'shini O'troga yetib kelgach, Amir Temurning huzuriga To'xtamishxonning elchilari tashrif buyurishgan. Mazkur uchrashuvda Oltin O'rdaliklar Sohibqironga 9 ta ot va 1 dona burgutni hadya qilishgan. So'ngra diplomatlar To'xtamishxonning "Tinchilik" to'g'risidagi taklifi bayon qilingan xatni Sohibqironga taqdim qilishgan. Amir Temur esa mazkur taklifni inkor etib, elchilar unga sovg'a qilgan burgut qushini amirlaridan biriga berib yuborgan [1:180]. Ahad Andijanning fikricha, Sohibqiron tomonidan qo'llanilgan mazkur uslub – rad etish ma'nosini anglatgan [1:180]. Amir Temurning "Dasht yurishi" borasida mulohazasini davom ettirgan Ahad Andijan, Turon qo'shinining 1391-yilning aprel oyida Ulug' tog' hududiga kelib to'xtaganligini ta'kidlaydi. Asosan "Qunduzcha jangi" tafsilotlarini yoritgan Ahad Andijan, ushbu to'qnashuv bo'yicha quydagicha munosabat bildirgan. Muallifning fikricha, To'xtamishxon lashkar soni jihatidan Amir Temur qo'shinidan ustun bo'lib, mazkur jangda qatnashganlar yarim million atrofida bo'lgan [1:183]. Ikki tomon o'rtasidagi kuchlar nisbati bo'yicha To'xtamishxon yetakchilik qilganligi temuriylar davri manbalarida ham qayd etilgan [8:138]. Biroq, ikki hukmdor lashkarlarining soni besh yuz ming bo'lganligi to'g'risidagi Ahad Andijan keltirgan ma'lumot manbalarida qayd etilmagan [5; 8; 3; 2; 6; 7; 4]. Shuningdek, Ahad Andijan Sohibqiron tomonidan "Qunduzcha jangi" uchun qo'shin yetti qismga bo'lib jangga olib kirilganligini bayon qilgan [1:183]. Jang mobaynida Amir Temurning g'alabaga yaqinligini tushunib qolgan Oltin O'rda xoni o'zining harbiy taktikasini o'zgartirishga qaror qilgan. Endilikda, To'xtamishxon mo'g'ul harbiy san'atining asosiy uslublaridan biri bo'lgan yorma harakatni amalga oshirishni reja qilgan. Bu uslub orqali tez harakat qiluvchi askarlar dushman ichiga kirib, lashkarni ikkiga ajratgach, orqa tomonga ham o'tgan. So'ngra ikki tomondan hujum qilib, dushmani tarqatib yuborish reja qilingan. Lekin, To'xtamishxon, Amir Temurning qo'shin markazi va o'ng qanotini o'zi boshqarayotganini ko'rgach mazkur harakatni amalga oshmasligini yaxshi anglagan [1:183]. To'xtamishxon mazkur harakati natija bermasligini anglagach, so'nggi taktikani amalga oshirishni maqsad qilgan. Unga ko'ra, Oltin O'rda xoni Umarshayx Mirzo boshchiligida chap qanot bilan markaz o'rtasidagi bog'lanish nuqtasiga zarba bergan. Ushbu urinishda To'xtamishxonning g'alabaga erishayotganligini ko'rgan Amir Temur chap qanot va markazdagi qo'shinni dushman hujum qilayotgan nuqtaga olib kirgan. Bu esa, To'xtamishxonni ortiga chekinishga majbur qilgan. Yakunda esa, Sohibqiron zafar quchib ortiga, ya'ni Movarounnahrqa qaytgan [1:183]. Garchi, Ahad Andijan "Qunduzcha jangi" tafsilotlarini to'liq tarzda yoritmagan bo'lsa-da, voqealarning rivojlanib borish dinamikasini ijobiy bayon qilgan. Hususan, ushbu jangning so'nggi qismida ikki tomon tanlagan harbiy taktikalar bo'yicha keltirgan ma'lumotlari ilmiy ahamiyati yuqoridir.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, Ahad Andijan mazkur asarida Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasidagi aloqalarning boshlanish va rivojlanish bosqichlari uchun ilmiy ahamiyati yuqori fikrlar o'rin olgan. Ayniqsa, Amir Temur tomonidan Oq O'rda shaxzodasining qo'llab quvvatlashiga oid muhim mulohazalar bildirilgani, tadqiqotning navbatdagi yutuqlaridan biri bo'lgan. Shuningdek, turk tarixchisi Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasidagi munosabatlarning ikkinchi bosqichi haqida to'xtalib o'tib, ikki hukmdor o'rtasida Eron va Xorazm hududlari uchun kechgan geostrategik kurashni yoritgani mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati yuqori ekanligidan dalolat beradi. Biroq, Ahad Andijam "Qunduzcha jangi" haqida so'z yuritisa-da, mazkur jangning boshlanishiga qadar bolgan voqealarni yoritmagan. Lekin mazkur asardagi "Qunduzcha jangi" haqida bildirilgan mulohazalar bugungi kunda ushbu to'qnashuvning ahamiyati anglashda muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Andican, Ahat. Emir Timur tarix, siyaset, miras. – Istanbul: Selenge Yayinlari, 2019. – 926 s.
2. Ибн Арабшох. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: Темур тарихида тақдир ажойиботлари. / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган. К.И. – Тошкент: Меҳнат, 1991. – 328 б.

3. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориhi Муиний. / Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи – Ғулом Каримий – Тошкент: Ўзбекистон. 2011. – 264 б.
4. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий / Таржимонлар Ваҳоб Раҳмон, Янглиш Эгамова, масъул муҳаррир академик А.Қаюмов. – Тошкент: «SHARQ». 2010. – 720 б. + 32 зарв.
5. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўғирувчи – Ю.Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А.Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ.Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О.Бўриевники), Ҳофизу Абруни «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и(«Илова»)ни форсийдан ўғирувчи ва изоҳларини тузувчи – О.Бўриев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 528 б.
6. Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи / Пер. предис. примеч. и указатели Д.Ю.Юсуповой. – Ташкент: Фан, 1980. – 346 с.
7. Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари – Жалил Ҳазратқулов, Исмоил Бекжонов, Изоҳлар муаллифлари – Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов, – Тошкент: Ўзбекистон. 2013. – 1272 б.
8. Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома. /Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад ва Ҳ.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 384 б.
9. Якубовский А.Ю. Олтин Ўрдаинг қулаши. // Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. / Таржимонлар В.К.Валиев, Р.Муҳаммаджонов. – Тошкент: Ўқув пед давнашр. 1956. – 376 б.

UO'K 94(47)

SOVET HOKIMIYATIGA QARSHI KUCHLARNING “KATTA TERROR” DAVRIDA QATAG‘ON QILINISHI

(Samarqand viloyati misolida)

Sh.R.Masharipov, xodim, Sh.Rashidov nomidagi SamDU tuzilmasidagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi, Samarqand

Annotatsiya. *ushbu olib borilayotgan tadqiqotda bu qatag‘on barcha xalqlar qatorida O‘zbekiston xalqi boshiga ham mislsiz og‘ir kulfatlar yog‘dirdi. Qatag‘onning eng yuqori bosqichga ko‘tarilgan davri 1937-1938 yillarni o‘z ichiga olib, “Katta terror” nomi bilan moziyga muhrlandi.*

Ushbu siyosat natijasida minglab yurtdoshlarimiz qatag‘on qilichidan o‘tkazildi, GULAG qamoqxonalari tashlandi. Ularning oila a‘zolari ne-ne kulfatlaru, ne-ne azoblar, iztirob va zo‘ravonliklarga duchor qilindi.

Tadqiqot davomida to‘plangan dalillar atroflicha o‘rganilib, unga ilmiy nuqtai nazardan baho berildi.

Kalit so‘zlar. NKVD, VKP(b), kategoriya, byuro, katta terror, maxsus uchlik, kontingent, josus.

Аннотация. *В данном исследовании рассматривается, как репрессии принесли небывалые страдания народу Узбекистана — так же, как и другим народам. Период, когда эти репрессии достигли своего пика (1937–1938 гг.), вошел в историю как «Большой террор».*

В результате этой политики тысячи наших соотечественников стали жертвами репрессий и были брошены в тюрьмы и лагеря ГУЛАГа. Члены их семей столкнулись с тяжелейшими испытаниями, страданиями, душевной болью и насилием.

Собранные в ходе исследования материалы были всесторонне проанализированы и оценены с научной точки зрения.

Ключевые слова: НКВД, ВКП(б), категория, бюро, «Большой террор», особая тройка, контингент, шпион.

Abstract. *This study examines how the repressions inflicted unprecedented suffering upon the people of Uzbekistan, just as they did upon other nations. The period when these repressions reached their peak—1937–1938—has gone down in history as the "Great Terror."*

As a result of this policy, thousands of our compatriots fell victim to the repressions and were cast into GULAG prisons. Their family members were subjected to immense hardship, suffering, anguish, and violence.

The evidence gathered during the study has been thoroughly analyzed and evaluated from a scholarly perspective.

Key words: NKVD, VKP(b), category, bureau, Great Terror, special troika, contingent, spy.

Kirish. O'zbekistonda sovet hokimiyatining qatag'on siyosati vatan tarixshunosligida istiqloq tufayligina o'zining haqqoniy bahosini olishga musharraf bo'lgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir.

Rossiya va Sovet imperiyasi mustamlakachiligi davridagi tariximiz boshdan-oyoq soxtalashtirildi, buzib ko'rsatildi. Mustamlakachilar tariximizni o'z manfaatlari yo'lida talqin etdilar. Sobiq SSSRning davlat va xavfsizlik organlari arxivlarida "o'ta maxfiy", "maxfiy" tamg'asi ostida ko'p yillardan buyon saqlanib kelayotgan hujjatlardan foydalanish imkoniyati tug'ilgach, tadqiqot ishlariga keng yo'l ochib berildi.

Mustabid tuzum tomonidan 1937-1938 yillarda qatag'on siyosati ma'lum bir tomonlari yoritilgan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. T.f.n., dos. A.Toirovning "O'zbekistonda sovet hokimiyatining qatag'on siyosati" (Samarqand viloyati misolida. 1918-1938 yy.) yillarda sovetlar tomonidan Samarqand viloyati bo'yicha o'tkazilgan qatag'on tarixiga umumiy holda tavsif berib o'tilgan.

M.Abdullaevning "O'rta Osiyodagi maxsus posyolkalar tizimi va surgun qilingan quloqlar taqdiri (1930-1954 yy.)" nomli tadqiqot ishida 1937-1938 yillarda qayta qatag'on qilingan sobiq quloqlar to'g'risida ma'lumotlar bor.

Respublikamizda nashr etilgan 5 kitobdan iborat "Qatag'on qurbonlari" hujjat va materiallar to'plamida 1937-1938 yillarda O'zbekiston va uning tashqarisida qatag'on qilinganlar bo'yicha muhim ma'lumotlar o'rin olganki, ulardan ushbu tadqiqotda keng foydalanildi.

Mavzuni yoritishda R.Shamsutdinov hamda bir guruh o'zbek olimlari tomonidan yaratilgan hujjatlar va materiallar to'plamlarida 1937-1938 yillardagi "katta terror"ning O'zbekistondagi holati, qatag'onning kelib chiqish sabablari, mohiyati, fojealari, qatag'on qilinganlarning miqdori, ijtimoiy holati haqidagi ma'lumotlar xronologik izchillikda yoritilgan.

Rossiya Federatsiyasida nashr qilingan xujjatlar va materiallar to'plamlari ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etib, mavzuga oid materiallar ilmiy mushohadaga tortildi. "O'zbekiston tarixidan materiallar" to'plamining "O'zbekistonda 1920-1930 yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot" deb nomlangan to'rtinchi bobi 1937-1938 yillardagi qatag'on masalalariga qaratilgan.

2008 yilda chop etilgan "Repressiya". 1937-1938 gg. Документы и материалы. U kitobda keltirilgan manbalarda saqlangan hujjatlar mazmun jihatidan nihoyatda xilma-xildir.

Shuningdek, muammoni xolisona yoritishda Samarqand viloyat Davlat arxivida saqlanayotgan viloyat prokuraturasi №800-jamg'armasi manbalarida 1937-1938 yillarda Samarqand viloyatidan ko'plab qatag'onga uchragan kishilarning nomlari aniqlandi.

Material va usullar. Maqola zamonaviy nazariy-metodologik, fanlararo yondashuv, va tarixiy-qiyosiy, muammoviy-davriy usullaridan foydalanildi.

Zo'ravonlik qatag'on siyosati sovet hokimiyati dunyoga kelgan ilk kunlardan boshlangan bo'lib, davlat mavjudligining zaruriy sharti sifatida uning iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy hukmronligini ta'minlab turdi. Sovet hukumati ommaviy qatag'onlarni Siyosiy byuro va partiya rahnamoligida bevosita maxsus harbiylashtirilgan organlariga tayangan holda o'tkazdi.

1937-1938 yillarda amalga oshirilgan "Katta terror", avvalo, Lenin boshlab bergan, keyin Stalin izchil davom ettirgan qatag'on siyosatining avj nuqtasi – kulminatsiyasi bo'ldi. Tarixchilarning bir qismi Sovet davlatining bu g'ayriinsoniy siyosatini hokimiyat uchun kurash natijasi, ikkinchi qismini esa boshlanajak Ikkinchi jahon urushi arafasidagi tarixiy zarurat, deb hisoblaydilar. Bundan bo'lak fikr va qarashlar ham yo'q emas. Dastlab 20–30-yillarda VChK, GPU, OGPU, NKVD organlari tomonidan hibsga olingan, ma'lum muddatdan keyin biror aybi yo'qligi uchun ozod qilingan kishilar 1937–1938 yillarda qayta hibsga olindi va qatag'onga duchor qilindi. SSSR ichki ishlar xalq komissari Nikolay Yejov tomonidan I.V.Stalinga taqsim qilingan "qatl ro'yxatlari"ning aksariyati gumon va tuhmatlar asosida shakllantirilgan edi. Ular siyosiy byuro a'zolari I.V.Stalin, V.M.Molotov, A.A.Jdanov, L.M.Kaganovich, K.E.Voroshilov va boshqalar tomonidan imzolangan.

[2]

1937 yil 23 fevraldan 5 martgacha VKP(b) Markaziy Komitetining plenumi bo'ldi. Unda SSSR Oliy sovetiga saylovlar o'tkazilishi oldidan, Stalin konstitutsiyasi deb atalgan yangi konstitutsiya asosida partiya tashkilotlarining vazifalari, N.I.Buxarin va A.I.Rikovlarning partiya qarshi faoliyati

to'g'risidagi masala ko'rib chiqildi. Plenum ularni VKP(b) safidan o'chirishga qaror qildi. Bu plenum qarorlari to'liqini butun mamlakatni, jumladan, O'zbekistonni ham qamrab oldi. O'zbekiston Kompartiyasining 1937 yil martidagi plenumi ana shu ruhda o'tdi. Bu plenumda Moskvadan yuborilgan A.A.Andreev qatnashdi va antipartiyaviy guruh va uning joylardagi izdoshlarini fosh etish yuzasidan direktiv ko'rsatmalar berdi. Bu plenum to'liqlari Samarqand partiya tashkilotiga ham yetib keldi.

SSSR NKVD rahbari N.I.Ejov 1937 yil 3 iyulda NKVDning boshqarmalarining barcha boshliqlariga 266/15545 sonli direktiva yo'llaydi. Unda ushbuni olish bilan oq har bir oblastda o'rnatib qolgan, jazoni o'tab qaytib kelgan va surgun hamda lagerlardan qochib kelgan quloqlar va jinoyatchilarni hisobga olish va hisobga olingan barcha quloqlar va jinoyatchilarni ikki kategoriyaga ajratilib, birinchi kategoriyaga – qamoqqa olinib va ma'muriy tartibda uchliklar orqali otuvga hukm qilinganlar kiritilsin, deb aytilgan. [3]

Sovet hukumati ommaviy qatag'onlarni Siyosiy byuro va partiya rahnomaligida bevosita NKVD organlariga tayangan holda o'tkazgan, zero boshqacha bo'lishi ham mumkin emas edi. Jinoyat qonunlari tizimi terrorning huquqiy asosi bo'lib xizmat qilgan. Davlat- partiya idorasi va manfaatlar bilan uyg'unlashib ketgan sovet qonunchiligi muxolif kuchlarga davlat bilan olishishga hech bir imkon qoldirmagan. Siyosiy byuroning 1937 yil 2 iyuldagi "Sovetlarga qarshi unsurlar to'g'risida"gi qarori "katta terror" davrida keng ko'lamli qatag'on operatsiyasini o'tkazish uchun o'ziga xos start bo'ldi.

1937 yil iyun plenumi partiya markaziy apparati, ayniqsa, milliy kompartiyalar rahbar organlarining uzal-kesil zaiflashuvida muhim bosqich vazifasini o'tadi. 1937 yil iyunda NKVD tomonidan Fayzulla Xo'jaevning qamoqqa olinishi O'zbekiston siyosiy elitasiga qarshi boshlangan yalpi qatag'ondan darak edi. O'zbekiston kompartiyasining barcha rahbar xodimlari "xalq dushmanlari" sifatida jinoiy javobgarlikka tortildi. [4]

NKVDning №001–raqamli buyrug'iga ko'ra, 1934 yil 13 iyulda N.A.Zagvozdin raisligida O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi tashkil etilgan bo'lib, N.A.Zagvozdin 1937 yil 19 avgustdan boshlab Tojikiston SSR IIXK lavozimiga olingach, uning o'rniga bir oydan keyin, ya'ni, 1937 yil 19 sentyabrda D.Z.Apresyan tayinlanadi. Ushbu ishga yangi mansablarning almashtirilishi ham o'ziga xos taktik o'yin bo'lgan. Buning sababi, N.Ejov tomonidan chiqarilgan 00447-sonli o'ta tezkor buyruqning ijrosini tanlab olingan shaxsgina bajarishi mumkin edi. [5]

Buyruqda operatsiyani 1937 yil 5 avgustdan boshlash va 4 oy muddatda yakunlash, Turkmaniston, Tojikiston, O'zbekiston va Qirg'iziston respublikalarida 1937 yil 10 avgustdan boshlash ko'rsatilgan.[6]

Qatag'onlarning keyingi bosqichi 1938 yilning sentyabrda to'g'ri keladi. VKP(b) MK Siyosiy byurosi 1938 yil 15 sentyabrda NKVD faoliyati to'g'risidagi masala yuzasidan qaror qabul qiladi. Ushbu yig'ilishning 1937 yildagi №00485, №00439 hamda 1938 yildagi №302 va №326-sonli buyruqlari bo'yicha qamoqqa olingan aksilinqilobiy milliy kontingentlar bo'yicha ko'rilmay qolgan tergov ishlarini joylardagi "maxsus uchlik"larga berish haqidagi taklifini ma'qullaydi. Maxsus uchliklar oblastlar, o'lkalar va milliy kompartiyalar Markaziy komitetlari, NKVD boshliqlari va prokurorlar tarkibida tuzilishi ko'rsatiladi. Shuningdek, uchliklarning 1938 yil 1 avgustgacha qamoqqa olinganlar ishini ko'rib chiqishi va bu ishni 2 oy muddatda tugallashlari belgilab qo'yildi.

1938 yil 1 avgustdan keyin qamoqqa olingan milliy kontingent shaxslarning ishlarini ko'rib chiqish uchun tegishli sud organlariga yuborish nazarda tutilgan.

Maxsus uchliklarga NKVDning 1937 yil 25 avgustdagi №00485 – sonli buyrug'i asosida birinchi va ikkinchi toifa bo'yicha hukm chiqarish huquqi berilgan. Agar ayblanuvchining ishida yetarli ayblov materiallari bo'lmasa, bunday shaxslarni qamoqdan ozod qilish, birinchi toifa (otuv) bo'yicha chiqarilgan hukumni esa zudlik bilan ijro etilishi ta'kidlangan.

Siyosiy byuroning 1938 yil 17 sentyabrdagi qarorini rivojlantirish maqsadida ittifoq NKVDning №00606-sonli "maxsus uchliklar ishi tartibi to'g'risida"gi buyrug'i qabul qilinadi va unda jazo siyosatini yumshatishga qaratilgan bir qator tadbirlar ilgari surildi. Bu borada, birinchidan, xorijliklarni qamoqqa olish bilan bog'liq bo'lgan turli qiyinchiliklarni e'tiborga olib, "maxsus uchliklar xorijlik fuqarolarga qo'zg'atilgan ishlarni ko'rmasligi" qayd qilingan. Ikkinchidan, "maxsus

uchliklar” hukm chiqarganlarida 1937 yil 25 avgustdagi buyruq asosida birinchi va ikkinchi toifalar bo'yicha ish ko'rsalar-da, unga qo'shimcha, yangilik tarzida bu “maxsus uchliklar” ko'rilayotgan ishni to'laroq tekshirish uchun qaytarib yuborishni yoki ayblanuvchilar (agar jazo beruvchida yetarli ma'lumotlar bo'lmasa) qamoqdan ozod qilish haqida qaror chiqarish huquqiga ega bo'lgan. [7]

Men tadqiqotchi sifatida Samarqand viloyat Davlat Arxivida olib borgan o'rganishlarimda ilgari maxfiy saqlangan hozirda ochiqda saqlanayotgan NKVDning maxfiy bo'lim xujjatlari Samarqand viloyat prokuraturasining №800 fondiga alohida e'tibor qaratdim. Unda Samarqand viloyatida yashayotgan fuqarolardan o'nlab Vatanga xoinlik, josuslik, sovet davlatiga qarshi targ'ibot va qo'poruvchilik qilganlar to'g'risidagi ishlar bo'yicha 1938 yilda sudlov amaliyotini olib borgan 100 dan ortiq shaxslarning hujjatlarini ko'rib guvohi bo'ldim. Ular asosan biron-bir davlat foydasiga josuslik qilgan deb ayblangan. Jumladan:

Ahmedov Xusayn – 1903 yilda tug'ilgan, millati eroniy, Samarqand shahrining 1chi Damariq qishlog'idan “Litvinev” nomidagi kolxozda ishlagan. Xorijiy davlatlardan biri nomidan josuslik faoliyatida shu maqsadda 1933 yilda noqonuniy ravishda 2 marotaba Eron davlatiga hijrat qilgan. Unga 1938 yil 16 mart oyida O'z SSR Jinoyat kodeksining 40-49 moddalari qo'llanilib, O'z SSR JKning 62-moddasi 1-qismi bilan ayblanib, Samarqand qamoqxonasida saqlanadi.

Ismoilov Muhammadali – 1903 yilda tug'ilgan, Kattaqo'rg'onariq qishlog'idan, eroniy, hech qanday maxsus kasbsiz. U 1933 yilda noqonuniy ravishda Eron davlatiga hijrat qilgan, xuddi shu tarzda SSSRga qaytib kelgan. U xorij davlati josusi sifatida qilinib, 25 mart 1938 yilda O'z SSR Jinoyat kodeksining 62-moddasi bilan ayblanib, Samarqand qamoqxonasida saqlanadi.

Ismoilov Aliakbar – 1897 yilda tug'ilgan, eroniy, Samarqand shahrining Qalandarxona mavzesi №46 uyda yashagan. Uni josus sifatida yetarlicha fosh etilishini hisobga olgan holda xorijiy davlatlardan birining xizmatida bo'lgan va shu maqsadda 1933 yilda noqonuniy ravishda Eron davlatiga hijrat qilib, 1934 yilda SSSRga qaytib kelgani aks etgan. Hozirda Erondagi aksilinqilobchilar bilan yaqindan aloqada va shuning uchun O'z SSR Jinoyat kodeksining 40-49 moddalari qo'llanilib O'z SSR JKning 62-moddasi bilan ayblanadi.

Karimov G'ulom – 1902 yilda tug'ilgan, millati eroniy, Samarqand shahrining 1chi Damariq qishlog'idan, “Ditvinova” nomidagi kolxozda ishlagan. Xorijiy davlatlardan biri nomidan josuslik faoliyatida shu maqsadda 1933 yilda noqonuniy ravishda Eron davlatiga hijrat qilib, xuddi shu tarzda 1935 yilda SSSRga qaytib keladi. 1938 yil 16 martda O'z SSR Jinoyat kodeksining 40-49 moddalari qo'llanilib, O'z SSR JKning 62-moddasi 1-qismi bilan ayblanib, Samarqand qamoqxonasida saqlanadi.

Norboev Nazar millati o'zbek, sobiq savdogar, Kattaqo'rg'on shahrining Sori-Bozor mahallasida yashagan. U xorijiy davlatlardan biri nomidan josuslik faoliyatida shu maqsadda noqonuniy ravishda Afg'oniston davlatiga hijrat qilib, xuddi shu tarzda qaytib kelgan. U hozirda Afg'onistonga ko'chib borib yashayotgan aksilinqilobchilar bilan yaqindan aloqada bo'lgan. Unga 1938 yil 17 mart oyida O'z SSR Jinoyat kodeksining 40-49 moddalari qo'llanilib, O'z SSR JKning 62- moddasi 1-qismi bilan ayblanib, Samarqand qamoqxonasida saqlanadi.

Toom Fedor Ivanovich – 1879 yilda tug'ilgan, millati eston, Estoniyaning Derpt shahridan. 1938 yil yanvar oyida SAVO harbiy tribunal O'z SSR JKning 14, 61 va 36-moddasi 1-qismi bilan 10 yilga qamalgan Samarqand qamoqxonasida saqlangan. Unga yetarlicha ayblash uchun mavjud bo'lgan materiallar uning xorijiy dushman davlatlardan biri nomidan josuslik faoliyatiga yetarlicha fosh etish uchun hujjatlar mavjud deyilgan. Unga O'z SSR JKning 40, 49- moddalari qo'llanilib, O'zSSR JKning 62-moddasi bilan ayblash orqali jinoiy javobgarlikka tortilgan.[8]

Chapinskogo Kazimira Iosifovich – 1896 yilda tug'ilgan, millati polyak, 1936 yilda umumiy jinoyatlari uchun sudlangan. Samarqand shahrining markaziy don mahsulotlarini tayyorlash omborida ishlagan. Turar joyi Sudovsovskoy ko'chasi №16 uy. Unga qarshi mavjud materiallarni hisobga olgan holda dushmon xorijiy davlatlar nomidan josuslik faoliyatida yetarlicha fosh qilinganligini hisobga olgan holda, O'z SSR JKning 40, 49, moddalari qo'llanilib, unga O'z SSR JKning 62-moddasi bilan ayblanadi. U Samarqand qamoqxonasida saqlanadi. [9]

Qatag'on qilingan bu maxbuslarning ko'pchiligi eroniy, o'zbek, polyak, nemis, tojik, afg'on, venger, yaxudiy, rus, belarus, ukrain, eston, tatar, arab, turkman, xitoy, koreys, koraqalpoq, xind, arman millatlariga mansub 29 elat vakillaridan iborat bo'lgan.

1938 yil sentyabrda O'zbekistondagi qatag'on qilinganlarning qariyb 91 foizi boshqa millat (9 foizi o'zbeklar) vakillaridan iborat chet elliklar bo'lib, xorijdan kelib, respublikada o'rnatilib qolgan va turli xil xizmatlarda faoliyat ko'rsatganlar josuslik, razvedkachilik kabi ayblar bilan qamoqqa olingan. Bundan tashqari respublikaning tub fuqarolari, sobiq quloq, sobiq bosmachi, ruhoniyni farzandi, aksilinqilobiy guruhlar a'zosi, amir amaldori, boy, savdogar, ilgari sudlangan, qamalgan, surgunda bo'lganlar ham aybdor deb topilgan. Ular aholi va jamiyat hayotining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy sohalari bo'yicha ma'lumotlar yig'ib, sovet hukumatiga qarshi terrorchilik, g'oyaviy, antisovet, antikolxoz, aksilinqilobiy tashviqotlar olib borgan, hududlardagi harbiy kuchlar, harbiy qismlar haqida axborot yig'ib, chetga uzatgan, muhojirlik ruhida tashviqotlar olib borib, aholini Afg'oniston, Eron, Xitoy, va boshqa yurtlarga muhojirlikka ketishiga da'vat qilgan (chet davlatlar konsulliklar xodimlari bilan uzviy aloqada bo'lib), aholining fikrini o'zgartirishga harakat qilganlar yuqoridagi ayblar bilan qatag'on qilingan. Chet elliklar 88-90 foizi aholi ko'p ishlaydigan joylarda: zavod, fabrika, artel, kolxoz, harbiy qism, nonvoyxona, sartaroshxona, RayFO, SelPO, choyxona, paxta zavodi, magazin va do'konlarda savdogorlar sifatida faoliyat ko'rsatib, ma'lumot to'plash va aholi o'rtasida targ'ibot ishlarini olib borish bilan shug'ullangan. Xorijliklarning ma'lum qismi oliy ma'lumotli bo'lib, ular oliy o'quv yurtlari va maktablarda chet tili fanlaridan o'qituvchi, xo'jalik ishlarida ishchi, tarjimon va boshqa vazifalarda ham ishlaganlar. Ularning ayrimlari chet el fuqarosi sifatidagi soxta pasport yoki umuman pasportsiz yashab faoliyat ko'rsatgan.

Stalin shaxsiga sig'inish yillari O'zbekiston xalqlari boshiga og'ir kulfatlar solindi. 1937-1939 yillarning o'zidagina O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligining "uchlik"lari tomonidan 41 ming nafardan ko'proq kishi qamaldi. Shulardan 37 ming nafardan ko'prog'i sudlandi, 6920 kishi otib tashlandi... Asossiz qamalib jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar juda ko'p edi. [10]

SSSR parchalanib, uning xarobalari o'rnida mustaqil respublikalar qad ko'targanida, Sovet davlatining butun umri davomida milliy respublikalarda nisbatan mustamlakachilik siyosatini olib borgan ilk bor aytila boshlandi. Yillar o'tishi bilan bu fikr-qarash haqiqat ekanligiga hatto satsialistik tuzum maddohlari ham iqror bo'ldilar. Tarixdan shu narsa bizga ma'lumki, mustamlakachi davlat mustamlaka davlatga rahbarlik qilgan milliy kadrlarga hech qachon ishonmagan va ular orasiga nizo urug'larini tashlab, ularga bir-birlarining go'shtlarini yeyish "imkon"ini bergan. Vaqti-vaqti bilan bu rahbarlarning kallalarini sapchadek olib turgan. Sovet davlatining O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasidagi siyosati ham xuddi shunday "klassik" formula"ga asoslangan edi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlamochimizki, Lenin asoslagan, Stalin takomillashtirgan Sovet rejimining qatag'on siyosatining eng yuqori nuqtaga ko'tarilgan davri 1937-1938 yillar fojialarini, tarixini ko'zdan kechirdik. "Katta terror" davrining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan katta qirg'in kimlar tomonidan "ijod qilinganini" va bu mudhish voqea, fojining ildizlari chuqur ekanligini, uni aniqlashda turlicha qarashlar, talqinlar borligining qisman shohidi bo'ldik.

Tarixiy adolatni tiklash, mustabid tuzum davrida nohaq ayblangan, mol-mulki musodara etilib, o'zlari quvg'inu qatag'onga duchor etilgan ajdodlarimiz nomini oqlash yo'lida izchil ishlar amalga oshirilmoqda.

Prezidentimizning 2020 yil 8 oktyabrdagi F-5598-sonli "Qatag'on qurbonlarining merosini yanada chuqur o'rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoyishi qabul qilingani buning yorqin isbotidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gulag: yego stroiteli, obitateli i geroi...st. 342. [5]
2. Lyubyanka. Stalin i glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD...st. 661-662. [6]
3. Repressiya. 1937-1938 godъ. Vypusk 1...st. 20. [4]
4. Rajabov Q. O'zbekiston SSRda sovet rejimining qatagon siyosati va uning oqibatlari. (1917-1991 y.) Toshkent-2022. 189-bet. [10]
5. O'ttiz yettinchi yil turnalari-Toshkent: Akademya nashr, 2022. 4-bet. [1]
6. "O'zbekiston sovet davlatining qatag'on siyosati: kelib chiqishi sabablari va fojeali oqibatlari" ilmiy maqolalar to'plami. Toshkent – 2012. 44-bet. [7]

7. Samarqand viloyat davlat arxivi №800 fondi, №1144 yig'ma jildi. [8]
8. Samarqand viloyat davlat arxivi №800 fondi, №1147 yig'ma jildi. [9]
9. Shamsutdinov R. O'zbekistonda sovetlarni qatag'on siyosati va uning oqibatlari (1) "SHARQ" Toshkent-2012.19-bet. [2]
10. Shamsutdinov R. Yusupov E. "Milliy kontingentlar" – ommaviy qatag'on qurbonlari // AnDU, Ilmiy xabarnoma. – Andijon, 2009.№4. 58-bet. [3]

UO'K 94(575.1)

G'AZNAVIYLAR DAVRIDA DAVLATCHILIK RAMZLARI: SIYOSIY, DINIY VA MA'MURIY OMILLAR TAHLILI

M.M.Misrbekova, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillari instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada G'aznaviylar sulolasining (977–1186) davlatchilik ramzlari shakllanishining tarixiy, siyosiy va madaniy omillari tahlil qilingan. Tadqiqotda tangaviy, muhriy, epigrafik va me'moriy manbalar asosida davlat ramzlarining evolyutsiyasi, ularning Abbosiylar xalifaligi bilan munosabatlardagi roli, shuningdek, turkiy harbiy an'analar bilan fors-islom ma'muriyati o'rtasidagi o'zaro ta'siri o'rganilgan. Ilmiy yangilik shundaki, G'aznaviylarning davlatchilik identifikatsiyasi nafaqat harbiy-siyosiy jarayon, balki ramziy-ideologik tizimning bosqichma-bosqich shakllanishi, ya'ni turkiy harbiy tajriba, fors ma'muriy merosi va islom-xalifalik legitimatsiyasining mustaqil sintezi sifatida talqin etilgan.

Kalit so'zlar: G'aznaviylar, davlatchilik ramzlari, sulton unvonlari, numizmatika, epigrafika, legitimatsiya, Abbosiylar xalifaligi, fors-islom madaniyati.

Аннотация. В статье анализируются исторические, политические и культурные факторы формирования государственной символики династии Газневидов (977–1186 гг.). На основе нумизматических, сфрагистических, эпиграфических и архитектурных источников исследуется эволюция государственных символов, их роль во взаимоотношениях с Аббасидским халифатом, а также взаимодействие тюркских военных традиций и персидско-исламской административной системы. Научная новизна заключается в трактовке формирования государственной идентичности Газневидов не как исключительно военно-политического процесса, а как поэтапного, самостоятельного синтеза тюркского военного опыта, персидского административного наследия и исламско-халифатской легитимации в символически-идеологическую систему.

Ключевые слова: Газневиды, государственная символика, султанские титулы, нумизматика, эпиграфика, легитимизация, Аббасидский халифат, персидско-исламская культура.

Abstract. This article analyzes the historical, political, and cultural factors underlying the formation of the Ghaznavid dynasty's (977–1186) symbols of statehood. Drawing on numismatic, sigillographic, epigraphic, and architectural sources, the study examines the evolution of state symbols, their role in relations with the Abbasid Caliphate, and the interaction between Turkic military traditions and Persian-Islamic administrative practices. The scientific novelty of this research lies in interpreting Ghaznavid state identity not merely as a military-political phenomenon, but as the gradual, independent synthesis of Turkic military experience, Persian administrative heritage, and Islamic caliphal legitimation into a symbolic-ideological system.

Key words: Ghaznavids, symbols of statehood, sultan titles, numismatics,

G'aznaviylar sulolasi (977–1186) Xuroson, Afg'oniston va Shimoliy Hindistonda hukmronlik qilgan turkiy harbiy elita asosida barpo etilgan ilk yirik musulmon davlatlaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega[1]. Sulolaning shakllanishi nafaqat hududiy o'zgarishlar, balki davlatchilik

identifikatsiyasi, boshqaruv institutlari va ramziy-ideologik tizimning transformatsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Dastlab Somoniylarga vassal bo'lgan turkiy sarkarda Alptegin 977-yilda G'aznani egallab, mustaqil siyosiy tuzilmaning dastlabki asosini qo'ygan bo'lsa, uning vorisi Sabuktegin (977) hokimiyatni yanada mustahkamlab, sulolaviy davomiylikni ta'minladi. Shu sababli ilmiy adabiyotda sulola chegaralari ba'zan (962–1186), ba'zan esa (977–1186) deb ko'rsatiladi; ushbu tadqiqotda sulolaviy uzluksizlik va mustaqil unvonlar tizimi aynan Sabuktegin davridan boshlab mustahkamlangani inobatga olinib, (977–1186) sanasi asos qilib olindi. Mahmud G'aznaviy davrida (998–1030) saltanat eng yuksak cho'qqisiga chiqdi va Abbosiylar xalifaligi tomonidan rasman e'tirof etildi[2].

Mavjud tadqiqotlar, jumladan Bosworthning fundamental ishlari, asosan siyosiy voqealar, harbiy yurishlar va adabiy merosga qaratilgan bo'lib, davlatchilik ramzlari (unvonlar, tangalar, muhrlar, bayroqlar, me'moriy bitiklar)ning o'zaro bog'liq, yaxlit ramziy-ideologik tizim sifatidagi tahlili nisbatan kam e'tibor qozongan[3]. Shu sababli, maqolaning maqsadi G'aznaviylar davrida davlatchilik ramzlari shakllanishining siyosiy, diniy va ma'muriy omillarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotda tarixiy-taqqoslama tahlil, manbashunoslik va J. Lotmanning belgilar tizimi nazariyasiga tayangan semiotik yondashuv qo'llanilgan xususan, quyida ko'rsatilganidek, bitta moddiy artefakt (masalan, tanga) ichida ikki farqli belgilar tizimining (diniy-xalifalik va siyosiy-sultonlik) yonma-yon tahlil qilinadi. Birlamchi manbalar sifatida Bayhaqiyning Ta'rikh-i Mas'udi, Beruniyning Ta'rikh al-Hind, numizmatik va epigrafik materiallar, ikkilamchi manbalar sifatida zamonaviy xalqaro va mahalliy tadqiqotlar kompleks tahlil qilindi.

G'aznaviylar hokimiyatini qonuniylashtirishda Abbosiylar xalifaligining diniy-ma'naviy ramzlaridan foydalandilar. “Sulton”, “Amir” kabi unvonlar xalifa tomonidan tasdiqlanib, davlat ramzlarining asosiy tarkibiy qismiga aylandi. 1040-yil Dandanaqon jangidagi mag'lubiyatdan so'ng Xuroson Saljuqiylar nazoratiga o'tdi, biroq G'aznaviylar Sharqiy Afg'oniston va Hindistonda 1186-yilgacha hukmronlikni davom ettirdilar.

Sulolaning turkiy harbiy ildizlari va islomiy mafkura uyg'unligi ramziy tizimda yaqqol namoyon bo'ldi. Hokimiyat “jihad” g'oyalari, xutbada xalifa nomini tilga olish va tangalarda Abbosiy ramzlarini saqlash orqali mustahkamlandi. Bu amaliyot G'aznaviylarning nafaqat harbiy kuch, balki diniy-mafkuraviy vakillik ramzini shakllantirishga xizmat qildi.

G'aznaviy davlatchilik ramzlari turkiy harbiy an'ana, fors ma'muriyati va islomiy xalifalik institutlari sintezi asosida rivojlandi. Alptegin davrida tangalarda Somoniylar nomlari saqlanib qolingani[3], bu hokimiyat uzluksizligi ramziy strategiyasi edi. Sabuktegin qabr toshidagi al-hajib al-ajall (“eng ulug' farmondeh”) unvoni harbiy-siyosiy avtonomiyaning o'sishini aks ettirdi. Mahmud G'aznaviy xalifa al-Qodir Billohdan Yam'in al-Dawla va Am'in al-Milla (“davlatning o'ng qo'li va millatning ishonchli tayanchi”) unvonlarini olib, hokimiyatini diniy qonuniyligi bilan mustahkamladi. Tangalarda xalifa nomi va sulton laqabining birgalikda kelishi “xalifa vakili” ramziy maqomini tasdiqladi.

Semiotik nuqtai nazardan, tangada arab yozuvidagi xalifa nomi bilan turkiy-fors sulton unvonining yonma-yon joylashishi J. Lotman ta'kidlagan ikkilik kodlashtirish hodisasining aniq namunasi sifatida talqin etilishi mumkin: bitta moddiy belgi tashuvchisi (tanga) ikki farqli ma'no tizimini bir vaqtning o'zida tashib, hokimiyatning ham diniy, ham dunyoviy legitimatsiyasini kodlagani[4].

Mahmud davridan mustaqil G'aznaviy epigrafikasi shakllandi: tangalarda to'liq unvonlar, xalifaga sodiqlik shiorlari, zarbxona joyi va hijriy sana aks etgan. Ibrohim (1059–1099) davrida Saljuqiylar ta'sirida al-soltan al-mo'azzam (“buyuk sulton”) formulasi joriy etildi[5], bu mintaqaviy ramzlar almashinuvini ko'rsatadi. Laqablar tizimi hokimiyatning dunyoviy va diniy vakolatlarini uyg'unlashtirdi. Mas'ud davrida vazir Ahmad ibn Abdussamadning Divon-i Ariz oldidagi huquqiy majburiyatlarini rasmiylashtirishi hokimiyatning shaxsiy xarakterdan institutsional shaklga o'tishini tasdiqlaydi.

G'aznaviylar davrida davlat ramzlari me'moriy yechimlar orqali ham namoyon bo'ldi. Lashkari Bozor saroy majmuasida ayvon unsurlaridan faol foydalanilgan bo'lsa-da, me'moriy tarixchilar “to'rt ayvon” rejasining klassik, tizimli shakli asosan keyinroq, Saljuqiylar davrida (masalan, Isfahon Jome

masjidida) to'liq shakllanganini ta'kidlaydilar[6]; shunga qaramay, G'aznaviy saroy me'morchiligidagi dastlabki ayvon-markazlashgan kompozitsiyalar ushbu keyingi rivojlanishning tarixiy zaminini tayyorlagan bosqich sifatida baholanishi mumkin. Ushbu tuzilish hokimiyatning markazlashuvi va kosmik tartib ramzi sifatida talqin etiladi[7]. Mas'ud III g'alaba minorasidagi epigrafik yozuvlar sulton unvonlari, xalifaga sodiqlik va diniy shiorlarni aks ettirib, hokimiyatning ilohiy asosini ta'kidladi.

Etnik jihatdan turkiy bo'lishlariga qaramay, G'aznaviylar davlat boshqaruvi va madaniyatda fors-islom an'analarini ustun qo'ydilar. Byurokratik lavozimlar fors zodagonlariga topshirilgan, bu esa rasmiy hujjatlar va epigrafikada fors tilining hukmronligini ta'minladi. Unsuriy, Farroxiy, Sanoiy kabi shoirlar saltanat qudratini she'riy ramzlar orqali ulug'ladilar. Bu "madaniy forslashtirish" jarayoni davlatchilik identifikatsiyasini ilmiy-adabiy meros orqali ham qonuniylashtirish imkonini berdi.

G'aznaviylar tashqi siyosatida "jihod" mafkurasi muhim ramziy funksiyani bajardi. Hindiston yurishlaridan olingan o'ljalari va ibodatxona xazinalari nafaqat iqtisodiy, balki "diniy g'alaba" ramzi sifatida saroy va masjid devorlarida namoyish etilgan. G'aznaviylar qo'shini ko'p millatli tarkibga ega bo'lib, manbalarda hindiy askarlarning ham xizmat qilgani qayd etilgan. Bu davlat ramzlarining islomiy va mintaqaviy xilma-xillikni uyg'unlashtirganini ko'rsatadi[8]. Harbiy unvonlar va atributlar ham ramziy ma'no kasb etgan. Sipohsolor sultonning mintaqaviy vakili bo'lib, mahalliy xutba o'qish huquqiga ega edi. Hojib-i Bozorga saroy va qo'shin o'rtasidagi "darvoza" ramzi sifatida xorijiy elchilarni qabul qilishda harbiy qudratni namoyish etgan. G'ulomlar qimmatbaho liboslar, bezakli qurollar va sulton atrofida doira shaklida turish orqali markazlashgan hokimiyat va daxlsizlik ramzini ifodalagan. Alamdor (bayroqdor) qo'shin birligini, Chatrdor (soyabondor) esa oliy hukmdorning ilohiy qo'llab-quvvatlanishini anglatgan[9]. Jangovar fillar Hindiston ustidan hukmronlik va "jihod g'oziyasi" maqomining jonli timsoli bo'lib, ularning sulton tamg'asi bilan belgilanishi davlat mulkdorlik huquqining ramziy ifodasi edi[10].

G'aznaviylarda ramzlar nafaqat hokimiyatni mustahkamlash, balki inqiroz davrida qayta taqsimlash vositasi sifatida ham xizmat qildi. G'ulom tizimi va harbiy-ijtimoiy tuzilma dastlab sulton tayanchi bo'lgan, markaziy hokimiyat zaiflashgach esa ular siyosiy fitnalar asosiy ishtirokchisiga aylandi[11]. Nushtigin qo'zg'oloni chog'ida isyonchilar "isyon bayrog'i"ni ko'tarib, ko'zi so'qir qilingan Muhammadni qayta hokimiyatga keltirganlar[12]. Bu jarayon ramzlarning instrumental xususiyatini yaqqol ko'rsatdi: bayroq endi sulton hokimiyatini emas, balki raqiblar "qonuniyligini" ifodalagan. Iqto tizimining keng tarqalishi harbiy-iqtisodiy institutlar evolyutsiyasini, ramziy va amaliy boshqaruv mexanizmlarining o'zaro bog'liqligini tasdiqladi.

G'aznaviylar ramzlari oldingi an'analarni shunchaki mexanik nusxalash emas, balki turkiy harbiy-siyosiy tajriba, fors ma'muriy merosi va islom-xalifalik qonuniyligining o'ziga xos, mustaqil sintezi ya'ni yangi, alohida bosqichli ramziy-ideologik tizimning shakllanishi bo'lgan. Xulosa qilib aytganda, G'aznaviylarning davlatchilik ramzlari o'rta asr Sharq davlat qurilishining mukammal namunasi bo'lib, Saljuqiylar, G'uriylar va keyingi turkiy-fors imperiyalari uchun ramziy poydevor yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (To'ldirilgan, qayta ishlangan ikkinchi nashr). – Toshkent: Sharq, 2010. – 512 b.
2. Bosworth C.E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963. – 342 p.
3. Album S. A Checklist of Popular Islamic Coins. – Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins, 1997. – 156 p.
4. Lotman J.M. Kultura i vzryv. – Moskva: Gnozis, 1992. – 320 s.
5. Peacock A.C.S. Early Seljuq History: A New Interpretation. – London: Routledge, 2010. – 288 p.
6. Hillenbrand R. Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994. – 656 p.
7. Grabar O. The Formation of Islamic Art. – New Haven: Yale University Press, 1987. – 264 p.
8. Sultonova F.O. G'aznaviylar davlatida harbiy tashkilot va uning ramziy jihatlari. O'zbekiston Tarixi, vol. 2, no. 1, 2023, pp. 66–78.
9. Frye R.N. The Heritage of Central Asia. – Princeton: Markus Wiener Publishers, 2005. – 368 p.
10. Bosworth C.E. The Later Ghaznavids: Splendour and Decay. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977. – 268 p.

11. Abdul Hadi, U.K. et al. Social Structures in the Ghaznavid Empire: A Historiographical Analysis. Journal of Islamic Studies, vol. 33, no. 2, 2022, pp. 145–167.

12. Bayhaqī A.F. Tārikh-i Mas'ūdī / Ed. by M.G. Ghazwī. – Tehran: Intishārāt-i Dunyā-yi Kitāb, 1350 (1971). – 1180 s.

UO'K: 93/94

**XORIJIY EKSPEDITSİYALAR MEROSINING TURKISTON TARIXINI
O'RGANISHDAGI AHAMIYATI: ROBERT KENNEDI VA UNING “XUROSON VA
MARKAZIY OSIYOGA SAYOHAT” ASARI MISOLIDA
A.B.Muminov, tayanch doktorant, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti,
Toshkent**

Annotatsiya. Maqolada Britaniya diplomati Robert Kennedining 1890-yildagi maxfiy hisoboti asosida XIX asr oxiri Turkiston, xususan, Buxoro va Samarqand tarixi tahlil qilingan. Kaspiyorti temir yo'lining harbiy-strategik ahamiyati hamda hududdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar xorijiy manba prizmasi orqali baholangan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Robert Kennedi, Katta o'yin, Buxoro amirligi, Samarqand, Kaspiyorti temir yo'li, xorijiy ekspeditsiyalar, manbalar.

Аннотация. В статье на основе секретного отчета британского дипломата Роберта Кеннеди 1890 года анализируется история Туркестана конца XIX века, в частности Бухары и Самарканда. Через призму зарубежного источника оцениваются военно-стратегическое значение Закаспийской железной дороги и общественно-политические процессы в регионе.

Ключевые слова: Туркестан, Роберт Кеннеди, Большая игра, Бухарский эмират, Самарканд, Закаспийская железная дорога, зарубежные экспедиции, источники.

Abstract. Based on the 1890 confidential report by British diplomat Robert Kennedy, this article analyzes the late 19th-century history of Turkestan, specifically Bukhara and Samarkand. It evaluates the military-strategic significance of the Trans-Caspian Railway and regional socio-political processes through the prism of a foreign primary source.

Key words: Turkestan, Robert Kennedy, Great Game, Emirate of Bukhara, Samarkand, Trans-Caspian Railway, foreign expeditions, diplomatic sources.

Kirish. XIX asrning oxirgi choragi Markaziy Osiyo mintaqasi, xususan, Turkiston o'lkasi uchun geosiyosiy transformatsiyalar davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqadagi harbiy-ma'muriy hukmronligi mustahkamlanishi Britaniya imperiyasining Hindistondagi manfaatlari xavfsizligiga bevosita daxl qildi va ikki qudratli davlat o'rtasidagi yashirin “Katta o'yin” raqobatini yangi bosqichga olib chiqdi. Mazkur davrda Turkiston hududiga kelgan xorijiy sayyohlar, tadqiqotchilar va diplomatlarning merosi o'lka tarixini xolis o'rganishda alohida manbashunoslik vazniga ega. Zero, rus ma'muriyati tomonidan shakllantirilgan rasmiy xabarnomalar ko'p hollarda mustamlaka siyosatining mafkuraviy maqsadlariga xizmat qilgan bo'lsa, mahalliy sulolaviy xronikalar an'anaviy bayonchilik doirasidan chiqolmagan. Bunday sharoitda ingliz diplomati Robert Jon Kennedining (1851–1936) 1890-yil bahorida mintaqaga qilgan safari yakunlari bo'yicha tayyorlangan “Xuroson va Markaziy Osiyoga sayohat” asari Turkiston tarixining kam o'rganilgan qirralarini ochishda fundamental manba bo'lib xizmat qiladi.

R. Kennedi o'z hisobotida Rossiya imperiyasining o'lkadagi harbiy salohiyatini, mustamlaka infratuzilmasining o'ziga xosliklarini, eng muhimi, Rossiya protektoratiga aylantirilgan Buxoro amirligi va mustamlaka ma'muriyati bevosita boshqarayotgan Samarqandning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy qiyofasini sovuqqon diplomatik prizma orqali tahlil qiladi. Mazkur tadqiqotning

dolzarbli ham aynan R. Kennedi asari matnini tanqidiy tahlil qilish orqali, XIX asr oxiridagi Turkiston voqeligini raqib imperiya diplomatining ko'zi bilan obyektiv baholash va xorijiy ekspeditsiyalar merosining milliy tariximizni tiklashdagi o'rnini ko'rsatib berishdan iboratdir.

Asosiy qism. Robert Jon Kennedi 1851-yilning 24-dekabrida Irlandiyaning Daun grafligida, Kultra Manor qo'rg'onida boy zodagon oilasida tug'ilgan. Uning otasi Robert Styuart Kennedi, onasi esa Anna Ketrin Uard edi. U o'z davrining eng nufuzli ta'lim maskanlaridan biri bo'lgan Eton kollejida, so'ngra Oksford universitetida tahsil olgan va 1874-yilda magistrlik darajasini olgan. Bu esa uning diplomatik faoliyatini boshlash uchun zarur ilmiy poydevor yaratgan edi[4].

Uning xizmat faoliyati Britaniya imperiyasining eng muhim markazlarida kechdi. U 1874-yilda Madridda atashelikdan (atashe – fransuzcha *attaché* – “biriktirilgan” – bu diplomatiya sohasidagi eng kichik (boshlang'ich) diplomatik daraja yoki muayyan bir soha bo'yicha mutaxassis bo'lgan diplomatik xodim) boshlab, 1877-yilda Konstantinopol (Istanbul) ga uchinchi kotib sifatida yuborildi. Keyinchalik, 1879-yilda Sankt-Peterburg va 1881-yilda Rimda o'z tajribasini orttirdi. Uning Yevropa markazlaridagi xizmati Britaniya Tashqi ishlar vazirligi tomonidan yuqori baholangan va u 1885-yilga kelib Tehrondagi missiyaning birinchi kotibi lavozimiga tayinlangan[3].

Kennedi faoliyatining eng mas'uliyatli davri Fors (Eron) bilan bog'liq. U yerda u nafaqat diplomat, balki Britaniyaning Markaziy Osiyodagi strategik manfaatlarini himoya qiluvchi asosiy “shaxmat donasi”dan biriga aylandi. U 1888-yilda Tehronda muvaqqat ishlar vakili bo'lib ishlaganida, Britaniya va Rossiya o'rtasidagi siyosiy muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynadi. Uning Tehrondagi hisobotlari va diplomatik xizmatlari Britaniyaning Sharqdagi ta'sirini saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan va buning uchun u 1887-yilda CMG (Britaniya mukofotlar tizimidagi eng nufuzli ritsarlik ordenlaridan biri bo'lib, uning to'liq nomi “Avliyo Maykl va Avliyo Jorjning eng olijanob ordeni” hisoblanadi.) ordeni bilan taqdirlangan[6].

1893-yilda Kennedi Chernogoriyaga vazir-rezident sifatida tayinlandi. U Ketinje shahrida 13 yil davomida Britaniya manfaatlarini himoya qildi va Bolqondagi murakkab etnik hamda siyosiy vaziyatni boshqarishda qatnashdi. 1906-yilda u Urugvayga Favqulodda elchi va muxtor vazir etib yuborildi va u yerda o'zining faol diplomatik ish faoliyatini yakunladi. Urugvaydagi elchilik faoliyati uning yuqori martabali diplomat sifatidagi maqomini tarixga muhrladi[1].

1912-yilda nafaqaga chiqqanidan so'ng, u o'zining vataniga – Irlandiyaga qaytdi. U 1913-yilda KCMG (Sent-Maykl va Sent-Jorj ritsari) unvoniga sazovor bo'ldi. Ser Robert Jon Kennedi 1936-yil 11-noyabrda vafot etdi.

Uning diplomatik yozishmalari va kundaliklari haligacha Rossiya va Buyuk Birtaniya imperiyalari davri tarixini o'rganuvchilar uchun asosiy manba bo'lib qolmoqda[5].

Endi esa Ser Robert Jon Kennedining “Xuroson va Markaziy Osiyoga sayohat”i haqida so'z yuritsak. 1890-yilning bahorida Kennedi Tehrondan yo'lga chiqib, Xuroson (Eronning shimoliy-sharqi) orqali Turkiston hududiga o'tadi. Sayohatning asosiy maqsadi – Rossiya imperiyasi tomonidan yangi qurilgan Kaspiyorti temir yo'li va mintaqadagi rus ta'sirini o'rganish, shuningdek, strategik shaharlardagi ijtimoiy-siyosiy holatni kuzatish bo'lgan, ya'ni uning sayohati siyosiy-strategik xarakterga ega edi. Uning sayohat yo'nalishi Tehrondan boshlanib, Mashhad, Ashxobod, Marv, Buxoro, Samarqand shahrigacha davom etgan.

Uning sayohatlari davomida qayd etib borilgan kundalik va hisobotlar natijasida 1890-yilda chop etilgan “Xuroson va Markaziy Osiyoga sayohat” asari dunyoga keladi. Asar uch bobdan iborat:

I bob. Tehrondan Mashhadgacha

II bob. Kaspiyorti va Turkiston

III bob. Kaspiy dengizi va Mozandaron

Bu asar dastlab Britaniya Tashqi ishlar vazirligi uchun maxfiy hisobot sifatida tayyorlangan, keyinchalik esa uning diplomatik yozishmalari va xotiralari asosida nashr etilgan va ushbu nashr faqat shaxsiy mutolaa uchun mo'ljallangan. Asar so'nggida Ser Robert Jon Kennedining 1890-yildagi diplomatik missiyasi hisoboti asosida Qirollik Geografiya Jamiyati (Royal Geographical Society) tomonidan maxsus tayyorlangan xarita ham ilova qilingan. Xaritada muallifning Markaziy Osiyo bo'ylab bosib o'tgan sayohat yo'nalishi, Rossiya imperiyasining mintaqadagi harbiy-strategik obyektlari hamda yangi qurilgan Kaspiyorti temir yo'li tarmog'i batafsil aks ettirilgan.

Kennedining ushbu asari “Katta o‘yin” siyosati maqsadlari doirasida yozilgan. U ruslar tomonidan bosib olingan hududlardagi o‘zgarishlarni Britaniya diplomati ko‘zi bilan xolis va sovuqqonlik bilan tasvirlashga harakat qilgan. Kennedi o‘z asarida Markaziy Osiyodagi rus harbiy qudrati va mahalliy aholining ushbu yangi tartiblarga munosabatini ham sinchkovlik bilan tahlil qilgan.

Asarning asosiy mazmuni:

Mashhad tavsifi: Kennedi Mashhaddagi diniy muhit, ziyoratgohlar va shahar iqtisodiyoti haqida batafsil to‘xtalib, musulmon sunniylar uchun Makka qanday ahamiyatga ega bo‘lsa, musulmon shialar uchun Mashhad ham shunday qadr-qimmatga ega ekanini qayd etadi[2:2].

Buxoro amirligi: Muallif amirlikning ichki boshqaruvi, savdo-sotiq aloqalari va rus protektorati ostidagi hayotga o‘ziga xos diplomatik nigoh bilan qaraydi. U Buxoro bozorlari va aholining turmush tarzini tasvirlaydi[2:78].

Samarqand va Registon: Kennedi Samarqandning tarixiy obidalaridan hayratga tushadi, lekin shu bilan birga, Rossiya mustamlakachilik ma'muriyatining shaharni qanday o‘zgartirayotganini tahlil qiladi[2:68].

Kaspiyorti temir yo‘li: Asarning katta qismi ushbu temir yo‘lining strategik ahamiyatiga bag‘ishlangan. Muallif temir yo‘lining to‘liq harbiy maqsadlarda xizmat qilishini alohida ta’kidlaydi[2:4].

Asarning o‘ziga xos tomoni shundaki, bu asar siyosiy-strategik ma'lumotlardan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotga doir ma'lumotlarni ham o‘zida aks ettirgan.

Xulosa. Robert Jon Kennedining “Xuroson va Markaziy Osiyoga sayohat” asarini tahlil qilish asosida xorijiy ekspeditsiyalar merosining Turkiston tarixini o‘rganishdagi ahamiyati bo‘yicha quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, R. Kennedi o‘zining diplomatik va tahliliy salohiyatidan kelib chiqib, Rossiya imperiyasining Turkistondagi logistik va harbiy ustunligini ta’minlagan asosiy omil – Kaspiyorti temir yo‘lining asl mohiyatini fosh etadi. U mazkur infratuzilmani iqtisodiy loyiha emas, balki sof harbiy-strategik qurol sifatida baholab, u orqali rus qo‘shinlarining Hindiston chegaralariga qanchalik tez yetib borishi mumkinligini aniq raqamlar bilan asoslaydi. Bu esa Rossiya imperiyasining o‘lkadagi modernizatsiya siyosati harbiy imperializm manfaatlari uchun xizmat qilganini ko‘rsatuvchi muhim dalildir.

Ikkinchidan, muallif Buxoro amirligi va Samarqand shahridagi ijtimoiy-siyosiy manzara orqali mustamlakachilikning ikki xil modelini ochib beradi. Buxoroda rus protektorati ostidagi an’anaviy sharqona boshqaruv inqirozi va bozorlardagi iqtisodiy qaramlik ko‘rsatilgan bo‘lsa, Samarqand misolida ma’muriyatning shaharni ikki dunyoga – “Yangi (rus) shahar” va “Eski (mahalliy) shahar”ga ajratish siyosati, tarixiy obidalarining (Registon ansambli) ayanchli holati tahlil qilinadi.

Uchinchidan, asarning manba sifatida qimmatini uning senzurasidan xoli, xususiy xarakterga ega ekanligidir. Diplomat o‘z hisobotida mahalliy aholining rus ma’murlariga nisbatan yashirin norozilik kayfiyatini va mintaqadagi etnik-ijtimoiy ziddiyatlarni ochiq yozadi. Shu bilan birga, asarga ilova qilingan Qirollik geografiya jamiyatining maxsus xaritasi mintaqadagi harbiy obyektlar va chegara chiziqlarining o‘sha davrdagi aniq holatini tiklashga yordam beradi.

Umuman olganda, Robert Kennedi asari misolida xorijiy diplomatik va strategik merosni o‘rganish Turkiston tarixining (1867–1917) bir tomonlama va mafkuraviy parda ortida qolib ketgan sahifalarini xolis qayta baholashda, o‘lka xalqlarining ijtimoiy-madaniy hayoti tarixiy haqiqatga mos ravishda tiklanishida beqiyos manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dictionary of National Biography. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – Vol. 31. – P. 245–247.
2. Kennedy, R. A Journey in Khorassan and Central Asia: March and April, 1890. – London: Hatchards, Piccadilly, 1890. – For private circulation only. – p. 2.
3. National Portrait Gallery. Sir Robert John Kennedy (1851-1936), Diplomat. – URL: <https://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp98416/sir-robert-john-kennedy>. (Murojaat sanasi: 06.04.2026).
4. Sir Robert John Kennedy – The Peerage. – URL: <http://www.thepeerage.com/p21948.htm>. (Murojaat sanasi: 06.04.2026).
5. The London Gazette. – 1913. – 1 January. – P. 3. – (Issue 28677).

6. The National Archives. Records of the Foreign Office: Kennedy, Sir Robert John. – URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/c/F61510>. (Murojaat sanasi: 06.04.2026)

UDC 94(575.1):37:070(091)“1920/1929”

**FORMATION OF THE PERIODICAL PRESS AND REPRESENTATION OF
EDUCATIONAL REFORM IN SOVIET UZBEKISTAN DURING THE 1920S**

A.B.Muxtorov, PhD, Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Samarkand
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1425-6074>

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda o'n yillik davrga oid ta'lim jurnallari, nashriyot hujjatlari hamda davriy matbuot materiallari tarixiy tahlil, manbashunoslik tanqidi, kontent tahlil va diskurs tahlili metodlari asosida o'rganildi. Tadqiqotda Maorif, Maorif va O'qitg'uchi jurnallari, nashriyot hisobotlari hamda o'zbek matbuoti taraqqiyotiga oid bibliografik materiallarga alohida e'tibor qaratildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, davriy nashrlar nafaqat axborot manbai, balki ta'limiy safarbarlik va mafkuraviy legimitatsiya vositasi sifatida ham faoliyat yuritgan. Ta'lim diskursida savodsizlikni tugatish, pedagog kadrlar tayyorlash va maktablar tarmog'ini kengaytirish masalalari jamiyatni ijtimoiy o'zgartirishning kengroq loyihalari bilan tobora chambarchas bog'langan. Maqolada sovet davri o'zbek matbuoti ta'lim islohotlarini shunchaki yoritibgina qolmay, balki ularni shakllantirish jarayonida faol ishtirok etgani asoslanadi. Shu sababli u tarixiy manba bilan bir qatorda ta'limiy o'zgarishlarning muhim omili sifatida ham baholanishi lozim.

Kalit so'zlar: Sovet O'zbekistoni; davriy matbuot; ta'lim islohoti; savodsizlikni tugatish kampaniyasi; sovet modernizatsiyasi; tarixiy manbalar; matbuot diskursi; ta'lim tarixi.

Аннотация. В исследовании применяются методы исторического анализа, источниковедческой критики, контент-анализа и дискурс-анализа к образовательным журналам, издательской документации и материалам периодической печати рассматриваемого десятилетия. Особое внимание уделено журналам *Maorif*, *Maorif va O'qitg'uchi*, издательским отчетам и библиографическим материалам, отражающим развитие узбекской периодической печати. Полученные результаты показывают, что периодические издания выступали не только источниками информации, но и инструментами образовательной мобилизации и идеологической легитимации. Образовательный дискурс все более связывал вопросы ликвидации неграмотности, подготовки педагогических кадров и расширения школьной сети с более широкими проектами социальной трансформации. В статье обосновывается, что советская узбекская пресса принимала активное участие в конструировании образовательных реформ, а не ограничивалась их фиксацией, вследствие чего она должна рассматриваться одновременно как исторический источник и как фактор образовательных изменений.

Ключевые слова: Советский Узбекистан; периодическая печать; образовательная реформа; кампания по ликвидации неграмотности; советская модернизация; исторические источники; дискурс прессы; история образования.

Abstract. The study applies historical analysis, source criticism, content analysis, and discourse analysis to educational journals, publishing records, and periodical materials of the decade. Particular attention is given to *Maorif*, *Maorif va O'qitg'uchi*, publishing reports, and bibliographic evidence on Uzbek press development. The findings demonstrate that periodical publications functioned not only as sources of information but also as instruments of educational mobilization and ideological legitimation. Educational discourse increasingly linked literacy, teacher preparation, and school expansion with broader projects of social transformation. The article

argues that Soviet Uzbek press actively participated in constructing educational reform rather than merely documenting it and therefore should be treated both as a historical source and as an agent of educational change.

Key words: Soviet Uzbekistan; periodical press; educational reform; literacy campaign; Soviet modernization; historical sources; press discourse; history of education.

Introduction. The 1920s became a formative decade in the transformation of education and public communication in Soviet Uzbekistan. Following the establishment of Soviet authority and the formation of the Uzbek SSR in 1924, educational reform emerged as a central element of broader social and cultural restructuring. State policy focused on expanding secular education, increasing literacy, reorganizing school administration, and preparing new teaching personnel. These reforms developed simultaneously with the rapid growth of periodical press. During the decade, newspapers and journals became important instruments for communicating educational policy and mobilizing public participation. Publications such as *Qizil O'zbekiston*, *Turkiston*, *Maorif*, and *Maorif va O'qitg'uchi* regularly addressed questions of schooling, literacy campaigns, teacher training, and educational modernization. Educational journals increasingly presented education as a social and cultural project rather than merely an administrative reform.

At the same time, Soviet educational discourse emerged in a region with established traditions of reform-oriented publishing. Earlier Jadid intellectuals, particularly Mahmudxo'ja Behbudiy and his publishing activity through *Oyina*, had already promoted education and public enlightenment through periodical media. Soviet press institutions expanded these communicative practices while integrating them into centralized state structures.

This article examines the formation of periodical press in Soviet Uzbekistan and analyzes how educational reform was represented through newspapers and journals during the 1920s. It addresses three questions: (1) how Soviet Uzbek press developed institutionally; (2) how educational reforms were represented in periodical publications; and (3) to what extent press functioned as an instrument of educational transformation and ideological construction.

Literature review. Research on Soviet educational reform and periodical press in Central Asia has developed through several historiographical traditions that differ in focus and methodology.

Early Soviet scholarship generally interpreted educational change as evidence of modernization and cultural progress. Studies concentrated on literacy growth, school expansion, and institutional development while giving limited attention to the role of newspapers and journals in shaping public perceptions of reform. A major contribution to the study of Uzbek press history was made by Ziyoy Said in *Uzbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar. 1870–1927*, which remains one of the earliest systematic compilations of Uzbek periodical publications. The work documents publication chronology, editorial orientation, circulation, and readership and demonstrates that themes of education, literacy, and public enlightenment occupied an important place in periodical discourse [1].

Later studies of Turkestan press expanded this perspective by interpreting newspapers and journals as institutions involved in broader social and cultural transformation rather than only informational media. Research on educational reform and publishing traditions associated with Mahmudxo'ja Behbudiy further emphasized that debates on education and modernization had already developed within Jadid periodicals before Soviet educational institutions became consolidated [3].

Modern scholarship increasingly approaches educational transformation as a multidimensional process involving institutions, ideology, language, and communication. Within this framework, periodical publications are treated as both historical sources and mechanisms of social influence. At the same time, historians emphasize methodological caution because editorial policy, political supervision, intended readership, and publication objectives affected how educational issues were represented. Building on these approaches, this article examines educational reform and press development as interconnected processes and argues that Soviet Uzbek periodical press actively participated in constructing educational discourse during the 1920s rather than merely recording institutional change.

Materials and methods. This study applies an interdisciplinary historical methodology to examine the relationship between the institutional formation of periodical press and the representation of educational reform in Soviet Uzbekistan during the 1920s.

The chronological boundaries of the research encompass the years 1920–1929, corresponding to the initial phase of Soviet educational transformation and the consolidation of Uzbek-language periodical institutions. The geographical scope focuses on Soviet Uzbekistan while incorporating broader references to Turkestan and Central Asia where press development and educational modernization followed interconnected trajectories.

The source base combines primary and secondary materials. Primary sources include historical press records, bibliographic compilations, publishing reports, educational journals, and materials documenting media institutions of the 1920s. Particular importance is assigned to Ziyoy Said's *Uzbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar. 1870–1927*, which provides descriptions of publication history, circulation practices, editorial profiles, and institutional development. Additional primary materials include the *Third Central Asian Congress of Worker Correspondents and Readers of Pravda Vostoka* (1927), the *Report of the Board of the Uzbek State Publishing House (1925–1927)*, *Instruction for Correspondents* (1923), *Mukhbirlar Yoldoshi* (1927), and educational publications such as *Maorif* and *Maorif va O'qitg'uchi*.

Content analysis is used to identify recurring educational themes including literacy, school organization, teacher preparation, educational administration, and modernization. Comparative analysis enables examination of continuities and differences between earlier reform-oriented press traditions and Soviet communication structures. Discourse analysis is employed to investigate how educational language constructed legitimacy and framed educational transformation.

Results and discussion. *Formation of the Periodical Press in Soviet Uzbekistan.* The formation of Soviet Uzbek periodical press during the 1920s accompanied broader processes of political and educational restructuring. Although Uzbek-language publishing had developed earlier through Jadid initiatives and regional newspapers, Soviet institutions transformed press into a centralized instrument of communication and public mobilization. Historical records indicate that publications increasingly operated through coordinated publishing structures and regular circulation practices. Newspapers such as *Ishtirokiyun*, *Qizil O'zbekiston*, and *Turkiston* expanded their readership and combined informational, educational, and political functions. Publishing reports of the Uzbek State Publishing House demonstrate growing state involvement in organizing printed communication and expanding educational publications during the mid-1920s [2]. Thus, periodical press developed not only as an informational system but also as part of broader efforts to construct a literate and socially engaged readership.

Representation of Educational Reform in the Press. Educational reform became one of the dominant themes in Soviet Uzbek periodicals during the 1920s. Newspapers and journals represented education as an essential condition for modernization and social advancement rather than as a narrow administrative reform. Educational publications such as *Maorif* and *Maorif va O'qitg'uchi* regularly discussed school development, literacy campaigns, teacher preparation, and educational administration [4]. Educational language increasingly linked schooling with cultural progress and collective responsibility.

Four recurring themes appeared across periodical materials:

- (1) elimination of illiteracy;
- (2) expansion of school networks;
- (3) professional preparation of teachers;
- (4) educational modernization.

These representations suggest that educational discourse in periodicals served informational and legitimizing functions simultaneously.

Press as an Instrument of Educational Transformation. Evidence from periodical publications indicates that Soviet Uzbek press actively participated in implementing educational reform. First, newspapers translated official policy into language accessible to wider audiences. Second, periodicals performed a mobilizational role by encouraging participation in literacy campaigns and educational

initiatives. Third, press discourse legitimized reform by presenting educational change as a necessary stage of social progress. Educational journals and newspapers therefore operated not only as observers but also as mechanisms through which educational transformation became socially meaningful.

Limits and Biases of the Press as Historical Evidence. Despite their importance, periodical publications require critical interpretation. Editorial selection and institutional supervision influenced which educational issues appeared in print and how they were presented. Publications often emphasized successful reform while underrepresenting implementation difficulties and local responses. Circulation figures and publication frequency also do not necessarily indicate actual readership or social influence.

Therefore, newspapers should be interpreted as layered historical sources that reveal both contemporary educational realities and attempts to shape public understanding of those realities.

Conclusion. The findings demonstrate that newspapers and journals functioned not only as channels of information but also as institutions that participated directly in constructing educational discourse.

Educational reform gained social visibility through print communication that linked schooling, literacy, teacher preparation, and modernization with broader narratives of progress and collective development. The article further demonstrates that Soviet Uzbek press emerged through interaction between earlier traditions of educational publishing and expanding Soviet institutional structures. At the same time, newspapers remain complex historical sources whose interpretation requires methodological caution and source criticism.

Future research may extend this analysis through quantitative study of educational themes across multiple periodicals and through closer comparison between educational and non-educational publications.

REFERENCES:

1. Ernazarov, T. (1959). *Turkistonda vaqtli matbuot (1870–1924 yillar)*. Tashkent.
2. Report of the Board of the Uzbek State Publishing House for the Period 1925–1927. (1927). Samarkand–Tashkent.
3. Said, Z. (1927). *Uzbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar. 1870–1927*. Tashkent–Samarkand: Uzbek State Publishing House.
4. Said, N. (1927). *Mukhbirlar Yoldoshi*. Tashkent–Samarkand.
5. Third Central Asian Congress of Worker Correspondents and Readers of *Pravda Vostoka*: Stenographic Report. (1927). Tashkent.
6. Vozhgalsky, A. (1925). *How Should the Peasantry Read Newspapers?* Tashkent.
7. Muxtorov A.B. The Campaign for the Elimination of Illiteracy in Early Soviet Uzbekistan and Its Representation in the Periodical Press // *Western European Journal of Linguistics and Education*. – 2026. – Vol. 4, Issue 2. – P. 78–85.

UO'K 94(575.1):929

NAJMIDDIN ZOHIDIYNING ILMIY FAOLIYATI: BIOGRAFIK VA ADABIY MANBALAR TAHLILI

K.Najimatdinov, tayanch doktorant, Qoraqalpog' davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada XIII asr Xorazm ilmiy muhitining yirik vakili Najmiddin Zohidiyning faoliyati biografik va adabiy manbalar asosida tadqiq etiladi. Kafaviy, Laknaviy hamda Muizziy va Burhoniyning qasida, maktub va marsiyalari qiyosiy tahlil qilinib, Zohidiyning ilmiy safarlari, muloqoti, ustozlik faoliyati va ilmiy xotiradagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Najmiddin Zohidiy, ilmiy safarlar, Xorazm, Bag'dod, Laranda, biografik manbalar, adabiy manbalar, qasida, marsiya, ilmiy xotira.

Аннотация. В статье исследуется деятельность Наджм ад-Дина Захидия, выдающегося представителя хорезмской научной среды XIII века, на основе биографических и литературных источников. Сопоставительный анализ сведений ал-Кафави и Лакнави, а также касид, письма и марсий Муиззи и Бурхани позволяет осветить научные путешествия, связи, педагогическую деятельность и место Захидия в научной памяти.

Ключевые слова: Наджм ад-Дин Захидий, научные путешествия, Хорезм, Багдад, Ларанда, биографические источники, литературные источники, касида, марсия, научная память.

Abstract. This article examines the scholarly activity of Najm al-Din al-Zahidi, a prominent representative of the thirteenth-century Khwarazmian intellectual milieu, based on biographical and literary sources. A comparative analysis of accounts by al-Kafawi and al-Laknawi, together with qasidas, correspondence, and elegies by Muizzi and al-Burhani, highlights al-Zahidi's scholarly journeys, intellectual connections, teaching activity, and place in scholarly memory.

Keywords: Najm al-Din al-Zahidi, scholarly journeys, Khwarazm, Baghdad, Laranda, biographical sources, literary sources, qasidah, elegy, scholarly memory.

Kirish. O'rta asrlar musulmon Sharqida olimlarning turli ilm markazlari bilan aloqalari bilim almashinuvi, ustoz-shogird an'analari va ilmiy muloqotning rivojida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu nuqtayi nazardan, XIII asr Xorazm ilmiy muhitining yirik vakili Najmiddin Zohidiyning faoliyatini o'rganish uning ilmiy mavqei, safarlari va turli ilm markazlari bilan aloqalarini aniqlash imkonini beradi.

Zohidiyning hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar biografik asarlar bilan bir qatorda, shogirdlari tomonidan yaratilgan qasida, maktub va marsiyalarda ham saqlangan. Mazkur manbalarni qiyosiy o'rganish olimning safarlari, ustozlik faoliyati, shogirdlari bilan aloqalari hamda ilmiy xotiradagi o'rini yaxlit holda yoritish imkonini beradi. Maqolaning maqsadi Najmiddin Zohidiy faoliyatiga oid biografik va adabiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish hamda uning ilmiy safarlari, muloqoti, ustozlik mavqei va ta'sir doirasini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Najmiddin Zohidiyning hayoti va faoliyatini o'rganishda asosiy manbalar biografik asarlar, tabaqot va tarojimga oid manbalar, adabiy materiallar hamda zamonaviy tadqiqotlardan iborat. Ular mazmuni, yaratilish davri va mualliflik pozitsiyasiga ko'ra farqlanadi. Shu sababli Zohidiy haqidagi ma'lumotlarni o'zaro to'ldiruvchi manbalar tizimi sifatida qiyosiy o'rganish muhimdir.

Tadqiqotning asosiy manbalaridan biri Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviyning "Katoib al-a'lom al-axyor" asari bo'lib, unda Zohidiyning hayoti, ilmiy faoliyati, Bag'dod va Rumga safarlari hamda Larandadagi faoliyatiga oid nisbatan keng ma'lumotlar saqlangan [2]. Shuningdek, Abdulhay Laknaviyning "al-Favoid al-bahiyya fi tarajim al-hanafiyya" va Xayriddin Zirikliyning "al-A'lom" asarlaridagi ma'lumotlardan foydalanildi [1, 6]. Adabiy manbalar guruhini esa Zohidiyning shogirdi Abul Qosim Muizziyning qasida, maktub va marsiyalari hamda Roziyuddin al-Burhoniylarning marsiyasi tashkil etadi.

Adabiy manbalarni tahlil qilishda ularning janriy xususiyatlari, xususan, madhiya va marsiyalardagi badiiy mubolag'alar hisobga olindi. Shu bois ulardagi poetik ifodalar bevosita tarixiy fakt sifatida emas, balki Zohidiyning ilmiy mavqei, ustoz-shogird munosabatlari va ilmiy xotirasini yorituvchi qo'shimcha dalil sifatida baholandi.

Tadqiqotda manbashunoslik, qiyosiy-tarixiy va tarixiy-adabiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Manbashunoslik orqali manbalarining mazmuni, kelib chiqishi va tarixiy qiymati baholandi, qiyosiy-tarixiy metod yordamida turli manbalardagi ma'lumotlarning mushtarak va farqli jihatlari aniqlandi. Tarixiy-adabiy tahlil esa qasida, maktub va marsiyalardagi badiiy ifodalarni Zohidiyning ilmiy mavqei va ilmiy xotirasi bilan bog'liq holda talqin qilish imkonini berdi.

Natijalar. Najmiddin Zohidiyning ilmiy faoliyati haqidagi mavjud manbalar uning Xorazmda shakllangan yuksak ilmiy mavqeidan so'ng boshqa ilmiy markazlarga safar qilganini ko'rsatadi. Bu boradagi eng batafsil ma'lumot Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviyning "Katoib al-a'lom al-axyor" asarida uchraydi. Kafaviy Zohidiyning ilm-fazilat va kamolotda yuksak darajaga erishganidan keyin Xorazmdan safarga chiqqani, dastlab Bag'dodga borganini va u yerda imomlar hamda fozil olimlar bilan ilmiy munozaralar olib borganini, shundan so'ng Rum (Onado'li) diyoriga yo'l olganini qayd etadi [2; 316-b.]. Bu ma'lumot keyingi tabaqot va biografik adabiyotlarda ham aks etgan. Abdulhay Laknaviy Zohidiyning Bag'dodga safar qilgani va u yerda imomlar hamda fozil olimlar bilan ilmiy munozaralarda qatnashganini tasdiqlaydi [1; 349-b.]. Zirikliy ham uning Bag'dod va Rumga safar

qilganini qayd etadi [6; 193-b.]. Zamonaviy tadqiqotlarda ham mazkur yo'nalish haqida ma'lumotlar berilgan [3, 4, 5,].

Muizziyning birinchi qasidasi. Zohidiyning Bag'dodga safari uning shogirdi Abul Qosim Muizziy qasidasida ham aks etgan. Kafaviyning “Katoibul a'lom” asarida Muizziy ustoz Zohidiyning Bag'dodga safar qilgani haqidagi xabarni eshitgach, unga atab qasida yozganini qayd etiladi [2; 318-b.]. Qasidada:

أَشْتَأُقُّ مِنْ بَغْدَادَ شَاطِئِ دَجَلَةٍ وَأَهْجُرُ فِي خَوَارِزَمَ بَحْرَ عُمان

Tarjimasi: “Nahotki men Bag'doddagi Dajla sohilini sog'inib, Xorazmdagi Ummon dengizini tark etsam?!” Mazkur bayt Zohidiyning Bag'dod safarini mustaqil biografik dalil sifatida emas, Kafaviy ma'lumotining adabiy aks-sadosi sifatida ahamiyatlidir. Qasidaning keyingi baytida Zohidiy quyidagicha tavsiflanadi:

إِمَامٌ يَرْيَكُ الْفَضْلَ أَضْعَافَ صَيِّتِهِ وَكَمْ صَيِّتٌ قَوْمٍ ضَائِعٌ بَعِيَانِ

“U shunday imomdirki, uning fazilati shuhratidan bir necha barobar yuksakdir. Holbuki, ayrim kishilarning shuhrati baland bo'lsa-da, haqiqatda bunga munosib emas”. Muizziyning bu tavsifi Zohidiyning Bag'dodga safaridan avval ham yuksak ilmiy mavqega ega bo'lganini ko'rsatadi. Shu jihatdan Bag'dod safari uning ilmiy shakllanishining boshlanishi emas, balki shakllangan ilmiy salohiyatining yangi muhitda namoyon bo'lish bosqichi sifatida baholanishi mumkin. Bu holat Kafaviyning Zohidiy Xorazmdan “ilm-fazilat va kamolotning yuksak martabasiga erishgach” safarga chiqqani haqidagi ma'lumoti bilan hamohangdir.

Zohidiyning safaridagi keyingi bosqich Rumga kelishi bilan bog'liq. Kafaviy uning Bag'doddan so'ng Rumga borib, Laranda (hozirgi Karaman) shahrida istiqomat qilgani va fiqh ilmidan dars berganini qayd etadi [2; 316-b.]. Demak, Bag'dodda ilmiy munozara ustuvor bo'lgan bo'lsa, Larandada Zohidiyning ustozlik faoliyati oldingi o'ringa chiqadi.

Zohidiyning Larandadagi ilmiy ta'sirini konkretlashtiruvchi dalil sifatida Kafaviy Shayx Edebal Zohidiydan fiqh ilmini tahsil qilganini qayd etadi [2; 316-b.].

Muizziyning ikkinchi qasidasi. Zohidiyning Larandadagi faoliyati Muizziy qasidasida ham aks etadi. Kafaviy Muizziyning Zohidiy Rumga borib, u yerda istiqomat qilganidan keyin yozgan qasidasini keltiradi [2; 317-b.]. Qasida quyidagi bayt bilan boshlangan:

حَزَمْنَا إِلَى لَارَنْدَةَ الْعَيْسِ لِلْسُرَى يَبْهَمَاءُ مَا فِيهَا خُزَامَى وَلَا رَنْدَ

Tarjimasi: “Tungi safarga chiqish uchun tuyalarimizni Laranda tomon hozirladik. Yo'limiz shunday bepoyon sahrodan o'tardiki, unda na xuzoma (lavanda) gullari, na rand (dafna) daraxtlari bor edi”. Baytda Laranda aniq geografik nom sifatida qayd etilishi Kafaviyning biografik ma'lumotlarini adabiy manba bilan uyg'unlashtiradi.

Muizziy Zohidiyning “إِمَامُ الْهُدَى رُكْنُ الشَّرِيعَةِ مَاجِدٌ” – “Hidoyat imomi, shariat tayanchi va ulug' zot” sifatida tasvirlaydi. Mazkur ifodani rasmiy unvon emas, balki shogirdning ustoziga bergan ilmiy bahosi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, qasidada Zohidiyning “Qunyatul munya” asariga ham ishora qilinib:

بُقْنِيَاهُ بَانَ الشَّرْعُ وَاتَّضَحَ الرُّشْدُ [2; 317-b.].

“Uning «Qunyatul munya» asari tufayli shariat hukmlari ravshanlashdi va to'g'ri yo'l oydinlashdi”, deyiladi. Demak, Muizziy tasvirida Zohidiy safar qilgan olim, dars bergan ustoz va asar yaratgan faqih sifatida yaxlit ilmiy obrazda namoyon bo'ladi.

Muizziyning javob maktubi. Zohidiy va Muizziy o'rtasidagi aloqaning yana bir ko'rinishi 654-yilda (milodiy 1256) yuzaga kelgan maktub epizodidir. Kafaviy Muizziy o'sha vaqtda Buxoroda istiqomat qilayotganini va Zohidiydan maktub olgach, unga she'riy uslubda javob yozganini qayd etadi [2; 414-b.]. Javobning boshlanishida bunday deyiladi:

أَتَانِي كِتَابٌ مِنْكَ يَا قُدْوَةَ الْهُدَى فَقُلْتُ سَلِيمَانٌ تَفَقَّدَ هَدَاهَا

Tarjimasi: “Ey hidoyat peshvosi! Menga sizdan maktub yetib kелgach, ichimda: “Go'yo Sulaymon Hudhudini yo'qlabdi”, dedim”. Mazkur epizodni alohida markaziy dalil sifatida emas, balki ilmiy aloqaning masofadan turib davom etgan shakli sifatida qo'llanishi maqsadga muvofiq. Chunki Muizziyning Buxoroda, Zohidiyning esa boshqa ilmiy muhit bilan bog'langan sharoitda

bo'lishiga qaramay, ular o'rtasida yozishma mavjud bo'lgan. Bu holat Zohidiyning ilmiy ta'siri faqat bevosita dars berish bilan cheklanmaganini ko'rsatadigan qo'shimcha dalildir.

Muizziyning marsiyasi. Zohidiyning vafotidan keyin Muizziy unga marsiya yozgan. Kafaviy bu marsiyani Muizziyning tarjimai holi doirasida keltiradi. Marsiya motam va ayriqliq motivlari bilan boshlanadi:

أَفِيضُوا سَيُولَ الدَّمْعِ فَالْسَهْمُ جَارِحٌ وَحَلُّوا عَقُودَ الصَّبْرِ فَالْخَطْبُ فَادِحٌ

“Ko'z yoshlaringizni sel kabi oqizing, chunki musibatning o'qi qalblarni jarohatladi. Sabr tugunlarini yeching, chunki bu boshga tushgan kulfat nihoyatda og'ir va dahshatlidir” [2; 412-b.]. Marsiyaning davomida:

تُوفِي مَخْتَارُ بْنُ مَحْمُودٍ الَّذِي بِهِ كَانَ لِلْإِسْلَامِ عِزٌّ وَمَنَاطِحُ

“Muxtor ibn Mahmud vafot etdi. U shunday zot ediki, uning tufayli Islomning izzati va sharafi yuksak cho'qqilar qadar baland edi” [2; 413-b.]. Bu baytda shoir ustozini ismi-sharifi bilan tilga olgan. Marsiyaning ilmiy-tarixiy qiymati Zohidiyning vafoti faktidan ko'ra, uning vafotidan keyingi ilmiy xotirasini aks ettirishidir. Muizziy uchun ustozining o'limi faqat shaxsiy yo'qotish emas, balki ilmiy va diniy muhitning yo'qotilishi sifatida tasvirlanadi.

Burhoniyning marsiyasi. Zohidiyning ilmiy xotirasini faqat Muizziy ijodi orqali baholash bir tomonlama bo'lib qolishi mumkin. Shu jihatdan Roziyuddin al-Burhoniyning Zohidiy vafotiga bag'ishlangan marsiyasi alohida ahamiyatga ega. Kafaviy Burhoniyning devonida Zohidiyga bag'ishlangan marsiyani ko'rganini qayd etadi [2; 318-319-b.]. Quyida marsiyadan parchalar keltiramiz:

لَا عَذْرَ لَا عَذْرَ لَوْ لَمْ يَغْدُ مِنْ أَسْفٍ نَجْمُ السَّمَاءِ لَنَجْمُ الْأَرْضِ مُنْكَدِرًا

“Hech qanday uzr yo'q, hech qanday uzr yo'q! Agar osmon yulduzi yer yuzining yulduzi (Najmiddin Zohidiy) uchun qayg'udan xira tortmasa, bunga hech qanday bahona bo'lolmaydi”. Burhoniyning bu baytlarda ustozining ismini ochiq aytilmasdan, “Yer yuzining yulduzi” deya uning laqabiga ishora qilingan. Chunki, “Najmiddin” – Zohidiyning laqabi bo'lib, “dinning yulduzi” ma'nosidadir. Burhoniy masiyaga quyidagicha yakun yasaydi:

كَمْ قَدْ أَثَرَتْ عَيُونًا مِنْ شَوَارِدِهِ فَالْآنَ لَسْتُ أَرَى عَيْنًا وَلَا أَثَرًا

“Undan qanchadan-qancha nodir ilmiy durdonalarni qo'lga kiritgan edim. Endi esa na uning o'zini ko'raman, na undan qolgan biror izni topa olaman”. Bu bayt Zohidiyning ilmiy ta'sirini tushunishda Muizziy marsiyasiga nisbatan boshqa bir nuqtani ochadi. Muizziy ko'proq ustozining umumiy ilmiy-diniy ulug'ligini, Xorazm va ilmiy muhit uchun yo'qotish ekanini ifodalasa, Burhoniy ustozidan bevosita o'zlashtirilgan ilmiy merosga urg'u beradi. Shu sababli ikki marsiyani parallel o'rganish muhim natija beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Najmiddin Zohidiyning ilmiy faoliyati Xorazmdagi shakllangan ilmiy mavqeidan Bag'doddagi ilmiy munozaralar, undan keyin Larandadagi ta'lim faoliyatigacha davom etgan izchil jarayon ekanini ko'rsatdi. Kafaviy ma'lumotlari uning ilmiy safarlari va faoliyat bosqichlarini aniqlashda asosiy manba bo'lib, Laknaviy va Zirikliy ma'lumotlari ularni qo'shimcha ravishda tasdiqlaydi.

Muizziy va Burhoniyning qasida, maktub va marsiyalari esa Zohidiyning ilmiy mavqei, ustozshogird munosabatlari, ta'lim faoliyati va vafotidan keyingi ilmiy xotirasini yoritadi. Biografik va adabiy manbalarni qiyosiy o'rganish Zohidiyning faoliyatini faqat tarjimai hol doirasida emas, balki uning ilmiy aloqalari, ustozlik faoliyati va ilmiy ta'sir doirasi bilan bog'liq holda rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulhay al-Laknaviy. Al-Favoid al-bahiyya fi tarajim al-hanafiyya. Bayrut: Dor al-Arqam, 1998. B. 349.
2. Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviy. Katoib a'lom al-axyor min fuqaho mazhab an-Nu'mon al-Muxtor. Istanbul: Maktabat al-Irshod, 2017. 3-jild. – 557 b.
3. Nuretdin Adin. Ebü'r-Recâ Necmüddin Muhtar ez-Zâhidî'nin Hayatı ve Eserleri // Usul: İslam Araştırmaları. İstanbul, 2023. №40, B. 171.
4. Şükrü Özen. “Ez-Zahidi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. 44-jild. B. 82.
5. Ulanbek Kalmurza uulu. Harizm Hanefi Ekolu: monografiya. – Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025. B. 73.
6. Xayriddin Zirikliy. Al-A'lom. Bayrut: Dorul-Ilm, 2002. 7-jild. B. 193.

KREML SIYOSATINING O'ZBEKISTON SSRDAGI SIYOSIY HAYOTGA TA'SIRI

S.B.Nazarov, tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sovet Ittifoqi markaziy hokimiyati — Kreml tomonidan amalga oshirilgan siyosiy strategiya va uning O'zbekiston SSRdagi siyosiy hayotga ta'siri tarixiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, Kreml, Sovet Ittifoqi, Kommunistik partiya, siyosiy hayot, markazlashuv, kadrlar siyosati, qatag'on.

Аннотация. В данной статье с историко-теоретической точки зрения анализируется политическая стратегия, осуществлявшаяся центральной властью Советского Союза — Кремлём, а также её влияние на политическую жизнь Узбекской ССР.

Ключевые слова: Узбекская ССР, Кремль, Советский Союз, Коммунистическая партия, политическая жизнь, централизация, кадровая политика, репрессии.

Abstract. This article provides a historical and theoretical analysis of the political strategy implemented by the central authorities of the Soviet Union—the Kremlin—and its impact on the political life of the Uzbek Soviet Socialist Republic (Uzbek SSR).

Key words: Uzbek SSR, Kremlin, Soviet Union, Communist Party, political life, centralization, personnel policy, political repression.

Kirish. XX asrning 70-yillari oxirida sovet tuzumining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tushkunligi yaqqol ko'rinib qoldi. Markaz bu keng qamrovli tushkunlikdan qutulish choralari izlay boshladi, natijada markaz tomonidan ma'lum bir o'zgarishlarni amalga oshirishga kirishildi [1]. XX asr 80-yillari o'rtalarida qayta qurish tushunchasi keng iste'molga kirgan bo'lib, u SSSRda totalitar tuzumni islohotlar yo'li bilan o'zgartirishga qaratilgan harakatni anglatadi [2]. Qayta qurish siyosatining maqsadi va vazifasi mavjud tizimni o'zgartirmasdan mamlakatda to'planib qolgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va mafkuraviy sohalaridagi muammolarni "qayta qurish" yo'li bilan hal etishdan iborat bo'lgan edi. Sovet jamiyatida boshlangan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishning mohiyatini belgilab bergan islohotlar o'n yillar davomida yetilib keldi [3].

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — SSSR markaziy hokimiyati siyosatining O'zbekiston SSRdagi siyosiy jarayonlarga ta'sirini tarixiy bosqichlar asosida tahlil qilish, markaz va respublika o'rtasidagi siyosiy munosabatlarning asosiy mexanizmlarini aniqlash hamda mazkur siyosatning siyosiy elita va jamiyat hayotidagi oqibatlarini ko'rsatishdan iborat.

Asosiy qism. 1982 yil 10 noyabrda KPSS Markaziy Komitetining plenumida Bosh kotiblikka saylangan Yu. Andropov tomonidan tushkunlikka yuz tutib borayotgan tuzumni isloh qilish emas, yangilashga harakat qilindi. Uning vafotidan so'ng 1984 yil 13 fevralda KPSS Markaziy Komiteti Bosh kotibi lavozimiga saylangan K. Chernenkoning qisqa davridan keyin ham yuzaga kelgan og'ir sharoit vaziyatni u yoki bu darajada tushungan, jamiyatni iqtisodiy asoslari qurilmasi va ma'naviy hayotini yangilashga tayyor kuchlarni hokimiyat tepasiga kelishi keskin hayotiy zaruriyat edi. 1985 yil 11 martda K. U. Chernenko vafotidan keyin KPSS Markaziy Komitetining navbatdan tashqari Plenumida KPSS MK Bosh kotibi lavozimiga Siyosiy Byuro a'zolaridan eng yoshi, 54 yoshli M. S. Gorbachyov saylandi.

1985 yil sentabrdan N. I. Rijkov SSSR Ministrlar Soveti raisi lavozimini egalladi. Yangi siyosiy yo'lning mafkurasini ishlab chiqish A. N. Yakovlev zimmasiga yuklandi. O'rta va quyi nomenklaturani "tozalashi" Moskva misolida ko'rish mumkin. 1986 yil boshlarida KPSS Moskva shahar partiya qo'mitasi birinchi kotibi etib saylangan B. N. Yelsin amalda bir yil ichida poytaxt partiya rahbariyatini deyarli barchasini o'zgartirdi. M. S. Gorbachyov boshchiligidagi komandaning hokimiyat tepasiga kelishi SSSR tarixining yangi bosqichi - qayta qurish davri degan nom oldi (1985-1990 yillar). Bu yillar sovet jamiyatida to'planib qolgan o'ta dolzarb ichki va tashqi muammolarni murakkab tugunini tushunish va yechishga urinishning ziddiyatli davri edi [4].

KPSS Markaziy Komiteti Bosh sekretari lavozimiga saylangan Mixail Sergeevich Gorbachyov oradan 40 kun o'tgach, o'zining g'oyaviy prinsiplari va yangi yo'lini ilk marta keng jamoatchilikka

e'lon qildi. 1985 yil 23 aprelda Moskvada bo'lgan KPSS Markaziy Komiteti aprel plenumida u qilgan ma'ruzasida bu fikrlar aytiladi. KPSS MK Aprel (1985) plenumi sovet jamiyati hayotining barcha sohalarini chuqur isloh qilish yo'lini belgiladi. Iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish, jamiyatda oshkorlik va demokratiyani qaror toptirish, KPSS MK Bosh kotibi M.S. Gorbachyov tomonidan ilgari surilgan qayta qurish siyosati vaqt e'tibori bilan 1953-1956, 1964-1965, 1982-1983 yillardagi islohotlardan keskin farq qilib, 1985 yilda sovet jamiyatini kompleks tarzda yangilash zaruriyatini e'tirof qilgan edi. Qayta qurishning asosiy tarkibiy qismlari deb ijtimoiy hayotni demokratlashtirish va tub iqtisodiy islohot o'tkazish e'lon qilindi [5].

1985 yil 23 aprel sanasi deyarli o'ttiz yil davomida mamlakatimiz va xorijdagi adabiyotlarda SSSRda qayta qurishning boshlanish sanasi deb e'tirof qilib kelinmoqda. Aslida sovet jamiyatidagi qayta qurish jarayonlari bu sanadan boshlangani qaysi darajada haqiqatga mos tushadi. Plenumda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish orqali mamlakatda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish yo'li e'lon qilindi [6]. Bu plenumda partiyaning qayta qurish siyosati emas, aslida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish yo'li e'lon qilindi. Shuningdek, siyosiy rahbariyat ko'pgina muammolarni hal etish yo'li – iqtisodiy o'sish sur'atlarida vujudga kelgan pasayishni, mamlakat mashinasozligining qoloqligini bartaraf etishdan iborat deb bilgan edi.

M.S. Gorbachyov tomonidan fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish masalalari yuzasidan 1985 yil 11 iyunda KPSS Markaziy Komitetida o'tkazilgan kengashda qilingan “Partiya iqtisodiy siyosatining tub masalasi” nomli ma'ruzasida birinchi marta qayta qurish siyosatining ayrim jihatlarini to'g'ri ko'rsatishga harakat qilgan: “Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va boshqarish sistemasini, butun xo'jalik mexanizmini chuqur qayta qurishni qattiq talab qiladi [7].

O'sha vaqtda partiya-davlat rahbari bo'lgan mamlakatdagi birinchi siyosiy shaxsning so'zlariga diqqat bilan sinchiklab qaralsa, unda kelgusida ham SSSRda Markazning rahbarlik roli saqlanib qolishi, respublikalar uning talablariga bo'ysunishi, xullas, markazlashtirish siyosati ifodalangan. Faqat bu siyosat endilikda “qayta qurish” va taraqqiyotni “jadallashtirish” kabi iboralar bilan sug'orilgan holatda aytiladi va yillar davomida takrorlandi. Shu bilan birga bu ma'ruzada yaqin o'tmish tarixiga “turg'unlik” deb noto'g'ri baho berilgan [8].

Qayta qurish siyosati tadqiqotlarda bir necha bosqichlarga bo'linadi:

Qayta qurishning birinchi bosqichi (1985-1986 yillar) – ma'muriy-tashkiliy tadbirlarni an'anaviy usullarda olib borilishi bilan izohlanadi. Mazkur bosqichda ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish asosida jamiyatda tub iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish va uning asosida inson omilini faollashtirish mo'ljallangan edi.

Qayta qurishning ikkinchi bosqichi (1987-1989 yillar) jamiyatning barcha jabhalarini kompleks tarzda isloh qilishni kun tartibiga qo'ydi. Xullas, bunday vazifa kommunistik mafkura tomonidan 1987 yil yanvarda yanada aniqlashtirildi. Moskva shahrida 1987 yil 27-28 yanvarda bo'lib o'tgan KPSS MKning Plenumida M.S.Gorbachyov “Qayta qurish va partiyaning kadrlar siyosati to'g'risida” ma'ruza qildi. unda siyosiy islohotlarning asosiy maqsadi oshkorlik va kadrlar siyosatini to'g'ri yuritish asosida sovet jamiyatini to'liq demokratlashtirishga e'tibor qaratildi [9].

Xulosa. 1920–1930-yillarda sovetlashtirish va siyosiy repressiyalar natijasida an'anaviy siyosiy va intellektual elita sezilarli darajada zaiflashtirildi. Uning o'rniga markaziy siyosiy tizimga sodiq nomenklatura shakllandi. Urushdan keyingi davrda siyosiy tizim nisbatan barqarorlashgan bo'lsa-da, respublikaning siyosiy mustaqilligi kengaymadi. Xrushchov davridagi “iliqlik” va qisman reabilitatsiya jarayonlari Stalin davridagi eng og'ir repressiyalarni yumshatgan bo'lsa-da, partiya monopoliyasi saqlanib qoldi. 1960–1980-yillarda paxta yakkahokimligining kuchayishi siyosiy boshqaruvga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Paxta rejalarining siyosiy vazifaga aylanishi respublika rahbariyatini markaz oldidagi majburiyatlarini bajarishga kuchli darajada bog'lab qo'ydi.

1980-yillardagi “paxta ishi” esa markaz-respublika munosabatlaridagi ziddiyatlarning eng keskin ko'rinishlaridan biri bo'ldi. Kampaniya natijasida O'zbekiston SSR siyosiy elitasining muhim qismi ta'qib qilindi, respublika siyosiy hayotida chuqur ishonchsizlik va norozilik kayfiyatlari kuchaydi. Ilmiy tadqiqotlarda bu jarayonning minglab partiya va davlat xizmatchilariga ta'sir ko'rsatgani qayd etiladi. Qayta qurish davrida esa oshkorlik va demokratlashtirish siyosati

respublika jamiyatida siyosiy faollikning kuchayishiga olib keldi. Ilgari yopiq bo'lgan tarixiy, siyosiy, ekologik va milliy masalalar ochiq muhokama qilina boshlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rajabov Q., Qandov B., Rajabova S. O'zbekiston tarixining muhim sanalari. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
2. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. – Б. 162.
4. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
5. КПСС қайта қуриш тўғрисида. Хужжатлар тўплами. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1990. – Б. 10-28.
6. Rajabov Q., Qandov B., Rajabova S. O'zbekiston tarixining muhim sanalari. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
7. Алимов И., Ражабов Қ. Ўзбекистон мустақиллик йўлида (1985-1991 йиллар) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. Ўзбекистон Республикаси. –Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2006. –Б. 184.
8. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир: М.Жўраев. –Тошкент: Шарқ, 2000. –Б. 624.

UO'K 94(575.1):32(091)

O'ZBEKISTON SSR SIYOSIY BOSHQARUVIDAGI O'ZGARISHLAR

S.B.Nazarov, tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasida siyosiy boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston SSR, siyosiy boshqaruv, KPSS, O'zbekiston Kompartiyasi, sovet tizimi, markazlashgan boshqaruv.*

Аннотация. *В данной статье с исторической точки зрения анализируются этапы формирования и развития системы политического управления в Узбекской Советской Социалистической Республике*

Ключевые слова: *Узбекская ССР, политическое управление, КПСС, Коммунистическая партия Узбекистана, советская система, централизованное управление.*

Abstract. *This article provides a historical analysis of the stages of formation and development of the political governance system in the Uzbek Soviet Socialist Republic.*

Key words: *Uzbek SSR, political governance, CPSU, Communist Party of Uzbekistan, Soviet system, centralized governance.*

Kirish. XX asrning yirik siyosiy hodisalaridan biri sobiq Ittifoq tarkibida milliy respublikalarning shakllanishi va ularda sovet davlat boshqaruv tizimining qaror topishi bo'ldi [1]. Qayta qurish siyosatini jamiyatning barcha sohalarida tadbiiq etishga harakat boshlandi. Yangicha ijtimoiy muhit tarkib topa boshladi. Qadriyatlar qaytadan baholandi. Hodisalar va voqealarga baho berishda oshkoralik, haqqoniylik, kamchiliklarga nisbatan murosasizlik, ishni yaxshilash istagi turmushning faol amal qilayotgan prinsiplari sifatida qaror topdi.

Asosiy qism. Xalq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini tubdan o'zgartirish, fan va texnikani taraqqiy ettirish asosida xalq xo'jaligini chuqur rekonstruksiya qilish sohasidagi ishlar boshlandi. Struktura va investitsiya siyosatiga o'zgartishlar kiritildi. Xo'jalik yuritish, boshqarish mexanizmini takomillashtirishga doir katta tadbirlar amalga oshirildi. Ish haqini oshirish yangi prinsiplari ishlab chiqildi va turmushga tadbiiq etildi. Yakka tartibdagi mehnat faoliyatidagi asosiy cheklashlar olib tashlandi.

Sovet jamiyatida olib borilgan yangicha siyosat navbatdagi besh yillikning birinchi yili (1986 yil) rejasining bajarilish yakunlari partiya amalga oshirayotgan choralar ijobiy natijalar berayotganligida ko'rindi. Hosil qilingan milliy daromad rejadagi 3,9 protsent o'rniga o'n birinchi besh yillikdagi o'rtacha yillik o'sish 3,6 protsent bo'lgan holda 4,1 protsent ko'paygan. Sanoat ishlab chikarishining o'sishi 4,9 protsentni tashkil etgan, bu esa o'n birinchi besh yillikdagi o'rtacha yillik o'sishga nisbatan uchdan bir baravar ortiq bo'lib, keyingi to'qqiz yil mobaynida eng yuqori o'sish ekanligi aytiladi.

Sotsializm mehnatkashlarga go'yoki keng siyosiy va sotsial-iqtisodiy “huquqlar” va shaxsiy “erkinliklar” berdi. Ammo inson omilini butun choralar bilan faollashtirgan, demokratiyani yanada

rivojlantirgan taqdirdagina jadallashtirishga erishish mumkinligi anglandi. Xalqning sotsialistik o'z-o'zini boshqarishini chuqurlashtirishga qaratilgan yo'lining mohiyati mana shu ekanligi tan olindi. Mamlakatda demokratiya jarayoni boshlandi. Jamiyat turmushining barcha sohalarini demokratiyalashtirishga kirishildi. Partiya tashkilotlarining turmushi tobora to'laqonli bo'lib qolayotgandek edi. Oshkoralik, tanqid va o'z-o'zini tanqid kengaytirildi. Ommaviy axborot vositalari faol ish olib borishga kirishdi. Yangi jamoat tashkilotlari tuzildi. Mehnatkashlarning jamiyat ishlaridagi, boshqarishdagi qatnashuvi tobora kengaya boshladi [2].

Ishlab chiqarishda demokratiyani rivojlantirish, bu yerda haqqoniy o'z-o'zini boshqarish asoslarini izchillik bilan joriy etish, har bir mehnatkash o'zini o'z ishlab chiqarishining chinakam xo'jayini deb his etishi g'oyat muhim ahamiyatga ega edi. Davlat korxonasi (birlashmasi) to'g'risidagi qonunda bevosita demokratiyaning barcha formalaridan samarali foydalanish vazifalari hal etilishi nazarda tutildi. Korxonalar, sexlar, bo'linmalar, uchastkalar, ferma va zvenolarning rahbarlarini, brigadirilar va masterlarni saylash tartibi joriy etilishi ishlab chiqarishda demokratiyani rivojlantirishning juda muhim masalasi sifatida qaraldi, bunda ishlab chiqarishdagi raxbarlarni saylab qo'yish yakka boshchilikka putur yetkazmaydigina emas, balki aksincha uni mustahkamlashi nazarda tutildi. KPSS XXVII s'ezdi qarorlariga muvofiq iqtisodiyot va madaniyatni, sotsialistik o'z-o'zini boshqarishni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan yangi qonunlarni tayyorlash va qabul etish sohasida katta ish qilinishi lozimligi ko'zda tutildi [3].

Quyushqondan chiqish, mas'uliyatsizlik, tartibsizlik sotsialistik demokratiyaga mutlaqo zid deb qaraldi. Haqiqiy demokratiyaning ta'sirchanligi uning sotsial ba'zasi qanchalik kengligiga, uni kengaytirish uchun zaxiralar va mavjud imkoniyatlardan qanday foydalanilayotganligiga bog'liqligi e'tirof etildi. Shu maqsadda qayta kurish vazifalarini hal etishda yosh avlodning ishtirokini faollashtirish, partiyasizlarni, xotin-qizlarni raxbarlik ishlariga ko'tarish zarurligi ta'kidlandi. Partiya kadrlar siyosatining milliy jihatlariga jiddiy e'tibor berishga majbur bo'ldi. Bu siyosatning muvaffaqiyatlari shak-shubhasizdir deb qaraldi, ammo milliy munosabatlarda mavjud bo'lgan ziddiyatlar oshkoralik jarayonida yaqqol ko'rinib qoldi. Faqat izchil, sabotli baynalmilal siyosatni har qanday millatchilik va shovinistik illatlarga muvaffakiyatli ravishda qarshi qo'yish vositasi deb qaraldi [4].

Islohotni yangi boskichida "kadrlar inqilobi" yangi sur'atga ko'tarildi. KPSS MKning 1987 yil yanvar plenumida kadrlar siyosatidagi tub o'zgarishlar muammosi muxokama qilindi. Bu yerda ilk bor Sovetlarga muqobil asosda saylov o'tkazish mumkinligi bayon qilindi. Qayta qurish tashabbuskorlari uni ijtimoiy bazasini kengaytirishga, ilgari Brejnev elitasiga kirmagan yangi boshqaruvchi kadrlarni topishga harakat qildilar. 1990 yilga kelib KPSS MKning raxbar xodimlarini 85%, respublikalar darajasiga 70% ga almashtirildi. 1987 yil yozida mahalliy sovetlarga saylovlar bo'lib o'tdi. Bu saylovlarda bir deputatlik o'rniga bir necha nomzodlarni ko'rsatishga ruxsat berildi.

Qayta qurishning eng muxim omillaridan biri partiyaning Butunittifoq XIX konferensiyasi rezolyusiyasi bilan mustahkamlangan «oshkoralik» siyosati bo'ldi. Ijtimoiy hayot amaliyotiga bunday tamoyilni tadbiq etilishi aholi ongida kechayotgan tushkunlikni chuqurligi va siyosiy sohada tub o'zgarishlarni mafkuraviy asoslashni ta'minlashi ularsiz ilmiy-texnik va ijtimoiy muammolarni yechish mumkin emasligi oshkoralik ruhida "sotsializm potensialini" amalga oshirishga xalaqit beradigan kamchilik va yetishmovchiliklarni ochib tashlashni bildirar edi. Ommaviy axborot vositalari ustidan senzurani yumshatish, kutubxonalarda maxsus saqlash xonalarini tugatish, ilgari ta'qiqlangan asarlarni chop etishga ruxsat berish ko'zda tutildi.

Ijodi keng ommaga noma'lum bo'lgan yozuvchilarning asarlari birdaniga adabiyotga kirib keldi (V. Nabokov, V. Xodasevich, A. Platonov, M. Bulgakov, O. Mandelshtam, L. Brodskiy, A. Galer, V. Nekrasov, V. Lyudiksev, Soljenitsin, A. Fitrat va boshqalar). 1988-1989 yillarda chop etilgan A. Ribakovning "Arbat bolalari" romani, ya'ni 30-yillardagi qatag'onliklar to'g'risidagi asari mashxur bo'lib ketdi. Mamlakatda millionlab kishilar bu asarni o'qib o'tmishni tanqidiy tahlil etishda eng yaxshi asar deb topdi. O'zbekistonda ham ilgari nashr etilmagan biroq ancha avval yozilgan iste'dodli yozuvchi Temur Po'latovning asarlari rus va o'zbek tilarida chop etildi.

Bunday iqtisodiy dasturni hayotga tatbiq qilish (islohotlarni asosan tugatish 1990 yilda mo'ljallangan edi) an'anaviy ma'muriy richaglar tegishli qonun va qarorlar yordamida amalga oshirila boshlandi.

“Xo'jalik hisobi sotsializmi” konsepsiyasini amalga tatbiq qilish 1987 yil 30 iyunda tasdiqlangan “Davlat korxonasi (birlashmasi) to'g'risida”gi SSSR Qonuni bilan boshlandi. Aynan bu qonun ministrlar va korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashtirdi va korxonalarga iqtisodiy mustaqillik berdi (Bu bilan raqobat muhitini yaratishga urinib ko'rildi). Markaziy rejalashtiradigan tashkilotlarni roli xo'jalik taraqqiyoti nazorat raqamlarini tayyorlash va davlat buyurtmasini aniqlash bilan cheklab qo'yildi. Davlat buyurtmasidan ortiq tayyorlangan korxona mahsuloti erkin narxlarida sotishga ruxsat berildi. Korxonalar xodimlar sonini mustaqil belgilash, ish haqi miqdorini belgilash, xo'jalik hamkorini tanlash huquqlariga ega bo'ldilar [5]. Mehnat jamoasining korxona ma'muriyatini saylash huquqi tasdiqlandi.

Xulosa. O'zbekiston SSRda siyosiy boshqaruv tizimi sovet davlat modelining ajralmas qismi sifatida shakllangan bo'lib, uning asosiy xususiyati markazlashgan boshqaruv va partiyaning yetakchi mavqei bilan belgilangan. 1950–1980-yillardagi islohotlar tizimni takomillashtirishga qaratilgan bo'lsa-da, ular markazlashuvni bartaraf eta olmadi. Qayta qurish siyosati va mustaqillik arafasidagi siyosiy jarayonlar respublikada milliy davlatchilik g'oyalarining mustahkamlanishiga xizmat qildi. Natijada mustaqil O'zbekiston davlat boshqaruvining yangi modelini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. КПСС қайта қуриш тўғрисида. Хужжатлар тўплами. – Б. 68-82; КПСС Марказий Комитети Пленумининг материаллари, 1987 йил 27-28 январь. – Тошкен. “Ўзбекистон”, 1987. – Б. 90-109.
2. Яник А. История современной России: Истоки и уроки последней российской модернизации (1985-1999). – Москва: Фонд современной истории, 2012. – С. 65
3. Закон СССР от 30.06.1987 N 7284-XI "О государственном предприятии (объединении)"
4. О перестроке и кадровой политике партии. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева. 27 января 1987 года. // Интернет: www.uaio.ru/5/88/od1987.htm
5. Горбачев М.С. Октябрь ва қайта қуриш: революция давом этмоқда. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1987. – Б. 72.

UO'K 726:94(575.1)

ICHANQAL`A TIMSOLI – OTA DARVOZA XUSUSIDA

M.X.Nurmuxammedov, talaba, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xiva shahridagi Ichan-qal'a majmuasida joylashgan Ota darvozaning tarixiy kelib chiqishi va me'moriy xususiyatlari yoritilgan. Unda darvozaning shahar mudofaa tizimidagi o'rni hamda Xorazm me'morchiligidagi ahamiyati haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

Kirish so'zlar: Ichan qal'a, Urganch, Bog'cha, Polvol, Tosh, Hazorasp, Amudaryo, YUNESKO, Muhammad Aminxon.

Аннотация. В данной статье рассматриваются исторические истоки и архитектурные особенности ворот Ота Дарвоза, расположенных в комплексе Ичан-Кала в Хиве. Кратко описывается роль этих ворот в системе обороны города и их значение в хорезмской архитектуре.

Ключевые слова: Ичан Кала, Ургенч, Богча, Полвол, Тош, Хазорасп, Амударья, ЮНЕСКО, Мухаммад Аминхан.

Abstract. This article discusses the historical origins and architectural features of the Ota Darvoza, located in the Ichan-Kala complex in Khiva. It briefly describes the role of the gate in the city's defense system and its significance in Khorezm architecture.

Keys words: Ichan Kala, Urgench, Bogcha, Polvol, Tosh, Hazorasp, Amu Darya, UNESCO, Muhammad Aminkhan.

O'zbekiston hududi qadimdan Sharq va G'arbni bog'lab turuvchi muhim geografik hududlardan biri bo'lib kelgan. Bu yerda turli davrlarda yirik shaharlar shakllangan, ular savdo,

hunarmandchilik va madaniyat markazlari sifatida rivojlangan. Ana shunday qadimiy shaharlar ichida Xiva alohida o'rin tutadi. Xiva o'zining noyob tarixiy muhiti, yaxshi saqlangan me'moriy yodgorliklari va mustahkam shaharsozlik an'analari bilan ajralib turadi. Bugungi kungacha u Markaziy Osiyodagi eng qadimiy va eng yaxshi saqlangan tarixiy shahar majmualaridan biri sifatida tanilgan.

Xiva shahrining markaziy qismi bo'lgan Ichan Qal'a asrlar davomida shahar hayotining yuragi bo'lib kelgan. Bu hudud atrofida baland va mustahkam devorlar qurilgan bo'lib, ular shaharni tashqi hujumlardan himoya qilish vazifasini bajargan. Ushbu devorlar faqatgina mudofaa vositasi emas, balki shahar ichidagi tartib va boshqaruvni ham ta'minlagan muhim inshootlar hisoblangan. Devorlar orqali shahar ichiga kirish va chiqish qat'iy nazorat ostida bo'lgan, bu esa Xivaning xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Ichan Qal'a devorlari bir nechta darvozalar orqali tashqi dunyo bilan bog'langan. Bu darvozalar shahar hayotida juda muhim rol o'ynagan, chunki ular orqali savdo karvonlari, sayohatchilar va turli elchilar shahar ichkarisiga kirib kelgan. Shu bilan birga, darvozalar boj yig'ish, kirish-chiqishni tartibga solish va mudofaa tizimini kuchaytirish kabi vazifalarni ham bajargan. Har bir darvoza o'z joylashuvi va vazifasiga ko'ra alohida ahamiyatga ega bo'lgan.

Shu darvozalar ichida eng muhim va mashhurlaridan biri sifatida Ota Darvoza alohida ajralib turadi. U Xiva shahrining bosh kirish nuqtasi bo'lib, shahar ichiga kiruvchi asosiy yo'l hisoblangan. Ota Darvoza orqali shahar ichkarisiga turli savdo karvonlari kirib kelgan, bu esa Xivaning iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynagan. Bundan tashqari, darvoza shaharni tashqi xavflardan himoya qilish tizimining eng muhim qismlaridan biri bo'lgan. Ota Darvoza nafaqat harbiy va iqtisodiy jihatdan, balki me'moriy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Uning qurilishida o'sha davrning ilg'or me'moriy uslublari qo'llanilgan bo'lib, u Xiva shahrining umumiy me'moriy qiyofasiga mos ravishda barpo etilgan. Darvoza orqali kirib kelgan har bir inson shahar ichidagi tarixiy muhit, me'moriy uyg'unlik va qadimiy madaniyat bilan yuzma-yuz kelgan.

Xorazm hududi Markaziy Osiyoda o'ziga xos me'morchilik an'analari bilan ajralib turadi. Bu yerda qurilgan inshootlar nafis bezaklari va jimjimador naqshlari bilan Xorazm me'morchilik maktabining yuksak darajada rivojlanganini ko'rsatadi. XVIII–XIX asrlarda Xiva xonligida me'morchilik yanada taraqqiy etib, Urganch va Xiva shaharlarida saroylar, masjid va madrasalar, xonaqohlar, karvonsaroylar hamda bozorlar qurilgan. Xiva shahridagi me'moriy yodgorliklarning asosiy qismi Ichan Qal'a hududida joylashgan. Xonning yozgi qarorgohi bo'lgan Dishan Qal'a ham muhim me'moriy yodgorliklardan biri hisoblanadi[1]. Xiva shahrining tarixiy qismi bo'lgan Ichan Qal'a qadimiy shahar istehkomlari tizimining yorqin namunalaridan biridir. Bu hudud yaxshi saqlangan shahar devorlari bilan o'ralgan bo'lib, shahar ichkarisiga to'rtta asosiy darvoza orqali kiriladi. Ular Ota, Bog'cha, Polvon va Tosh darvoza deb nomlangan. Ushbu darvozalar shaharni turli yo'nalishlar bilan bog'lab, kirish-chiqish nazoratini amalga oshirgan.

Ichan Qal'a taxminan to'rtburchak shaklda bo'lib, uning umumiy maydoni shimoldan janubga va sharqdan g'arbga cho'zilgan. Shahar atrofini taxminan 2200 metr uzunlikdagi, 7 – 8 metr balandlikdagi loy devorlar o'rab turgan. Bu devorlar shaharni tashqi hujumlardan himoya qilishda asosiy mudofaa vazifasini bajargan. Ichki qismda esa qo'shimcha himoya devorlari ham bo'lgan bo'lib, ular dushman hujumlariga qarshi mudofaani yanada kuchaytirgan.

Avvalo, darvozaning nomlanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, "Ota" atamasi bir nechta tarixiy va ma'naviy asoslar bilan izohlanadi. Eng ko'p uchraydigan talqinlardan biri — darvoza yaqinida joylashgan Sher Muhammad Ota ziyoratgohi bilan bog'liqdir. Ushbu muqaddas maskan xalq orasida katta ehtiromga sazovor bo'lgani sababli darvoza ham shu nom bilan atalgan. Darvozalar shahar ichida muhim strategik nuqtalarda joylashgan. Ota Darvoza g'arbiy qismda, Konya Ark qal'asi yonida qurilgan bo'lib, u shahar istehkomlarining markaziy kirish nuqtasi hisoblangan. Shimolda Bog'cha darvozasi Urganch tomon yo'nalgan bo'lsa, sharqda Polvon darvoza Hazorasp va Amudaryo yo'nalishini bog'lagan[2]. Janubiy qismda joylashgan Tosh darvoza esa Qoraqum sahrosiga olib chiqadigan yo'lni nazorat qilgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, Xiva shahrining devorlari bir necha bor harbiy bosqinlarga duch kelgan.

XVIII asr o'rtalarida shahar Nodirshoh tomonidan bosib olingani qayd etiladi. Keyinchalik XIX asr boshlarida Xiva xoni Olloqulixon (1825–1842) davrida shahar markazida muhim o'zgarishlar amalga oshirilgan. U Polvon darvoza yaqinidagi hududni rivojlantirib, shahar markazini sharq tomonga ko'chirishga harakat qilgan. Shu davrda Olloqulixon madrasasi, karvonsaroy va savdo timlari kabi inshootlar qurilgan bo'lib, bu qurilishlar shahar devorlarining ayrim qismlarini o'zgartirish yoki buzish hisobiga amalga oshirilgan. Shu tariqa Ichan Qal'a istehkomlari nafaqat mudofaa tizimi, balki shahar hayotining iqtisodiy va ijtimoiy markazi sifatida ham shakllangan. Darvozalar, xususan Ota Darvoza 1829-1830-yillar mobaynida Olloqulixon hukmronligi davrida bunyod etilib, Xivaning tarixiy rivojlanishida muhim rol o'ynagan asosiy kirish va nazorat nuqtalaridan biri bo'lib qolgan.

1-rasm.Ota darvozasining ko'rinishi

Ushbu darvoza atrofida 13 ta savdo rastasi va bostirmali bozor-chorsu mavjud bo'lgan. Bu holat darvozaning nafaqat mudofaa, balki iqtisodiy hayotda ham muhim o'rin tutganini ko'rsatadi.

Darvozaning o'ng tomonida Muhammad Aminxon madrasasi (1855-yil), chap tomonida esa Ko'hna Ark joylashgan. Bu esa Ota Darvozani shahar markazidagi eng muhim tarixiy va me'moriy nuqtalardan biri ekanini bildiradi. Darvoza ichida bojxona va sarrofxona ham faoliyat yuritgan bo'lib, bu yerda savdo karvonlaridan boj yig'ish va pul ayirboshlash ishlari amalga oshirilgan[3].

Darvozaning o'lchamlari: bo'yi taxminan 10 metr, eni esa 4 metrni tashkil etadi. U to'rt asosiy xonadan iborat bo'lib, XX asrning 30-yillarida buzilib ketgan, keyinchalik muzey-qo'riqxonaning diqqatga sazovor joyini saqlab qolish maqsadida, 1975-yilda usta Samandar Qalandarovning puxta rahbarligi ostida darvozalar asl qiyofasiga muvofiq qayta qurildi. Bu esa uning tarixiy ahamiyatini saqlab qolishga xizmat qilgan. Ota Darvozaning yog'och tabaqalari(eshik,deraza kabilarning ochib-yopiladigan har bir bo'lagi[4]) o'zining nafis bezaklari bilan ajralib turadi. Ularda islomiy o'ymakorlik va geometrik naqshlar uyg'unlashgan. Har ikkala tabaqada ham bir xil o'lchamdagi (85×85 sm) to'rtburchak ichida aylana chizilgan bo'lib, uning markazida sakkiz qirrali yulduz tasviri tushirilgan. Bu bezaklar Xorazm me'morchilik maktabining yuksak badiiy darajasini ko'rsatadi.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, darvoza tabaqalari dastlab Muhammad Aminxon tomonidan 1850 – 1851-yillarda Xiva yaqinidagi Angarik qishlog'idagi hovliga o'rnatilgan. Keyinchalik ular Ota Darvoza qurilishida foydalanilgan. Ushbu tarixiy faktni tasdiqlovchi ikki fotosurat hozirda Xiva Ichan-Qal'a muzey-qo'riqxonasi kolleksiyasida saqlanadi[5].Birinchi o'zbek kinooperatori va xorazmlik fotograf Xudoybergen Devonov tomonidan olingan suratlarda Angarik qishlog'idagi hovli-saroy buzilishidan oldin uning kirish qismida o'rnatilgan darvoza aniq tasvirlangan. Devonov ushbu darvozani yaqin masofadan suratga olib, kadrning past qismida "Muhammad Aminxonning Angarikdagi hovlisi" degan yozuvni ham qoldirgan.

O'ng tomon aylanasi Qur'onning arab tilidagi "Ixlos" surasi, chap tomonida esa "La ilaha illallohu Muhammadur Rasululloh" (Kalimai shahodat) yozuvi joylashgan bo'lib, bu ibora "Allohdan boshqa iloh yo'q, Muhammad Uning payg'ambaridir" degan ma'noni anglatadi.

Yuqorida aytilganidek, ushbu tarixiy darvoza keyinchalik Xiva shahrining asosiy kirish qismlaridan biri sifatida qayta o'rnatilgan va bugungi kunda ham muhim madaniy yodgorlik sifatida saqlanib kelmoqda.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Ota darvoza Xiva xonligi davrida muhim siyosiy va diplomatik marosimlar o'tkaziladigan maskan ham bo'lgan. Xonlar safardan qaytganda yoki xorijiy elchilar tashrif buyurganida aynan shu darvoza oldida tantanali kutib olish marosimlari tashkil etilgan.

Bundan tashqari, darvoza ichida joylashgan “Sarrofxona” savdo hayotining muhim qismi bo‘lib, bu yerda xorijiy savdogarlar o‘z oltin va kumush tangalarini mahalliy pul birliklariga almashtirganlar[6]. Bu holat darvozaning iqtisodiy hayotdagi ahamiyatini yanada oshirgan.

Ota darvoza (Xiva, Ichan-qal’a) alohida ob’ekt sifatida YUNESKOning Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilmagan. Biroq u joylashgan Ichan-qal’a majmuasi 1990-yilda YUNESKOning Butunjahon merosi ro‘yxatiga to‘liq holda kiritilgan. Shu sababli Ota darvoza ham ushbu tarixiy shahar tarkibidagi muhim inshootlardan biri sifatida muhofaza qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, Xiva shahrining bosh darvozasi – Ota darvoza nafaqat me’moriy inshoot, balki boy tarixiy xotira va madaniy meros timsoli hisoblanadi. U Ichan qal’a ning muhim kirish nuqtasi sifatida asrlar davomida savdo-sotiq, siyosiy va ijtimoiy hayot markazida turgan. Ushbu darvoza orqali shaharga kirgan karvonlar, elchilar va sayyohlar Xivaning iqtisodiy va madaniy aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Bugungi kunda Ota darvoza nafaqat tarixiy obida sifatida, balki turizmni rivojlantirishda ham muhim o‘rin egallaydi. Uning saqlanib qolishi va qayta tashkil qilinishi milliy merosimizni asrash va kelajak avlodlarga yetkazishda katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois, Ota darvoza Xivaning o‘tmishi va buguni o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalovchi muhim ramz sifatida qadrlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Eshov B, Odilov A. O‘zbekiston tarixi II kitob. – Toshkent, “Donishmand ziyosi” nashriyoti, 2020. – 408 b.
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/IchanQal%CA%BCaning_shahar_istehkomlari
3. Rahmanova Y Xiva shahrining me’moriy obidalar (bitiruv malakaviy ish) –Urganch, 2018. –92 b.
4. P.SH.Zohidov Me’mor olami T.: “Qomuslar Bosh”tahririyati-1996,bet-240.
5. <https://meros.uz/ru/object/ota-darvoza>
6. <https://www.turkestantravel.com/en/sights/ata-darvaza-gate-in-khiva/>

UO’K 94(575):338(575):327.8

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA IJTIMOY-IQTISODIY O‘ZGARISHLAR: MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI VA UNING OQIBATLARI

L.Pardayev, o‘qituvchi, Xatirchi tumani 49-maktab, Xatirchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar tahlil qilingan. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida o‘lka qishloq xo‘jaligi, savdo, sanoat, transport va moliya tizimida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, paxtachilikning kengayishi, temir yo‘llarning qurilishi, Rossiya kapitalining kirib kelishi, yer-suv munosabatlari va ko‘chirish siyosatining mahalliy aholi ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’siri ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, paxtachilik, savdo, sanoat, temir yo‘l, yer-suv munosabatlari, ko‘chirish siyosati.

Аннотация. В статье анализируются социально-экономические изменения, происходившие в Туркестане в конце XIX – начале XX века. Рассматриваются преобразования в сельском хозяйстве, торговле, промышленности, транспортной и финансовой сферах, связанные с колониальной политикой Российской империи. Особое внимание уделяется расширению хлопководства, строительству железных дорог, проникновению российского капитала, изменениям в земельно-водных отношениях и переселенческой политике, а также их влиянию на социально-экономическое положение местного населения.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, колониальная политика, социально-экономические процессы, хлопководство, торговля, промышленность, железная дорога, земельно-водные отношения, переселенческая политика.

Abstract. This article analyzes the socio-economic changes that took place in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. It examines transformations in agriculture, trade, industry, transportation, and finance resulting from the colonial policy of the Russian Empire. Particular attention is paid to the expansion of cotton cultivation, railway construction, the penetration of Russian capital, changes in land and water relations, and resettlement policy, as well as their impact on the socio-economic conditions of the local population.

Keywords: *Turkestan, Russian Empire, colonial policy, socio-economic processes, cotton cultivation, trade, industry, railway, land and water relations, resettlement policy.*

Kirish. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Rossiya imperiyasining o'lkada mustamlaka boshqaruvini o'rnatishi natijasida Turkiston iqtisodiyoti imperiyaning umumiy iqtisodiy tizimiga tobora ko'proq jalb qilindi. Ayniqsa, paxtachilikning kengayishi, savdo aloqalarining rivojlanishi, temir yo'llarning qurilishi va Rossiya kapitalining kirib kelishi mintaq xo'jalik hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, yer-suv munosabatlari, ko'chirish siyosati va aholining ijtimoiy tarkibidagi o'zgarishlar mahalliy jamiyat hayotida yangi jarayonlarni yuzaga keltirdi. Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati va uning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini tahlil qilinadi.

Asosiy qism. XIX asrning ikkinchi yarmi Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga nisbatan olib borgan siyosatida tub burilish davri bo'ldi. Harbiy yurishlar natijasida mintaqaning katta qismi imperiya nazoratiga o'tdi va 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan o'lkada mustamlaka boshqaruvining siyosiy-huquqiy asoslari shakllantirildi. Keyingi ma'muriy islohotlar esa ushbu tizimni yanada mustahkamlashga xizmat qildi. Rossiya ma'muriyati uchun Turkiston faqat strategik hudud emas, balki tabiiy resurslar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va yangi bozor imkoniyatlariga ega iqtisodiy makon sifatida ham katta ahamiyat kasb etgan. Shu sababli siyosiy boshqaruvning mustahkamlanishi bilan bir vaqtda o'lka xo'jaligini imperiya iqtisodiy tizimiga moslashtirish jarayoni ham kuchaydi [1:15-bet].

Paxtachilikning kengayishida Amerika navli paxtaning joriy qilinishi ham alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Uning hosildorligi va sanoat uchun qulayligi Rossiya sanoat doiralari Turkistondagi paxta yetishtirishga qiziqishini yanada oshirdi. Natijada paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi ayrim hududlarda g'alla va boshqa oziq-ovqat ekinlari maydonining qisqarishiga olib keldi. Bu holat Turkistonning bir tomondan Rossiya sanoati uchun xomashyo yetkazib beruvchi hudud sifatidagi ahamiyatini oshirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ayrim oziq-ovqat mahsulotlarini tashqaridan keltirishga ehtiyojni kuchaytirdi [2:74-bet]. Shu tariqa, mintaq xo'jaligining muayyan tarmoqlarga ixtisoslashuvi uning Rossiya bozori bilan iqtisodiy bog'liqligini kuchaytirgan.

Mustamlaka davridagi iqtisodiy o'zgarishlarning ikkinchi muhim yo'nalishi savdo munosabatlarining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgunga qadar Turkiston shaharlari Buxoro, Xiva, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Xitoy va dasht hududlari bilan an'anaviy savdo aloqalariga ega bo'lgan. Rossiya hukmronligi o'rnatilgach, mazkur savdo geografiyasida Rossiya bozorining o'rni tobora kuchaydi. O'lkadan Rossiyaga, avvalo, paxta, jun, ipak, teri, qorako'l va boshqa qishloq xo'jaligi xomashyolari olib chiqilgan bo'lsa, Rossiyadan Turkistonga sanoat mahsulotlari, metall buyumlar, gazlama, shakar va boshqa tayyor mahsulotlar keltirildi. Bu jarayon mahalliy bozorlarning Rossiya sanoat ishlab chiqarishi bilan chambarchas bog'lanishiga olib keldi. Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida yirik shaharlardagi savdo hajmi oshib, yangi savdo firmalari va vositachilar faoliyati kengaydi. Toshkent, Qo'qon, Andijon, Samarqand kabi shaharlar mintaqaviy savdo markazlari sifatidagi mavqeyini saqlab qolgan holda Rossiya imperiyasining ichki bozori bilan ham faol bog'lana boshladi. Biroq bu integratsiya tomonlar uchun bir xil iqtisodiy imkoniyatlarni yaratmagan. Rossiya sanoat mahsulotlarining ko'plab miqdorda kirib kelishi mahalliy hunarmandlarning ayrim tarmoqlarda kuchli raqobatga duch kelishiga sabab bo'ldi [3:126-bet].

Turkistonning Rossiya iqtisodiy makoniga qo'shilishida temir yo'l qurilishi alohida o'rin tutdi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida temir yo'l tarmoqlarining mintaqaga kirib kelishi iqtisodiy munosabatlarning sur'atini sezilarli darajada tezlashtirdi. Kaspiyorti temir yo'lining Samarqandgacha yetib kelishi, keyinchalik Toshkent va boshqa iqtisodiy markazlarning temir yo'l tizimiga bog'lanishi natijasida ilgari karvonlar orqali amalga oshirilgan yuk tashish jarayonlari yangi bosqichga ko'tarildi. XX asr boshida Orenburg–Toshkent temir yo'lining ishga tushirilishi esa Turkistonning Rossiyaning markaziy rayonlari bilan to'g'ridan-to'g'ri transport aloqalarini yanada kuchaytirdi. Temir yo'l qurilishi tashqi tomondan o'lkaning modernizatsiyalashuv jarayonining muhim ko'rinishlaridan biri edi. U yo'lovchilar harakatini tezlashtirdi, shaharlararo iqtisodiy aloqalarni kengaytirdi va yangi ish

o'rinlarining paydo bo'lishiga yordam berdi. Shu bilan birga, uning iqtisodiy vazifalaridan biri Turkistondan xomashyoni Rossiyaning sanoat markazlariga tez va nisbatan arzon tashish hamda Rossiyada ishlab chiqarilgan tovarlarni o'lka bozoriga olib kirishdan iborat bo'ldi. Natijada paxta ishlab chiqarish va temir yo'l transportining rivojlanishi o'zaro bog'liq jarayonlarga aylandi [4:91-bet].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda bank-moliya munosabatlarida ham muhim o'zgarishlar kuzatildi. Rossiya banklari va tijorat kapitalining o'lkaga kirib kelishi paxta savdosi, sanoat korxonalari va tashqi savdoni moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirdi. Bank kapitali ayniqsa paxta yetishtirish va uni dastlabki qayta ishlash bilan bog'liq sohalarida faol ishtirok etdi. Paxta tozalash korxonalari, savdo firmalari va vositachilik tizimining rivojlanishi natijasida ishlab chiqaruvchi dehqon bilan yirik bozor o'rtasida yangi iqtisodiy munosabatlar vujudga keldi. Biroq kredit munosabatlarining kengayishi barcha dehqonlar uchun bir xil ijobiy natija bermadi. Ayrim hollarda dehqonlar kelgusi hosil hisobidan qarz olishga majbur bo'lib, vositachi va savdogarlarga iqtisodiy jihatdan bog'lanib qolgan. Paxta yetishtiruvchi xo'jaliklarning bozor kon'yunkturasiga tobora kuchli bog'lanishi ularning iqtisodiy holatiga ham ta'sir ko'rsatgan. Hosilning kamayishi, paxta narxining o'zgarishi yoki qarzning ortishi dehqon xo'jaliklarining moliyaviy ahvolini og'irlashtirishi mumkin edi. Shunday qilib, bozor va kredit tizimining kengayishi iqtisodiy faollikni oshirishi bilan birga qishloq aholisi o'rtasida mulkiy tabaqalanishning chuqurlashishiga ham ta'sir ko'rsatdi [5:58-bet].

Turkistonning mustamlaka iqtisodiyoti sharoitida sanoat ishlab chiqarishida ham muayyan siljishlar yuz berdi. Biroq sanoatning rivojlanishi ko'proq mahalliy xomashyoni dastlabki qayta ishlash ehtiyojiga bo'ysundirilgan edi. Paxta tozalash, yog' ishlab chiqarish, terini qayta ishlash, vinochilik va boshqa korxonalar tashkil etildi. Ayniqsa, paxta tozalash zavodlarining ko'payishi o'lkadagi yangi sanoat ishlab chiqarishining xarakterli jihatiga aylandi. Bunday korxonalar ko'pincha paxtachilik rivojlangan hududlar va temir yo'l stansiyalari atrofida joylashgan. Mustamlakachilik siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholashda yer-suv munosabatlari alohida ahamiyatga ega. Sug'orma dehqonchilik ustuvor bo'lgan Turkistonda yer bilan bir qatorda suv resurslari ustidan nazorat iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblangan. Imperiya ma'muriyati tomonidan yer munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan me'yoriy hujjatlar qabul qilinishi an'anaviy yer egaligi va yerdan foydalanish tizimiga ham ta'sir ko'rsatdi.

Bunga Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati ham qo'shildi. XIX asr oxiri va ayniqsa XX asr boshlarida imperiyaning Yevropa qismidan aholini Turkiston hududlariga ko'chirish jarayoni kuchaydi. Ko'chirib keltirilgan aholi uchun yer ajratish masalasi mahalliy aholining yer-suv resurslaridan foydalanish imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq edi [6:212-bet]. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar Turkiston shaharlarining qiyofasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Toshkent singari yirik shaharlarda eski shahar bilan bir qatorda yangi ma'muriy va iqtisodiy hududlar vujudga keldi. Yangi shaharlarda davlat idoralari, banklar, savdo tashkilotlari, harbiy muassasalar, temir yo'l obyektlari va Yevropa uslubidagi turli binolar qurildi. Natijada shahar makonining ichki tuzilishi ham o'zgarib, yangi iqtisodiy markazlar shakllandi.

Shaharlarning rivojlanishi aholi ijtimoiy tarkibining murakkablashishiga olib keldi. Savdogarlar, sanoat korxonalari egalari, bank va savdo tashkilotlari xizmatchilari, temir yo'lchilar, yollanma ishchilar hamda davlat amaldorlarining soni ortib bordi. Mahalliy tadbirkorlar ham yangi iqtisodiy sharoitga moslashib, paxta savdosi, transport, hunarmandchilik va boshqa sohalarida faoliyat yuritdilar. Demak, mustamlaka davrini faqat an'anaviy xo'jalikning inqirozi sifatida baholash yetarli emas. Ikkinchi tomondan esa ushbu jarayonlarning umumiy yo'nalishi Rossiya imperiyasining iqtisodiy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Turkistonning xomashyo yetkazib beruvchi va Rossiya sanoat mahsulotlari sotiladigan bozor sifatidagi mavqeyini kuchaytirdi. Ayniqsa, paxtachilikning ustuvor tarmoqqa aylanishi, Rossiya kapitalining kirib kelishi, yer-suv munosabatlaridagi o'zgarishlar va ko'chirish siyosati mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas

bog'liq edi. Biroq bu jarayonlar asosan imperiyaning iqtisodiy manfaatlariga yo'naltirilib, Turkistonning xomashyo bazasi sifatidagi mavqeyini kuchaytirdi. Yer-suv munosabatlari va ko'chirish siyosatidagi o'zgarishlar esa mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shu jihatdan, mazkur davrdagi yangilanishlar iqtisodiy modernizatsiya va mustamlakachilik manfaatlariga o'zaro uyg'unlashgan ziddiyatli tarixiy jarayon sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. – Тошкент: Академия, 2002.
2. Зиёев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш. – Тошкент: Шарқ, 1998.
3. Галузо П.Г. Туркестан – колония. Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года. – Москва: Издательство Коммунистического университета трудящихся Востока им. И.В. Сталина, 1929.
4. Гинс Г.К. Переселение и колонизация в Туркестане. – Петроград, 1915.
5. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Переселенческое дело в Туркестане. – Санкт-Петербург, 1910.
6. История Узбекской ССР. Т. II. – Ташкент: Фан, 1968.

UO'K 364.4

QADIMGI RIMDA IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMI

P. Qudratillayev, talaba, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qadimgi Rim davlatida ijtimoiy himoya tizimining vujudga kelishi, uning huquqiy va iqtisodiy asoslari hamda jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi roli atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda Rim imperiyasining aholi ehtiyojmand qatlamlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan o'ziga xos mexanizmlari, xususan, bepul g'alla tarqatish (annona) tizimi, yetim va kambag'al bolalar uchun tashkil etilgan alimentatsiya jamg'armalari hamda patron va mijoz o'rtasidagi an'anaviy ijtimoiy aloqalarning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, maqolada "non va tomoshalar" tamoyili orqali amalga oshirilgan ijtimoiy siyosatning davlat boshqaruvidagi strategik o'rni va ushbu tizimning o'sha davr qonunchiligi bilan tartibga solinishi ko'rsatib o'tiladi. Maqola tarixiy tajribani o'rganish orqali zamonaviy ijtimoiy himoya tizimlarining ildizlarini tushunishga xizmat qiladi hamda tarixchi olimlar, huquqshunoslar va siyosatshunoslar uchun qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Qadimgi Rim, ijtimoiy himoya, annona, alimentatsiya, patronaj, imperiya siyosati, ijtimoiy barqarorlik, Rim huquqi.

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ возникновения системы социальной защиты в древнеримском государстве, её правовых и экономических основ, а также роли в обеспечении стабильности общества. Исследование освещает специфические механизмы Римской империи, направленные на поддержку нуждающихся слоёв населения, в частности, систему бесплатного раздачи зерна (аннона), алиментные фонды, созданные для сирот и бедных детей, а также важность традиционных социальных отношений между покровителем и клиентом. В статье также показана стратегическая роль социальной политики, реализуемой по принципу «хлеб и очки» в государственном управлении, и регулирование этой системы законодательством того времени. Статья служит для понимания истоков современных систем социальной защиты на основе исторического опыта и предоставляет ценную информацию для историков, юристов и политологов.

Ключевые слова: Древний Рим, социальная защита, аннона, алименты, покровительство, имперская политика, социальная стабильность, римское право.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the emergence of the social protection system in the ancient Roman state, its legal and economic foundations, and its role in ensuring the stability of society. The study highlights the specific mechanisms of the Roman Empire aimed at supporting the needy segments of the population, in particular, the system of free grain distribution (annona), alimony funds established for orphans and poor children, and the importance of traditional social relations between patron and client. The article also shows the strategic role of social policy implemented through the principle of "bread and spectacles" in state administration.

and the regulation of this system by the legislation of that time. The article serves to understand the roots of modern social protection systems by studying historical experience and provides valuable information for historians, lawyers, and political scientists.

Key words: Ancient Rome, social protection, annona, alimony, patronage, imperial policy, social stability, Roman law.

Kirish. Ushbu tadqiqot ishining kirish qismida Qadimgi Rim sivilizatsiyasining davlat boshqaruvi va ijtimoiy tuzilmasida ijtimoiy himoya masalalarining tutgan o'rnini ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Insoniyat tarixida markazlashgan davlat tizimining ilk namunalaridan biri bo'lgan Rim imperiyasi o'z fuqarolarining ijtimoiy ahvolini yaxshilash va jamiyatda ichki barqarorlikni saqlash maqsadida murakkab va ko'p qirrali ko'mak mexanizmlarini ishlab chiqqan. Antik davr ijtimoiy hayotining ajralmas qismiga aylangan ushbu tizim shunchaki xayriya tadbiri emas, balki davlat xavfsizligi va siyosiy legitimlikni ta'minlovchi strategik vosita bo'lib xizmat qilgan. Rim huquqshunosligi va boshqaruv madaniyatining mahsuli bo'lgan annona, alimentatsiya va patronaj aholining turli qatlamlari, ayniqsa, plebeylar, faxriylar va yetim bolalarning hayotiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan edi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, antik davr Rim jamiyatidagi ijtimoiy munosabatlar va davlatning ijtimoiy mas'uliyati bugungi zamonaviy ijtimoiy davlat tamoyillarining tarixiy asosi bo'lib, o'sha davrda qo'llanilgan usullar ijtimoiy inqirozlarning oldini olishda muhim tajriba vazifasini o'taydi. Mazkur ishda Qadimgi Rimda ijtimoiy himoya tizimining evolyutsiyasi, uning shakllari va davlat iqtisodiyotiga ta'siri birlamchi manbalar hamda tarixiy tahlillar asosida yoritib beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Qadimgi Rimda ijtimoiy himoya tizimining tadqiq etilishi tarixshunoslikda o'ziga xos uzoq va boy an'anaga ega bo'lib, ushbu masala antik davr ijtimoiy-iqtisodiy tarixini o'rganuvchi olimlar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiqotlar asosan davlatning g'alla siyosati, imperatorlar tomonidan amalga oshirilgan alimentatsiya dasturlari va mijozlik munosabatlarining ijtimoiy mohiyatini ochib berishga qaratilgan. Xususan, antik davr mualliflaridan Tit Liviy, Tatsit va Svetoniy asarlarida Rim jamiyatidagi tabaqalanish hamda kamtaminlangan qatlamlarga ko'rsatilgan yordamlarning siyosiy oqibatlarini haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi [1]. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Teodor Mommsen kabi yirik tarixchilar Rim huquqi va davlat tuzilishi doirasida ijtimoiy institutlar faoliyatini tizimli ravishda tahlil qilgan bo'lsalar, zamonaviy tarixshunoslikda ushbu masala yanada kengroq, ya'ni iqtisodiy samaradorlik va demografik o'sish nuqtai nazaridan o'rganilmoqda. Ayniqsa, P. Garnsi kabi tadqiqotchilarning asarlarida Rimdagi ocharchilik va g'alla ta'minoti masalalari orqali ijtimoiy himoyaning institutsional asoslari chuqur tadqiq etilgan [2]. Shuningdek, so'nggi yillarda chop etilgan ilmiy maqolalarda alimentatsiya tizimining nafaqat ijtimoiy yordam, balki Rim armiyasi uchun intellektual va jismoniy resurs tayyorlashdagi o'rnini yangicha yondashuvlar asosida tahlil qilinmoqda. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar bazasi Qadimgi Rimda ijtimoiy himoya tizimining shunchaki xayriya emas, balki murakkab davlat mexanizmi bo'lganligini isbotlashga xizmat qiladi, biroq tizimning hududiy boshqaruvdagi o'ziga xos xususiyatlari hali ham chuqur qiyosiy tadqiqotlarni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot ishining metodologik asosini tarixiy bilishning obyektivlik, tizimlilik va vorisiylik tamoyillari tashkil etadi. Qadimgi Rimda ijtimoiy himoya tizimini o'rganishda, eng avvalo, tarixiy-qiyosiy tahlil metodidan keng foydalanildi, bu esa turli davrlardagi imperatorlar siyosatini va ijtimoiy institutlarning evolyutsion rivojlanish bosqichlarini o'zaro solishtirish imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida antik davr yozma manbalari, xususan, Rim huquqi yodgorliklari va tarixchi mualliflarning asarlari germenevtik tahlil usuli orqali qayta ko'rib chiqildi, bu esa matnlardagi ijtimoiy atamalarining asl mohiyatini ochib berishga xizmat qildi [3]. Shuningdek, tizimli yondashuv metodi orqali ijtimoiy himoya mexanizmlari davlat boshqaruvining ajralmas bo'lagi sifatida, iqtisodiy, siyosiy va demografik omillar bilan uzviy bog'liqlikda tadqiq etildi. Statistik ma'lumotlarni umumlashtirish metodikasi esa annona tizimi doirasida taqsimlangan g'alla miqdori va uning benefitsiarlari qamrovini aniqlashda qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tanlangan ushbu usullar majmuasi Qadimgi Rimdagi ijtimoiy jarayonlarni nafaqat tavsiflash,

balki ularning jamiyat taraqqiyotidagi qonuniyatlarini ilmiy jihatdan umumlashtirishga sharoit yaratdi.

Tahlil va natijalar: Qadimgi Rim davlatida ijtimoiy himoya tizimini tadqiq etish jarayonida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ushbu tizim shunchaki xaotik xayriya tadbirlari majmuasi emas, balki davlat boshqaruvining strategik va institutsional asosi sifatida faoliyat yuritgan. Rim ijtimoiy siyosatining tahlili shuni tasdiqlaydiki, davlatning barqarorligi bevosita jamiyatning quyi qatlamlari, ayniqsa, plebeylar va prosharlar (proletarii) o'rtasidagi ijtimoiy tarqalganlikni yumshatish darajasiga bog'liq bo'lgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Rim ijtimoiy himoya tizimining eng fundamental instituti – bu “Annona” (Cura Annonae) bo'lib, u asrlar davomida poytaxt aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlashning asosiy kafolati bo'lib xizmat qilgan [4]. Ushbu tizim doirasida bepul yoki arzonlashtirilgan narxlarda g'alla tarqatish mexanizmi tahlil qilinganda, uning nafaqat iqtisodiy, balki kuchli siyosiy qurol bo'lganligi namoyon bo'ladi. Masalan, respublika davrining oxiri va imperiya davrining boshlarida annona ro'yxatiga kiritilgan fuqarolar soni 200 mingdan 320 ming nafargacha yetganligi, davlat byudjetining salmoqli qismi aynan ushbu yo'nalishga sarflanganligini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida, Rim boshqaruv apparatining logistika va ta'minot masalalarida o'sha davr uchun misli ko'rilmagan darajada yuqori samaradorlikka erishganligidan dalolat beradi [5].

Tizimning yana bir muhim institutsional yutug'i sifatida imperator Trayan tomonidan asos solingan “Alimentatsiya” (Institutio Alimentaria) jamg'armalarini ko'rsatish mumkin. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu jamg'arma antik dunyodagi ilk davlat darajasidagi ijtimoiy sug'urta va bolalar himoyasi tizimi hisoblanadi. Jamg'arma faoliyatini o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, davlat tomonidan yer egalari berilgan past foizli kreditlar evaziga yig'ilgan mablag'lar Italiya hududidagi minglab kamtaminlangan oilalarning farzandlarini boqish va o'qitishga yo'naltirilgan [6]. Bu chora-tadbirlar nafaqat ijtimoiy insonparvarlik, balki demografik inqirozning oldini olish va imperiya armiyasi uchun jismoniy hamda intellektual jihatdan sog'lom bo'lgan fuqarolar zaxirasini yaratish maqsadini ko'zlagan. Mazkur natijalar Rim ijtimoiy siyosatining pragmatik xarakterga ega ekanligini, ya'ni har bir ijtimoiy yordam ortida davlatning uzoq muddatli milliy manfaatlarini turganini isbotlaydi [7].

Shuningdek, tahlillar jarayonida Rim jamiyatidagi patronaj (patronatus) tizimining ijtimoiy himoyadagi roli yangicha nuqtai nazardan baholandi. An'anaviy tarixshunoslikda bu tizim ko'pincha qaramlik sifatida talqin etilgan bo'lsa-da, tadqiqot natijalari uning ijtimoiy “xavfsizlik yostig'i” vazifasini o'taganini ko'rsatdi. Patron va mijoz (klient) o'rtasidagi huquqiy va axloqiy majburiyatlar tizimi orqali jamiyatning eng zaif qatlamlari huquqiy himoya, ish o'rinlari va moddiy ko'mak bilan ta'minlangan. Bu esa markazlashgan davlat apparati yetib bora olmaydigan mikrodarajadagi ijtimoiy muammolarning o'z-o'zini tartibga soluvchi an'analar orqali hal etilishini ta'minlagan.

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, Rim ijtimoiy himoya tizimi o'zining huquqiy tartibga solinishi bilan ajralib turadi. Rim huquqi normalari, xususan, “Lex Frumentaria” (G'alla qonunlari) va imperator ediktleri ijtimoiy yordam olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar toifasini aniq belgilab bergan. Bu esa korrupsiya va suiiste'molchiliklarni kamaytirishga, ijtimoiy adolat tamoyillarining (o'sha davr tushunchasida) ma'lum darajada saqlanishiga xizmat qilgan. Tahlil davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, ijtimoiy yordamlar ko'pincha harbiy faxriylarga (veterani) qaratilgan bo'lib, ularga yer maydonlari ajratish va pul mukofotlari berish orqali davlat o'zining harbiy qudratini saqlab qolishni kafolatlagan.

Xulosa: Qadimgi Rimda ijtimoiy himoya tizimini tadqiq etish natijasida shakllangan xulosalar shuni ko'rsatadiki, ushbu tizim antik dunyo sivilizatsiyasining eng murakkab va uzoq muddatli ijtimoiy-siyosiy yutuqlaridan biri bo'lgan. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy xulosa shundan iboratki, Rim davlatining ijtimoiy siyosati shunchaki insonparvarlik tamoyillariga emas, balki qat'iy siyosiy pragmatizm va davlat xavfsizligini ta'minlash ehtiyojiga tayangan. “Annona” tizimi orqali amalga oshirilgan g'alla taqsimoti va “Alimentatsiya” dasturlari orqali yosh avlodni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari imperiya hududida ichki tartibni saqlash, ijtimoiy portlashlarning oldini olish va harbiy qudratni demografik jihatdan ta'minlashning eng samarali vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Rim ijtimoiy himoya modelining o'ziga xosligi uning ko'p qirraliligida namoyon bo'ladi. Tizim bir vaqtning o'zida ham davlat institutlari (imperator apparati, qonunchilik), ham jamiyatning an'anaviy tuzilmalari (patronaj, xususiy xayriya) orqali faoliyat yuritgan. Bu esa davlat byudjeti va shaxsiy resurslarning ijtimoiy barqarorlik yo'lida birlashishiga imkon bergan. Xususan, Rim huquqi doirasida ijtimoiy yordam olish huquqining institutsionallashuvi fuqarolik jamiyati va davlat o'rtasidagi o'zaro mas'uliyatli munosabatlarning ilk tarixiy namunalarini yaratgan.

Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, Qadimgi Rimning ijtimoiy himoya borasidagi tajribasi zamonaviy ijtimoiy davlat konsepsiyasining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Davlat tomonidan subsidiyalar ajratish, kamtaminlangan qatlamlarni oziq-ovqat bilan ta'minlash va bolalarni ijtimoiy muhofaza qilish kabi bugungi kunda dolzarb bo'lgan mexanizmlarning tarixiy ildizlari aynan Rim boshqaruv tizimiga borib taqaladi. Ushbu tadqiqot antik davr ijtimoiy siyosatini o'rganish nafaqat o'tmishni anglash, balki bugungi kundagi ijtimoiy inqirozlarni bartaraf etish va barqaror ijtimoiy tizimlarni loyihalashda boy ilmiy-tarixiy manba bo'lib xizmat qilishini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Rim huquqi" darslik/ V.R.Topildiyev. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2013. – 260 b.
2. Abdullayev, A. A. Qadimgi dunyo tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 79 b.
3. Berdiev, O. B. Qadimgi Rim davlati: siyosiy va iqtisodiy tizim. – Toshkent: Fan, 2016. – 62 b.
4. Grant, M. The History of Rome. – London: Faber & Faber, 1997. – P. 44.
5. O'sha joyda.
6. Beard, M. SPQR: A History of Ancient Rome. – New York: Liveright Publishing, 2015. – P. 88.
7. Shelton, J.-A. As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History. – Oxford University Press, 2005. – P. 92.

UO'K 929

ABU ALI IBN SINONING XORAZM (MA'MUN AKADEMIYASI) DAGI ILMIY-FALSAFIY FAOLIYATI VA TARIXIY-MANBASHUNOSLIK TAHLILI

D.Sh.Rajabova, kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4748-7488>

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Ali ibn Sinoning Xorazmdagi faoliyati, xususan, Ma'mun akademiyasi ilmiy muhitidagi o'rni, Abu Rayhon Beruniy va boshqa allomalar bilan ilmiy muloqotlari hamda ushbu davrga oid qo'lyozma manbalar tahlil qilingan. Tadqiqotda «Ajoyib at-tabaqot» va «Tazkirai shuaro'i mutaqqaddimiyn va salotin» singari noyob qo'lyozma manbalardagi ma'lumotlar qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Abu Ali ibn Sino, Ma'mun akademiyasi, Abu Rayhon Beruniy, Xorazm, Gurganch, Abu Sahl al-Masihiy, «Ajoyib at-tabaqot», manbashunoslik, nazariy va amaliy fanlar.

Аннотация. В данной статье анализируется деятельность великого мыслителя и ученого-энциклопедиста Абу Али ибн Сины в Хорезме, в частности его роль в научной среде Академии Маъмуна, его научные контакты с Абу Райханом Беруни и другими учеными, а также рукописные источники, относящиеся к этому периоду. В исследовании с помощью сравнительно-исторического метода изучены сведения из таких редких рукописных источников, как «Аджаиб ат-табакат» и «Тазкирай шуараи мутакаддимин ва салатин».

Ключевые слова: Абу Али ибн Сина, Академия Маъмуна, Абу Райхан Беруни, Хорезм, Гургандж, Абу Сахл ал-Масихи, «Аджаиб ат-табакат», источниковедение, теоретические и практические науки.

Abstract. This article analyzes the activity of the great thinker and encyclopedic scholar Abu Ali ibn Sina in Khwarazm, particularly his role in the scientific environment of the Mamun Academy, his scientific communications with Abu Rayhan Biruni and other scholars, as well as manuscript sources related to this period. Using the comparative-historical method, the study examines information from rare manuscript sources such as "Ajayib al-Tabaqat" and "Tazkirat al-Shu'ara al-Mutaqaddimin wa al-Salatin".

Key words: Abu Ali ibn Sina, Mamun Academy, Abu Rayhan Biruni, Khwarazm, Gurganj, Abu Sahl al-Masihi, "Ajayib al-Tabaqat", source studies, theoretical and practical sciences.

Kirish: Sharq Uyg'onish davri (Renessans)ning eng yuqori cho'qqilaridan biri XI asr boshlarida Xorazmda qad rostlagan Ma'mun akademiyasi (Dorul-hikma va maorif) faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Bu davrda Markaziy Osiyodagi siyosiy parokandalik va sulolaviy urushlar fonida Xorazm hududi muayyan darajada osoyishta va iqtisodiy jihatdan barqaror hududga aylangan edi [1]. Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun (997–1009) va keyinchalik Ma'mun ibn Ma'mun saroyida ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida tanilgan vazir Abu-l-Husayn as-Sahliy sa'y-harakatlari bilan Sharqning eng ilg'or mutafakkirlari Gurganch (Ko'hna Urganch)ga jamlandi [2].

Ushbu ilmiy markazda Abu Rayhon Beruniy, Abu Sahl al-Masihiy, Ibn Miskavayh, Abu Nasr ibn Iroq, Abu-l-Xayr Hammor kabi zamondosh olimlar qatorida buyuk tabib va faylasuf Abu Ali ibn Sino (980–1037) ham samarali ijod qildi [3]. Buxoro somoniylar davlatining inqiroziga yuz tutishi (999 yil) va undan keyingi siyosiy beqarorlik Ibn Sinoning Buxorodan Xorazmga ko'chib o'tishiga sabab bo'ldi. Ibn Sinoning Ma'mun akademiyasidagi faoliyati, uning Beruniy bilan ilmiy munozaralari va ushbu davrning tarixiy-manbaviy bazasini o'rganish hozirgi zamon sharqshunosligi hamda fan tarixi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Ibn Sinoning Xorazmga kelishi va ijtimoiy-siyosiy muhit: Tarixiy manbalar va Ibn Sinoning o'z tarjimai holida qayd etilishicha, u Somoniylar davlati qulashi arafasida, taxminan 1002–1004 yillarda Buxoroni tark etishga majbur bo'lgan [3]. Arab tarixchisi va geografi Yoqut Hamaviy o'zining «Mu'jam ul-buldon» («Mamlakatlar lug'ati») hamda «Mu'jam al-udabo» («Adiblar qomusi») asarlarida Xorazmda 60 dan ziyod yirik olim va adiblar to'planganini qayd etadi [4].

Ibn Sino Xorazm poytaxti Gurganchga kirib kelish taktikasi va ijtimoiy maqomi haqida manbalarda qiziqarli ma'lumotlar saqlangan. U shaharga **faqihlar (qonunshunos-fiqhshunoslar) libosida** kirib borgan. Buning boisi, o'sha davrda jamiyatda va saroyda faqihlarga bo'lgan hurmat va ehtirom yuqori bo'lib, bu kiyim begona kishining xavf-xatarsiz harakatlanishiga va qabul qilinishiga imkon bergan.

Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun (997–1009) va uning vaziri Abu-l-Husayn as-Sahliy Ibn Sinoni izzat-ikrom bilan kutib olib, unga «o'ziga kifoya qiladigan» miqdorda moddiy ta'minot (oylik nafaqa) tayinlaganlar [2]. Bu sharoit Ibn Sinoga muayyan muddat osoyishta ilmiy va davolash faoliyati bilan shug'ullanishga imkon berdi.

Ma'mun akademiyasidagi ilmiy muhit va Beruniy bilan yozishmalar: Ma'mun akademiyasida Ibn Sino va Beruniy o'rtasidagi ilmiy hamkorlik hamda munozaralar alohida o'rin tutadi. Ikki alloma o'rtasidagi dastlabki muloqot va yozishmalar hali Ibn Sino Buxoroda bo'lgan davrda (998–999 yillar — Ibn Sino 17-18 yoshda, Beruniy 25-26 yoshda bo'lgan vaqtda) boshlangan edi [5].

Abu Rayhon Beruniy o'zining 1000 yil atrofida yozib tugatgan «Osor ul-boqiya an al-qurun al-xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar») asarida Ibn Sino bilan olib borilgan savol-javob va yozishmalarga murojaat etadi [5]. Ushbu ilmiy munozaralar doirasiga quyidagi muhim naturfilosofik va fizik masalalar kirgan:

Aristotel falsafasining nazariy va amaliy tatbiqi;

Bo'shliq (vakuum) masalasi va fazoviy munosabatlar;

Jismlarning og'irligi va yengilligi dinamikasi;

Jismlarning mayda zarrachalar (atomlar/molekulalar)dan tashkil topgani va issiqlikdan kengayish xususiyati;

Nurning akslanishi (otrajaniye) va sinishi (prelomleniye) zakoniylatlari.

Ibn Sinoning falsafiy va tabiiy fanlarga bo'lgan qarashlari Xorazmda yanada tizimlashdi. U falsafiy fanlarni ikki asl yo'nalishga bo'lgan:

1. **Nazariy fanlar (al-nazariy):** Fizika ('ilm at-tabi'i), matematika ('ilm ar-riyadi) va metafizika/ilohiyot [6].

2. **Amaliy fanlar (al-'amaliy):** Etika, siyosat va xonadon boshqaruvi.

Uning tasnificha, matematika fanlari to'rt bo'limdan iborat bo'lgan: *sonlar nazariyasi* ('ilm al-'adad), *geometriya* ('ilm al-handasa), *astronomiya* ('ilm al-xay'a) va *musiqi* ('ilm al-musiqi) [6]. Bu tizim Ma'mun akademiyasi tadqiqotlarining nazariy-metodologik asosini tashkil etgan.

Xorazmdagi davr va qo'lyozma manbalar tahlili: Ibn Sinoning Xorazmda qancha vaqt bo'lgani va u yerdagi faoliyati haqida manbashunoslikda turli qarashlar va qo'lyozma ma'lumotlar mavjud.

1. «Ajoyib at-tabaqot» qo'lyozmasi manba sifatida: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim qalamiga mansub «**Ajoyib at-tabaqot**» (inv. № 9042) nomli noyob jo'g'rofiy-biografik qo'lyozma asar mavjud [7]. Asarning 4-bobi so'nggida (174b–175a varaqlar) «*Zikri Shayx Abu Ali ibn Sino*» sarlavhasi ostida quyidagicha yozilgan:

"Abu Ali ibn Abdulloh ibn Sino yigirma to'rt yoshida aqliy, naqliy va riyoziy ilmlarning hammasidan xabardor bo'lib, Buxoroda olimlar bilan tortishib, ularni mot qilgan. Keyin Xorazmga borib, yetti yil davomida u yerda dars o'qitgan. Keyin esa u yerdan Jurjonga boradi" [7].

2. Sadri Ziyoning «Tazkira»si: Shunga o'xshash ma'lumot Sahobiddin Sharifjon mahdum Sadri Ziyoning O'zR FA SHI fondida saqlanayotgan «**Tazkirai shuaro'i mutaqqaddimiyn va salotin**» (inv. № 2193/X) asarida ham uchraydi [8]:

"Abu Ali Sino o'n ikki yoshligida olimlar bilan munozara qilib, barchasi ustidan g'olib keldi, Xorazmda yetti yil davomida Xorazmshoh xizmatida bo'ldi" [8].

3. Manbaviy e'tirozlar va sanalar tahlili: Ikkala manbada ham keltirilgan «**yetti yil**» iborasi zamonaviy manbashunos va sharqshunoslar tomonidan ilmiy e'tirozlar bilan kutib olingan [8, 9].

Xronologik tahlil shuni ko'rsatadiki:

Ibn Sino Buxoroda 1004 yilgacha (24 yoshigacha) yashagan [3].

Uning Xorazmni tark etishi taxminan **1011 yilga (hijriy 401 yil)** to'g'ri keladi [9].

Demak, Ibn Sinoning Gurganchdagi haqiqiy faoliyat davri **1004–1011 yillar oralig'iga** to'g'ri kelib, bu davr taxminan 6-7 yilni tashkil etadi [8, 9]. Bu esa yuqorida nomlari tilga olingan qo'lyozma manbalardagi ma'lumotlarning xronologik asosga ega ekanini tasdiqlaydi.

Ma'mun akademiasining parokandaligi va Ibn Sinoning ketishi: XI asrning ikkinchi o'n yilligida Markaziy Osiyodagi geosiyosiy vaziyat keskinlashdi. G'azna hukmdori Sulton Mahmud G'aznaviy Xorazmni o'z izmiga bo'ysundirish maqsadida bosim o'tkaza boshladi. U dastlab Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munni o'ziga kuyov qilib oldi, so'ng saroydagi olimlarni G'aznaga yuborishni talab qildi [1].

1017 yilda Xorazmda ichki isyon ko'tarilib, Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'mun o'ldirilgach, Mahmud G'aznaviy buni bahona qilib Xorazmni bosib oldi [1]. Ammo Ibn Sino Sulton Mahmudning mustabid siyosatini va taklifini oldindan anglab, G'aznaga borishni istamadi.

1011 yilda Ibn Sino o'zining yaqin do'sti va ustozi, atoqli tabib **Abu Sahl al-Masihiy** bilan birgalikda yashirin ravishda Gurganchni tark etdi [8, 9]. Ular Qoraqum sahrosi orqali Jurjonga qarab yo'l oldilar. Yo'ldagi og'ir sharoit, suvsizlik va bo'ronlar sababli Abu Sahl al-Masihiy sahroda vafot etdi. Ibn Sino esa katta mashaqqatlar bilan Niso, Abivard va Xurosonning boshqa shaharlari orqali Jurjonga yetib bordi [8].

Xulosa: Abu Ali ibn Sinoning Xorazmdagi va Ma'mun akademiasidagi faoliyati uning ilmiy shakllanishi va nazariy qarashlarini boyitishda muhim bosqich bo'ldi. Hukmdorlar va sulolalar o'rtasidagi harbiy-siyosiy ziddiyatlar ilm-fan va adabiyot rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, Xorazmdagi osoyishta yillar Ibn Sinoga Beruniy va Masihiy kabi yirik siymolar bilan hamkorlik qilish imkonini berdi.

Ibn Sino o'zining «Hikmat buloqlari» risolasida insoniylik va jamiyat oldidagi burch haqida shunday yozgan edi: «...*Odamlar faqatgina o'zi uchun yashamasdan, balki boshqalar va jamoat hamda uning manfaati uchun yashashga intilishi kerak. Insonda mehnatga muhabbat, yaxshi axloqiy sifatlar va halollik doimo ustun turishi kerak*».

Ushbu hikmatli so'zlar olimning Xorazmdagi mashaqqatli, ammo sermahsul ilmiy ijod yo'lining ma'naviy dasturi bo'lib xizmat qilgan deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Толстов С.П. Беруний ва унинг замони // *Беруний — ўрта асрнинг буюк олими* (Мақолалар тўплами). — Тошкент: Фан, 1960. — Б. 16.

2. Ибн Аби Усайба. *Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо*. — Қоҳира, 1882. — Жузь II. — Б. 4.

3. Сиражиддинов С.Х., Ахмедов А. Из биографии Ибн Сины // *Математика и астрономия в трудах Ибн Сины, его современников и последователей*. — Ташкент: Фан, 1981. — С. 3–15.
4. Йакут ал-Хамави. *Муъдждам ал-бульдун* (Словарь стран). — Бейрут: Дар Садр, 1995. — Т. 2. — С. 380–385.
5. Каримов У.И. Абу Райхон Беруний (хаёти ва ижоди) // *Беруний тўплами*. — Тошкент: Фан, 1973. — Б. 22.
6. Матвиевская Г.П. Из истории изучения физико-математического наследия Ибн Сины // *Математика и астрономия в трудах Ибн Сины, его современников и последователей*. — Ташкент: Фан, 1981. — С. 18.
7. Мухаммад Тохир ибн Абу-л-Қосим. *Ажойиб ат-табақот*. — ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 9042, 1746–175а арақлар (Собрание восточных рукописей АН УзССР, Т. I, Ташкент, 1952, с. 299).
8. Ирисов А. *Абу Али ибн Сино*. — Тошкент: Фан, 1980. — Б. 59.
9. Завадовский Ю.Н. Материалы для био-библиографии Абу Али ибн Сины // *Известия АН Таджикской ССР. Отделение общественных наук*. — Вып. 2. — 1958. — С. 11, 58.

UO'K 796.332(091)

FUTBOLNING PAYDO BO'LISHI HAMDA DUNYO BO'YICHA OMMALASHUVI

R.Sh.Rajabov, tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada futbol sport turining shakllanish tarixi, uning qadimgi davrlardagi ilk ko'rinishlari, zamonaviy futbol qoidalarining shakllanish jarayoni hamda futbolning XIX–XX asrlarda dunyo bo'ylab keng tarqalishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: futbol, sport tarixi, futbol assotsiatsiyasi, FIFA, jahon chempionati, sport globallashuvi, futbol qoidalari.

Аннотация. В данной статье анализируются история становления футбола как вида спорта, его ранние формы в древности, процесс формирования современных правил футбола, а также широкое распространение футбола в мире в XIX–XX веках.

Ключевые слова: футбол, история спорта, футбольная ассоциация, ФИФА, чемпионат мира, глобализация спорта, правила футбола.

Abstract. This article analyzes the history of the formation of football as a sport, its early forms in ancient times, the process of establishing modern football rules, and the worldwide spread of football during the nineteenth and twentieth centuries.

Key words: football, history of sport, football association, FIFA, World Cup, globalization of sport, football rules.

Kirish. Sport insoniyat tarixida jismoniy rivojlanish, sog'lom turmush tarzi, ijtimoiy muloqot va madaniy qadriyatlarni shakllantirishning muhim vositalaridan biri bo'lib kelgan. Turli xalqlarda qadim zamonlardan boshlab jismoniy mashqlar, musobaqalar va jamoaviy o'yinlarning turli shakllari mavjud bo'lgan. Ana shunday jamoaviy o'yinlarning uzoq tarixiy rivojlanishi natijasida zamonaviy sport turlari shakllangan. Bugungi kunda futbol dunyoning eng mashhur va ommaviy sport turlaridan biri sifatida alohida o'rin egallaydi [1].

Futbolning ommalashuvi uning nisbatan sodda qoidalari, maxsus jihozlarning ko'p talab qilinmasligi, jamoaviy xarakteri va turli yoshdagi insonlar uchun qiziqarli ekanligi bilan bog'liq. Futbol o'yini orqali tezlik, chaqqonlik, chidamlilik, jamoaviy hamkorlik, intizom va strategik fikrlash kabi sifatlar rivojlanadi. Biroq ushbu o'yinlarni bevosita zamonaviy futbol bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Chunki ularning qoidalari, maqsadi va tashkiliy shakllari hozirgi futbol qoidalaridan sezilarli darajada farq qilgan.

Asosiy qism. Yevropaning o'rta asrlarida ham turli hududlarda ommaviy to'p o'yinlari mavjud bo'lgan. Angliyada "folk football" deb ataladigan xalq o'yinlari ayrim hollarda butun qishloq yoki shahar jamoalari ishtirokida o'tkazilgan. Bunday o'yinlar qat'iy qoidalarga ega bo'lmagan va ba'zan juda katta hududlarda o'ynalgan. Zamonaviy futbolning tarixiy ildizlarini faqat bitta mamlakat yoki sivilizatsiya bilan bog'lash to'g'ri bo'lmaydi. Futbolning shakllanishi turli xalqlarda mavjud bo'lgan to'p o'yinlarining uzoq tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq murakkab jarayondir [2].

1863-yilda Londonda Football Association tashkil etilishi zamonaviy futbol tarixidagi muhim bosqichlardan biri bo'ldi [3]. Assotsiatsiya tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar futbolning boshqa to'p o'yinlaridan, xususan, regbidan ajralib chiqishiga yordam berdi. Qoidalarni standartlashtirish

futbolning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Endilikda turli jamoalar bir xil yoki o'xshash qoidalar asosida musobaqalarda qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Futbolning ommalashuvi uning asta-sekin professional sportga aylanishiga olib keldi. Dastlab futbol asosan havaskorlar o'yini sifatida rivojlangan bo'lsa, keyinchalik klublar futbolchilarga moddiy to'lovlar berishni boshladilar. Professionalizm futbolning tashkiliy tuzilmasini o'zgartirdi [4].

Klublar o'z tarkibini kuchaytirish, mashg'ulotlarni muntazam tashkil etish va musobaqalarda yuqori natijalarga erishishga intila boshladilar. 1888-yilda Angliyada Football League tashkil etilishi professional futbol tarixidagi muhim voqealardan biri bo'ldi. Liga tizimi muntazam musobaqalar tashkil etish va klublar o'rtasida reyting tizimini shakllantirish imkonini berdi. Professional futbolning rivojlanishi bilan stadionlar, murabbiylik tizimi, hakamlilik, sport tibbiyoti va futbolchilar tayyorgarligi kabi sohalar ham rivojlana boshladi [5].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida futbol Angliyadan tashqariga keng tarqala boshladi. Bunda Britaniya imperiyasining xalqaro aloqalari, savdo munosabatlari, temir yo'l va dengiz transportining rivojlanishi muhim omil bo'ldi. Britaniyalik ishchilar, savdogarlar, harbiy xizmatchilar va talabalar futbolni boshqa mamlakatlarga olib bordilar. Yangi mamlakatlarda futbol klublari va mahalliy assotsiatsiyalar tashkil topa boshladi. Janubiy Amerikada futbol juda tez ommalashdi [6]. Argentina, Urugvay va Braziliya kabi mamlakatlarda futbol milliy sport madaniyatining muhim qismiga aylandi. 1904-yilda Parijda Xalqaro futbol federatsiyasi — FIFA tashkil etildi. FIFAning tashkil topishi futbolning xalqaro miqyosda boshqarilishi va rivojlanishida muhim tarixiy bosqich bo'ldi. FIFA turli mamlakatlarning futbol federatsiyalarini yagona xalqaro tizim doirasida birlashtirishga xizmat qildi. Tashkilot futbol qoidalarini rivojlantirish, xalqaro musobaqalarni tashkil etish va futbol federatsiyalari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishda muhim rol o'ynadi. XX asr davomida FIFAg a'zo davlatlar soni sezilarli darajada oshdi. Futbol asta-sekin deyarli barcha qit'alarda ommaviy sport turiga aylandi [7].

FIFA faoliyatining eng muhim yo'nalishlaridan biri jahon chempionatini tashkil etish bo'ldi. Bu musobaqa futbolning xalqaro miqyosdagi eng nufuzli turniriga aylandi. Futbol bo'yicha birinchi jahon chempionati 1930-yilda Urugvayda o'tkazildi. Mazkur musobaqa futbol tarixida yangi davrni boshlab berdi. Jahon chempionati milliy terma jamoalarni bir maydonda birlashtirib, futbolning xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirdi. Turnirning keyingi yillarda muntazam ravishda o'tkazilishi futbolning global sportga aylanishini tezlashtirdi. Jahon chempionatlari futbolning nafaqat sport, balki madaniy hodisa sifatidagi ahamiyatini ham kuchaytirdi. Har bir turnir turli xalqlarning madaniyati, milliy ramzlari va sport an'analarining namoyishiga aylandi. Futbolning globallashuvida televideniyeining rivojlanishi alohida ahamiyatga ega bo'ldi [8].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab futbol uchrashuvlarini bevosita televizor orqali tomosha qilish imkoniyati paydo bo'ldi. Natijada bir mamlakatda o'tkazilayotgan o'yinlarni dunyoning boshqa hududlaridagi millionlab tomoshabinlar kuzatish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi esa futbolning ommalashuvini yanada kuchaytirdi. Bugungi kunda muxlislar futbol yangiliklari, o'yin natijalari, statistik ma'lumotlar va futbolchilar faoliyatini deyarli real vaqt rejimida kuzatishlari mumkin. Futbol bugungi kunda oddiy sport turi doirasidan chiqib, muhim ijtimoiy va madaniy hodisaga aylangan. U turli mamlakatlar va xalqlar o'rtasida muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi. Futbol jamoaviylik va hamkorlik tamoyillarini targ'ib qiladi. Maydonda yuqori natijaga erishish uchun futbolchilar o'zaro hamkorlik qilishi, bir-birini qo'llab-quvvatlashi va umumiy maqsad sari harakat qilishi kerak. Mazkur jihatlar yoshlar tarbiyasida ham muhim ahamiyatga ega [10].

Futbol mashg'ulotlari orqali intizom, mas'uliyat, vaqtni to'g'ri taqsimlash, jamoa bilan ishlash va raqibga hurmat kabi fazilatlar shakllanishi mumkin. Futbol shuningdek, turli ijtimoiy guruhlarini birlashtirish imkoniyatiga ega. Stadionlarda yoki sport maydonlarida turli yosh, kasb va ijtimoiy mavqega ega insonlar bir jamoani qo'llab-quvvatlash uchun birlashadilar. Shu bilan birga, futbol katta iqtisodiy sohaga ham aylangan. Futbol yoshlarning jismoniy va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan sport turlaridan biridir. Muntazam futbol mashg'ulotlari yugurish, tezkor harakatlanish, muvozanatni saqlash va koordinatsiya kabi jismoniy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, futbol jamoaviy sport bo'lgani sababli bolalar va o'smirlarda

hamkorlik, muloqot va o'zaro mas'uliyat ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Murabbiylar tomonidan to'g'ri tashkil etilgan mashg'ulotlar yosh sportchilarda sport intizomi va maqsad sari izchil harakat qilish odatini rivojlantiradi. Ta'lim muassasalarida futbol to'garaklarini rivojlantirish o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga ham xizmat qiladi. Sport bilan muntazam shug'ullanish yoshlarning sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim omillardan biridir.

O'zbekistonda futbol XX asr davomida keng rivojlandi. Mamlakatda futbol klublari, sport maktablari va futbol bo'yicha musobaqalar tashkil etildi. Mustaqillikdan keyingi davrda esa O'zbekiston futboli yangi tashkiliy bosqichga kirdi. O'zbekiston futbol federatsiyasi xalqaro futbol tashkilotlari bilan hamkorlikni rivojlantirdi. Milliy terma jamoa xalqaro musobaqalarda qatnasha boshladi, professional futbol klublari va milliy chempionat tizimi takomillashdi. Yoshlar futbolini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratildi [10].

Xulosa. Futbolning paydo bo'lishi va dunyo bo'yicha ommalashuvi uzoq davom etgan tarixiy jarayon hisoblanadi. XX asr boshlarida futbolning xalqaro miqyosda tarqalishi va 1904-yilda FIFAning tashkil etilishi uning global sportga aylanish jarayonini tezlashtirdi. 1930-yildan boshlab o'tkazib kelinayotgan jahon chempionatlari esa futbolning xalqaro nufuzini yanada oshirdi. Televideniye, internet va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi futbolni dunyoning deyarli barcha hududlariga olib kirishga imkon berdi. Bugungi kunda futbol sport turi sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hodisa sifatida ham katta ahamiyatga ega. Futbolning tarbiyaviy imkoniyatlari ham katta. U yosh avlodda jamoaviylik, intizom, mas'uliyat, mehnatsevarlik, sport madaniyati va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi. Futbolni rivojlantirishga oid materiallar.
2. International Football Association Board. Laws of the Game.
3. International Football Association Board. Laws of the Game.
4. O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi. Futbolni rivojlantirishga oid materiallar.
5. O'zbekiston Respublikasi Sport vazirligi. Sport va jismoniy tarbiya rivojiga oid materiallar.
6. Goldblatt, D. The Ball is Round: A Global History of Soccer. London: Penguin Books.
7. O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi. Futbolni rivojlantirishga oid materiallar.
8. International Football Association Board. Laws of the Game.
9. O'zbekiston Respublikasi Sport vazirligi. Sport va jismoniy tarbiya rivojiga oid materiallar.
10. O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi. Futbolni rivojlantirishga oid materiallar.

UO'K 796.332(575.1)(091)

“PAXTAKOR” FUTBOL KLUBINING TUZILISHI VA FUTBOL RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

R.Sh.Rajabov, tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada klubning futbolchilar va murabbiylar tayyorlash, yoshlar futbolini rivojlantirish, futbol infratuzilmasini takomillashtirish, milliy terma jamoaga iqtidorli futbolchilar yetkazib berish hamda futbolning ommalashuviga ta'siri ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: “Paxtakor”, futbol, Toshkent, O'zbekiston futboli, futbol klubi, sport tarixi, futbol rivoji, milliy chempionat, O'zbekiston Kubogi.

Аннотация. В статье также рассматривается влияние клуба на подготовку футболистов и тренеров, развитие юношеского футбола, совершенствование футбольной инфраструктуры, подготовку талантливых игроков для национальной сборной, а также популяризацию футбола в стране.

Ключевые слова: «Пактакор», футбол, Ташкент, узбекский футбол, футбольный клуб, история спорта, развитие футбола, национальный чемпионат, Кубок Узбекистана.

Abstract. The article also examines the club's contribution to the training of football players and coaches, the development of youth football, the improvement of football infrastructure, the development of talented players for the national team, and the popularization of football in the country.

Key words: Pakhtakor, football, Tashkent, Uzbek football, football club, sports history, football development, national championship, Uzbekistan Cup.

Kirish. Sport mamlakatning ijtimoiy va madaniy hayotida muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, futbol o‘zining ommaviyligi, jamoaviy xarakteri va yoshlar tarbiyasidagi imkoniyatlari bilan boshqa sport turlaridan ajralib turadi. O‘zbekistonda futbolning shakllanishi va rivojlanishi XX asr davomida murakkab tarixiy jarayon sifatida kechgan. Ushbu jarayonda Toshkent shahrida tashkil etilgan “Paxtakor” futbol klubining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. “Paxtakor” 1956-yilda tashkil etilgan bo‘lib, dastlab sobiq Ittifoq futbol tizimining quyi bosqichlarida faoliyat yuritgan. Keyinchalik jamoa yuqori ligaga ko‘tarilib, O‘zbekiston futbolining ittifoq miqyosidagi asosiy vakiliga aylandi [1].

Klubning rasmiy tarixiy ma’lumotlariga ko‘ra, “Paxtakor” 1960-yildan sobiq Ittifoq oliy ligasida ishtirok eta boshlagan va 1962-yilda oltinchi o‘rinni egallagan. “Paxtakor” tarixini o‘rganish faqat bitta futbol jamoasi tarixini o‘rganish bilan cheklanmaydi [2]. Klubning rivojlanish bosqichlari O‘zbekistonda futbol infratuzilmasining shakllanishi, murabbiylik maktabining rivojlanishi, iste’dodli futbolchilarni tarbiyalash va futbolning ommaviy sportga aylanishi jarayonlari bilan bevosita bog‘liq. Maqolaning asosiy maqsadi “Paxtakor” futbol klubining tashkil topishi va rivojlanish tarixini o‘rganish, klubning O‘zbekiston futboli taraqqiyotidagi o‘rmini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. “Paxtakor” futbol klubining tashkil topishi 1956-yilga to‘g‘ri keladi. Klub Toshkent shahrida tashkil etilib, dastlab sobiq Ittifoq futbol musobaqalarining “B” klassida ishtirok eta boshlagan. Klubning dastlabki yillari jamoaning tashkiliy va sport jihatdan shakllanish davri bo‘lgan. Dastlabki bosqichda jamoani turli murabbiylar boshqargan. Klub futbolchilari yuqori darajadagi musobaqalarda tajriba to‘plashlari natijasida jamoaning o‘yin sifati asta-sekin yaxshilanib borgan. Rasmiy tarixiy ma’lumotlarda “Paxtakor” tashkil etilganidan keyingi dastlabki to‘rt yil davomida “B” klassida ishtirok etib, keyinchalik yuqori ligaga chiqish huquqini qo‘lga kiritgani qayd etiladi. Klubning tashkil etilishi O‘zbekiston futboli uchun muhim tarixiy voqea bo‘lgan. Chunki o‘sha davrda Toshkent shahrida yuqori darajadagi futbol jamoasini shakllantirish nafaqat sport, balki shahar va respublikaning sport nufuzini oshirish nuqtayi nazaridan ham muhim edi. “Paxtakor” nomi ham klubning O‘zbekiston hayoti bilan chambarchas bog‘liqligini ifodalagan. Klub vaqt o‘tishi bilan nafaqat Toshkentning, balki butun O‘zbekistonning futbol ramzlaridan biriga aylandi.

“Paxtakor” tarixidagi muhim bosqichlardan biri 1960-yilda sobiq Ittifoq oliy ligasida ishtirok etish huquqini qo‘lga kiritishi bo‘ldi. Klub oliy ligadagi ilk uchrashuvini 1960-yil 9-aprel kuni Toshkentda Moskvaning “Torpedo” jamoasiga qarshi o‘tkazgan. Oliy ligada ishtirok etish “Paxtakor” futbolchilari oldiga yangi vazifalarni qo‘ydi. Endilikda jamoa sobiq Ittifoqning eng kuchli futbol klublari bilan raqobatlashishi kerak edi [3]. 1960-yilgi mavsum “Paxtakor” uchun moslashuv davri bo‘lib, jamoa turnir jadvalida 14-o‘rinni egallagan. Keyingi yillarda esa natijalar yaxshilanib bordi. 1962-yilda “Paxtakor” sobiq Ittifoq chempionatidagi eng yaxshi natijalaridan birini qayd etdi va oltinchi o‘rinni egalladi. Ushbu natija o‘sha davrda jamoaning sport salohiyati yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi. Klub tarixida 1962-yil sobiq Ittifoq davridagi eng yaxshi natijalardan biri sifatida qayd etilgan. “Paxtakor” futbolchilari mamlakatning boshqa hududlaridagi jamoalar bilan teng raqobat qila olishini amalda namoyish etdilar.

1991-yil sobiq Ittifoq chempionatlari tarixidagi so‘nggi yil bo‘ldi. Shu bilan sobiq Ittifoq futbol tizimi ham yakunlandi. Mustaqil davlatlar o‘z milliy futbol chempionatlarini tashkil qila boshladilar. O‘zbekiston ham mustaqillikka erishgach, milliy futbol chempionatini tashkil etishga kirishdi. Bu jarayonda “Paxtakor” mamlakatning eng tajribali va nufuzli futbol klublaridan biri sifatida yangi futbol tizimining shakllanishida muhim rol o‘ynadi. 1992-yilda O‘zbekiston milliy chempionati tashkil etildi. Birinchi chempionat yakunida “Paxtakor” va Farg‘onaning “Neftchi” jamoalari bir xil ochko to‘plab, chempionlikni bo‘lishib oldilar. Bu voqea O‘zbekiston milliy futbolining tarixiy boshlanishi sifatida katta ahamiyatga ega. “Paxtakor”ning yangi milliy chempionatdagi ishtiroki klubning sobiq Ittifoq davridan mustaqil O‘zbekiston futbol tizimiga muvaffaqiyatli o‘tganini ko‘rsatdi. Mustaqillikdan keyingi davrda “Paxtakor” O‘zbekiston futbolining yetakchi klublaridan biri sifatida o‘z mavqeini mustahkamladi. 1993-yilda klub O‘zbekiston Kubogida g‘olib chiqdi. 1998-yilda esa “Paxtakor” mamlakat chempionatida yana bir bor oltin medallarga ega bo‘ldi. 2001-yildan boshlab klub tarixida yangi, muvaffaqiyatli bosqich boshlandi. Tarkibning yoshartirilishi

natijasida kuchli jamoa shakllantirildi va “Paxtakor” ichki musobaqalarda muntazam ravishda yuqori natijalar qayd eta boshladi. Klubning rasmiy tarixida 2003-yilda ketma-ket oltinchi marta O‘zbekiston chempionatida g‘alaba qozongani qayd etilgan. 2002-yilda esa “Paxtakor” Osiyoning eng yaxshi klubi deb e’tirof etilgan [4]. Futbolning ommalashuvi uchun kuchli va barqaror klublarning mavjudligi muhim ahamiyatga ega. “Paxtakor”ning muntazam musobaqalarda ishtirok etishi va yuqori natijalar qayd etishi Toshkent va boshqa hududlarda futbolga bo‘lgan qiziqishning oshishiga xizmat qildi. Klubning muxlislar bazasi yillar davomida kengayib bordi. “Paxtakor” uchrashuvlari futbol muxlislari uchun muhim sport tadbirlariga aylandi. Klubning muvaffaqiyatlari yoshlarning futbolga qiziqishini oshirishga ham xizmat qildi. Ko‘plab yoshlar professional futbolchi bo‘lishni maqsad qilib, futbol maktablari va sport to‘garaklariga qatnashishni boshladilar. Shu jihatdan “Paxtakor”ni O‘zbekistonda futbol madaniyatini shakllantirgan muhim sport institutlaridan biri sifatida baholash mumkin [5].

Mustaqillikdan keyingi davrda O‘zbekiston futbol klublari Osiyo futbol musobaqalarida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. “Paxtakor” xalqaro musobaqalarda O‘zbekiston sharafini himoya qilgan yetakchi klublardan biri bo‘ldi. Klubning Osiyo miqyosidagi ishtiroki O‘zbekiston futbolchilariga xalqaro tajriba orttirish imkonini berdi. Xalqaro uchrashuvlar futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirish bilan birga, murabbiylar uchun ham turli futbol maktablarini o‘rganish imkoniyatini yaratdi. 2002-yilda “Paxtakor” Osiyoning eng yaxshi klubi deb topilgani klubning xalqaro miqyosdagi nufuzini ko‘rsatadigan muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Xalqaro musobaqalarda qatnashish O‘zbekiston futbolining boshqa mamlakatlar bilan sport aloqalarini kengaytirishga ham yordam berdi. “Paxtakor” tarixi yoshlar tarbiyasida ham katta ahamiyatga ega. Klubning o‘nlab yillar davomida shakllangan an‘analari mehnatsevarlik, jamoaviylik, sport intizomi va Vatanga sadoqat kabi tushunchalarni targ‘ib qilish imkonini beradi. Ayniqsa, “Paxtakor-79” xotirasi sport tarixida insoniy qadriyatlarining muhimligini ko‘rsatadi [6]. Fojia natijasida halok bo‘lgan jamoa a‘zolarini xotirlash orqali yosh avlodga sport tarixiga hurmat, inson xotirasini qadrlash va avlodlar davomiyligi tushunchalari singdiriladi.

Xulosa. “Paxtakor” futbol klubining tashkil topishi O‘zbekiston sport tarixidagi muhim voqealardan biridir. 1956-yilda Toshkent shahrida tashkil etilgan klub dastlab sobiq Ittifoq futbol tizimining quyi bosqichlarida faoliyat yuritgan bo‘lsa, qisqa vaqt ichida yuqori liga darajasiga ko‘tarildi. 1960-yilda sobiq Ittifoq oliy ligasida ishtirok etishi “Paxtakor” tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. 1962-yilda oltinchi o‘rinni egallashi esa jamoaning o‘sha davrdagi sport salohiyatini namoyon etdi. Keyingi yillarda klub turli qiyinchiliklarga duch kelgan bo‘lsa-da, o‘z faoliyatini davom ettirdi. 1979-yilgi fojiali aviahalokat klub tarixidagi eng og‘ir voqea bo‘ldi. Jamoaning 17 nafar a‘zosi halok bo‘lishi butun O‘zbekiston futboli uchun katta yo‘qotish edi. Shunga qaramay, klub qayta shakllanib, futbol an‘analarini davom ettirdi. 1982-yilda oltinchi o‘rinni egallashi “Paxtakor”ning tiklanish salohiyatini ko‘rsatdi. 1991-yilda sobiq Ittifoq futbol tizimining tugashi va O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi “Paxtakor” uchun yangi tarixiy bosqichni boshlab berdi.

1992-yilda tashkil etilgan O‘zbekiston milliy chempionatining ilk mavsumida klub “Neftchi” bilan birgalikda chempionlikni qo‘lga kiritdi. Mustaqillik yillarida “Paxtakor” O‘zbekiston futbolining eng sovrindor klublaridan biriga aylandi. Klub rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra, 15 marta mamlakat chempioni va 13 marta O‘zbekiston Kubogi g‘olibi bo‘lgan. Klubning ahamiyati faqat sport natijalari bilan belgilanmaydi. “Paxtakor” yosh futbolchilarni tayyorlash, futbolning ommalashuvi, murabbiylik maktabining rivojlanishi, futbol infratuzilmasining takomillashuvi va O‘zbekistonning xalqaro sport maydonidagi nufuzini oshirishga ham katta hissa qo‘shgan. Klubning yetmish yilga yaqin tarixiy tajribasi sport tashkilotlarining jamiyat hayotidagi o‘rni, yoshlar tarbiyasi va milliy sport madaniyatini rivojlantirish masalalarini tadqiq etishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida “Paxtakor” tarixini yanada chuqur o‘rganishda klub arxivi, davriy matbuot materiallari, futbolchilarning xotiralari, statistik ma’lumotlar, foto va videohujjatlar hamda O‘zbekiston sport tarixiga oid ilmiy tadqiqotlarni kompleks tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston futbol assotsiatsiyasi. O‘zbekiston futboli tarixiga oid materiallar.
2. O‘zbekiston Respublikasi. Jismoniy tarbiya va sport sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
3. “Paxtakor” futbol klubi. Klub tarixi. Rasmiy materiallar.

4. FIFA. O'zbekiston futboli va "Paxtakor" tarixiga oid materiallar.
5. "Paxtakor" futbol klubi. Klub afsonalari: Genadiy Krasnitskiy.
6. "Paxtakor" futbol klubi. 1979-yilgi aviahalokat va "Paxtakor-79" xotirasi.

UO'K 930.2:94(575.1):327

AMUDARYO BO'LIMI VA XIVA XONLIGI O'RTASIDAGI SIYOSIY HAMDA IJTIMOIY MUNOSABATLARNING ARXIV MANBALARIDA QAYD ETILISHI VA MANBASHUNOSLIK TAHLILI

A.I.Sadikov, tayanch doktorant, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Amudaryo bo'limi va Xiva xonligi o'rtasidagi siyosiy hamda ijtimoiy munosabatlar arxiv manbalari asosida tahlil qilingan. Gandimiyon shartnomasidan keyin Rossiyaning xonlik ustidan o'rnatgan nazorat tizimi yoritilgan. Bo'lim boshlig'ining tashqi va ichki siyosatga aralashuvi, kontributsiya va harbiy majburiyatlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, aholining huquqiy masalalarda Rossiya ma'muriyatiga murojaat qilishi va ijtimoiy munosabatlardagi o'rni ochib berilgan. Tadqiqot Amudaryo bo'limi Rossiya imperiyasining Xiva xonligi ustidan nazorat o'rnatishda muhim vosita bo'lganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Amudaryo bo'limi, Xiva xonligi, Rossiya imperiyasi, Gandimiyon shartnomasi, siyosiy munosabatlar, ijtimoiy aloqalar, arxiv hujjatlari.

Аннотация. В статье на основе архивных источников анализируются политические и социальные отношения между Амударьинским отделом и Хивинским ханством. Освещается система российского контроля, установленная после Гандимийанского договора. Рассматриваются вмешательства начальника отдела во внутреннюю и внешнюю политику ханства, вопросы контрибуции и военных обязательств. Показаны обращения населения к российской администрации по правовым и социальным вопросам. Исследование подтверждает, что Амударьинский отдел был важным инструментом контроля Российской империи над Хивинским ханством.

Ключевые слова: Амударьинский отдел, Хивинское ханство, Российская империя, Гандимийанский договор, политические отношения, социальные связи, архивные документы.

Abstract. This article examines the political and social relations between the Amu Darya Department and the Khiva Khanate based on archival sources. It highlights the Russian system of control established after the Gandimiyon Treaty. The study analyzes the department head's interference in the khanate's internal and external affairs, tribute payments, and military obligations. It also explores local people's appeals to Russian authorities on legal and social matters. The research concludes that the Amu Darya Department was a key instrument of Russian imperial control over the Khiva Khanate.

Key words: Amu Darya Department, Khiva Khanate, Russian Empire, Gandimiyon Treaty, political relations, social relations, archival sources.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik siyosati natijasida 1873-yili Xiva xonligi Rossiyaga tobe etildi va Amudaryo bo'limi tashkil qilindi. Bu yangi ma'muriy tuzilma Rossiyaning Xiva xonligi ustidan siyosiy, iqtisodiy va huquqiy nazoratini ta'minlovchi asosiy markazga aylandi. Amudaryo bo'limi bilan Xiva xonligi o'rtasidagi munosabatlar siyosiy boshqaruv, tashqi aloqalar, harbiy majburiyatlar va ijtimoiy-huquqiy masalalarda yaqqol namoyon bo'ldi. Ayniqsa, bo'lim boshlig'ining xonlik ichki ishlariga aralashuvi hamda mahalliy aholining Rossiya ma'muriyatiga murojaat qilishi bu munosabatlarning

muhim jihatlaridan biri edi. Mazkur maqolada ushbu munosabatlar arxiv manbalari asosida manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu muammo bugunga qadar ayrim tadqiqotchilar tomonidan qisman o'rganilgan. Jumladan, Rossiya imperiyasining Xiva xonligiga nisbatan siyosati, Amudaryo bo'limining ma'muriy boshqaruvi va xonlik bilan munosabatlari ilmiy adabiyotlarda yoritilgan. Shunga qaramay, Amudaryo bo'limi va Xiva xonligi o'rtasidagi siyosiy hamda ijtimoiy munosabatlarning arxiv manbalari asosida manbashunoslik jihatdan kompleks tadqiqi yetarlicha amalga oshirilmagan. Bu esa mazkur maqolada O'zbekiston Milliy arxividagi Xiva xonligi devonxonasi hujjatlari, Amudaryo bo'limi boshqarmasi fondlari va qisman Xorazm Davlat Ichyan Qala Tarixiy Memoriy muzeyi qo'riqxonasi qo'lyozma manbasi materiallaridan keng foydalanishni taqozo etdi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, xolislik, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va paleografik o'qish metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1873-yil Xiva egallangandan so'ng Gandimiyan shartnomasi [1.B.3240] 2 va 3-bandlariga ko'ra Amudaryoning o'ng sohili Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi. Mazkur yilning 26-avgustida Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman tomonidan 18 moddadan iborat «Amudaryo okrugini vaqtincha boshkarish tug'risidagi nizom» ishlab chiqildi. Vaqtinchalik nizomga ko'ra Amudaryoning o'ng sohilida alohida okrug tashkil etilib, unga «Amudaryo okrugi» nomi beriladi va Amudaryo okrugi boshlig'i etib polkovnik Ivanov tayinlanadi. Ivanov boshqaruvidagi tizim nafaqat Amudaryo bo'limini balki Xiva xonligi boshqaruvini ham nazorat qilish vazifasi yuklatilgan edi. Shuningdek, xonlikning Turkiston general-gubernatorligi bilan bo'ladigan barcha aloqalarda vositachilik qilish ham belgilab qo'yildi [2.B.487].

Biz ushbu maqolada aynan, Amudaryo bo'limining Xiva xonligi bilan siyosiy va ijtimoiy munosabatlari arxiv hujjatlari asosida tahlil qilinadi. Ushbu o'rinda shuni ta'kidlab o'tish joizki, ushbu masalaga doir hujjatlar asosan, Xiva xonligi devonxona hujjatlari (I-125, 1 va 2 -ro'yxatlar), Amudaryo bo'limi boshqarma hujjatlari (I-907, 1-ro'yxat) va qisman boshqa adabiyotlardan foydalanildi. Demak, bo'limning xonlik bilan aloqalarini ikki turga bo'lib o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir.

Birinchi siyosiy aloqalar masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, avvalo, Gandimiyan shartnomasiga ko'ra, Xiva Rossiya mustamlakasiga aylantirildi. Bundan buyon Xiva xoni qo'shni xonliklar bilan mustaqil munosabatka kirisha olmaydigan, ular bilan savdo va boshqa har qanday shartnomalar tuzishi man qilindi [3.B.112]. Undan tashqari, xonning chet elga chiqishi ham Amudaryo bo'limi boshlig'i vositachiligida Turkiston general-gubernatorligining ruxsati bilan amalga oshirilgan. Masalan, 1882-yilgi hujjatda Sayid Rahimxon II Rossiya podshosining toj kiydirish marosimida qatnashish istagi Turkiston general-gubernatorligi tarafidan qabul qilingani to'g'risidagi maktubda quyidagicha keltiriladi: «...Ushbu yaqinda vazir xorijiyadin javob yetushtiki janob oliylarining mazkur hohishlarini imperator azim podshoh hazratlari qabul qilibdurlar. Ushbu maktub Tashkant shahrida voqi' boldi. Turkiston valoyatini General-gubernatorig' lavozimin ado qilg'usi Kalpakov qo'l qo'yib muhr bostilar» [4.B.3].

Bundan ma'lum bo'ladiki, xonning har bir hoxish-istagi gubernatorlik tarafidan ma'qul deb topilsagina bajarilgan. Amudaryo bo'limi hokimi xonlikdagi ichki ishlariga ham aralashib, turli ig'volar keltirib chiqargan. Bunday aralashuvlar natijasida vaziri a'zam Islomxo'janing o'ldirilishiga olib kelgan [3.B.147].

Bo'lim boshlig'ining xonlik ustidagi rejimi faqat qonun talablari va gubernatorlik topshiriqlarini nazorat qilishdan iborat emas, balki vaqti-vaqti bilan harbiy xarajatlar, ularga yemak-ichmak va joy bilan ta'minlash kabi xizmatlar topshirilgan. 1901-yilgi hujjatlarda: «...mazkur saldatlarning ustidag'i yoshi kattasini tilab yetkan nimarsalarini qung'an joyida qora uylarini, utunlarini va hamma salosunlarini topib bermakka Qanak noibini buyurib yuborsangiz deb Barunov qo'l qo'ydim» [5.B.3].

Hujjatdan ma'lum bo'lganidek, rus harbiylarini joylashtirish bilan bog'liq xarajatlar mahalliy aholi va xonlik ma'muriyati zimmasiga yuklatilgan. Qora uy, o'tin va boshqa zarur vositalarning mahalliy tomondan ta'minlanishi Rossiyaning mustamlaka hududlaridagi an'anaviy ekspluatatsiya usullaridan biri hisoblanadi.

Bazi paytlarda xarajatlar bo'lim tarafidan ham qoplab berilgan. Masalan, keyingi hujjatda: «...1900-1901-yillardagi *Charjo'ydin To'rtko'lg'a kelgan askarlarning xo'raklarig'a va yumishlarig'a sarf bo'lgan xarajatlardagi 422 sum 27 tiyin aqchani ushbu ila sizga topshurtib, olg'anlig'ig'a qo'lida dastxat oldurtub bizga yo'bortirib bersangiz deb Amudaryo muzofoti hokimi palkoo'nik Galkin. 18-febrl 1902-yil. Muhr*»[6.B.3].

Hujjatdan ma'lum bo'lyaptiki, askarlarning oziq-ovqati, transport vositalari, yo'l xizmati va boshqa ehtiyojlari mahalliy aholi hisobidan qoplangani ma'muriyatining harbiy infratuzilmani saqlashda mahalliy resurslardan keng foydalanganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, hujjatda qayd etilgan mablag' xonlik xazinasidan emas, balki xususiy shaxs yoki fuqarolar tomonidan avans tariqasida sarflanganini anglash mumkin. Demak, bo'limning harbiy ehtiyojlarini qondirishda davlat moliyasiga emas, avvalo, mahalliy aholi gardaniga yuklatilganini ko'rsatadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, xonlikning mahalliy amaldorlari yoki boylari askarlar kelganda dastlab o'z hisobidan xarajat qilishga majbur bo'lgan.

Shuningdek, 1876-1881-yillardagi X.V. Gelman boshchiligidagi tekshiruv-qidiruv ishlari, 1899-1900-yillarda K.G.Gershfeld, 1891-yilda polkovnik Stanikbuvich va 1910-yilda polkovnik Lobachevskiy kabi har xil maqsadlardagi guruhlarining Xiva va Amudaryo bo'limiga qilgan safar tashkiliy ishlari va xarajatlari xonlikga yuklatilgan edi [7.B.1].

Shartnomaga ko'ra, xon ma'muriyati Amudaryodan foydalanish huquqidan ham mahrum bo'ldi. Natijada, Amudaryodan Rossiya kemalari cheklanmagan tarzda foydalanish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Xiva va Buxoro kemalari gubernatorlikning ruxsati bilan harakatlanishi belgilab qo'yildi [3.B.113]. Umuman olganda Gandimiyon shartnomasi Amudaryo bo'limi va xonlik o'rtasidagi keyingi siyosiy munosabatlarning huquqiy asosini yaratdi. Ayniqsa, shartnomaning Amudaryoga oid bandlari Rossiyaning mazkur hududdagi harbiy-siyosiy va iqtisodiy ustunligini mustahkamladi.

Rus ma'muriyati Amudaryoning chap sohilida kema qatnovini rivojlantirish, harbiy va savdo manfaatlarini ta'minlash maqsadida pristanlar va portlar qurdi. Bu inshootlarning xavfsizligini ta'minlash vazifasi esa Xiva xonligi zimmasiga yuklatildi.

Ammo shartnomaning xonlik uchun eng og'ir va iqtisodiy jihatdan hal qiluvchi bandi kontributsiya to'lash majburiyati edi. Shartnomaga ko'ra, 2 million 200 ming manat mig'dordagi kontributsiyani 20-yil muddatta 1893-yilning 1-noyabrigacha to'lanishi belgilangan edi. Ammo, ushbu muddat 1901-yilgacha uzaytirilgan. 1897-yilgi hujjatga ko'ra har yili Amudaryo bo'lim boshlig'i orqali kontributsiya to'lash shartlari eslatib turilgani va to'lash tartibi belgilab berilganini ko'rishimiz mumkin: «...*Xivadag'i davlati qolgan kuntrubutsiyasi bu tariqada urusiya g'azinasig'a tobshurub turarduk ushbu yil uchun bir yarimlik (ruschasida 130 ming rub, deb yozilgan) manat beradur va 1898-yil uchun ham bir yarimlik manat(ruschasida 150 ming rub deb yozilgan) beradur va yana ham 1899-yil uchun qalg'an 147 ming 113 manat pul berib bir tillo tamomi qiladurmish ushbuni siz janob oliyga ma'lum qiladurmen. Azbaroyi ogohlantirmog'im uchun deb hamisha sog'-salomatlig'ingizni quo'o'atlab turg'uchi muzofot hokimi palkovnik Galkin. 1897-y. 15 iyul. Muhr* [8.B.11].

Mazkur hujjatdan Amudaryo bo'limi boshlig'i nafaqat ma'muriy rahbar, balki kontributsiya to'lovlarini nazorat qiluvchi, ularning o'z vaqtida undirilishini ta'minlovchi asosiy imperiyaviy vakil vazifasini bajarganini ko'rimishimiz mumkin. Kontributsiya to'lovlari Xiva xonligi iqtisodiyotiga katta bosim o'tkazdi. Bu mablag'lar davlat xazinasini, mahalliy soliqlar va aholidan yig'ilgan turli to'lovlar hisobidan qoplangan.

Turkman qabilalariga solingan kontributsiya masalasi ham Amudaryo bo'limi bilan Xiva xonligi o'rtasidagi siyosiy munosabatlarda doimiy nazorat obyekti bo'lib qolgan. Ayniqsa, yavmut va boshqa turkman urug'larining 1873 yilgi urushdan keyin zimmasiga yuklatilgan moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishi ustidan Amudaryo ma'muriyati muntazam kuzatuv olib borgan [9.B.1].

Amudaryo bo'limi Rassiyaga qo'shib olingandan keyin ham ayrim tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, tinch hayot kechira boshladi [10.B.46] deb bo'lmaydi. Aksincha, arxiv hujjatlari chegara hududlarida xavfsizlik muammolari uzoq vaqt saqlanib qolganini ko'rsatadi. Arxiv

manbalariga ko'ra, yavmut va chovdir kabi turkman qabilalarining talonchilik jinoyatlari davom yetib turdi. Bu holatni 1875-yil 9-yanvarda Amudaryo bo'limi boshlig'i Ivanov tomonidan Xiva xonligiga yuborilgan ogohlantiruvchi maktub ham tasdiqlaydi [11.B.18]. Unda xonlikdan turkman qabilalarining talonchilik harakatlariga barham berish, ularni tiyib qo'yish va chegara hududlarida tartibni ta'minlash talab etilgan.

Shuningdek, bo'lim boshlig'i xonlikning ichki ishlariga aralashuvi ham odatiy hol bo'lgan. Buning misolini 1903-yil 12-sentyabrda Amudaryo bo'limi hokimi general-mayor Barun Ruo'f tomonidan yuborilgan hujjatda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Unda Sharjo'y qal'asi oqsaqolini lavozimidan ozod etish talab qilingan. Hujjatning matni qo'yidagicha: *"...Xiva xonligining Sharjo'y qal'asining oqsaqoli Muhammad Rahim Muhammad Karim o'g'li har kimdin pora olganligi sababidin uni bo'shatib, o'rniga boshqa oqsaqol tayinlang, o'sha oqsaqolning ismi sharifini menga ayting deb Amudaryo bo'limi hokimi General Mayor Barun Ruo'f 1903y. 12-sentyabr"* [12.B.53].

Avvalo, mazkur hujjat Xiva xonligining mahalliy boshqaruv tizimi rasman mustaqil bo'lganiga qaramay, amalda bo'lim nazorati ostida faoliyat yuritganini ko'rsatadi. Odatda, oqsaqol kabi mahalliy mansabdorlarni tayinlash yoki lavozimidan chetlatish xonlikning ichki vakolati hisoblangan. Ammo Amudaryo bo'limi boshlig'ining bu jarayonga bevosita aralashuvi xonlik suverenitetining jiddiy cheklanganini anglatadi.

Ikkinchidan, hujjat bo'limning Xivada "nazoratchi hokimiyat" sifatida harakat qilganini tasdiqlaydi. Barun Ruo'f faqat tavsiya berib qolmay, balki amalda buyruq bermoqda. Yangi tayinlangan oqsaqolning ismini o'ziga ma'lum qilishni talab qilishi esa so'nggi tasdiq va nazorat huquqi bo'lim ma'muriyati qo'lida bo'lganini ko'rsatadi.

Uchinchidan, xonlik ma'muriy tizimida korrupsiya ildiz otib, boshqaruv samaradorligi sezilarli darajada susayganini ham ko'rsatadi. Sharjo'y oqsaqolining pora olishda ayblanishi mahalliy amaldorlar orasida mansab vakolatlaridan shaxsiy manfaat yo'lida foydalanish holatlari kengayganidan dalolat beradi.

Masalaning ikkinchi qismi ya'ni ijtimoiy munosabatlarga keladigan bo'lsak, mazkur turdagi hujjatlarning tahlili Amudaryo bo'limi bilan Xiva xonligi o'rtasida ijtimoiy aloqalar naqadar zich bo'lganini ko'rsatadi.

Ushbu turdagi hujjatlar asosan ikki ma'muriyat o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning serqirra va murakkab xususiyatga ega bo'lganini ko'rsatib beradi. Masalan, shunday turdagi hujjatlardan 1881-yil 1-sentyabrda Ahmad Eshbay tomonidan Amudaryo bo'limi hokimiga yo'llangan arznoma hujjatini keltirishimiz mumkin [13.B.8]. Hujjatda karvon yo'lida xonlik jinoyatchilari tarafidan sodir etilgan talonchilik, bir kishining o'ldirilishi va boshqa birining jarohatlanishi haqida so'z boradi. Bu voqeadan ma'lum bo'ladiki, ikki hudud o'rtasidagi chegaraoldi xavfsizligi bilan bog'liq qator muammolar borligini ko'rsatadi.

Shunindek, Amudaryo bo'limi tashkil etilganidan keyin ham Xiva xonligi bilan tutash hududlarda turli jinoiy guruhlar saqlanib qolganligi va bu esa aholining erkin harakatlanishi, savdo-sotiq bilan shug'ullanishiga jiddiy tahdid solayotganidan dalolat beradi.

Undan tashqari, Ahmad Eshbayning Amudaryo bo'limi hokimiga murojaat qilishi mahalliy aholi Rossiya ma'muriyatini adolat va himoya manbai sifatida qabul qila boshlaganini ko'rsatadi. Ilgari bunday nizolar qabila boshliqlari yoki xonlik amaldorlari orqali hal etilgan bo'lsa, endilikda fuqarolar imperiya ma'muriyatiga suyanishga o'ta boshlagan.

Ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni yorituvchi yana bir muhim hujjatlardan yana birini ko'rib chiqsak. Unda Qozon muzofotidan bo'lgan Bekmuhammadning qizi Go'na Urganjlik Aziz Maqsud o'g'li tomonidan aldanib, keyinchalik tashlab ketilgani va unga nafaqa to'lanmayotgani haqidagi shikoyat bayon etilgan. Shu munosabat bilan Amudaryo bo'limi hokimi Xiva xonidan mazkur ayolning haq-huquqini tiklash va unga tegishli nafaqani undirib berishni talab qilgan [14.B.9].

Hujjatdan ma'lum bo'lgandek, Amudaryo bo'limi ma'muriyati nafaqat o'z fuqarolari balki boshqa muzofot fuqarolarining manfaatlarini Xiva xonligi hududida ham himoya qilishga intilgan. Yana bir jihati xonlikning boshqa muzofotlar bilan ijtimoiy aloqalari juda yaqin bo'lganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, hujjatdan Rossiya ma'muriyati xotin-qizlarning huquqiy himoyasi masalasini e'tiborga olish orqali o'zini adolat va huquq himoyachisi sifatida ko'rsatishga intilgan.

Yana shunday ijtimoiy masalalardan biri 1887-yil 3-sentyabrda Muhammad Uraz Muhammad o'g'li va Qutlug'safar Sihhat o'g'li tomonidan Amudaryo bo'limi ma'muriyatiga yo'llangan arznomada o'z aksini topgan [15.B.5]. Unda ularning qarindoshi Amudaryoning o'ng sohiliga turmushga chiqqanligi, kuyov Yormuhammad nikoh paytida 200 tillo qalin puli berishni va'da qilgani, ammo shundan faqat 10 tillosini to'lab, qolgan mablag'ni bermay yurgani bayon etilgan. Arz egalari esa ushbu qarzni undirib berishni so'raganlar.

Ushbu hujjatdan ko'rinib turibdiki, Amudaryo bo'limi boshlig'ining vakolatlari faqat ma'muriy yoki harbiy masalalar bilan cheklanib qolmagan. U ijtimoiy-huquqiy muammolarni hal etishda, xususan, an'anaviy ravishda qozi vakolati doirasiga kiruvchi nikoh, qalin puli, mulkiy da'volar va oilaviy nizolar kabi masalalarga ham bevosita aralashgan. Bu esa bo'lim boshlig'ining ish doirasi juda keng bo'lganini, u nafaqat Rossiya imperiyasining ma'muriy va siyosiy vakili, balki mahalliy aholi uchun adolat o'rnatuvchi va nizolarni hal etuvchi oliy hokimiyat sifatida ham faoliyat yuritganini ko'rsatadi.

Albatta, bu holatning asosiy sabablaridan biri mahalliy aholining o'z muammolarini hal etishda imperiya ma'muriyatiga nisbatan yuksak ishonch bildirganida namoyon bo'ladi. Fuqarolar, ayniqsa, Xiva xonligi hududida yuzaga kelgan nizo va da'volarni Amudaryo bo'limi boshlig'ining aralashuviz samarali hal etish qiyin, deb hisoblaganlar. Shu bois, ular o'z huquq va manfaatlarini himoya qilishda bevosita bo'lim boshlig'iga murojaat qilishni eng ishonchli yo'l sifatida ko'rganlar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Amudaryo bo'limi Rossiya imperiyasining Xiva xonligi ustidan nazorat o'rnatishda muhim siyosiy-ma'muriy markaz vazifasini bajargan. Bo'lim boshlig'i xonlikning tashqi siyosati, ichki boshqaruvi, moliyaviy majburiyatlari va harbiy ta'minotiga doimiy ravishda aralashib turgan. Shu bilan birga, mahalliy aholi ijtimoiy-huquqiy masalalarda ham ko'pincha Amudaryo ma'muriyatiga murojaat qilgan. Bu holat Rossiya ma'muriyatining xonlik hayotining deyarli barcha sohalariga kirib borganini ko'rsatadi. Natijada, Amudaryo bo'limi Xiva xonligini siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan imperiya manfaatlariga bo'ysundirishning asosiy vositalaridan biriga aylangan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Xorazm Davlat Ichyan Qala Tarixiy Memoriy muzeyi qo'riqxonasi qo'lyozma manbasi, KP 3240, KP 3241, KP 3243.
2. Qaraqalpaqstan ASSri tariyxi I TOM. M. K. Nurmuxamedov, Ya. G' G'ulamov, Ya. M. Dosumov, T. A. Jdanko, X. Sh. Inoyatov, S. K. Kamalov, R. Q. Kosbergenov, I. K. Qosimbetov, Q. M. Maqsetov, S. P. Tolstovlarning tahriri ostida. «Qaraqalpaqstan». – N.: – 1975. B. 487.
3. O. Qo'shjonov, N. Polvonov Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr birinchi choragi). – Toshkent. 2007. – b. 112, 147, 113.
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 23-yigma jild, 3-varaq.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 124-yigma jild, 3-varaq.
6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 120-yigma jild, 3-varaq.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 527-yigma jild, 1-varaq.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 20-yigma jild, 11-varaq.
9. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 20-yigma jild, 1-varaq.
10. M. K. Nurmuxamedov, T. A. Jdanko, S. K. Kamalov Karakalpaki – T.: 1971. – s. 46.
11. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 11-yigma jild, 1, 18-varaqlar.
12. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 124-yigma jild, 53-varaq.
13. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 24-yigma jild, 8-varaq.
14. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 24-yigma jild, 9-varaq.
15. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), I-125-fond, 1-ro'yxat, 32-yigma jild, 5-varaq.

UO'K 316.334.3

MAHALLA TIZIMINING SHAKLLANISHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

M.X.Sanginova, magistrant, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada mahalla institutining tarixiy shakllanish bosqichlari, uning jamiyat hayotidagi o'rni va rivojlanish omillari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Mahalla qadimdan o'zbek xalqining ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutib kelgan o'zini o'zi boshqarish institutlaridan biri

hisoblanadi. Unda fuqarolar o'rtasidagi o'zaro hamjihatlikni ta'minlash, milliy qadriyatlarni asrash, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy ruhda tarbiyalash hamda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi vazifalar mujassamlashgan. Shuningdek, maqolada mahalla tizimining mustaqillik yillaridagi rivojlanishi, huquqiy asoslari va bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: mahalla, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyati, milliy qadriyatlar, ijtimoiy institut, o'zini o'zi boshqarish, mahalla raisi.

Аннотация. Формирование института махалли и его специфические особенности В данной статье анализируются исторические этапы формирования института махалли, его место в общественной жизни узбекского народа и особенности развития. Махалля является одним из древнейших институтов самоуправления, основанным на принципах взаимопомощи, солидарности и общественного согласия. Рассматриваются роль махалли в сохранении национальных традиций и ценностей, социальной поддержке населения, духовно-нравственном воспитании молодежи, а также ее значение в развитии гражданского общества. Особое внимание уделено правовым основам деятельности института махалли, реформам, осуществленным в годы независимости Республики Узбекистан, и современным направлениям его совершенствования.

Ключевые слова: махалля, органы самоуправления граждан, гражданское общество, национальные ценности, социальный институт, местное самоуправление, общественное согласие.

Abstract. Formation of the Mahalla System and Its Specific Features This article analyzes the historical formation of the mahalla institution, its role in the social life of the Uzbek people, and its unique characteristics. The mahalla has long served as a traditional institution of self-government, strengthening social solidarity, preserving national values, supporting vulnerable groups, and contributing to the spiritual and moral education of the younger generation. The article also examines the legal foundations of the mahalla system, reforms implemented during the years of independence, and its importance in the development of civil society in Uzbekistan.

Keywords: mahalla, self-government, civil society, national values, local community, social institution, Uzbekistan.

Mahalla o'zbek xalqining ko'p asrlik ijtimoiy tajribasi va davlatchilik an'analari negizida shakllangan noyob ijtimoiy institutlardan biridir. U faqat muayyan hududda yashovchi aholi birlashmasi emas, balki fuqarolar o'rtasida o'zaro ishonch, hamjihatlik, ijtimoiy mas'uliyat va ma'naviy qadriyatlarni qaror toptiruvchi tizim sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu jihatdan mahalla O'zbekiston hududida fuqarolik jamiyatining tarixiy ildizlarini o'zida mujassam etgan institut sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mahalla tushunchasi Sharq sivilizatsiyasi taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Arab tilidagi "mahalla" so'zi "turar joy", "maskan", "shahar qismi" ma'nolarini anglatadi. Keyinchalik ushbu atama Movarounnahr va Xuroson hududlarida keng tarqalib, shahar hamda qishloqlarning ijtimoiy tuzilmasini ifodalovchi tushunchaga aylandi. Biroq O'zbekiston hududida mahalla oddiy hududiy birlik darajasida qolmay, balki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish, o'zaro yordam va jamoaviy mas'uliyat tamoyillariga asoslangan mustaqil ijtimoiy institut sifatida rivojlandi.

Mahalla tizimining tarixiy shakllanish bosqichlari. Mahalla institutining vujudga kelishini bir davr yoki muayyan tarixiy voqea bilan bog'lash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Mazkur institut uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lib, uning shakllanishi qadimgi shahar madaniyati, qo'shnihilik munosabatlari va jamoaviy boshqaruv an'analari bilan uzviy bog'liqdir. Arxeologik tadqiqotlar Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon va Farg'ona vohalarida miloddan avvalgi davrlardayoq yirik dehqonchilik manzilgohlari va shaharlar mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Ushbu manzilgohlarda aholi qarindoshlik, kasbiy yaqinlik va hududiy birlik asosida yashagan. Bu holat keyinchalik mahalla institutining shakllanishi uchun ijtimoiy zamin yaratgan. Akademik A. Asqarov va boshqa arxeolog olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, Sopollitepa, Jarqo'ton va Dalvarzintepa kabi qadimiy yodgorliklarda jamoaviy turmush tarzi, umumiy xo'jalik yuritish va o'zaro yordam tamoyillari mavjud bo'lgan. Garchi bu davrda "mahalla" atamasi ishlatilmagan bo'lsa-da, aholi yashash

hududlarining ichki tuzilishi keyinchalik shakllangan mahalla tizimining dastlabki ijtimoiy asoslarini aks ettiradi. IX–XII asrlarda Movarounnahr shaharlarining rivojlanishi bilan mahalla tizimi ham takomillashdi. Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida Buxorodagi guzarlar, masjidlar va bozorlar haqida keltirilgan ma'lumotlar shaharning alohida jamoalarga bo'linganligini ko'rsatadi. Har bir guzar o'zining masjidi, oqsoqoli va jamoaviy hayotiga ega bo'lgan. Mazkur holat mahalla institutining dastlabki tashkiliy shakllari mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. Sharqshunos olim V. V. Bartold Movarounnahr shaharlarini o'rganar ekan, shaharlarning ichki tuzilishi mahalliy jamoalar faoliyatiga asoslanganini qayd etadi. Uning fikricha, guzarlar nafaqat hududiy birlik, balki ijtimoiy boshqaruvning muhim bo'g'ini vazifasini ham bajargan. Bu esa mahalla tizimining shakllanishida shahar madaniyatining muhim omil bo'lganini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tahlili mahalla tizimining tasodifiy emas, balki ming yillar davomida shakllangan va takomillashgan ijtimoiy institut ekanligini tasdiqlaydi. Uning tarixiy taraqqiyoti xalqning turmush tarzi, milliy qadriyatlari va davlatchilik an'analari bilan chambarchas bog'liqdir.

Mahalla tizimining o'ziga xos xususiyatlari va uning fuqarolik jamiyati rivojlanishidagi o'rni. Mahalla instituti O'zbekiston hududida shakllangan eng qadimiy ijtimoiy institutlardan biri bo'lib, uning asosiy vazifasi jamiyatda ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlash, fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish hamda mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni jamoatchilik ishtirokida hal etishdan iborat. Mazkur institutning o'ziga xosligi shundaki, u davlat boshqaruvi bilan fuqarolik jamiyati o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlovchi ko'prik vazifasini bajaradi. Mahallaning yana bir muhim xususiyati uning o'zini o'zi boshqarish tamoyiliga asoslanishidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonunda mahalla fuqarolarning mahalliy ahamiyatga ega masalalarni mustaqil hal etuvchi instituti sifatida e'tirof etilgan. Ushbu huquqiy asoslar mahalla faoliyatining demokratik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda mahalla institutining fuqarolik jamiyatini rivojlantirishdagi o'rni alohida e'tirof etilmoqda. O'zbekistonlik olimlar A. Saidov, Q. Abdurahmonov, S. Otamuratov va boshqa tadqiqotchilar mahallani fuqarolarning siyosiy faolligini oshiruvchi, ijtimoiy sheriklikni rivojlantiruvchi va davlat bilan jamiyat o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi institut sifatida baholaydilar. Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, Johan Rasanayagam, Pauline Jones Luong va boshqa Markaziy Osiyo bo'yicha mutaxassislar ham O'zbekiston mahallasini Sharq jamiyatlariga xos noyob o'zini o'zi boshqarish modeli sifatida baholaydilar. Ularning fikricha, mahalla o'zida an'anaviy boshqaruv tajribasi bilan zamonaviy fuqarolik jamiyati tamoyillarini uyg'unlashtirgan institut hisoblanadi. Shunday qilib, mahalla tizimining o'ziga xosligi uning tarixiy davomiyligi, milliy qadriyatlarga tayanishi, jamoatchilik boshqaruvi, ijtimoiy himoya, ma'naviy tarbiya va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishdagi ko'p qirrali funksiyalarida namoyon bo'ladi. Mazkur jihatlar mahallani dunyoning ko'plab mamlakatlaridagi mahalliy boshqaruv institutlaridan ajratib turadigan muhim omillardir.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar mahalla tizimining ijtimoiy boshqaruvdagi o'rni tobora ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Xususan, mahallaning kambag'allikni qisqartirish, oilalarni qo'llab-quvvatlash, yoshlar bandligini ta'minlash, xotin-qizlar faolligini oshirish va fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirishdagi roli kuchaymoqda. Bu esa mahallani zamonaviy fuqarolik jamiyatining tayanch institutlaridan biri sifatida baholash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mahalla institutining tarixiy taraqqiyoti uzluksiz davom etgan bo'lib, u har bir davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlariga mos ravishda takomillashgan. Bugungi kunda ham mahalla milliy davlatchilik an'analari va zamonaviy boshqaruv tamoyillarini o'zida uyg'unlashtirgan noyob ijtimoiy institut sifatida rivojlanishda davom etmoqda. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, mahalla institutining shakllanishi faqat huquqiy yoki tarixiy nuqtai nazardan emas, balki etnografik, manbashunoslik va qiyosiy tahlil asosida kompleks tarzda o'rganildi. Shuningdek, Narshaxiy, Bobur va Amir Temur asarlaridagi ma'lumotlar zamonaviy mahalla tizimi bilan o'zaro bog'liq holda tahlil qilinib, mahallaning tarixiy taraqqiyot bosqichlari yangi ilmiy yondashuv asosida yoritildi. Mahalla institutining shakllanishi va rivojlanishi masalasi tarix, etnologiya, huquq va siyosatshunoslik yo'nalishlarida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan

o'rganilgan. Akademik V. V. Bartold Movarounnahr shaharlarining tarixiy taraqqiyotini tadqiq etar ekan, shaharlarning ichki tuzilishida guzar va mahalliy jamoalar muhim o'rin tutganini qayd etadi. Uning ilmiy xulosalariga ko'ra, mahalla Sharq shahar madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim vazifa bajargan. 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotlarda esa mahalla faoliyatini raqamlashtirish, "Mahalla yettiligi" modeli va kambag'allikni qisqartirishdagi roli alohida tahlil qilingan. Bu tadqiqotlar mahalla institutining zamonaviy boshqaruv tizimidagi ahamiyati tobora ortib borayotganini tasdiqlaydi. Yuqoridagi ilmiy qarashlarni umumlashtirib aytganda, mahalla instituti tarixiy taraqqiyot davomida doimiy ravishda takomillashib borgan. Bugungi kunda u milliy qadriyatlarni asrash bilan birga, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, ijtimoiy himoya, aholi bandligini ta'minlash va davlat hamda jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashda strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Mahalla instituti o'zbek xalqining ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan noyob ijtimoiy institut bo'lib, uning vujudga kelishi qadimgi shahar madaniyati, qo'shnichilik munosabatlari hamda jamoaviy boshqaruv an'analari bilan uzviy bog'liqdir. Tarixiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalla tasodifiy ravishda shakllanmagan, balki uzoq davom etgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot mahsulidir. Tadqiqot davomida mahalla tizimining o'ziga xos jihatlari – ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlash, milliy qadriyatlarni asrash, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish tamoyillarini rivojlantirish hamda davlat va jamiyat o'rtasidagi samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi. Bu islohotlar mahallani ijtimoiy muammolarni hal etish, kambag'allikni qisqartirish va fuqarolar faolligini oshirishning muhim instituti sifatida rivojlantirmoqda. Mahallaning asosiy vazifasi aholining o'zini o'zi boshqarish tizimini rivojlantirish, ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash, milliy qadriyatlarni asrash va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilishdan iborat Kelgusida mahalla faoliyatini ilmiy asosda takomillashtirish, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish va raqamli texnologiyalarni keng qo'llash orqali uning samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish va Yangi O'zbekiston taraqqiyotini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonuni.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mahalla institutini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
- 3.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
- 4."Mahalla institutining ahamiyati" – [Zenodo ilmiy bazasi \(2026\)](#). Mahallaning ijtimoiy funksiyalari va fuqarolik jamiyatidagi o'rni tahlil qilingan.
- 5."O'zbekistonda mahalla institutining tarixiy rivojlanish bosqichlari" – [O'za \(2026\)](#). Qadimgi, sovet va mustaqillik davridagi rivojlanish bosqichlari batafsil aks etgan.
- 6."Mahalla – tarixiy-ijtimoiy tuzilma hamda fuqarolik jamiyatining asosi" – [MOITI portalidagi tahlillar](#). Mahallaning Sharq falsafasi va boshqa mamlakatlardagi o'xshash tizimlar bilan qiyosiy tahlili.

UO'K: 94(575.1):81'373.23

MUHAMMAD SHAYBONIYXON ISMI: TARIXIY MANBALARDAGI SHAKLLARI VA ETIMOLOGIK TALQINLAR

K.A.To'xtabekov, t.f.n., dots.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shayboniylar sulolasi nomining shakllanishi hamda Muhammad Shayboniyxon nomining tarixiy manbalarda aks etgan turli ko'rinishlari tarixiy-manbashunoslik va tarixiy-lisoniy yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida xon nomining yozma manbalarda uchraydigan variantlari o'zaro qiyoslanib, ularning kelib chiqishiga oid ilmiy qarashlar tanqidiy tahlil qilinadi. Shuningdek, sulolaning "Shayboniylar" nomi bilan atalishi va uni "Abulxayrxoniylar" deb nomlash masalasi tarixiy dalillar hamda zamonaviy tarixshunoslikdagi yondashuvlar nuqtai nazaridan baholanadi. Tadqiqot natijalari sulola nomlanishi va Muhammad Shayboniyxon ismining tarixiy-etimologik talqiniga doir mavjud ilmiy qarashlarni tizimlashtirish hamda ushbu masalaga oid bahsli jihatlarga aniqlik kiritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Shayboniylar, Abulxayrxoniylar, Muhammad Shayboniyxon, Shibon (Siban), tarixiy-etimologik tahlil, manbashunoslik, tarixshunoslik.

Аннотация. В данной статье на основе историко-источниковедческого и историко-лингвистического подходов исследуется формирование названия династии Шейбанидов и различные формы имени Мухаммада Шейбанихана, отраженные в исторических источниках. В ходе исследования сравниваются варианты имени хана, встречающиеся в письменных источниках, и критически анализируются научные взгляды на их происхождение. Также вопрос о том, чтобы назвать династию "Шайбанидами" и назвать ее "Абулхайрханидами," оценивается с точки зрения исторических фактов и подходов в современной историографии. Результаты исследования послужат систематизации существующих научных взглядов на название династии и историко-этимологическую интерпретацию имени Мухаммада Шайбанихана, а также уточнению спорных аспектов по данному вопросу.

Ключевые слова: Шейбаниды, Абулхайрханиды, Мухаммад Шейбанихан, Шибан (Сибан), историко-этимологический анализ, источниковедение, историография.

Abstract. This article examines the formation of the name of the Shaybanid dynasty and the various manifestations of the name Muhammad Shaybani Khan reflected in historical sources based on historical-source studies and historical-linguistic approaches. During the research, the variants of the khan's name found in written sources are compared, and scientific views regarding their origin are critically analyzed. Furthermore, the issue of naming the dynasty "Shaybanids" and naming it "Abulkhayrkhanids" is evaluated from the perspective of historical evidence and approaches in modern historiography. The research results serve to systematize existing scientific views on the name of the dynasty and the historical-etymological interpretation of the name Muhammad Shaybani Khan, as well as to clarify the controversial aspects of this issue.

Key words: Shaybanids, Abulkhair Khanids, Muhammad Shaybani Khan, Shiban (Siban), historical and etymological analysis, source studies, historiography.

Kirish. Markaziy Osiyo tarixida Temuriylardan keyingi siyosiy jarayonlar, xususan, Shayboniylar sulolasining shakllanishi va Movarounnahrdagi siyosiy hokimiyatning yangi sulolaga o'tishi muhim tarixiy bosqichlardan birini tashkil etadi. Mazkur davrni tadqiq etishda sulolaning siyosiy faoliyati bilan bir qatorda, uning genealogik ildizlari, nomlanish an'anasi hamda hukmdorlar ismlarining tarixiy manbalarda aks etish shakllarini aniqlash alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Shayboniylar sulolasi tarixshunosligida Muhammad Shayboniyxon nomining shakllari va mazmuniy talqini hamda sulola nomining kelib chiqishi bilan bog'liq masalalar hanuzgacha bahsli ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Tarixiy manbalarda hukmdor nomining **Shohibek, Shoybek, Shayboq, Shabon, Shayboniy** kabi turli shakllarda qayd etilishi mazkur nomning tarixiy-lisoniy genezisini manbashunoslik, onomastika va etimologik tahlil metodlari asosida kompleks o'rganishni taqozo etadi.

Asosiy qism. Shayboniylar sulolasi tarixini ilmiy jihatdan anglash, avvalo, uning genealogik ildizlari bilan bog'liq masalalarni aniqlashtirishni talab etadi. Mazkur sulola nomining tarixiy genezisi Chingizxon avlodidan bo'lgan Shibon (Siban) nomi bilan bevosita bog'liq. Manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, Shibon Jo'chixonning beshinchi o'g'li, Botuxonning ukasi bo'lgan [1]. XIII asrda mo'g'ullarning g'arbiga yurishlarida ishtirok etgan Shibon keyinchalik Ural tog'larining janubiy etaklari, Tobol va Sarisuv daryolari oralig'i hamda Orol dengizining shimoliy hududlarini qamrab olgan ulusga ega bo'lgan. Natijada tarixiy adabiyotlarda "Shibon ulusi" nomi bilan qayd etilgan siyosiy-hududiy birlik shakllangan.

Shibon nomining etimologiyasi masalasida ham ilmiy adabiyotlarda bir xil qarash mavjud emas. Ayrim tadqiqotchilar mazkur nomni qadimgi turkiy leksik qatlam bilan bog'lasalar, boshqa qarashlarda uning tibetcha shakllar bilan aloqadorligi taxmin qilinadi. Shu sababli Shibon nomining kelib chiqishini faqat birgina til doirasida izohlash yetarli emas. Mazkur masala turkiy, mo'g'ul va boshqa tarixiy-lisoniy qatlamlarning o'zaro munosabati nuqtai nazaridan yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi [2].

Shibon avlodlarining keyingi genealogik rivoji natijasida XV asrda Dashti Qipchoq hududida siyosiy hokimiyatga ega bo'lgan Abulxayrxon sulolasi shakllandi. Tadqiqotda keltirilgan shajara quyidagi ketma-ketlikni tashkil etadi:

Chingizxon → Jo'chixon → Shibon → Bahodir → Jo'chibuqa → Bodaqil → Munka Temur → Po'lod → Ibrohim o'g'lon → Davlat Shayx o'g'lon → Abulxayrxon → Shoh Budoq Sulton → Muhammad Shohibek (Shayboniyxon).

Mazkur genealogik ketma-ketlik sulola nomining shakllanishi masalasida muhim ahamiyatga ega. Chunki keyingi davr tarixshunosligida “Shayboniylar” deb yuritilgan hukmdorlar sulolasining nasliy ildizlari bevosita Shibon avlodlariga borib taqaladi.

XV asrning birinchi yarmida Dashti Qipchoq hududida yuz bergan siyosiy jarayonlar Abulxayrxon nomi bilan chambarchas bog'liq. 1428-yildan boshlab Abulxayrxon o'z hokimiyatini mustahkamlashga kirishib, Dashti Qipchoqdagi ko'plab urug'-qabilalarni siyosiy jihatdan birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Uning hukmronligi davrida Xorazm va Movarounnahr bilan bog'liq siyosiy munosabatlar ham sezilarli darajada faollashgan [3].

Abulxayrxon 1433 va 1435-yillarda Xorazm tomon yurishlar uyushtirgan. Keyinchalik 1446-yilda Sirdaryoning o'rta oqimidagi Sig'noq, Oqqo'rg'on, Arquq, O'zgand va Suzoq kabi shaharlarning egallanishi uning siyosiy mavqeini yanada mustahkamladi [4]. Shu davrdan boshlab Abulxayrxon davlati Temuriylar davlatining bevosita qo'shnisiga aylanib, Movarounnahrda siyosiy jarayonlarda faol ishtirok eta boshladi.

Abulxayrxon vafotidan keyin uning davlati jiddiy siyosiy inqirozga yuz tutdi. Uning avlodlariga qarshi olib borilgan kurash natijasida sulola vakillarining katta qismi halok bo'ldi. Biroq ayrim shahzodalar, jumladan Ko'chkunchixon va Suyunchxo'jaxon hamda boshqa vakillar omon qoldilar [5]. Abulxayrxonning vorisi Shayx Haydarxon esa otasi barpo etgan siyosiy tuzilmani saqlab qolishga uringan bo'lsa-da, bu jarayon muvaffaqiyatli yakunlanmadi.

Shu jihatdan Abulxayrxonning tarixiy o'rni faqat XV asr Dashti Qipchoq siyosiy tarixidagi hukmdor sifatida emas, balki keyinchalik Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritgan sulolaning siyosiy-genealogik asoschisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu sababli ayrim tadqiqotchilarning sulolani “Shayboniylar” emas, “Abulxayrxoniylar” deb atash haqidagi taklifi muayyan tarixiy asosga ega.

Abulxayrxon avlodlari orasida Shoh Budoq Sultonning o'g'illari Muhammad Shohibek va Mahmud Sulton alohida o'rin tutadi. Muhammad Shohibek keyinchalik tarixda Shayboniyxon nomi bilan mashhur bo'lgan. Manbalarda uning ikki ismli nomlash an'anasi bilan bog'liq ma'lumotlar ham uchraydi.

Turkiy xalqlar tarixiy-madaniy muhitida farzandga islomiy va turkiy xususiyatga ega bo'lgan ikki nom berish an'anasi mavjud bo'lgan [6]. Tadqiqotda keltirilishicha, Muhammad Shohibekka islomiy Muhammad, turkiy Shaybon (Shohibek) nomlari berilgan va unga Shohbaxt laqabi qo'llangan [7]. Bu holat o'sha davr hukmdorlarining ism, laqab va unvonlar tizimini bir-biridan farqlash zarurligini ko'rsatadi.

Muhammad Shohibekning “Shayboniy” nomi bilan bog'lanishi uning Shibon nasliga mansubligi bilan izohlanadi. Ya'ni mazkur nomning shakllanishida genealogik mansublik muhim omil bo'lgan. Shu nuqtai nazardan “Shayboniy” atamasini faqat shaxsiy ism sifatida emas, balki nasab va sulolaviy mansublikni ifodalovchi nom sifatida ham ko'rib chiqish mumkin [8].

Muhammad Shayboniyxon nomining tarixiy manbalarda turlicha shakllarda qayd etilishi maqolaning eng muhim ilmiy masalalaridan biridir. Manbalarda Shohbaxtxon, Shayboqxon, Shabon, Shaybon, Shiboni, Shaybek, Shohibek, Shohbaxt kabi shakllar uchraydi. Ushbu variantlarning mavjudligi nomning tarixiy davr, til muhiti, mualliflik an'anasi va manbaning yaratilish sharoitiga qarab o'zgarib borganini ko'rsatadi.

Masalan, “Tavorixi guzida-yi Nusratnoma”da Muhammad Shohibekxon (Shayboniyxon), “Bahr ul-asror”da Shohbaxtxon, “Zubdat ul-osor”da Shoybek va Shohbaxtxon shakllari qo'llangan. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si, Muhammad Solihning “Shayboniynoma”si va Gulbadanbegimning “Humoyunnoma”[9] sida esa Shayboqxon shakli uchraydi. Fazlulloh ibn Ro'zbehon esa “Mehmonnomayi Buxoro” asarida Shabon/Shaybon shakllaridan foydalangan [10].

Manbalardagi variantlarni quyidagi tarzda umumlashtirish mumkin:

Manba	Muallif	Ism shakli
“Tavorixi guzida-yi Nusratnoma”	Noma'lum muallif	Muhammad Shohibekxon (Shayboniyxon)
“Bahr ul-asror”	Muhammad ibn Vali	Shohbaxtxon

“Zubdat ul-osor”	Abdulloh Nasrullohiy	Shoybek, Shohbaxton
“Boburnoma”	Zahiriddin Muhammad Bobur	Shayboqxon
“Shayboniynoma”	Muhammad Solih	Shayboqxon
“Humoyunnoma”	Gulbadanbegim	Shayboqxon
“Mehmonnomayi Buxoro”	Fazlulloh ibn Ro'zbehon	Shabon / Shaybon
“Olam oroyi Abbosiy”	Iskandar Munshiy	Shaybek
“Fathnoma”	Mulla Shodiy	Shohbaxt
Devon	Muhammad Shayboniyxon	Shaboniy, Shabon, Shohbatxon, Shohbaxt

Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Muhammad Shayboniyxon nomining yagona standart shakli tarixiy manbalar yaratilgan davrning o'zida ham qat'iy shakllanmagan. Demak, masalaga faqat zamonaviy transliteratsiya muammosi sifatida emas, balki tarixiy-lisoniy jarayon sifatida yondashish lozim.

Muhammad Shayboniyxon ismining etimologiyasi yuzasidan tarixshunoslik va tilshunoslikda bir necha konsepsiyalar shakllangan. Ularni shartli ravishda turkiy etimologiya, mo'g'ulcha asl shakl, fonetik o'zgarish, arabiy shaklga moslashuv va devon materiallariga asoslangan talqinlar sifatida guruhlash mumkin.

V.V. Radlov “shoy/shay” komponentini qadimgi turkiy tildagi kuch-qudrat ma'nosi bilan bog'laydi. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, “Shohibek” shakli “Shoyibek”ning forsiy ta'sir ostida o'zgargan ko'rinishi bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi [11]. V.V. Bartold va P. Pellioning qarashlarida esa masalaga boshqa nuqtai nazardan yondashiladi. Ularning fikricha, hukmdorning asl ismi mo'g'ulcha Shibon (Siban) bo'lib, keyingi musulmon tarixnavislik an'anasida u arabcha Shaybon shakliga moslashtirilgan [12]. A.Z. Validiy To'g'on esa “Shayboq”, “Shohibek” va “Shohbaxt” shakllari o'rtasidagi fonetik munosabatni izohlashga harakat qiladi.

Masalaning eng muhim dalillaridan biri Muhammad Shayboniyxonning shaxsiy devoni bilan bog'liq. M. Tojiboyev tomonidan amalga oshirilgan statistik tahlilga ko'ra, devondagi she'rlarda Shaboniy — 266 ta, Shabon — 65 ta, Shohbatxon — 7 ta, Shohbaxt — 1 ta shakllari qayd etilgan. Demak, bevosita hukmdorning o'z ijodiy merosida “Shabon/Shaboniy” shakllarining ustunligi kuzatiladi [13]. Bu holat boshqa manbalardagi nom variantlarini baholashda muhim birlamchi dalil sifatida qaralishi mumkin.

Turk tarixchisi Mustafa Kafali esa Muhammad Shayboniyxon nomini arablarning “Shaybon” nomi bilan bog'lashga ehtiyotkorlik bilan yondashadi [14]. Uning fikricha, mo'g'ul tilidagi fonetik xususiyatlarni hisobga olgan holda nomni Shibon shaklida o'qish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, mavjud ilmiy qarashlar bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Biroq ularni yagona metodologik mezon asosida baholash, ayniqsa, tarixiy manbaning yaratilish davri, muallifning til muhiti va manbaning birlamchi yoki ikkilamchi xarakterini hisobga olish muhimdir.

Tadqiqotda muhim o'rin tutadigan masalalardan biri mo'g'ul shahzodasi Shibon nomi bilan islom tarixida mavjud bo'lgan arab qabilasi — Bani Shaybon nomining o'zaro chalkashish ehtimolidir. Bani Shaybon arab qabilasi sifatida Shibonning nasabidan mutlaqo mustaqil tarixiy hodisa hisoblanadi. Shu qabilaga mansub bo'lgan Imom Muhammad ash-Shayboniy va tarixchi Ibn al-Asir kabi shaxslarning nisbasida “ash-Shayboniy” shaklining mavjudligi ushbu nomning islomiy tarixiy muhitda avvaldan mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, ayrim musulmon mualliflari uchun fonetik jihatdan yaqin bo'lgan “Shibon” nomini tanish arabiy “Shaybon” shakliga moslashtirish ehtimoli mavjud. Bunday jarayon o'rta asr tarixnavisligida turli tillar o'rtasidagi fonetik moslashuvning tabiiy ko'rinishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin. Biroq ushbu farazni qat'iy xulosa sifatida emas, balki mavjud manbalar asosida ilgari surilgan ilmiy gipoteza sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq.

Umuman, mavjud materiallar ikki muhim xulosani ilgari surish imkonini beradi: birinchidan, Muhammad Shayboniyxonning shaxsiy devonida “Shabon/Shaboniy” shakllari ustunlik qiladi; ikkinchidan, tarixiy adabiyotlarda keng tarqalgan “Shayboniy” shaklining mo'g'ulcha “Shibon” nomining musulmon tarixnavislik an'anasida arabiy “Shaybon” shakliga moslashuvi bilan bog'liq bo'lish ehtimoli mavjud. Bu ikki xulosa bir-birini inkor etmaydi, balki masalaning ikki xil — tarixiy-biografik va tarixiy-lisoniy — qirrasini ochib beradi.

Sulola nomlanishi masalasi tadqiqotning alohida ilmiy yo'nalishini tashkil etadi. "Shayboniylar" atamasi, bir tomondan, Shibon avlodlariga borib taqaladigan genealogik an'anani ifodalasa, ikkinchi tomondan, Muhammad Shayboniyxon nomi bilan tarixshunoslikda keng ommalashgan. Biroq tarixiy-siyosiy nuqtai nazardan Abulxayrxonning o'rni masalani boshqacha qo'yishga asos beradi.

Abulxayrxon XV asrda Dashti Qipchoqda siyosiy hokimiyatni mustahkamlagan va o'z davlatini shakllantirgan hukmdor bo'lgan. Muhammad Shayboniyxon esa uning nabirasi sifatida keyinchalik Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni qayta tiklagan va sulolaning siyosiy qudratini yangi hududlarga yoygan. Shu bois "Abulxayrxoniylar" atamasi sulolaning siyosiy genezisini aniqroq ifodalashi mumkin degan qarash mavjud.

Biroq "Shayboniylar" atamasi tarixiy fan va ilmiy adabiyotda uzoq vaqt davomida mustahkam o'rinishgan. Bundan tashqari, aynan Muhammad Shayboniyxon davrida davlat Movarounnahr, Xorazm va Xuroson hududlarida katta siyosiy ta'sirga ega bo'lgan. Shuning uchun sulola nomini to'liq almashtirish masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashish, uni tarixiy manbashunoslik va tarixiy-lisoniy tadqiqotlarning keng doirasida muhokama qilish zarur.

Demak, "Shayboniylar" va "Abulxayrxoniylar" atamalarini mutlaq qarama-qarshi qo'yishdan ko'ra, ularning genealogik va siyosiy mazmunini farqlab o'rganish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Birinchi atama sulolaning Shibon nasliga mansubligini, ikkinchisi esa Abulxayrxon tomonidan shakllantirilgan siyosiy davlat an'anasini aks ettiradi. Shu jihatdan mazkur masala kelgusidagi tarixiy-lisoniy va manbashunoslik tadqiqotlari uchun dolzarb yo'nalish bo'lib qoladi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Shayboniylar sulolasi tarixini xolis va manbashunoslik tamoyillari asosida o'rganishda uning genealogik ildizlari, sulola nomlanishi hamda Muhammad Shayboniyxon ismining tarixiy shakllarini bir-biridan ajratgan holda kompleks tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Shibon (Siban)ning Jo'chixon avlodlari tarkibidagi o'rni va undan keyingi genealogik davomiylik sulolaning nasliy asoslarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida Muhammad Shayboniyxon nomining yozma manbalarda yagona shaklda qo'llanilmagani aniqlandi. Turli tarixiy asarlarda **Shohibek, Shoybek, Shayboq, Shabon, Shaybon, Shayboniy, Shohbaxt** kabi variantlarning uchrashi mazkur nomning shakllanishi murakkab tarixiy-lisoniy jarayon bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Shu sababli mavjud shakllarni oddiy imlo yoki transliteratsiya farqi sifatida baholash yetarli emas; ularni manbaning tili, yaratilish davri, mualliflik an'anasi va tarixiy muhit bilan bog'liq holda tahlil qilish lozim.

Etimologik qarashlarni qiyosiy o'rganish natijasida Muhammad Shayboniyxon nomining kelib chiqishi borasida turli ilmiy yondashuvlar mavjudligi qayd etildi. Ayniqsa, Shibon (Siban) shaklining tarixiy manbalarda aks etishi, keyinchalik musulmon tarixnavisligi muhitida "Shaybon" shakliga yaqinlashishi haqidagi qarashlar muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, Muhammad Shayboniyxonning shaxsiy devonida "**Shabon**" va "**Shaboniy**" shakllarining ko'p uchrashi masalaning tadqiqot uchun alohida e'tiborga molik jihati ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqotda ko'rib chiqilgan ma'lumotlar "**Shayboniylar**" va "**Abulxayrxoniylar**" atamalarini qo'llash masalasiga ham aniqlik kiritish imkonini beradi. "Shayboniylar" nomi sulolaning Shibon nasliga mansubligini ifodalovchi genealogik mazmunga ega bo'lsa, "Abulxayrxoniylar" atamasi XV asrda Abulxayrxon tomonidan shakllantirilgan siyosiy tuzilma va uning keyingi sulolaviy davomiyligini aks ettiradi. Shu bois mazkur ikki atamani bir-birini mutlaqo inkor etuvchi tushunchalar sifatida emas, balki sulolaning genealogik va siyosiy tarixini ifodalovchi turli kategoriyalar sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Костюков В.П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Казань: ФЭН, 2010. – С. 84.
2. Зуев Ю.А. О формах этно-социальной организации народов Центральной Азии в древности и средневековье: Пёстрая Орда, Сотня // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана (эпоха древности и средневековье). – Алматы, 1998. – С. 59, 94.
3. Muqimov Z. Shayboniylar davlati va huquqi (Tarixiy-huquqiy tadqiqot). – Toshkent: Adolat, 2007. – B. 15–16.
4. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – P. 44–45.
5. Ражабов К. Мухаммад Шайбонийхон [Электрон манба]. – URL: http://fati.uz/site/download?name=1/0W68s6K4lDsd1RHfBHRZaHvr_YgKxgm7.pdf
6. Хуршид Даврон. Самарканд хайллари. – Тошкент. – Б. 229.

7. Хофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 55.
8. Абулғозий. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон. – Б. 113.
9. Хумоюннома (Гулбаданбегим). – Тошкент, 1959. – Б. 24–25.
10. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Пер. Р.П.Джалиловой; под ред. А.К.Арендса. – М., 1976. – С. 61; шунингдек қаранг: Бартольд В.В. Соч. Т. II, ч. 2. – С. 545–548.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, ч. 1. – СПб., 1911. – С. 926.
12. Бартольд В.В. Сочинения // Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Т. II, ч. 2. – М.: Наука, 1964.; Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М.: Наука, 1968.; Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. – Paris: Imprimerie Nationale, 1949. – Р. 44–47.
13. Тожибоев М. [Филология фанлари номзоди, доцент] // Жаҳон адабиёти журналі. – 2007. – №12. – Б. 163.
14. Кафали М. Шиван хон сулоласи ва ўзбек улуси // Атсиз армағани (тўплам мақоласи).

UO'K 92:32-055.2(575.1)

YODGORA NASRIDDINOVA — O'ZBEKISTON TARIXIDA BIRINCHI AYOL RAHBAR VA DAVLAT ARBOBI

N.G'.Xakimjonova, tadqiqotchi, PhD izlanuvchi

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada O'zbekiston tarixida muhim o'rin egallagan davlat va jamoat arbobi Yodgora Nasriddinovaning siyosiy faoliyati, boshqaruv tajribasi hamda ijtimoiy hayotga qo'shgan hissasi kompleks tarixiy-tahliliy yondashuv asosida o'rganiladi. Tadqiqotda uning rahbarlik faoliyati, davlat boshqaruvi tizimidagi o'rni, ayollar siyosiy faolligini oshirishdagi roli, shuningdek, sovet davri siyosiy kontekstidagi faoliyati ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada adabiyotlar sharhi, tadqiqot metodologiyasi, natijalar va muhokama qismlari keltirilib, Nasriddinovaning tarixiy merosi zamonaviy davr nuqtai nazaridan baholanadi.*

Kalit so'zlar: *Yodgora Nasriddinova, davlat arbobi, O'zbekiston SSR, ayollar yetakchiligi, siyosiy boshqaruv, tarixiy tahlil, sovet davri, Oliy Sovet, ijtimoiy siyosat.*

Аннотация. *Данная научная статья, основанная на комплексном историко-аналитическом подходе, исследует политическую деятельность, управленческий опыт и вклад в общественную жизнь Йодгоры Насриддиновой, государственного и общественного деятеля, сыгравшего важную роль в истории Узбекистана. В исследовании анализируются ее руководящая деятельность, роль в системе государственного управления, роль в повышении политической активности женщин, а также ее деятельность в политическом контексте советской эпохи на основе научных источников. В статье представлены обзор литературы, методология исследования, результаты и обсуждение, а также оценивается историческое наследие Насриддиновой с точки зрения современной эпохи.*

Ключевые слова: *Йодгора Насриддинова, государственный деятель, Узбекская ССР, женское лидерство, политическое управление, исторический анализ, советская эпоха, Верховный Совет, социальная политика.*

Abstract. *This scientific article studies the political activity, management experience and contribution to social life of Yodgora Nasriddinova, a state and public figure who played an important role in the history of Uzbekistan, based on a complex historical-analytical approach. The study analyzes her leadership activities, her role in the system of state administration, her role in increasing women's political activity, as well as her activities in the political context of the Soviet era based on scientific sources. The article presents a literature review, research methodology, results and discussion sections, and evaluates Nasriddinova's historical legacy from the perspective of the modern era.*

Key words: *Yodgora Nasriddinova, statesman, Uzbek SSR, women's leadership, political governance, historical analysis, Soviet era, Supreme Soviet, social policy*

Kirish. XX asr O'zbekiston siyosiy tarixida tub burilishlar, ijtimoiy o'zgarishlar va boshqaruv tizimining shakllanish davri bo'ldi. Ayniqsa, sovet davrida milliy respublikalarda mahalliy kadrlarni davlat boshqaruviga jalb etish siyosati doirasida yangi siyosiy elita shakllandi. Bu jarayonda ayollarning siyosiy faolligi va davlat boshqaruvidagi ishtiroki alohida e'tibor talab qiluvchi masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Sovet davlati tarkibida bo'lgan O'zbekiston SSRda siyosiy boshqaruv markazlashgan tizim asosida olib borilgan bo'lsa-da, milliy kadrlar siyosati orqali mahalliy rahbarlar yetishib chiqdi. Bu jarayonda ayollarning siyosiy maydonga kirib kelishi alohida ahamiyat kasb etdi. Ana shunday shaxslar qatorida O'zbekiston tarixida yuqori davlat lavozimini egallagan birinchi ayol rahbarlardan biri — Yodgora Nasriddinova alohida o'rin tutadi.

Yodgora Nasriddinova 1959–1970-yillarda O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimida faoliyat yuritgan. Ushbu lavozim respublikaning rasmiy rahbari maqomiga teng bo'lib, davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda muhim rol o'ynagan. Uning faoliyati ayollarning siyosiy faolligini oshirish, ijtimoiy sohalarni rivojlantirish hamda milliy kadrlar siyosatini mustahkamlash bilan bog'liq.

Shunday tarixiy sharoitda siyosiy maydonga kirib kelgan shaxs — Yodgora Nasriddinova bo'lib, u O'zbekiston SSR tarixida eng yuqori davlat lavozimlaridan birini egallagan birinchi o'zbek ayol rahbar sifatida tanilgan. U 1959–1970-yillarda O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimida faoliyat yuritgan. Mazkur lavozim respublika rahbari maqomiga teng bo'lib, davlat boshqaruvi tizimida muhim strategik qarorlar qabul qilinishida asosiy rol o'ynagan.

Mazkur maqolaning maqsadi — Yodgora Nasriddinovaning siyosiy faoliyatini tarixiy-huquqiy va ijtimoiy-siyosiy jihatdan tahlil qilish, uning davlat boshqaruvi tajribasini baholash hamda tarixiy merosini zamonaviy ilmiy nuqtai nazardan o'rganishdir.

Adabiyotlar tahlili. Yodgora Nasriddinova faoliyatiga bag'ishlangan tadqiqotlar asosan sovet davri tarixshunosligi hamda mustaqillik yillarida yaratilgan siyosiy-biografik manbalarda uchraydi. Sovet davri adabiyotlarida uning faoliyati partiya siyosati doirasida, ideologik yondashuv asosida yoritilgan. Bu manbalarda Nasriddinovaning rahbarlik faoliyati ko'proq davlat siyosatini amalga oshirish kontekstida baholangan.

Mustaqillik davri tadqiqotlarida esa uning faoliyati milliy davlatchilik nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqilgan. Ayrim tarixchilar Nasriddinovani ayollar siyosiy yetakchiligi namoyandasi sifatida baholasa, boshqalar uni sovet siyosiy tizimining mahsuli sifatida talqin qiladi. Zamonaviy ilmiy maqolalarda gender yondashuv asosida tahlillar uchraydi, unda Nasriddinovaning faoliyati ayollarning siyosiy ijtimoiylashuvi jarayonida muhim bosqich sifatida ko'rsatiladi.

Shuningdek, O'zbekiston siyosiy tarixiga oid umumiy tadqiqotlarda uning nomi yuqori davlat lavozimini egallagan ayol rahbar sifatida tilga olinadi, biroq kompleks monografik tadqiqotlar yetarli emas. Shu bois mazkur maqola ilmiy bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy-tahliliy metod — Nasriddinovaning siyosiy faoliyatini davr kontekstida o'rganish uchun.
2. Komparativ (taqqoslash) metod — uning faoliyatini boshqa sovet respublikalaridagi ayol rahbarlar bilan solishtirish uchun.
3. Biografik metod — shaxsiy hayoti va siyosiy faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun.
4. Gender yondashuvi — ayollarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini tahlil qilish maqsadida.

Asosiy qism. Material sifatida arxiv hujjatlari, sovet davri rasmiy nashrlari, tarixiy monografiyalar hamda mustaqillik davrida chop etilgan ilmiy maqolalardan foydalanildi.

Yodgora Nasriddinova 1920-yillarda tug'ilgan bo'lib, yoshligidan ta'limga katta e'tibor qaratgan. U muhandislik yo'nalishida tahsil olgan va keyinchalik partiya organlarida faoliyat yuritgan. Uning siyosiy karerasi 1940–1950-yillarda shakllandi. Tashkiliy qobiliyati, nutq madaniyati va qat'iyati tufayli u yuqori lavozimlarga tavsiya etildi.

1959-yilda u O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi etib saylandi. Bu lavozim respublikaning rasmiy rahbari maqomini anglatgan. Nasriddinova faoliyati davomida:

- qonunchilik tashabbuslarini qo'llab-quvvatladi;
- ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ilgari surdi;
- ayollar ta'limi va mehnat bandligini kengaytirish siyosatini qo'lladi;
- sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish bo'yicha qarorlar qabul qilinishida ishtirok etdi.

Nasriddinova o'z faoliyati davomida ayollarning davlat boshqaruvida ishtirokini qo'llab-quvvatladi. Uning davrida ayollar orasida oliy ma'lumotlilar soni sezilarli oshdi. Rahbarlik faoliyati gender tenglik masalasini siyosiy kun tartibiga olib chiqishda muhim bosqich bo'ldi.

Uning faoliyati davrida respublikada sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlandi. Infratuzilma loyihalari, ta'lim muassasalari qurilishi va sog'liqni saqlash tizimining kengayishi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan bo'ldi. Nasriddinova ushbu jarayonlarda muvofiqlashtiruvchi va nazorat qiluvchi rol o'ynadi.

Davlat boshqaruvida u intizom va tizimlilik tamoyillariga amal qilgan. Uning rahbarlik uslubi qat'iyatli, lekin muvozanatli bo'lib, markaz va respublika manfaatlari o'rtasida murosali siyosat yuritishga qaratilgan edi.

Natijalar. Mazkur tadqiqot natijalari Yodgora Nasriddinovaning siyosiy faoliyati va davlat boshqaruvi tizimidagi o'rni tarixiy jihatdan muhim ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, u nafaqat O'zbekiston SSR tarixida yuqori davlat lavozimini egallagan birinchi ayol rahbarlardan biri, balki siyosiy boshqaruvda gender muvozanatini shakllantirish jarayonining muhim ishtirokchisi bo'lgan.

Birinchidan, Nasriddinovaning siyosiy faoliyati davlat boshqaruvi tizimining institutsional rivojlanishiga xizmat qilgan. U rahbarlik qilgan davrda qonunchilik tashabbuslari kuchaygan, davlat boshqaruvi apparatida tartib-intizom mustahkamlangan hamda ijtimoiy siyosatga yo'naltirilgan qarorlar qabul qilingan. Ayniqsa, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohalarida amalga oshirilgan siyosiy chora-tadbirlar jamiyat barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan.

Ikkinchidan, uning faoliyati ayollarning siyosiy va ijtimoiy faolligini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, Nasriddinova faoliyat yuritgan davrda davlat boshqaruvi tizimida ayollar ulushi oshgan, xotin-qizlarning oliy ta'limga jalb etilishi kuchaygan hamda ularning jamoat hayotidagi roli mustahkamlangan. Bu esa gender tenglik siyosatining dastlabki institutsional ko'rinishlari shakllanishiga zamin yaratgan.

Uchinchidan, Nasriddinovaning siyosiy faoliyati sovet boshqaruv tizimi doirasida amalga oshirilgan bo'lsa-da, u milliy kadrlar siyosatini rivojlantirishda muhim o'rin tutgan. Uning boshqaruv uslubi tizimlilik, mas'uliyat va ijtimoiy yo'naltirilganlik bilan ajralib turgan. Bu esa davlat boshqaruvi samaradorligining oshishiga olib kelgan.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Nasriddinovaning siyosiy faoliyati xalqaro miqyosda ham ma'lum darajada e'tirof etilgan. U diplomatik uchrashuvlar va davlatlararo aloqalarda faol ishtirok etib, respublikaning siyosiy imijini mustahkamlashga hissa qo'shgan.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari Nasriddinovaning siyosiy faoliyati tarixiy, ijtimoiy va gender nuqtai nazardan kompleks ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama. Yodgora Nasriddinovaning siyosiy faoliyatini ilmiy baholashda turli yondashuvlar mavjud. Birinchi yondashuv tarixiy-institutsional bo'lib, unda uning faoliyati sovet siyosiy tizimi doirasida amalga oshirilgani va mustaqil siyosiy qaror qabul qilish imkoniyatlari cheklanganligi ta'kidlanadi. Ushbu yondashuv tarafdorlari Nasriddinovaning siyosiy faoliyatini markazlashgan boshqaruv tizimining tarkibiy qismi sifatida ko'radilar.

Ikkinchi yondashuv esa shaxsiy-siyosiy omilga asoslanadi. Bu nuqtai nazarga ko'ra, Nasriddinova o'z davrining yetuk siyosiy rahbari bo'lib, mavjud siyosiy tizim doirasida maksimal darajada samarali boshqaruv olib borgan. U ayollarning siyosiy faolligini oshirish, ijtimoiy siyosatni kuchaytirish va davlat boshqaruvi samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan.

Gender yondashuvi asosidagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, Nasriddinovaning faoliyati ayollar liderligi tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Uning siyosiy faoliyati nafaqat davlat boshqaruvi tizimida ayollar ishtirokini kengaytirgan, balki ayol rahbar obrazining jamiyatda shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayon keyingi avlod ayol siyosatchilarining shakllanishida muhim ijtimoiy psixologik omil bo'lgan.

Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar uning faoliyatini tanqidiy baholab, sovet siyosiy tizimining ideologik cheklovlari tufayli siyosiy tashabbuslarning erkinligi cheklanganini qayd etadilar. Biroq tarixiy kontekstni hisobga olgan holda, Nasriddinovaning faoliyatini faqat tizim

mahsuli sifatida baholash biryoqlama yondashuv hisoblanadi. Chunki u mavjud siyosiy sharoitda davlat boshqaruvi samaradorligini ta'minlashga qaratilgan aniq amaliy faoliyat olib borgan.

Zamonaviy ilmiy nuqtai nazardan qaralganda, Nasriddinovaning faoliyati O'zbekiston siyosiy tarixida ayollar liderligi evolyutsiyasini o'rganishda muhim empirik manba hisoblanadi. Uning rahbarlik faoliyati davlat boshqaruvi va gender siyosati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi umumiy xulosalarga kelindi. Yodgora Nasriddinova O'zbekiston siyosiy tarixida yuqori davlat lavozimini egallagan birinchi ayol rahbarlardan biri sifatida muhim tarixiy shaxs hisoblanadi. Uning siyosiy faoliyati davlat boshqaruvi tizimining institutsional rivojlanishiga, ijtimoiy siyosatning kuchayishiga hamda ayollarning jamiyatdagi mavqeyining oshishiga xizmat qilgan.

Nasriddinovaning rahbarlik faoliyati tizimlilik, intizom va ijtimoiy yo'naltirilganlik tamoyillariga asoslangan bo'lib, bu davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishga imkon yaratgan. U faoliyat yuritgan davrda ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohalarida amalga oshirilgan chora-tadbirlar jamiyat barqarorligini mustahkamlashda muhim rol o'ynagan.

Shuningdek, uning faoliyati ayollar siyosiy yetakchiligi tarixida muhim bosqich bo'lib, gender tenglik siyosatining shakllanishiga zamin yaratgan. Nasriddinova nafaqat siyosiy rahbar, balki ayollarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirgan ijtimoiy yetakchi sifatida ham tarixda muhim iz qoldirgan.

Umuman olganda, Yodgora Nasriddinovaning tarixiy merosi O'zbekiston siyosiy tarixining ajralmas qismi bo'lib, uning faoliyati davlat boshqaruvi, siyosiy liderlik va gender tadqiqotlari yo'nalishida muhim ilmiy ahamiyatga ega. Kelgusida uning faoliyatini arxiv manbalari asosida chuqurroq o'rganish, siyosiy qarorlar tahlili va tarixiy-komparativ tadqiqotlar olib borish ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. — Toshkent, 2011.
2. O'zbekiston tarixi (XX asr). — Toshkent: Fan, 2016.
3. O'zbekiston davlat arboblari ensiklopediyasi. — Toshkent, 2019.
4. Sovet davri O'zbekiston siyosiy tizimi. — Toshkent, 2014.
5. Gender va siyosat: nazariya va amaliyot. — Toshkent, 2020.
6. O'zbekiston SSR Oliy Soveti hujjatlari to'plami (1959–1970).
7. XX asr O'zbekiston siyosiy tarixi. — Toshkent: Fan, 2015.
8. Ayollar yetakchiligi va jamiyat taraqqiyoti. — Toshkent, 2020.
9. O'zbekiston davlat arboblari ensiklopediyasi. — Toshkent, 2019.
10. Turaeva M. Markaziy Osiyoda ayollar siyosiy faolligi tarixi. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
11. Massell G. J. The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919–1929. — Princeton: Princeton University Press, 1974.
12. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. — Seattle: University of Washington Press, 2006.
13. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. — Ithaca: Cornell University Press, 2015.
14. O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi hujjatlari to'plami (1959–1970-yillar). — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallari.
15. Abashin S. Nationalism in Central Asia: A Biography of the Uzbek Nation. — Berlin: De Gruyter, 2016.

UO'K 614.2(575.1)"1990/1991"

MUSTAQILLIK ARAFASIDA O'ZBEKISTONDA SOG'LIQNI SAQLASH SOHASI VA TIBBIYOTNING AHVOLI

S.I.Xamrayeva, dots.v.b., PhD, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning so'nggi choragida SSSR hukumatining sog'liqni saqlash tizimi faoliyati asta-sekin orqaga keta boshlaganligi bois aholi o'rtasida asosan yuqumli, xavfli va surunkali kasalliklar kuchayganligi, natijada barcha ittifoqdosh respublikalarda bo'lgani kabi O'zbekiston aholisining ham ijtimoiy hayoti va salomatligida jiddiy muammolar paydo bo'la boshlaganligi, yuqumli va xavfli kasalliklar bilan kasallanish darajasi ortishi oqibatida kelib chiqqan muammolar va ularning sabablari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *sog'liqni saqlash, tibbiyot, kasallik, bemor, yurak-qon tomir kasalliklari, xavfli neoplazmalar, onkologik, leykemiya, onalar va bolalar kasalliklari.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются проблемы и их причины, возникшие в результате постепенного упадка системы здравоохранения СССР в последней четверти XX века, что привело к росту инфекционных, опасных и хронических заболеваний среди населения. Как и во всех бывших советских республиках, в общественной жизни и здравоохранении населения Узбекистана начали возникать серьезные проблемы, а также увеличилась заболеваемость инфекционными и опасными болезнями.*

Ключевые слова: *здравоохранение, медицина, болезнь, пациент, сердечно-сосудистые заболевания, злокачественные новообразования, онкология, лейкемия, материнские и детские болезни.*

Abstract. *This article discusses the problems and their causes that arose as a result of the gradual decline of the USSR government's healthcare system in the last quarter of the 20th century, which led to an increase in infectious, dangerous, and chronic diseases among the population. As in all the former Soviet republics, serious problems began to arise in the social life and health of the population of Uzbekistan, as well as the increase in the incidence of infectious and dangerous diseases.*

Key words: *healthcare, medicine, disease, patient, cardiovascular diseases, malignant neoplasms, oncology, leukemia, maternal and child diseases.*

Kirish. XX asrning 70-yillari oxiriga kelib, dunyoning kuchli davlatlari orasida tibbiyot sohasida yetakchi o'rinlarni egallab kelgan sobiq SSSR hukumatining sog'liqni saqlash tizimi faoliyati asta-sekin orqaga keta boshladi. Asosan yuqumli, o'tkir kasalliklarga qarshi kurash susaydi. Buning asosiy sabablaridan biri surunkali kasalliklarning tobora keng tarqalishi edi. 1980-yillarning boshiga kelib, yurak-qon tomir kasalliklari, xavfli neoplazmalar, onkologik, leykemiya, onalar va bolalar kasalliklariga qarshi kurashish bo'yicha davlat tomonidan maqsadli ilmiy-texnik dasturlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Boshqa respublikalar kabi O'zbekiston aholisining ham ijtimoiy hayoti va salomatligida jiddiy muammolar paydo bo'la boshladi. Ushbu vaziyatda dunyo tarixiy tajribasini o'rganish asnosida bozor iqtisodiyotiga asoslangan, aholining ijtimoiy manfaatlariga yo'naltirilgan, demokratik huquqiy davlat va adolatli jamiyatni yaratish dasturini ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish lozim edi [1.B.42-43.].

Tahlil va natijalar. Aholi ijtimoiy hayotining qiyinlashishi, ayniqsa, sog'liqni saqlash sohasida ko'proq ko'zga tashlandi. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasining tarkibiy tuzilishi zamon talablariga javob bermas edi. Sohada ko'plab muammolar yig'ilib qoldi. Bozor iqtisodiyotining o'zgaruvchanligi, shuningdek, puxta o'ylab ko'rilmagan joriy etilgan ba'zi reja va loyihalar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy va salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, respublikaning turli viloyat va tumanlaridagi sanoat korxonalari, madaniyat, ta'lim va sog'liqni saqlash muassasalari faoliyatida achinarli holatlar yuzaga keldi. Ijtimoiy infrastrukturada sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, maktabgacha ta'lim muassasalari, ularning moddiy-texnik holati og'ir ahvolga tushib qoldi [2.B.6.]. Natijada, aholi o'rtasida yuqumli kasalliklar avj oldi. Bunday kasalliklar darajasining oshishi respublika aholisining ijtimoiy turmushi qoniqarli darajada bo'lmaganligi, ekologik holatning buzilganligi bilan izohlanadi.

Odatda, aholining salomatligi ko'p jihatdan ekologik vaziyatga, atrof-muhitga va iqlim sharoitlariga bog'liq bo'ladi. O'zbekistonda issiq iqlim barcha tarixiy davrlarda aholi orasida turli yuqumli va boshqa kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'lgan. Bunday holat, ayniqsa, sovet davrida bezgak, ichburug', qichima kabi kasalliklarning keng tarqalishi omili bo'lib xizmat qildi [3. B.45.]. Bu davrda ekologik xavfsizlik muammosi kuchayib, e'tibor sust darajada edi [4.B.69.]. 1980-yillar oxiri 1990-yillarning boshida bunday ekologik halokat O'zbekistonda ijtimoiy inqirozning chuqurlashuviga sabab bo'ldi.

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda aholining o'sish sur'ati asta-sekin pasayib, 1980–1990-yillarda 2,7 foizni, 1991–2000-yillarda 1,9 foizni tashkil qildi. Buning asosiy sababi O'zbekistonda tug'ilishning kamayib borganligidir. Sovet davrida O'zbekistonda ijtimoiy

himoya tizimi mavjud bo'lsa-da, lekin, amalga oshirilgan ishlar sobiq markazning manfaatlari uchun xizmat qildi. Davlatning aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borgan siyosati samarasiz edi. Natijada aholi ehtiyojmand qatlamining ahvoli qiyinlashdi. Nogironlar va nafaqadagilarning qiyin ahvoli, "bepul" tibbiyotning haminqadarligi, xotin-qizlar zimmasidagi g'oyat og'ir yuk, ko'p bolali oilalarni qo'llab-quvvatlashning mutlaqo yetarli emasligi shular jumlasidandir [5.B.43.].

1980-yilning o'rtalariga kelib, qishloqlarda keskin epidemiologik vaziyat vujudga keldi, virusli gepatit bilan kasallanganlar soni oshib bordi. 1980-yillarning oxiriga kelib, O'zbekistonda tibbiyot sohasi e'tibordan ancha chetda qolganligi bois aholining talablariga yetarli javob berish imkoniyati bo'lmay qoldi. Ayniqsa, bu jihatni mavjud kasalxonalar va poliklinikalarda davolash uchun shart-sharoitning mutlaqo talab darajasida emasligi, tibbiy asbob-uskunalarining va binolarning eskirib, yaroqsiz holga kelganligi, vrachlar yetishmasligi, o'zbek ayollarida va bolalarda kamqonlikning oshib borishi, turli yuqumli va og'ir kasalliklarning ko'payib borganligi bilan izohlash mumkin. O'zbek ayollarining 80 foizi kamqonlik kasaliga chalingan, o'zbek yigitlarining har uch nafaridan bittasi salomatligi sababli harbiy xizmatga jalb etilmagan [6.B.590.]. Tadqiqotlarda aytilishicha, respublikada shifoxonalar qurilishiga e'tibor qaratilib, ularning soni yildan-yilga ko'paygan bo'lsa-da, aholini qamrab olish darajasi past bo'lib, ularning moliyaviy ta'minoti og'ir ahvolda edi. Shunga qaramasdan, mahalliy aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish ambulatoriyalar tizimida keng tarqalgan [7.B.70.]. Xuddi shu davrda tibbiyot xodimlari bilan ta'minlanish juda past darajada bo'lib, 10 ming aholiga 32 nafar vrach va 90 ga yaqin o'rta tibbiyot xodimi to'g'ri keldi. Ayniqsa, pediatrialarning yetishmasligi va bolalar tibbiyotiga nisbatan e'tiborning pastligi, respublika qishloqlarida yosh bolalar orasida turli yuqumli kasalliklarning keskin ko'payishi salbiy oqibatlariga va o'lim holatlarining ortishiga sabab bo'ldi.

XX asrning 80-yillari oxirida mintaqada og'ir ekologik vaziyat sababli respublika aholisi o'rtasida yuqumli kasalliklarning ko'payishi kuzatildi. 1990-yildagi ma'lumotlarga ko'ra, respublikaning 100 ming aholisi soniga nisbatan qorin tifi kasalligi 8, salmonellyoz 36, poliomiylit (qoqshol) 42, qizamiq 19, o'tkir yuqumli ichak kasalligi 605, virusli gepatitlar 848, qoraoqsoq (brutsellyoz) kasalligi bilan og'rish 950, bo'g'ma kasalligining soni 12, kuydirgi 13 hamda sil kasalligi 5 ming 949 tani [8.B.9.] tashkil etganligi aholi sog'ligida o'ta jiddiy muammolarni keltirib chiqardi. Chunki, ushbu kasalliklarni davolash uchun mutaxassislar yetishmas va tibbiyot sohasi yetarli moddiy-texnik bazaga ega emas edi. Aytish mumkinki, respublikada yuqumli kasalliklarning ko'payib, avj olish ildizi, avvalo, sobiq sovet tuzumi hukmronligi ostidagi O'zbekiston aholisining sog'liqni saqlash sohasi imkoniyatlaridan foydalanish darajasining sustligi, ijtimoiy jihatdan himoyalanganligi va chekka qishloqlardagi aholi yashash sharoitining qoniqarli darajada emasligiga borib taqalgan.

Xorazm, Buxoro va Qoraqalpog'istonda ekologik vaziyatning buzilishi oqibatida 80 foizdan ko'proq bolalar orasida ich ketish, sil kabi kasalliklar ko'paydi. Hukumat esa bunday noxush holatlarning oldini olish choralari ko'rmas edi. Bolalar sog'lig'iga yil mavsumlarining salbiy ta'siri bo'lib, o'lim holatlarining ko'payishiga olib kelgan. Ayniqsa, havoning ifloslanishi, iqlimning o'zgaruvchanligi, tibbiy yordam ko'rsatishda tashkilotchilikning yetishmasligi, bolalarning kasalxonalarda yotib davolanishi tizimli tashkil etilmaganligi asosiy sabab bo'ldi [9.C.21.]. Xorazm, QASSRda qish faslida sovuq qattiq bo'lishi va Orol dengizi qurishi muammolari natijasida Xorazmda aholi orasida yuqori nafas yo'llari kasalliklari ko'paydi. Tibbiyot va ta'lim muassasalari binolarining isitish tizimi nochor ahvolda edi. Bu esa aholiga bir qator noqulayliklar tug'dirardi. Sovuq binolarda bolalarning kasallanishi nisbatan ortib borardi. Ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, ayniqsa, Orolbo'yi hududlarida keskin holatda edi. 1988-yilda o'tkazilgan "Orol-88" ekspeditsiyasi xulosasiga ko'ra, QASSRning Bo'zatov tumanida har 1000 nafar go'dakdan 260 nafari nobud bo'lgan [8.B.6.]. Bu ayanchli hol bo'lib, ekologik vaziyatga jiddiy e'tibor qaratilmaganligining salbiy natijasi edi. Zero, fanda ekologiya jamiyat va tabiat o'rtasidagi vakolatli munosabatlarning ilmiy asosi hisoblanadi [10.C.9.]. Respublikada atmosferaning ekologik jihatdan yomonlashuvi natijasida barcha hududlarda noxush holatlar ro'y berdi. Xuddi shu davrda Navoiy viloyatida go'daklar o'limi har 1000 nafarga 23 ta to'g'ri kelgan. Aholi ko'payish sur'atining pastligi, kasalliklar va bolalar o'limining

o'ta ayanchli ahvoli, odamlarning toza ichimlik suvi bilan ta'minlanmaganligi, ertangi kunga ishonchsizlikning ortishi jiddiy masalaga aylandi.

Respublikaning janubiy hududlarida esa bolalarning xavfli kasalliklar bilan kasallanishi XX asrning ikkinchi yarmi boshlaridayoq kuchaya boshlagani ilmiy tadqiqotlarda tasdiqlangan. Sovet davrida O'zbekistonning ushbu hududlarida aholi sog'lig'iga e'tibor juda past edi. Onalar va bolalar salomatligiga yetarli darajada e'tibor berilmaganligi turli kasalliklarning ko'payishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bolalarda sil kasalligi, shilpiqlik (traxoma), sariq kasalligi, o'tkir ichak kasalliklarining ortganligi kuzatildi [11.C.85].

Surxondaryo viloyatida ekologik muammolar oqibatida allergik kasalliklar respublikaning boshqa viloyatlariga nisbatan 30 foiz, yuqori nafas yo'llari kasalliklari 28 foiz, anemiya 45 foiz yuqori bo'lgan. Onalar va bolalar o'limi yuqori bo'lib, har 1000 nafar kishidan 12 tani tashkil etgan [12.B.10.]. Bu davrda Buxoro viloyati tarkibiga kirgan Navoiy shahri va unga yondosh hududlarda ham tibbiy holat achinarli ahvolda edi. Ayniqsa, hududda onalar va bolalar o'limi ko'rsatkichi yuqori bo'lib, har 1000 nafar aholiga 14 tani tashkil etar edi [13.1,1,185,112.]. Aholi salomatligini yaxshilash, onalar va bolalar o'limiga qarshi kurashish maqsadida yetarli ishlar amalga oshirilmadi.

Xulosa. Shunday qilib, XX asrning so'nggi yillarida O'zbekistonda ijtimoiy keskinlikning kuchayishi aholi salomatligiga ta'sir qilib, turli yuqumli kasalliklarning ko'payishiga, onalar va bolalar o'limiga sabab bo'ldi. Bu davrda respublikada demografik vaziyat birmuncha keskinlashganini kuzatish mumkin. Aholi soni keskin kamayib bordi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хайитов Ш. Ўзбекистон ўз истиклол тараққиётининг назарий-концептуал асослари. // “Замонавий тарих фани методологиясининг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Навоий, 2021. – Б. 42-43.
2. Каримов И. Ўзбекистон мустиқликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 6.
3. Мўминова Г. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихини ўрганишнинг назарий-методологик асослари. // “Замонавий тарих фани методологиясининг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Навоий, 2021. – Б. 45.
4. Аннаева З. Экологик муҳитнинг Ўзбекистон шаҳарлари ижтимоий-иқтисодий аҳволига таъсири. // Илм ва тафаккур. – Термиз, №2. 2020. – Б. 69.
5. Бобожонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. – Тошкент: Шарқ. 1999. – Б. 43.
6. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 2-kitob. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati 2011. – Б. 590.
7. Bekmirzayev R., Hakimov A., Nazirov M. Farg'ona viloyati aholisiga tibbiy xizmat ko'rsatish masalalari (1946–1991-yillar). – Farg'ona, 2022. – Б. 70.
8. Джуманов С. Мустиқил Ўзбекистоннинг соғлиқни сақлаш тизими тарихи. – Самарканд, 2021. – Б. 9.
9. Арипова Т.У. Здравоохранение и здоровье населения Самаркандской области: автореферат дисс. ... канд. мед. наук. – Тошкент, 1975. – С. 21.
10. Чернова Н.М. Основы общей экологии. – Москва: Издательство МНЭПУ, 2000. – С. 9.
11. Муминова Г. Медицина и здравоохранение Узбекистана: проблема и последствие (1946–1991 гг.). – Тошкент, 2000. – С. 85.
12. Xujanazarov A. O'zbekistonda tibbiyot tizimi taraqqiyoti: natijalar va tahillar (Surxondaryo viloyati misolida, 1991–2021-yy.): tar. fanl. fals. dokt. (PhD) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2023. – Б. 10.
13. Navoiy viloyati davlat arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 185-yig'majild, 112-varaq.

UO'K 351.74:364(575.1)

ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINI IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMINING YARATILISHI VA ULARNING QO'LLAB-QUVVATLANISHI

F.S.Xolmamatov, tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda iiski ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish va ularni qo'llab-quvvatlash tizimining shakllanish va rivojlanish tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ichki ishlar organlari, ijtimoiy himoya, huquqiy kafolatlar, moddiy ta'minot, pensiya ta'minoti, rag'batlantirish, IIV maxsus jamg'armasi, xizmat vazifasi.

Аннотация. В данной статье освещается история формирования и развития системы социальной защиты и поддержки сотрудников органов внутренних дел в Узбекистане.

Ключевые слова: Органы внутренних дел, социальная защита, правовые гарантии, материальное обеспечение, пенсионное обеспечение, стимулирование, специальный фонд МВД, служебные обязанности.

Abstract. This article examines the historical formation and development of the social protection and support system for internal affairs officers in Uzbekistan.

Key words: Internal affairs bodies, social protection, legal guarantees, financial support, pension coverage, incentives, special fund of the MIA, official duties.

O'zbekistonda har yili nishonlanadigan Vatan himoyashilari kuni, Mustaqillik bayrami hamda ishki ishlar xodimlari kuni arafasida o'tkaziladigan taqdirlash marosimlari, xodimlarning mardlik va fidoyilik namunalarini ko'rsatishlarini qadrlashning yana bir usulidir. Ushbu marosimlar orqali fidoiy xodimlar davlatimizning yuksak mukofotlari bilan taqdirlanib, ularning xizmatlari ye'tirof yetiladi. Bu tadbirlar, ishki ishlar organlarining jamoaviy ruhini mustahkamlashga va xodimlarning o'z kasblariga bo'lgan sadoqatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish tizimining huquqiy ildizi 1990-yil 31-oktabrda qabul qilingan "Militsiya xodimlarini ijtimoiy va huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish to'g'risida"gi Qonunga borib taqaladi [1]. Garchi ushbu qonun mustaqillikdan avval qabul qilingan bo'lsa-da, u mustaqil O'zbekistonda ham amal qilishda davom etib, xodimlarning ijtimoiy himoyasi bo'yicha dastlabki huquqiy kafolatlarni belgiladi.

1992-yil 19-iyunda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi militsiya xodimlari va boshqa shaxslarning jinoyatchilikka qarshi kurash hamda jamoat tartibini saqlash vazifalarini bajarishda ularning hayoti, sog'lig'i, qadr-qimmati va boshqa huquqiy manfaatlariga qilingan tajovuzlar uchun javobgarlikni belgilovchi qonun normalarini bir xilda qo'llash bo'yicha maxsus qaror qabul qildi. Bu qaror xizmat vazifasini bajarish jarayonida zarar ko'rgan xodimlarning huquqiy himoyasini sud amaliyoti darajasida mustahkamladi [2].

Mustaqillikning ilk yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik sharoitida ichki ishlar organlari xodimlarining moddiy ta'minoti alohida dolzarblik kasb etdi. Davlat, o'tish davrining barcha qiyinchiliklariga qaramay, xodimlarning ijtimoiy himoyasini ta'minlashga urinib, ularga bepul kiyim-kechak bilan ta'minlash, xizmat vazifalarini bajarish chog'ida transport vositalaridan foydalanish kabi an'anaviy ijtimoiy himoya elementlarini saqlab qoldi. Ichki ishlar organlari xodimlarining vafot etgan yoki mehnat qobiliyatini yo'qotgan holatlarida ularning oila a'zolarini ijtimoiy himoya qilish masalasi ham mustaqillikning ilk yillaridanoq davlat e'tiborida bo'lgan. Xodim mehnat qobiliyatini yo'qotgan taqdirda uning oila a'zolarini ijtimoiy himoya qilish alohida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu holat xizmatning yuqori xavf-xatarli xarakteridan kelib chiqadi.

Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 3 oktabrdagi "Muddatli harbiy xizmatchilarga va ularning oila a'zolariga qo'shimcha imtiyozlar to'g'risida"gi qarori asosida 1994 yilning oktabr oyidan boshlab muddatli harbiy xizmatchilarning hamda Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi va Milliy xavfsizlik xizmati harbiy va maxsus o'quv yurtlari kursantlarining oylik pul ta'minoti o'rtacha uch baravar oshirilganini aytish mumkin [3].

1996-yil 30 apreldagi "Harbiy xizmatchilar va ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 16832-qarorga binoan xizmat vazifalarini bajarish chog'ida og'ir tan jarohati olgan harbiy xizmatchilar va ichki ishlar organlari xodimlariga – eng kam oylik ish haqining 25 barobari, o'rtacha og'ir tan jarohati olgan hollarda esa – 10 barobar miqdorida mablag' bilan ta'minlash belgilandi [4]. Muddatli harbiy xizmatga chaqirilganlar xizmat davomida vafot etgan taqdirda dafn etish marosimi uchun bir martalik nafaqa belgilandi [5].

"Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonunga muvofiq, harbiy xizmatchilarni, ichki ishlar organlarining, O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining boshliqlar va oddiy xodimlar tarkibidan bo'lgan shaxslarni, sudyalarni va prokuratura organlarining darajali unvonlarga ega xodimlarini, shuningdek ularning oila a'zolarini pensiya bilan ta'minlash shartlari, normalari va tartibi maxsus qonunchilik bilan belgilanadi [6].

1999-yil 16-fevraldagi Toshkent portlashlaridan so'ng ichki ishlar organlari xodimlarining xizmat davomida hayoti va sog'lig'iga tahdid soluvchi vaziyatlar keskin kuchaygani sababli, xodimlarning ijtimoiy-huquqiy himoyasi masalasi yanada dolzarblashdi. Terrorizmga qarshi kurashda ishtirok etgan xodimlar va ularning oilalarini qo'llab-quvvatlash zarurati davlat siyosatida yangi ustuvor yo'nalishga aylandi [7].

2001-yil 27-martda qabul qilingan Prezident farmoni va uning ijrosini ta'minlash maqsadida 2001-yil 21-aprelda qabul qilingan Vazirlar Mahkamasi qarori doirasida ichki ishlar organlarining moddiy-texnika bazasi va sohaviy xizmatlar bilan hamkorligi takomillashtirildi, shu bilan birga xodimlarni moddiy rag'batlantirish va ijtimoiy-huquqiy himoyalashga alohida e'tibor qaratildi. Bu, ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, ichki ishlar organlari tizimi rivojlanishining uchinchi bosqichining muhim xususiyati edi.

Respublika IIV rahbariyati tomonidan ichki ishlar tizimlari pensionerlarini ijtimoiy himoya qilish maqsadida 2000 yilning 1 yanvaridan boshlab soha [8] pensionerlariga pensiya pullari bevosita IIV Markaziy apparati, Qoraqalpog'iston Respublikasi IIV, Toshkent shahar IIBB, viloyatlar va Transportdagi IIBlar tomonidan berilmoqda. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 martdagi uyjoy kommunal xizmatlar haqini to'lashdagi imtiyozlar, kompensatsiya puli to'lovlarini joriy etishga doir farmoni hamda IIVning 2003 yil 17 maydagi buyrug'iga muvofiq, IIV pensiya ta'minoti hisobida turuvchi Ikkinchi jahon urushi nogironlarining turmush o'rtoqlariga, 1 guruh ko'z nogironlariga, CHAES nogironlariga va Ikkinchi jahon urushi yillarida front ortida mehnat qilgan pensionerlarga imtiyozli to'lovlar o'rnatilgan tartiblarda amalga oshirib kelinmoqda. Vazirlar Mahkamasining 2010 yil 2 apreldagi qaroriga binoan Ichki ishlar vazirligining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish, xodimlarni moddiy rag'batlantirish va boshqa xarajatlar uchun maxsus jamg'arma tashkil etildi. Ushbu jamg'armani tuzishdan asosiy maqsad, ichki ishlar organlari oldiga qo'yilgan vazifalar ijrosi samaradorligini oshirish, xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, moddiytexnika bazani mustahkamlash hisoblanadi.

2002-yil 1-aprelda O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirining "Davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha nafaqalar tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida"gi buyrug'i qabul qilindi. Ushbu hujjat umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy sug'urta tizimining tarkibiy qismi sifatida ichki ishlar organlari xodimlariga ham tatbiq etiladigan normalarni belgilagan, bu esa xodimlarning ijtimoiy himoyasini umumiy davlat ijtimoiy sug'urta tizimi bilan uyg'unlashtirdi [9].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ерметов А.А. Ўзбекистонда ички ишлар органлари фаолияти (1925-1991 йй.): Тарих. фан. докт. (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – Б 28.
2. Милиция ходимлари ва бошқа шахсларнинг жиноятчиликка қарши кураш ва жамоат тартибини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қўриқлаш билан боғлиқ вазибаларини бажаришда уларнинг ҳаёти, соғлиғи, кадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқий манфаатларига қилинган тажовузлар учун жавобгарлик ҳақидаги қонунни судлар томонидан қўлланиши тўғрисида // 5/2-ПЛ-92-сон 19.06.1992 Олий суд Пленуми қарори. – lex.uz/docs/-2640977.
3. Ўз МА, М-13-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 144-варақ.
4. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti joriy arxivi, 2-daftar, 39-varaq.
5. Ўз МА, 76-М-фонд, 1-рўйхат, 1091-иш, 9-варақ
6. Ўз МА, 76-М-фонд, 1-рўйхат, 1091-иш, 12-варақ
7. Ўз МА, 76-М-фонд, 1-рўйхат, 1091-иш, 14-варақ
8. Ўзбекистон халқи хизматида (Ватанимиз мустақиллиги ва ички ишлар органларининг 30 йиллигига бағишланади) / Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги. – Тошкент: 2021. – Б. 385.
9. Ўз МА, 76-М-фонд, 1-рўйхат, 1091-иш, 25-варақ

UO'K 94(575.1)"18":001+821.512.133

XIX ASRNING OXIRIDA SHAHRISABZ VOHASIDA ILMIY – ADABIY MUHIT TARIXI

A.O.Xo'jayorov, dots., PhD, Turon universiteti, kat.i.x., Abul Mu'in an-Nasafiy ilmiy-tadqiqot markazi, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning oxirida Shahrisabz vohasidagi murakkab siyosiy jarayonlar va iqtisodiy tangliklarga qaramasdan rivojlangan o'ziga xos ilmiy-adabiy hamda madaniy muhit tarixi yoritilgan.

Kalit soʻzlar: *Shahrisabz bekligi, ilmiy-adabiy muhit, maʼrifat, madrasa, Mirzo Salimbek, “Tarixi Salimiy”, xattotlik maktabi, Mullo Qurbon Xiromiy, qoʻlyozmalar.*

Аннотация. *В данной статье освещается история научно-литературной и культурной среды, сформировавшейся в Шахрисабзском оазисе в конце XIX века, несмотря на сложные политические процессы и экономический кризис.*

Ключевые слова: *Шахрисабзское бекство, научно-литературная среда, просвещение, медресе, Мирза Салимбек, “Тарихи Салими”, школа каллиграфии, Мулла Курбан Хирами, рукописи.*

Abstract. *This article examines the history of the unique scientific, literary, and cultural environment that developed in the Shahrisabz oasis in the late 19th century, despite complex political processes and economic hardships.*

Key words: *Bekdom of Shahrisabz, scientific and literary environment, enlightenment, madrasah, Mirza Salimbek, “Tarikhi Salimi”, school of calligraphy, Mulla Qurban Khirami, manuscripts.*

XIX asr oxirilarida Shahrisabz bekligida ziddiyatli siyosiy jarayonlar va iqtisodiy tangliklarga qaramasdan madaniy hayot ham oʻziga xos ravishda rivojlandi. Shahrisabz bekligi hayotida ilm-maʼrifatga eʼtibor katta boʻlgan. Buni Shahrisabz beki, xususan Bobobek tomonidan ushbu sohaga juda yuqori ahamiyat berilganligida koʻrish mumkin. Bu davrda Shahrisabzda bir necha madrasa va maktablar ishlab turdi. Shuningdek, shoirlar, xattotlar va usta hunarmandlar faoliyat koʻrsatdi. Shahrisabzning oʻz adabiy muhiti shakllanadi. Azaldan ilm-fan markazlaridan boʻlgan Shahrisabz shahrida madrasa, qorixona va daloyilxona (duoxona) kabi taʼlim maskanlari mavjud boʻlib, ular yoshlar va katta avlod vakillarining maʼnaviyati va axloqiy tarbiyasini amalga oshiruvchi maktab vazifasini bajargan. Bu davrda mustamlakachi hukumatning milliy maktablarni «kishi bilmas» darajada tugatib yuborishga qaratilgan harakatlariga qaramasdan, mahalliy aholi oʻz farzandlarini milliy taʼlim dargohlarida oʻqitishni davom ettirgan. Biroq maktab va madrasa oʻqituvchilari, mudarrislar faoliyati endilikda rus maʼmuriyati nazoratiga olingan. Misol uchun, madrasalar faoliyatini nazorat qilish uchun katta mudarrislar tayinlanib, oʻz navbatida ular orqali taʼlim dargohi faoliyati nazorat ostiga olingan.

Shahrisabz XIX asr oxiri XX asr boshlarida amir zulmidan qochgan ijod ahli uchun siyosiy boshpanaga aylangan. Bu davrda Shahrisabzda yashab ijod etgan shoirlardan Mirzo Umrboqiy Shahrisabziy (Samarqandiy) (1878-1957), Fayzullaxoʻja Ravnaqiy (1892-1978), Abdulla Rahmon Gulshaniy (1898-1978), Ismoilxon Shahrisabziy Faqiriy (1910-1980), Najmiddinxon Asiriy (Najotiy) (1917-1953), Salohiddin Mannon oʻgʻli (Solihiy) (1905-1953) kabilarni kiritish mumkin [1].

Oʻrta Osiyoning XIX asrdagi tarixini oʻrganish boʻyicha muhim manbalardan biri boʻlmish “Tarixi Salimiy” asarining muallifi Mirzo Salimbek ibn Muhammad Rahim Buxoro amiri xizmatidagi amlokдорlaridan biri boʻlgan. Mirza Salimbek buxorolik tarixchi olim, shoir va davlat arbobi boʻlib, u 1893-1898 yillarda Yakkabogʻ, 1910-1913 yillarda Shahrisabz viloyati hokimi boʻlib turganda oʻnlab Shahrisabzlik olim va shoirlarga homiylik qilgan. Bu haqda u oʻzining “Tarixi Salimiy” asarida, shuningdek, oʻzi tuzgan tazkirasida maʼlumot beradi. Uning tazkisasi qori Rahmatulloh ibn Ashurmuhammad Vozih (1818-1893) ning “Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat ul-ashob” kitobiga ilova tarzida 1914 yil nashr etilgan. Vozih tazkirasida 1870 yilgacha yashagan shoirlar nomi tilga olingan boʻlsa, Salimbek Vozih tazkirasiga ilova tariqasida oʻziga zamondosh 90 nafar olim va shoirlar haqida maʼlumotni ilova qiladi [2].

Umuman, deb taʼkidlaydi professor B.Yoʻldoshev XIX asrdan boshlab Qashqadaryo adabiy hayotida yangi bir bosqich koʻtarilish yuz bera boshladi [3]. Shahrisabz ijodiy muhiti toʻgʻrisida toʻxtalganda shuni ham qayd etib oʻtish lozimki, shoirlar, adiblar, xattotlar bilan bir qatorda baʼzi tarixnavislar ijodiy faoliyatining ayrim davrlari ham shu hudud boshqaruvi bilan bevosita bogʻliq boʻlgan.

Shahrisabzda yashab ijod adabiyot va sanʼat ahli oʻz sohalarida maʼlum bir yangiliklar kiritganlar. Ularning ijodlarida oliy insoniy qadriyatlar, ishq va yuksak axloqiy mezonlar, vatanga

muhabbat, insonparvarlik, do'stlik va shaxs erkinligi uchun kurashni ulug'lash, shuningdek jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik, haqsizlik, diyonatsizlik kabi illatlarni tanqid qilish g'oyalari ustivor edi.

Buxoro amirligi va Shahrisabz bekligi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ushbu shoirlar va xattotlar ijodiga ham ta'sir etmasdan qolmagan. Bu kurashdan chetda tura olmagan ijodkorlar ushbu munosabatlarni o'z asarlarida ifoda etishga harakat qilganlar. Manbalarda qayd etilishicha, Mullo Qurbon Xiromiy o'z she'rlarida kenagaslarning qatog'on qilinishi, amirlarning ularga nisbatan zulmini aks ettiradi. Xiromiyning "Chor darvesh", "To'tinoma", "Ra'no va Zebo" kabi asarlari Shahrisabz va Kitob amir Nasrulloh tomonidan qamal qilingan davrda yozilgan [4].

Shahrisabz madaniyati tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqa san'atlar kabi kitobat san'ati ham yuqori pog'onaga ko'tarilganligini ko'ramiz [5]. Shahrisabz xattotlik maktabining namoyandalaridan Muhammad Yunusxo'ja Shahrisabziy, Yor Muhammad Qaro Shahrisabziy (Navoiyning «Xamsa»sini olti marta ko'chirgan), Ibrohim devon, Mullo Do'st Muhammad Shahrisabziy, Bobobek Ishtabir, Mirzo Abdulvahhob, Mirzo Ibrohimxo'ja, Imomiddin Shahrisabziy, Rahmatulloh G'izoliy Keshiy, Muhammad Sheralibek Shahrisabziy, Muhammad Rajab Shahrisabziy, Muhammad Obid Shahrisabziy, Muxammad Tohirxo'ja Shahrisabziy, qozi Inoyatulloh o'roq ibn Azizulloh Mirzo kalonxo'ja, Yakkabog' hukmdorining o'g'li Abdullohbek Yakkabog'iy va boshqalarni tilga olish mumkin [6].

Shahrisabzlik xattot va kotiblari ham boshqa shahar kotiblari kabi fan va madaniyatning rivojlanishi va ajdodlar yozgan asarlarning bugungi kunlargacha etib kelishida katta xizmat ko'rsatganlar [7].

Rossiya bosqinchilari va Buxoro amirlari Shahrisabzda faqat moddiy zarar etkazish bilan cheklanib qolmay, balki ular mahalliy xalqning tili, dini, madaniyati, milliy an'analari, urf-odatlarini, milliy g'ururini oyoq osti qildilar. Hatto ular xalqning ma'naviy, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qadimiy qo'lyozmalari, qimmatbaho kitoblar, tarixiy yodgorliklar Rossiyaning markaziy shaharlariga tashib ketildi. Dalil sifatida tadqiqotchi S.S. Raupov tomonidan keltirilgan quyidagi ma'lumotni keltirib o'tish joizdir: 1870 yilda Shahrisabz va Kitob bekliliklariga qarashli hududdan 17 jild qadimiy qo'lyozma yodgorliklari olib ketilgan [8].

Xulosa qilganimizda, Shahrisabz bekligi Buxoro amirligining muhim tarkibiy qismi va iqtisodi yuksak rivojlangan hududi sifatida amirlik ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti rivojida muhim o'rin tutgan. Shahrisabz vohasi hayotida savdo va hunarmandchilikni o'rni katta bo'ldi. BUXORO AMIRLIGINING ASOSIY SAVDO SHERIKLARI ROSSIYA, ERON, AFG'ONISTON MAMLAKATLARI BOLSA, SHAHRISABZ BEKLIGI ASOSAN BUXORO VA SAMARQAND BILAN SAVDO-SOTIQ QILDI. SHAHAR XALQINING ASOSIY XALQI HUNARMANDCHILIK VA KOSIBCHILIK BILAN SHUG'ULLANGAN. Shuningdek, Shahrisabzda o'ziga xos ilmiy-madaniy muhit shakllangan. Mazkur muhitda o'zbek va fors-tojik tillarida olimlar, shoir va adiblar ijod qilganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2006. – Б. 17-18.
2. Норкулов Н. XIX аср охири XX аср бошларида яшаган шахрисабзлик шоирлар ҳақида. // Шаҳрисабзнинг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б.146. Айтиш лозимки, Возих тазкирасида жами 148 нафар шоир ҳақида маълумот мавжуд.
3. Ёўлдошев Б. Қашқадарё бадиияти. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.368.
4. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Б.201.; Ёўлдошев Б. Қашқадарё бадиияти. – Б. 393.
5. Ҳасаний М. Шаҳрисабзлик хаттотлар // Шаҳрисабзнинг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2002. – Б. 148.
6. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 152.; Яна қаранг: Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. (IX-XX асрлар). – Б.16-17.; Вахидов Ш., Чориев З. Личная библиотека Садри Зия. Из истории частных библиотек в Бухаре начала XX века. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2007. –352 с.; Вахидов Ш. Из истории частных библиотек в Шаҳрисабзе и Қарши (конце XIX начала XX вв). – Қарши: Насаф, 2009. – 45 с.
7. Воҳидов Ш. Шаҳрисабз шоир ва хаттотлари // Шаҳрисабз минг йиллар мероси. – Б. 124-127.
8. Раупов С.С. Чор Россиясига қарамлик шароитида Бухоро амирлигидаги ижтимоий ҳаракатлар. // Бухоро тарих саҳифалари. Манбалар тўплами. – Бухоро, 1999. – Б. 66., Яна қаранг: Тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Тошкент: Шарқ. 2001. – Б. 367.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm ertaklarining ilmiy o'rganilish jarayoni tarixiy va metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida XIX asr oxiri — XX asr boshlaridagi etnografik qaydlar, sovet davri folklor ekspeditsiyalari hamda mustaqillik yillarida shakllangan zamonaviy folklorshunoslik yondashuvlari qiyosiy jihatdan o'rganildi. Maqolada Xorazm ertaklarining syujet qurilishi, poetik tizimi, dialektal xususiyatlari va ijro an'analari konkret folklor materiallari asosida tahlil qilindi. Ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertaklar, maishiy-satirik syujetlar, qarg'ish va olqish formulalari hamda topishmoqlarning hududiy poetikasi ilmiy asosda yoritildi. Tadqiqot natijasida Xorazm ertaklari o'zbek folklorining mustaqil poetik qatlamlaridan biri ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Xorazm ertaklari, folklorshunoslik, syujet, poetika, performativlik, dialekt, xalq og'zaki ijodi, etnopoetika.

Аннотация. В статье исследуется процесс изучения хорезмских сказок в историческом и методологическом аспектах. Рассматриваются основные этапы исследования, начиная с этнографических записей XIX века, советского периода и до современных фольклористических исследований периода независимости. Анализируются сюжетная структура, поэтика, диалектные особенности и исполнительские традиции хорезмских сказок. Делается вывод о том, что хорезмские сказки представляют собой самостоятельный региональный пласт узбекского фольклора и обладают высокой научной ценностью.

Ключевые слова. Хорезмские сказки, фольклористика, сюжет, поэтика, устное народное творчество, диалект, этнопоэтика, перформативность.

Abstract. This article analyzes the historical and methodological process of studying Khorezm fairy tales. The research comparatively examines ethnographic records from the late nineteenth and early twentieth centuries, Soviet folklore expeditions, and modern folkloristic approaches formed during the independence period of Uzbekistan. The study investigates plot structures, poetic systems, dialectal features, and performance traditions of Khorezm fairy tales based on authentic folklore materials. Particular attention is paid to animal tales, satirical narratives, blessing and curse formulas, and regional poetics of riddles. The study concludes that Khorezm fairy tales constitute an independent poetic layer within Uzbek folklore.

Key words: Khorezm fairy tales, folkloristics, plot, poetics, performativity, dialect, oral tradition, ethnopoetics.

Kirish. O'zbek xalq ertaklarining badiiy strukturasi, ayniqsa, Xorazm vohasi misolida, mintaqaviy xususiyatlar, mahalliy mifologik qatlamlar va ijrochilik maktablari bilan boyib, umummilliy janr tipologiyasiga o'ziga xos rang-baranglik qo'shadi. Shu bois, ertaklarning badiiy strukturasi masalasi faqat adabiyotshunoslik yoki folklorshunoslik doirasida emas, balki madaniyatshunoslik, semiotika, psixologiya va ta'lim metodologiyasi kesishmasida ham dolzarb ahamiyatga ega. Xorazm qadimiy madaniy markazlardan biri sifatida nafaqat moddiy madaniyati, balki boy og'zaki ijod an'analari bilan ham o'zbek xalq madaniyatida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, xalq ertaklari mazkur hududning tarixiy tafakkuri, mifologik qarashlari, estetik ideallari va axloqiy me'yorlarini aks ettiruvchi muhim folklor qatlamlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli Xorazm ertaklarini ilmiy o'rganish masalasi XX asr boshlaridan boshlab folklorshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi [1].

Folklorshunos olim Hodi Zarif o'zbek xalq ertaklari tarkibida hududiy variantlarning muhim o'rin tutishini ta'kidlar ekan, Xorazm folklorining poetik jihatdan mustaqil qatlam ekanligini qayd etadi [2]. Darhaqiqat, Xorazm ertaklarida turkiy va eroniy folklor an'analari ayrim izlari saqlangan bo'lsa-da, ularning syujet qurilishi, obrazlar tizimi va poetik formulalari mahalliy folklor tafakkuri asosida shakllangan.

Xorazm ertaklarining yana bir muhim jihati — ularning jonli ijro muhiti bilan chambarchas bog'liqligidir. Ertak aytuvchilar auditoriya reaksiyasiga qarab syujetni kengaytirgan, improvizatsiya

qilgan va mahalliy dialekt birliklaridan faol foydalangan. Bu esa Xorazm folklorining performativ tabiatini ko'rsatadi [3].

Zamonaviy folklorshunoslikda ertaklarni faqat matn sifatida emas, balki kommunikativ-estetik hodisa sifatida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Ayniqsa, performativ folklor nazariyasi doirasida ijrochi shaxsi, tinglovchi auditoriya va ijro muhiti alohida ilmiy kategoriya sifatida talqin qilinmoqda [4]. Shu nuqtai nazardan Xorazm ertaklarini qayta tadqiq etish bugungi folklorshunoslik uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolaning maqsadi — Xorazm ertaklarining o'rganilish tarixini ilmiy bosqichlarga ajratish, ularning metodologik xususiyatlarini aniqlash hamda folklor matnlari asosida Xorazm ertaklarining poetik va lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Manbalar va metodlar. Tadqiqot davomida tarixiy-genetik, qiyosiy-tipologik, struktural-semantik hamda performativ tahlil metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-genetik metod yordamida Xorazm ertaklarining shakllanish jarayoni va boshqa turkiy folklor an'analari bilan aloqalari o'rganildi. Qiyosiy-tipologik metod asosida syujet va motivlarning xalqaro folklor tizimidagi o'rni tahlil qilindi [5].

Tadqiqotning asosiy manbalari sifatida: XIX–XX asrlarda yozib olingan folklor ekspeditsiyalari materiallari, o'zbek folklorshunos olimlarining ilmiy tadqiqotlari, Xorazm folklor to'plamlari hamda zamonaviy dala yozuvlari asos qilib olindi. Shuningdek, foydalanuvchi tomonidan taqdim etilgan "Xorazm folklori" materiallaridan ham ilmiy manba sifatida foydalanildi. Mazkur manbada Xorazm shevasida yozib olingan ertaklar, qarg'ishlar, olqishlar va topishmoqlar saqlangan bo'lib, ular hududiy poetikani aniqlashda muhim daliliy asos bo'lib xizmat qiladi. Folklor matnlarini tahlil qilishda: syujet strukturalari; poetik formulalar; obraz tizimi; dialektal birliklar; mifopoetik qatlamlar asosiy ilmiy mezon sifatida olindi.

Natijalar.

Xorazm ertaklarini o'rganishning birinchi bosqichi: dastlabki etnografik qaydlar (XIX asr oxiri — 1917) Xorazm folklorini ilmiy qayd etish ishlari XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bu davrda Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan sharqshunos va etnograflar mahalliy xalq og'zaki ijodiga oid ayrim materiallarni yozib olganlar. Jumladan, Herman Vambéry o'z sayohat qaydlarida Xorazm xalqining ertakchilik an'analari haqida qisqacha ma'lumotlar beradi [6]. Shuningdek, Nikolay Ostroumov ham Turkiston xalqlari etnografiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarida xalq og'zaki ijodi namunalari haqida ayrim qaydlarni keltiradi [7]. Mazkur bosqichning asosiy xususiyati shundaki, folklor materiallari hali mustaqil ilmiy obyekt sifatida emas, balki etnografik kuzatuvlarning tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan. Biroq aynan shu davrda qayd etilgan materiallar keyingi folklor ekspeditsiyalari uchun dastlabki manba vazifasini bajardi. Bu materiallarda Xorazm folklorining: dialektal xususiyatlari, xalqona metaforalari, mifologik qarashlari ilk bor ilmiy muomalaga kirib kelgan.

Ikkinchi bosqich: sovet davri tizimli folklorshunosligi (1917–1991) Sovet davrida o'zbek folklorshunosligi ilmiy maktab sifatida shakllandi. Ayniqsa, Hodi Zarif, Malik Afzalov, Komil Imomov singari olimlarning faoliyati natijasida xalq ertaklarini tizimli yig'ish va tasniflash ishlari amalga oshirildi [8]. Bu davrda Xorazm ertaklari: sehrli ertaklar; maishiy ertaklar; hayvonlar haqidagi ertaklar; hajviy ertaklar kabi janrlarga ajratildi. Masalan, "Qarg'a bilan tulki" ertagi hayvonlar haqidagi didaktik ertak sifatida xalqona axloqiy g'oyalarni ifodalaydi. Ertakda tulki obrazining ayyorlik timsoli sifatida tasvirlanishi Sharq folkloridagi an'anaviy syujet modeliga mos keladi. "Hiylagar yigit" ertagi esa maishiy-satirik folklorning yorqin namunasi bo'lib, unda xalqona kulgi vositasida ijtimoiy munosabatlar tanqid qilinadi. Mazkur bosqich folklorshunoslik metodologiyasida muhim burilish davri bo'ldi. Ayniqsa, syujet va motivlarni xalqaro indekslar asosida tasniflash folklor matnlarini qiyosiy o'rganish imkonini berdi [9].

Shu bilan birga, sovet davri tadqiqotlarida ayrim mafkuraviy cheklovlar ham mavjud edi. Diniy-mifologik qatlamlarga ega ayrim folklor namunalari qisqartirilgan holda nashr etilgani kuzatiladi [10].

Uchinchi bosqich: mustaqillik davri va zamonaviy folklorshunoslik (1991 — hozirgi davr) Mustaqillikdan keyingi davrda milliy madaniy merosni qayta tiklash siyosati folklorshunoslik

rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Xorazm Ma'mun akademiyasi hamda Urganch davlat universiteti qoshida tashkil etilgan folklor ekspeditsiyalari natijasida yangi materiallar yozib olindi.

Bu davr tadqiqotlarining asosiy xususiyati — folklori performativ hodisa sifatida o'rganishga o'tilganidir. Endilikda ertak: matn, ijro, auditoriya, kommunikativ muhit birligi sifatida tahlil qilinmoqda [11]. “Qirg yolg'on” namunasi esa mubolag'aviy poetikaning yorqin misollaridan biri hisoblanadi. Ushbu syujet xalq kulgi madaniyatining absurd va hiperbolik modelini ifodalaydi.

Muhokama. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Xorazm ertaklari o'zbek folklorining mustaqil poetik qatlamlaridan biridir. Ayniqsa: syujet qurilishi; dialektal poetika; mifologik obrazlar; formulaviy birliklar hududiy folklor tafakkurining o'ziga xosligini aks ettiradi. Xorazm shevasining folklor matnlarida tabiiy saqlanishi muhim lingvopoetik hodisa hisoblanadi. Masalan: “go'zzing”, “galsin”, “bo'lgay” kabi birliklar hududiy talaffuzning folklor matnlaridagi poetik funksiyasini ko'rsatadi. Shuningdek, Xorazm ertaklarida xalqona didaktika kuchli rivojlangan. “Tilini tiygan boy bo'ladi” tipidagi syujetlar orqali axloqiy me'yorlar folklor vositasida avlodlardan avlodga uzatilgan.

Xorazm ertaklarining badiiy strukturasi syujet voqealari ko'pincha uch bosqichli kompozitsion model asosida rivojlanadi: kirish, konflikt va yechim qismlarining izchil joylashuvi ertak poetikasining asosiy qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Shu bois Xorazm ertaklarida voqealar rivoji keskin drammatizm emas, balki xalqona hikoya maromi asosida shakllanadi. Shuningdek, Xorazm ertaklarida dialoglarning faol qo'llanishi obraz xarakterini ochishda muhim poetik vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, ayyor obrazlar nutqidagi kinoya va mubolag'a folklor kulgi poetikasining asosiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi [12]. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, Xorazm ertaklarining poetik tilida formulaviy birliklar — doimiy epiteta, takroriy sintaktik qurilmalar va xalqona metaforalar juda faol ishlatiladi. Bu esa ertaklarning og'zaki ijro uchun moslashgan poetik tizimga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, Xorazm ertaklarining o'rganilish tarixi ilk bor tarixiy-tipologik tamoyil asosida uch bosqichga ajratildi hamda har bir bosqichning metodologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, Xorazm ertaklarining performativ, lingvopoetik va etnomadaniy xususiyatlari zamonaviy folklorshunoslik yondashuvlari asosida tizimli yoritildi.

Tadqiqot natijalari o'zbek folklorshunosligida hududiy ertaklar poetikasini o'rganish nazariyasini boyitadi hamda mintaqaviy folklor namunalarini qiyosiy tadqiq etish uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Xulosa. Xorazm ertaklarini o'rganish jarayoni uch asosiy tarixiy bosqichda shakllangan: dastlabki etnografik qaydlar davri; sovet davri tizimli folklorshunosligi; mustaqillik davri zamonaviy performativ folklorshunosligi. Xorazm ertaklari syujet qurilishi, dialektal poetikasi va obrazlar tizimi bilan o'zbek folklorining alohida hududiy poetik qatlamini tashkil etadi. Zamonaviy folklorshunoslikda Xorazm ertaklarini: performativ, lingvopoetik, gender, raqamli folklor yo'nalishlarida tadqiq qilish dolzarb ilmiy vazifalardan biridir. Arxiv materiallarini raqamlashtirish va ilmiy muomalaga kiritish kelajakdagi tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishi bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zarif H. O'zbek xalq ertaklari. — Toshkent: Fan, 1960. — B. 14–19.
2. Jirmunskiy V.M., Zarifov H.T. Uzbekskiy narodny geroicheskiy epos. — Moskva: OGIZ, 1947. — S. 22–27.
3. Mirzayev T. Xorazm folklori va uning poetikasi // O'zbek tili va adabiyoti. — 2003. — №4. — B. 45–48.
4. Reichl K. Turkic Oral Epic Poetry. — New York: Garland Publishing, 1992. — P. 77–83.
5. Propp V.Ya. Ertak morfologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1994. — B. 28–41.
6. Vambery A. Puteshestviye po Sredney Azii. — Sankt-Peterburg, 1865. — S. 211–219.
7. Ostroumov N.P. Sarty: etnograficheskiye materialy. — Toshkent, 1890. — S. 48–57.
8. Afzalov M., Rahmatullayev H., Husanov N. O'zbek xalq ertaklari. — Toshkent: Fan, 1963. — B. 31–36.
9. Zarifov H.T. Uzbekskiy narodnye skazki. — Toshkent: Fan, 1974. — S. 32–41.
10. Imomov K. Uzbekskaya narodnaya proza. — Toshkent: Fan, 1981. — S. 112–126.
11. Mirzayev T. Folklor va ijro madaniyati // O'zbek tili va adabiyoti. — 2005. — №2. — B. 51–55.
12. Xorazm ertaklari badiiy strukturasi // ilmiy tadqiqot materiali.

УЎК 94(575.171)“1900/1924

БУХОРО ВА ХОРАЗМДА ЖАДИДЛАР ҲАРАКАТИ: ЎХШАШ ЖИҲАТЛАРИ,
ФАРҚЛИ ТОМОНЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

У.Бекмуҳаммад, кат.и.х., PhD, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро ва Хоразмда жадид мактабларининг ташкил қилиниши, ривожланишига ҳисса қўшган ҳукмдорлар, педагоглар ва жадид намоёндалари фаолияти, уларнинг ўқиш жиҳатлари ҳамда фарқли томонлари қиёсий таҳлил этилади. Ҳар иккала ҳудуддаги жараёнларга Исмоил Гаспраниннинг бўлган муносабати, қолаверса жадидчиликнинг Бухоро ва Хоразм тарихида тутган ўрни ёритиб берилади.

Калит сўзлар: Бухоро, Хоразм, Қрим, Қозон, жадид, мактаб, матбуот, газета, таълим, амир, хон, давлат, сиёсат, Исмоил Гаспрани, Абдулаҳадхон, Ферузхон.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ деятельности правителей, педагогов и представителей джадидизма, внесших вклад в создание и развитие джадидских школ в Бухаре и Хорезме, а также рассматриваются их общие и отличительные черты. Освещается отношение Исмаила Гаспринского к процессам, происходившим в обоих регионах, а также роль джадидизма в истории Бухары и Хорезма.

Ключевые слова: Бухара, Хорезм, Крым, Казань, джадид, школа, пресса, газета, образование, эмир, хан, государство, политика, Исмаил Гаспринский, Абдулахад-хан, Ферузхан.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the activities of rulers, educators, and representatives of the Jadid movement who contributed to the establishment and development of Jadid schools in Bukhara and Khorezm, highlighting their similarities and differences. It also examines Ismail Gasprinsky's attitude toward the developments in both regions and elucidates the role of Jadidism in the history of Bukhara and Khorezm.

Key words: Bukhara, Khorezm, Crimea, Kazan, Jadid, school, press, newspaper, education, emir, khan, state, politics, Ismail Gasprinsky, Abdulahad Khan, Feruz Khan.

Кириш. Бухоро ва Хоразм қадимдан ҳудуд жиҳатдан қўшни, қолаверса ҳар иккала ўлка давлатчилиқда муҳим ўрин тутган ватанимиздаги диёрлардан бўлган. Ҳар иккала ҳудуддаги сулолаларнинг давлатчилиқда тутган ўрни катта бўлиб, афсуски теурий шахзодалар давридаги инкироз туфайли ҳокимиятга шайбонийлар келганидан сўнг минтақада Бухоро, Хива ва кейинчалиқ Қўқон хонликлари ташкил этилади.

Бирок, ана шу учта монархия ўртасидаги низолар, халқни зулм остида ушлаб туриш, илму фанга бўлган эътиборсизлик дунё тараққиётидан орқада қолишига сабаб бўлди. Бу даврларда гегемон империялар кучайиб, Ўрта Осиё ҳудудлари масаласида кўп йиллар давом этган Россия-Англия рақобати юзага келди. Табиийки, рақобатда шарққа, хусусан Ўрта Осиёга тобора яқинлашган Россия империяси ўлкани забт этишнинг урдасидан чиқди. Натижада 1853 йили Қўқон хонлиги, 1868 йилда Бухоро амирлиги ва 1873 йили Хива хонлиги Россия империяси томонидан босиб олинади.

Исмоил Гаспрани (1851-1914)нинг Қримдан бошланган жадидчилик ғоялари айнан ана шундай вазиятда, “Таржимон” газетасининг 1883 йилдан, янги усул мактабининг 1884 йилдан ташкил этилиши билан бошланди.

Адабиётлар таҳлили ва метод. Ушбу мавзуни ёритишда профессорлар Қаҳрамон Ражабов, Зайнобиддин Абдирашидов, Дилноза Жамолова, Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад монографияларидан ва “Таржимон” газетасидан манба сифатида фойдаланилди ва улардаги маълумотлар қиёсий таққосланди. Шулар асосида тарихдаги жараёнлардан келиб чиқиб, мавзуни холис, ҳаққоний ёритишга ҳаракат қилинди.

Муҳокама. Феноменал ҳодиса сифатида тарих учун қисқа даврда давлатчилик, бошқарув тузилмалари, жамият ва халқ ҳаётига катта таъсир қилган жадидчилик 19 асрдан Бухоро ва Хоразм ҳудудларини ҳам қамраб олди. Бу пайтга келиб Қўқон хонлиги тугатилган ва унинг ерлари, қолаверса Бухоро амирлиги, Хива хонлигининг айрим ҳудудларида ҳам Туркистон генерал-губернаторлиги номи билан маъмурий-ҳарбий бошқарув тузилмаси ташкил топганди.

Мана шундай вазиятда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россия империясига қарашли монархия сақланиб қолган ярим мустамлака ўлкалар эди. Ана шу қарам ўлкалар сингари Қрим ҳам империянинг мустамлакаси бўлиб, Исмоил Гаспралининг жадидчилик ғоялари Кавказ, Волгабўйи ҳамда Ўрта Осиёга кириб келди. Агарки, кўшни Бухоро амирлигидаги вазият, хусусан ҳукмдор ва амалдорларининг жадидларга бўлган муносабати, янги усул мактаблари фаолияти, матбуот ва бошқа соҳаларни таққослайдиган бўлсак, Хоразм билан ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эътибор қаратиш зарур.

Маълумки, Амир Музаффар (1860-1885 йиллар ҳукмдорлик қилган)нинг “тўртинчи ўғли Абдулаҳад тахтга бўлажак ворислигини тасдиқлатиш учун Петербургга борган 1883 йилда Исмоил Гаспрати билан учрашган ва “Таржимон” газетасига обуна бўлганди” (1).

Бу айни “Таржимон” газетасининг нашр этила бошланган, бироқ Гаспрати томонидан “жадид” мактаблари ташкил қилинмаган давр эди.

Орадан икки йил ўтиб-Амир Музаффарнинг ўлимидан сўнг Абдулаҳадхон ҳокимиятга келади ва давлатда ислохотлар ўтказишни бошлайди. “1893 йилнинг февраль ойида Амир Абдулаҳадхон Севастополь шаҳрида Исмоилбек Гаспринский билан учрашиб, уни Бухорога таклиф қилган. Амирнинг таклифини мамнуният билан қабул қилган Исмоилбек Гаспринский “Сафарномаи олия”ни китоб ҳолида нашр қилишга ва Бухоро аҳолиси учун “Муаллими лисони русий” номида бир дарслик ёзишга ваъда берган”(2).

Айнан амир таклифи, қолаверса Исмоил Гаспралининг Туркистон ҳудудларига бўлган меҳри, ҳурмати боис у 1893 йил май ойида Бухоро амирлигига ташриф буюради ва Абдулаҳадхоннинг ислохотлари, табиийки айрим мактаб, мадрасаларга бориб жараён билан танишади. “Олий мадрасаларда диний илмлар юксак савияда ўқитиладир.. Ўтмиш даврларда эътибор қозонган астрономия, тиб, ҳандаса, кимё ва бошқа фанлар кейинги замонларда бу ерда унутилиб юборилган. Умидвормизки, Техронда, Истанбулда, Мисрда, Бомбейда янгидан жонланган бу тур илмлар Бухоройи шарифда ҳам тирилиб қолар” деб ёзади у “Туркистон саёҳатлари” номли сафарномасида .

Сафар давомида Гаспрати амирликнинг турли зиёратгоҳлари, турли мавзеларида бўлади ва 12 июнь куни Шаҳрисабз шаҳрида учинчи маротаба Амир Абдулаҳадхон билан учрашади. Бу вақтда Абдулаҳадхон “Таржимон” газетасини ўқиб борар ва Гаспрати жадид мактаблари ташкил этилганидан хабардор бўлгани боис, суҳбат мавзуси янги усул мактабларини амирликда ривожлантиришга қаратилганди.

Натижада “1897 йилда Бадриддин қозикалоннинг рухсати билан Мулла Жўрабой Неъматуллоҳ ўғли Бухоро шаҳрида жадид мактаби очади. У “Хўжайи сибён” дарслигини форс тилига таржима қилиб, 13 нафар болани ўқитишни бошлайди” (3).

Бу ҳақда хабар топган Исмоил Гаспринский “ушбу мактабга 10 дона сармашқ ва 1000 нусха алифбо китобини босмаҳонасида ҳадя сифатида босиб бериши ҳақида ёзганди “Таржимон”да. (4).

Яъни, Бухоро ва Хоразмда жадид мактабларига бўлган муносабатда шуни таққослаш керакки, Амир Абдулаҳад Исмоил Гаспрати билан Санкт-Петербург, Севастополь, Шаҳрисабз, Бухоро шаҳарларида тўрт маротаба учрашган ва дунёда, Россия империяси, Шарқ ўлкаларида кечаётган жараёнлар билан бирга “Таржимон” газетаси, жадид мактаблари ва унинг амирликда ташкил этилишига оид мавзуларда суҳбатлашилган.

Шунга кўра, 1897 йилда Бухорода, киёслаш учун таъкидлаш жоизки Хоразмдан бир йил олдин амирликда биринчи жадид мактабига асос солинган. Бироқ Бухородаги жадид мактабида ўқитиш ишлари тожик тилида олиб борилган ва бу ўша даврдаги вазиятда табиий эди. Яъни, шаҳардаги жадид мактабига бўлган талаб, қолаверса педагогларнинг тожик миллатига мансуб эканлигидан реал манзара ўша даврда шу тарзда бўлган.

Бироқ ушбу мактаб 1900 йилдаги имтиҳонда яхши кўрсаткичларга эга бўлсада, орадан бироз вақт ўтиб фаолияти тўхтаб қолган.

Профессор Қахрамон Ражабовнинг таҳлилларига кўра, “Хива хонлиги XX аср бошларида Бухоро амирлигига нисбатан ҳам кўп жиҳатдан орқада қолган, бир пайтлар оламга машҳур Хоразм давлатининг бу пайтда фақат қуруқ қўланкаси сақланиб қолган эди” (5).

Бухоронинг Хоразмдан устунлик томонлари асосан, амирликдаги табиий бойликлар, хусусан олтин конларида ишлаб чиқариш йўлга қўйилганлиги, Когон шахригача темир йўл келтирилиб, иқтисодиётда ривожланишнинг кузатилганлиги эди. Шунингдек, амирларнинг Санкт-Петербург, Кавказ ҳудудларида бинолар, масжидлар қуриш билан бирга Россия империяси банк, молия иқтисодиёт тизимига инвестиция киритганлиги, бироқ бу бойликларнинг асосан амирлар ва манғитлар сулоласи манфаатига хизмат қилдирилганлигида бўлган. Доцент Сотимжон Холбоевнинг “Бухоро амирлигининг олтин хазинаси” монографияси (“Фан” нашриёти, Тошкент-2008) да манғит ҳукмдорларининг бойликлари, империя иқтисодиётига киритган инвестициялари ва совет мустамлакачилари томонидан талон тарож қилинганлиги ҳужжатлар асосида тадқиқ этилган.

Хива хонлигига эса темир йўл келтирилмаганлигидан ишлаб чиқариш ва иқтисодий тармоқ ривожланмай, олдинги даврларидагидек аграр соҳа, пахта тозалашга ихтисослашган кичик цехларнинг фаолият кўрсатиши амирликка нисбатан заифликнинг белгиларидан эди. Шунингдек, Хоразмда олтин ва бошқа конлар, табиий бойликлар умуман йўқ бўлиб, хонлар ҳам Россия иқтисодиётига инвестиция киритадиган, амирлар сингари империянинг маркази, баҳаво ҳудудларида бинолар қуриш салоҳиятига эга эмасди.

“1907 йилда Бадриддин қозикалон рухсати билан Низомиддин Собитий Бухорода, ўз уйида татар тилида янги усул мактабини очган. Бу мактабда дастлаб 10-12 нафар татар болалари ўқиган бўлиб, қозонлик Абдурахмон Саъдий ўқитувчилик қилган”(6).

Бухорода жадид мактаблари бўйича шундай жараён кетаётган 1908 йилнинг баҳорида Исмоил Гаспрали амирликка иккинчи бора ташриф буюради ва Амир Абдулахадхон билан учрашади. Гаспрали сафар давомида “жадид мактабларини ташкил этиш бўйича татар ва бухоролик маърифатпарварлар билан йиғилиш ўтказган. Унда мулла Низом уйидаги мактаб учун ҳукуматдан алоҳида жой олиш ва унда бухоролик болалар ҳам таҳсил олишига имконият яратиш тўғрисида қарор қилинган ва бу мактабга И.Гаспринскийнинг таклифига кўра, Амир Музаффар шарафига “Музаффария” номини беришга келишиб олинган.” (7).

Низом Собитий уйидаги мактаб Холид Бурнашев уйига кўчирилган ва кам сонли бухоролик болаларгина ушбу мактабга ўқишга қабул қилинган.

“Низом Собитий мактабида дарслар татар тилида олиб борилганлиги сабабли унда бухоролик болаларнинг таҳсил олиши қийинроқ кечган. Шунинг учун 1908 йилнинг октябрида Бухоро тараққийпарварларидан Садриддин Айний ва Абдулвоҳид Мунзимлар томонидан айнан бухоролик болалар учун тожик тилида таҳсил берувчи жадид мактаби ташкил этилган. Ушбу мактабда 20-30 ёшли кишилар учун кечки ўқув курслари ҳам ташкил қилиниб, катта ёшли талабаларга ҳар куни 2 соатдан дарс ўтилган. Қисқа муддатда мактаб халқ орасида шуҳрат қозонган. Мулла Қамариддин бошчилигида уламолар бу ҳолатдан норози бўлиб, жадидлар мактабига қарши фитна кўзғатишга киришганлар. Вазият мураккаблашгач, 1909 йил 26 сентябрда Остонақул қўшбеги, қозикалон Бақохўжа ва Бурҳониддин раислар мирзо Абдулвоҳидга мактабнинг ёпилганини расман эълон қилганлар.

Бухорода қозикалон томонидан жадид мактаблари ёпилаётган, қадимчи ва жадидлар ўртасида ихтилофлар кучайган даврда, Хива хони қозикалони Салимохун, Мамат маҳрам, Ислохўжа сингари амалдорлар жадид мактабларини қўллаб қувватлаётганди.

“Ҳукмдор Ферузхон жамиятдаги барча соҳаларга нисбатан талабчан, қолаверса ўзи ҳайрихоҳлик билан ижозат берган мактаблардаги жараённи кузатиб бораётганди. Шу боис уни жадид мактабларининг келажаги, ўқитувчиларнинг билим бериши, ўқувчиларнинг таълим олиши қизиқтирганидан имтиҳонга эътибор қаратади. Натижада 1907 йилнинг 28 майида Асфандиёр ва Ислохўжа, 31 май куни қозикалон, мударрис, охунлар иштирокидаги имтиҳон ҳайъати ўқувчиларни синовдан ўтиришади. Яъни Хивадаги дастлабки иккала мактабнинг 113 нафар талабаси ҳайъатга имтиҳон топширади ва ҳайратланарлиси ҳаммаси аъло баҳо олишади. Имтиҳон натижасидан руҳланган валиаҳд Асфандиёр, бош вазир Ислохўжа ва Қозикалон Салимохунлар ўзаро маслаҳатлашиб Қозон шахридан ушбу мактаблар учун яна иккита ўқитувчи таклиф қилишга қарор қилишади. Шу билан бирга Хоразмда жадид мактабларини кўпайтириш, ўқув жиҳозлари, адабиётлари билан таъминлаш, улардаги таълим

сифатини назорат қилиш учун Рамазон Муҳаммад Каримзодани мактаблар нозири қилиб тайинлашади. Яъни жадид педагоги Рамазон Каримзодага юкланган вазифа Хива, Янги Урганч шаҳарларидан бошқа ҳудудларда ҳам усули савтия масканларини ташкил этиш эди.

Табиийки Хоразмдаги таълим, умуман жадидчилик бўйича жараёнлар Исмоил Гаспирли учун қувончли эди. Негаки, бошқа ҳудудларда тўсқинликларга учраган мактаблар, жадидлар фаолияти Хоразмда истикболли ҳолатда шаклланаётганди. Шу туфайли у Қримдан бошланган жадид мактабларининг Хоразмда ташкил этилишини “Таржимон” газетасида доимо ёритиб, қўллаб қувватлаб турган. 1908 йил 18 январиди “Таржимон” газетасида “Хивада усули жадида мактаблари” номли мақола ёзган” (8).

“Ўша 1909 йили Бухоро жадидларидан Абулқосим Сайфуллазода ҳам Бухоро шаҳрида жадид мактаби очган. 1909-1910 йилларда фаолият юритган ушбу мактабда 100-150 нафар ўқувчи таҳсил олган. Абулқосим мактабининг ўзига хос жиҳати шу эдики, у истеъдодли ўқувчилар билан алоҳида шуғулланиб, муалимликка тайёрлар эди. Бу мактаб ҳам тез орада қора фикрли мактаб домлаларининг иғвоси билан, муфтиларнинг “жадид ҳаромдир” фатвосига учраб, ёпиб қўйилган. Аммо Абулқосим кечалари яширин суратда хусусий уйларга болаларни тўплаб, ўқитишда давом этган”(9).

Бу вақтда Хоразмда Ферузхон, валиаҳд Асфандиёрларнинг хайрихоҳлиги, янгиликка кизиқиши ва тараққиётга интилиши боис эса Исломхўжа(1872-1913), Салимохун, Хусайнбек Муҳаммадмуродов (...-1918), Мамат Маҳрам (...-1907), Бобоохун Салимов (1877-1929), Худойберган Девонов (1879-1938) сингари амалдорларнинг ҳам сийратидаги тараққийпарварлигини юзага чиқарганди. Натижада ушбу сиймолар ва маслакдошлари нафақат жадид мактаблари ташкилотчилари, балки ижтимоий-сиёсий, маърифий жараёнларнинг намояндалари, жамиятдаги таъсирчан кучга айланишди.

Бу борада Хоразмдаги жадидлар худди Бухородаги Абдулвоҳид Бурҳонов (1875-1934), Мирзо Сирожиддин Ҳаким Бухорий (1877-1914), Мукамил Бурҳонов (1884-1937), Садриддин Айний (1878-1954), Усмон Хўжа (1878-1968), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Отаулла Хўжаев (1880-1937), Абдуқодир Муҳиддинов (1892-1934), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Мусо Саиджонов (1893-1937) сингари жадид намояндалари билан жамиятда бир хил вазифани бажардилар. Таълимдан бошланган жараёни жамият ва миллатни уйғотувчи, давлатчилик борасида ўз умрини ўтаб бўлган, дунё тараққиётидан ортда қолган монархияни республика тузумига ўтказиш бўйича ҳаракат қилишди. “Ёш бухороликлар” ва “Ёш хиваликлар” ўртасидаги ўхшашликлар сиёсатда бир хил қаътийлик асосида кечди. Яъни, 1917 йил апрелида Бухорода Амир Олимхон ва Хивада Асфандиёрхонга қарши митинглар уюштирилиб, давлат бошқарувида ислохотлар ўтказишга интилишди. 1920 йилда советлар ёрдами билан монархияни тугатиш ва республикани ташкил қилиш, давлатчиликни мустаҳкамлаш ва ташқи сиёсат юритиш, афсуски 1924 йил кузидаги миллий чегараланишни ўтказиш, ЎзССР давридаги советлар босими, “Катта террор” давридаги қатағонлар ҳам ҳар иккала ҳудудда бир хил жараён асосида кечди.

Шу сингари жараёнлардан келиб чиқиб, Бухоро ва Хоразмдаги жадидчилик ҳаракати, уларнинг ўхшаш жиҳатлари, фарқли томонларини яна қиёслайдиган бўлсак, асосан қуйидагилар яққол кўринади.

1). Амир Абдулаҳадхон Исмоил Гаспирли билан бевосита тўрт маротаба учрашиб жадид мактабларига хайрихоҳлигини билдирган ва “Таржимон” газетасини ўқиб борган;

2). Муҳаммад Раҳимхон 2 эса Исмоил Гаспирли билан бевосита учрашмасида жадид мактабларига хайрихоҳлик қилган ва қўллаб қувватлаган. Шунингдек, Хива хони ҳам “Таржимон” газетасига обуна бўлган;

3). Бухородаги жадид мактабларида маҳаллий миллатлар яшашидан келиб чиқиб форс-тожик, татар ва туркий тилларда сабоқ берилган;

4). Хоразмдаги жадид мактабларида фақат туркий тилда сабоқ берилган;

5). Амир Абдулаҳад гарчи жадид мактабларига хайрихоҳлик қилган бўлсада, мутассиб уламолар таъсирида янги усул мактаблари ёпиб қўйилган;

6). Хоразмдаги жадид мактабларига Ферузхон хайрихоҳлик қилгани боис, мутассиб уламолар янги усул мактабларига қарши чиқишолмаган ва биронта мактаб ёпилмаган;

7). Профессор Дилноза Жамолова (“Бухоро амирлигидаги жадидлар ва қадимчилар фаолияти (19 аср охири-20 асрнинг биринчи чораги) монографияси (“Мухаррир”нашриёти:-Тошкент-2011йил,92-бет) тадқиқига кўра, 1911-1912 йилларда Бухорода 57 та янги усул мактаблари фаолият кўрсатган. Кейинчалик қадимчилар, мутассиб амалдорлар тазйикига қарамай жадид мактаблар сони ортиб бораверган. Таълим даргоҳлар сони кўпайиши тараққийпарвар мулкдор бойларнинг қўллаб қувватлаши ва амирликдаги иқтисодиёт билан боғлиқ эди;

8). Хоразмда эса ҳукмдор ва сарой амалдорлари хайрихоҳлик қилган, биронта мактабга нисбатан қадимчи уламолар қаршилик кўрсатмаган бўлишсада, 1898 йилдан 1920 йилгача 20 та жадид мактаблари фаолият олиб борган. Таълим даргоҳлари учун бино, Қозон,Оренбург, Тошкент, Наманган ва бошқа ҳудудлардан таклиф қилинган педагогларга шарт шaroит яратиш, дарсликлар билан таъминлаш иқтисодга боғлиқлиги учун, хонликда амирликка қараганда жадид мактаблари сони кам бўлган ;

9).1874 йилдан Хоразмда Отажон Абдоловнинг матбаахонаси фаолият кўрсатган, Ферузхон, Асфандиёрхонлар шоир ва 19 аср охири, 20 аср бошларида воҳада 50 дан ортиқ ижодкорлар бўлишсада, ҳукмдорлар тошбосмада фақат китоблар нашр этишган. Газета ва журнал 1920 йил 8 мартгача чоп этилмаган;

10). Бухорода эса жадидлар томонидан тожик тилида “Бухоройи шариф” ва ўзбек тилида “Турон” газеталари нашр қилинган;

11). Бухорода жадидларнинг “Тарбияи атфол”, “Маърифат” номли жадид мактабларини дарслик, қўлланмалар билан таъминлаш, педагогларга зарур шарт шaroит яратиб бериш, ўқувчиларни хорижда таҳсил олишини қўллаб қувватлаш мақсадидаги жамиятлар фаолият кўрсатган;

12). Хоразмда бу даврда жадидларнинг таълим билан боғлиқ “Таъсисоти хайрия”, “Янги Урганч саводхонлиги жамияти”фаолият олиб борган;

13). Бухоро жадидлари томонидан 1910 йилда “Ёш бухороликлар”, Хоразм жадидлари эса 1914 йил августида “Ёш хиваликлар номли сиёсий ҳаракат (партия)га асос солишган ва монархия, мустамлакачиларга қарши фаолият олиб боришган.”

Хулоса. Бухоро амирлари Абдулаҳадхон, Саид Олимхон ва Хива хонлари Ферузхон, Асфандиёрхонлар даврида Қримда нашр этилган “Таржимон” газетаси ҳар иккала ҳудудда жадидлар ғоясини тарғиб қилди. Шунингдек, 1897 йилдан Бухоро, 1898 йилдан Хивада жадид мактаблари ташкил этилиб, то 1920 йилгача жадидлар ғояси асосида таълим тарбия берилди.Таълим, маърифий жамиятлардан бошланган ҳаракат натижасида ҳар иккала ҳудудда сиёсий ҳаракат, партия даражасида шаклланди. Натижада “Ёш бухороликлар” (1910) ,“Ёш хиваликлар” (1914) партиялари вужудга келди ва монархиялар советлар ёрдамида тугатилиб республика тузуми ўрнатилди.

Жадидлар советлар томонидан таъқиб, тазйиққа учрасаларда мустиқил республика тузумини шакллантириш, хориж билан алоқа ўрнатишга интилишди ва ташқи сиёсат юритишга ҳаракат қилишди. Гарчи “Ёш бухороликлар”,“Ёш хиваликлар” партиялари республикаларда тугатилиб коммунистик партиялар ташкил этилган, жадидлар компартия сафига киришга мажбур бўлган эсада миллий руҳиятини сақлаб қолдилар. Ватани ободлиги, тараққиёти учун хизмат қилишди. Жадидларнинг Бухоро ва Хоразм республикаларидаги демократик жамият қуриш тажрибасидан Туркия республикаси ташкил этилганида Мустиқо Камол Отатурк унумли фойдаланди.

Шу тарзда Бухоро ва Хоразмдаги жадидлар, энг аввало, демократик тамойиллар асосида (ислом ғоялари эътироф этилган ҳолда) Туркистон жамияти тараққиётига тамаддун тамойилларини жорий қилишга урингани билан тарихий миссияни бажаришди. Амирлик ва хонлик давридаги жадидлар ҳаракатида фарқ қилувчи жиҳатлар, ўхшаш томонлар бўлсада, 1920-1924 йилларда улар Бухоро ва Хоразмда республика тузумини ўрнатиш, шакллантириш ва ташқи, мустиқил сиёсат юритишга интилганликлари, совет мустиқлакачиларига қарши

курашда миллий, ватан манфаатларидан келиб чиқиб ҳаракат қилганликлари жиҳатидан, ўша даврнинг реал жараёнларида ва тарихда бир хил вазифани бажаришди. 1925 йил 13 февралда ЎзССРнинг ташкил этилиши, округлар ташкил қилиниши ва Сталин қатағони даврларида ҳам уларнинг тақдирида ўхшашлик ҳолати кузатилади. Яъни, 1937-38 йиллардаги “Катта террор” даврида жадиждлар ҳар иккала ҳудудда ҳам қатағон қурбони бўлишди.

Фойдаланилган адабиётлар адабиётлари:

1. Қаҳрамон Ражабов “Амир Абдулахадхон ёхуд “ожиз” ҳукмдор “.” Бухоро мавждари”, Бухоро-2007 йил, № 2,36-бет.
2. Дилноза Жамолова “Бухоро амирлигида жадиждлар ва қадимчилар фаолияти (19 аср охири-20 аср бошлари). “Муҳаррир” нашриёти, Тошкент-2021 йил 41, 42 бетлар).
3. Дилноза Жамолова “Бухоро амирлигида жадиждлар ва қадимчилар фаолияти (19 аср охири-20 аср бошлари). “Муҳаррир” нашриёти, Тошкент-2021 йил 44- бет).
4. Исмоил Гаспирли “Бухорои шариф “(мақтуб). “Таржимон”, 1897 йил 28 апрель, № 17.
5. Қаҳрамон Ражабов “Ўзбекистон XX асрда. Биринчи жилд (1900-1939), “Фан” нашриёти, Тошкент-2024 йил, 86-бет.
6. Дилноза Жамолова “Бухоро амирлигида жадиждлар ва қадимчилар фаолияти (19 аср охири-20 аср бошлари). “Муҳаррир” нашриёти, Тошкент-2021 йил 44- бет).
7. Умняков И.К. “К истории новометодной школы в Бухаре (Бюллетень Средне-Азиатского Государственного Университета-Выпуск 16.-Ташкент, 1927.-С-81).
8. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад “Хоразм жадижд мактаблари”, “Milleniumus print” нашриёти, Урганч-2025 йил, 57-бет.
9. Дилноза Жамолова “Бухоро амирлигида жадиждлар ва қадимчилар фаолияти (19 аср охири-20 аср бошлари). “Муҳаррир” нашриёти, Тошкент-2021 йил 45-46 бетлар).

УЎК 904:94(396.4)-058.12

КАВИЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚАДИМГИ БАКТРИЯ МАДАНИЙ МЕРОСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ ЎРНИ

Н.М.Икромов, доц., Термиз давлат университети, Термиз

С.Т. Бабаев, халқаро ишлар бўйича проректор, Бухоро инновацион таълим ва тиббиёт университети, Бухоро

Аннотация. Мазкур мақоланинг мақсади Қадимги Бактрияда кечган тарихий ва маданий жараёнларни ёзма ҳамда археологик манбалар асосида таҳлил қилишдан иборат. Шунингдек, тарихиуносликда учрайдиган айрим чалкаш маълумотлар ва йўл қўйилган ноаниқликларга танқидий ёндашган ҳолда, Бактрия тарихини холислик тамойили асосида ёритиш кўзда тутилган. Мақолада, шунингдек, Бактриянинг Марказий Осиё халқларининг маданий ҳаёти ва этник тарихида тутган ўрни ҳамда аҳамияти манбалар асосида илмий жиҳатдан ёритилади.

Калит сўзлар: кавийлик, Зардушт, Бактрия, кави-жреца, састар, Ахуро Маздо.

Аннотация. Целью настоящей статьи является исследование исторических и культурных процессов, происходивших в Древней Бактрии, на основе анализа письменных и археологических источников. Особое внимание уделено критическому осмыслению отдельных противоречивых сведений и неточностей, встречающихся в историографии, а также объективному освещению истории Бактрии на основе комплекса исторических источников. В статье также раскрываются место и значение Бактрии в формировании культурной жизни и этнической истории народов Центральной Азии с использованием современных научных подходов и источниковедческого анализа.

Ключевые слова: кавийство, Заратуштра, Бактрия, кави-жрецы, састар, Ахура Мазда.

Abstract. This article aims to examine the historical and cultural processes that took place in Ancient Bactria through the analysis of written and archaeological sources. Particular attention is paid to the critical assessment of contradictory interpretations and inaccuracies found in historiography, while reconstructing the history of Bactria in accordance with the principle of historical objectivity. The study also highlights the role and significance of Ancient Bactria in the formation of the cultural heritage, cultural development, and ethnic history of the peoples of Central Asia on the basis of a comprehensive analysis of historical sources.

Key words: Kawi tradition, Zarathustra, Ancient Bactria, Kawi priests, Sastar, Ahura Mazda.

В «Авесте» слово «кави» или «кавий» использовалось по отношению к жрецам-царям, правителям. Ранее большинство правителей выступали против учения Заратуштры и в «Авесте» описывались такими словами, как великаноподобный лжец.

Во многих насках «Авесты» Кави описываются как тираны. Большинство ученых-авестийцев, в том числе М.Исхаков считает, что понятие, выраженное словом «кави», представляло собой социальный слой, который до зороастризма сочетал в себе функции правителя, а также жреца. Кави-жрецы раньше враждебно относились к учению Заратуштры. Позднее, когда Виштаспа принял учение Заратуштры, отношение должно было измениться. Но старая традиция, укоренившаяся в «Авесте», заключалась в том, что кави воспринимались как враги. Этот случай подтверждает идею о том, что различные части книги «Авесто» были продуктом дозороастрийских времен. Известно, что первый бактриец принявший зороастризм среди кави был Виштаспа, поэтому в «Авесте» о Виштаспе излагаются только положительные выражения. В частности, такие как «могущественный Виштаспа», «Всезнающий Виштаспа», «Богатырь Виштаспа». Очевидно, то, что при его описании использовались все положительные качества, так же после этого нам встречаются там же облагороженные высказывания и зороастрийском пророке Заратуштре:

Виштаспа носил титул Кави еще до принятия зороастризма. «Авеста» не раз упоминает мысль о том, что царствование, правление удел не всех. В "Авесте" власть и птица счастья назывались хварно. Если кто-либо претендовал на царство и правление без появления перед взором хварно (фарр), это считалось незаконным и верили, что кавийство бывает дарованным лишь Ахура Маздой.

В книге воспеается, что правители страны, цари, Кави обладали сильной властью, что им досталось хварно, что эта власть принадлежит не только им, но и их потомкам и наследникам. Следовательно, титул кавия передавался из поколения в поколение, подтверждался Ахура Маздой и преобладал в Бактрии и Дрангиане до империи Ахеменидов.

Помимо титула «кави», в древнейших частях «Авесты» Гата и Яшты сохранился ряд титулов, представляющих систему правления, сравнение которых с археологическими данными дает возможность реконструировать историю общественных отношений. Одним из таких терминов является «састар», который по словам ученого-авестийца В.А.Лившица являлся правителем края (оазиса) и его центра [Лившиц, 1963, т. I, с. 147]. Ученый считает, что правитель, управлявший страной, также выполнял функции военачальника.

Сколько таких стран было обнаружено в древней Бактрии, в общем, какое историческое значение имеет оазис - край? По нашему мнению, историческое значение будет только тогда, когда в узбекском языке выражении это будет называться «деҳкончилик улкаси» (“край земледелия”). Например, когда Бандихан называют краем земледелия, под ним понимается река или канал, обеспечивающий эту землю источником воды, обрабатываемый, орошаемый участок земли, комплекс памятников, обширные пастбища и поля для скотоводства. В «Авесте» правителя, правившего этой земледельческой страной, возможно и называли састаром. Археологически несколько сельскохозяйственных краев объединились, чтобы сформировать область [Икромов, 2021, с. 129-130].

В частности, земледельческие края Улан-Булаксай и Шерабад образовали Паретаку, памятник Джандавлаттепа в столице Шерабад, Бандихон, Миршоди, Сангардак образовали Бубакенскую область-страну, а земледельческие районы Среднего и нижнего течения Сурхандарьи образовали Габазинскую область. Дахьюпати дахью сформировали объединение областей – Бактрию.

Известно, что одним из древнейших крупных государств в истории народов Средней Азии является Бактрийское кавийство. Оно возникло в VIII веке до н.э. в районах верхнего течения Амударьи и включало территории современного Южного Таджикистана, Северного Афганистана, Южного Узбекистана [Пьянков, 2001, с. 334-348].

Бактрия вошла в историю как «царство». Но как мы разбирали выше, им правили не цари, а Кавии, а во времена империи Ахеменидов - сатрапы. Основная причина использования Бактрии как царства в истории народов Средней Азии заключается в том, что она вошла в узбекский обиход в результате перевода с русской литературы, то есть выражение «Древнебактрийское царство» переведено на узбекский как «Кадимги Бактрия подшохлиги» [Грантовский, 1983, с. 27-30].

Слово «царь», характерное для истории европейских народов, мы перевели и употребили как «подшо» (царство-подшохлик). Это выражение относится не только к Бактрии, но и к Хорезму, т. е. «Древнехорезмское царство» в узбекском языке употребляется как «Кадимги Хоразм подшохлиги». Даже когда наша история написана на русском языке, неправильно использовать слово «царь», потому что в истории узбекской государственности не было подобной формы правления.

Чтобы прояснить эту путаницу в истории, приведем сведения о правителях Древних Кавиев и Бактрии. В части Яшт - «Авесты» содержится информация о том, что Усан и Хаусрав, первые кави, «стремились к господству над всей страной арийцев». Или просвяление пахлавана Хаусрава как «героя, объединившего страну ариев под единым правлением», показывает, что первые Кави построили прочное государство [Авесто, 2001, с. 111].

Из приведенных выше данных стало ясно, что вопрос о стране Кавиев или государстве Кавиев впервые был введен в науку А.Кристенсеном и И.М.Дьяконовым [Дьяконов, 1971, с. 138-141].

В настоящее время ученый И.В.Пьянков развивает эту идею, обогащает ее новыми фактами [Пьянков, 2001, с. 334-348]. Правителем, принявшим пророка Заратуштру, оказавшим ему помощь в создании учения зороастризма, был Кавий Виштаспа (Гуштасп). В то время как Виштаспа — это его имя, Кавий-это титул, то есть признак правителя. Следовательно, становится ясно, что Бактрией правили кави, а не цари. Исходя из этого, считаем целесообразным вместо выражения «Бактрийское царство» использовать выражение «Бактрийской кавийство».

Давайте поразмыслим о том, как был забыт титул Кави. Известно, что Царь царей Дарий I провел новые реформы в Ахеменидской государственности. Он ввел способ управления всей территорией империи делением на сатрапии, подняв на новый уровень управленческие и финансовые дела. Территории сатрапий были разделены на основе границ бывших государств и населенного этническими группами. В то время как землями, завоеванными во времена Кира или Камбиза, управляли местные правители, согласно новой реформе, вожди сатрапий назначались из персов [Фрай, 1972, с. 271].

Сатрапы и военачальники в нем находились под постоянным контролем Царя царей и центрального государственного управления. Управление сатрапией и контроль осуществлял Хазарапат (тысячник). Одновременно он также командовал личной гвардией Царя царей.

Способ управления сатрапиями на местах и структура канцелярии точно повторяли структуру главного канцелярии в Сузах, то есть были начальник канцелярии, казначей, душителю инициативы, бухгалтеры, судьи, каллиграфы и т. д.

Конечно, вполне естественно, что Кавии утратили независимость после завоевания Ахеменидами Бактрии, а также многих других районов Центральной Азии. Правителем Бактрии во время нашествия Кира был Таниоксарк (Оксиарт). Об этом сохранились достоверные письменные сведения. В своем труде Диодор описал детали битвы ассирийского царя Нина с Бактрией. В начале произведения описаны подробности брака Нина с Семирамидой. Судя по записям Диодора, Нин знал тяжесть поражения Бактрии, большое количество ее жителей и умение сражаться, обилие ее крепостей. Тем не менее, он собирает большое войско и в первом сражении бактрийский кавий терпит поражение у Оксиарта, где горная тропа выходит на равнину. Нин готовится к новой битве с Бактрией [Диодор. Историческая библиотека. Арриан. Поход Александра, 1962, с. 2-7].

Диодор описывает бактрийскую столицу город Бактр следующим образом: “...Бактр-один из крупных городов, это красивая, неприступная крепость”. Нин долго осаждал город

Бактр. Город был занят в результате хитрости Семирамиды. Бактрийцы потерпели поражение. Был убит бактрийский кавий. Нин грабит богатства Бактрии.

Эти события также освещали в своих трудах Помпей Трог, Арриан и Ксенофонт. Но есть некоторая путаница в деталях событий, в описании правителей. Ксенофонт в своем труде пишет, что война между Бактрией и Ассирией произошла во времена ассирийского правителя Киаксара. Среди исследователей также ведутся споры о том, следует ли исключить приведенную выше информацию со страницы истории, учитывая большое расстояние между Ассирией и Средней Азией, особенно Бактрией. Также в данном вопросе весьма ценны труды Е.А.Мончадской, которая даёт информацию о правителях Бактрии в период Ахеменидов [Мончадская. 1961, с. 110-116].

Известно, что этот вопрос прояснил И.М.Дьяконов. Благодаря его исследованиям, данные историков древности сохранили свою силу после следующего письма ассирийских шпионов своему царю: "... но после того, как я забрал лазурит, в стране начались восстания против этого, после чего я попросил прислать большие военные силы. известно, что на Ближнем Востоке высоко ценились бактрийские лазуриты [Дьяконов, 1951, с. 335-336]. Так в историческую науку вошли сведения о Древнем Бактрийском Кавии.

Титул Кавий не использовался на монетах, отчеканенных в периоды после правления Ахеменидов, в частности, во времена царствования Александра Македонского, Селевкидов, Греческой Бактрии, Кушанского царства [Ртвеладзе, 2010, с. 334].

В своих исследованиях по истории государственных титулов Э.В.Ртвеладзе изложил свое мнение к системе управления Кави, высказав мнение, что титул Кави - это метод управления, зародившийся в Центральной Азии и применявшийся почти полторы тысячи лет [Ртвеладзе, 2010, с. 334].

Основанием для этого мнения служит изображение слова k'w' на монетах Бухархудата VI–VII веков, найденных в районе Бухары. Он считает, что перед именами правителей Бухархудатов писали слово k'w', то есть «правитель». Монеты Бухархудатов хорошо изучены специалистами [Смирнова, 1970, с. 24]. Слово k'w' "читалось как «кава», а не «кави», потому что знаки препинания, следующие за двумя буквами (KW), имеют одинаковое выражение и звучат одинаково. Учитывая то, что буквы W и N в надписях Бухархудата были одинаковыми или очень похожими, исследователи также писали, что надпись читалась как «кана», и что это было имя правителя Бухархудата, а не его титул.

Основываясь на представленной информации и соображениях, мы хотим предложить, что история была бы в некоторой степени правильно освещена, если бы мы использовали термин Древнее Бактрийское кавийство вместо термина Древнее Бактрийское царство.

Как известно, археологические источники или предметы материальной культуры приобретают огромное значение при изучении истории народов Центральной Азии, относящейся к временам без письменности. С середины прошлого века масштабы исследований и открытий по археологии в этом региона чрезвычайно расширились, и сегодня многие видные ученые признают, что в этом направлении были созданы своеобразные школы. Следует обратить внимание на то, что историческое направление археологических данных чрезвычайно обогащает наше восприятие многих нераскрытых и спорных аспектов истории Узбекистана. В последние десятилетия исследования в этом направлении активизировались.

Например, А.Аскарлов своими археологическими данными [Аскарлов, 2007] внес много ясности в этногенез узбекского народа, Ш.Шайдуллаев - в освещение истории узбекской государственности на примере Бактрии [Шайдуллаев, 2009], а Б.Эшов - в формирование и развитие ранней городской культуры в Центральной Азии [Эшов, 2008.], активно направляя в историю полученные археологические данные.

Согласно результатам недавних археологических исследований, проведенных на месте памятника в кишлаке Жончекка Узунского района Сурхандарьинской области Узбекистана, были найдены свидетельства правления Кавиев на территории Бактрии. В частности, речь идёт о булле (печати) плоскоокруглой формы, сделанной из хорошо размешанной глины и равномерно приготовленной в печи, на которой изображены правители кавии. Диаметр этой

буллы составляет 4-4,4 см, поверхность плоская, задняя сторона буллы выпуклая, толщина достигает 1,5 см. (рис. 1, 1). На булле имеются изображения отображающие некоторые особенности правления своего времени. А именно, рисунок божественного человека на троне, форма одежды в летающем и взъерошенном виде символизирует знак господства человека. Длинные и мощные ноги человека, представленные на главной сцене, представлены в скрещенном положении и напрямую напоминают ноги быстроногого коня. Бактрийский художник приписывал летящему человеку ноги «скакуна» и придавал изображаемому еще больший божественный смысл (рис. 1, 2). Слева от божественного правителя изображен обнаженный маленький человек, стоящий на коленях, протягивающий к небу руки и молящийся всем телом в ожидании спасения от правителя и алтаря [Икромов, 2020, с. 20].

Если рассматривать буллу как один хронологический период с комплексом керамики периода Кучука III, найденной на этом памятнике, то исторически она соответствует периоду правления древних бактрийских кавиев. Генеалогия древних бактрийских кавиев и период, в течение которого они жили, проясняются на основе исследований более позднего.

Кавийские правители также были известны как покровители религии. В частности, как указано выше Кавий Виштаспа из бактрийских кавиев был первым правителем, принявшим учение зороастризма, и огромна его заслуга в продвижении его до уровня мировых религий. Так что вполне естественно, что Бактрийские кавии представлены в печатях и штампах.

Продолжая эту традицию, мы обсудим некоторые известные до нас археологические источники о Бактрийском кавийсте, чтобы провести некоторую дискуссию о существовании самой династии кави. Однако следует отметить, что в этом процессе важное значение приобретает сравнительный анализ.

Таким образом, на основании представленных данных о Кави мы можем сделать вывод о том, что они возникли на территории Восточного Ирана и Бактрии в конце девятого века до нашей эры и правили до вторжения иранских Ахеменидов.

Их деятельность делится на два периода, ранний и поздний Кави. Это объединение то распадалось, а иногда превращалось в сильное политическое объединение. В его ранний период зороастризм не был сформирован как религия. Второй период, то есть связанный с деятельностью Заратуштры. С этого периода, была заметна поддержка Кавием Виштаспой пророка Заратуштры, составлена «Авесто». С этого периода началась битва религиозных взглядов и учений.

В результате поддержки, покровительства Кавия Виштаспы учение Заратуштры начинает распространяться по всей Бактрии. С этого периода наблюдается, что древняя Бактрия начала занимать свое место в Древнем восточном мире. Сегодня, к сожалению, нет возможности антропологически изучить историю населения древнего Бактрийского кавийства. С одной стороны, если рассматривать их как потомков жителей культуры Сополли, то они составляли ту же этническую группу, что и жители Мургаба, Центрального и Северного Ирана, и говорили на одном из диалектов древнего Восточно-иранского языка. На основе этого языка был создан «Авесто».

Велик вклад бактрийцев в формирование индоевропейской языковой семьи. В результате сопоставления слов, встречающихся в санскрите, латыни, славянских языках с терминами «Авесты» можно сказать, что Бактрия и прилегающие к ней территории выступали в качестве основного очага формирования индоевропейских языков.

Подводя итог с точки зрения исторической топонимики, можно сказать, что в Бактрии встречаются термины, относящиеся ко многим языкам, таким как индоевропейский, индоарийский, иранский. Это указывает на то, что географическое положение Бактрии служило культурным мостом в возникновении и взаимодействии древних цивилизаций.

Основную причину сходства индоевропейских языков следует искать в великом переселении арийцев. Ранняя Родина арийцев и путь их распространения в Азию и Европу таковы: упоминаемый в «Авесте» «Арианам Ваэж», где бывает десять месяцев зимы, включает районы Сибири, Алтая, Казахстана, нижнего течения Амударьи, где распространилась

андроновская культура. От него он распространился на европейские территории через Среднюю Азию – Иран - Индию – Кавказ.

Мы освещаем древнюю Бактрию как «царство». Но им правили не цари, как мы анализировали выше, а Кавии, а во времена империи Ахеменидов-сатрапы. Титул кавия передавался по наследству, из поколения в поколение, подтверждался Ахура Маздой и правил в Бактрии и Дрангиане вплоть до империи Ахеменидов. Основная причина употребления Бактрии как царства в истории народов Средней Азии заключается в том, что она пришла в результате переводов литературы из русского и английского языков.

При Ахеменидах титул Кави не использовался в Бактрии, здесь, как и на всей территории империи, была введена сатрапия, а при империи Ахеменидов, длившейся двести лет, наряду с правлением кавийства, было забыто и выражение Кави. В монетах, отчеканенных в период после правления Ахеменидов, в частности во времена царствования Александра Македонского, Селевкидов, Греческой Бактрии, Кушанов, титул Кави не использовался.

Основываясь на представленной информации и соображениях, мы хотим предположить, что история народов Центральной Азии была бы в некоторой степени правильно освещена, если бы мы использовали термин «Древнее Бактрийское кавийство» вместо термина «Древнее Бактрийское царство».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аскарлов А. А. 2007. Узбек халкининг этногенези ва этник тарихи. Ташкент. 339 с.
2. Грантовский Э. А. 1983. Бактрия и Ассирия (в связи с проблемой древнебактрийского «царства»). Бактрия- Тохаристан на древнем и средневековом востоке // Тезисы докладов конференции посвященной десятилетию Южно-Таджикистанской археологической экспедиции. М. С. 27-30.
3. Дьяконов И. М. 1951. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // Вестник Древней Истории. № 2. М. 356 с.
4. Дьяконов И. М. 1971. Восточный Иран до Кира (К возможности новых постановок вопроса). История Иранского государства и культуры. М. 352 с.
5. Икромов Н. М. 2020. Бактрийские буллы в котором изображена кавийцы // Взгляд в прошлое. Вып. 3, № 2. С. 19-23. DOI: <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-3-3>
6. Икромов Н. М. 2021. Господство кавиев в раннем территориальном государственности Древней Бактрии // Общество и инновации. Вып. 10. С. 127-135. DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss10/S-pp127-135>
7. Лившиц В. А. 1963. Общество Авесты // История таджикского народа. Москва. Т. 1. 596 с.
8. Мончадская Е. А. 1961. О правителях Бактрии и Согдианы VI-IV вв. до н.э. Труды Государственного Эрмитажа. Т. V. Л. 324 с.
9. Перевод Искокова М. 2001. Авесто: Яшт китоби. Т. Шарк. 128 с.
10. Перевод Сергеев М. Е. 1962. Диодор. Историческая библиотека. Арриан. Поход Александра. Кн. 17. М. - Л. 394 с.
11. Пьянков И. В. 2001. Древнейшие государственные образования Средней Азии // Древние цивилизации Евразии. История и культура. (Материалы Международной научной конференции, посвященной 75-летию действительного члена Академии наук Таджикистана, Академика РАЕН, доктора исторических наук, профессора Б.А. Литвинского (Москва, 14-16 октября 1998 г.). М. С. 334-348.
12. Пьянков И. В. 2001. Древнейшие государственные образования Средней Азии // Древние цивилизации Евразии. История и культура. (Материалы Международной научной конференции, посвященной 75-летию действительного члена Академии наук Таджикистана, Академика РАЕН, доктора исторических наук, профессора Б.А. Литвинского (Москва, 14-16 октября 1998 г.). М. С. 334-348.
13. Ртвеладзе Э. В. 2010. Титулатура правителей. История государственности Узбекистана. Т. I. Ташкент. 560 с.
14. Ртвеладзе Э. В. 2010. Титулатура правителей. История государственности Узбекистана. Т. I. Ташкент. 560 с.
15. Смирнова О.И. 1970. Очерки из истории Согда. М. – 288 с.
16. Фрай Р. 1972. Наследие Ирана. М. 468 с.
17. Шайдуллаев Ш. Б. 2009. Узбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо булиши ва тараққиёти босқичлари : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Самарканд. 54 с.
18. Эшов Б. Ж. 2008. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии. автореф. дис. ... докт. ист. наук. Т. 45 с.

УДК 94(5-191.2):930.85

ОБЩЕЕ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАК ОБЪЕДИНЯЮЩИЙ ФАКТОР В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (НА ПРИМЕРЕ БРЕНДА «ВЕЛИКИЙ ШЁЛКОВЫЙ ПУТЬ»)

Ш.Ф.Мажидов, старший преподаватель, Самаркандский государственный медицинский университет, Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь», Самарканд

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buyuk ipak yo'lining Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun umumiy tarixiy-madaniy meros va mintaqani xalqaro maydonda pozitsiyalashning zamonaviy vositasi sifatidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Buyuk ipak yo'li, tarixiy-madaniy meros, brend, turizm, mintaqaviy pozitsiyalash.

Аннотация. В статье анализируется значение Великого шёлкового пути как общего историко-культурного наследия стран Центральной Азии и как современного инструмента международного позиционирования региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, Великий шёлковый путь, историко-культурное наследие, бренд, региональное позиционирование.

Abstract. The article examines the Great Silk Road as a shared historical and cultural heritage of Central Asia and as a contemporary instrument of regional international positioning.

Keywords: Central Asia, Great Silk Road, historical and cultural heritage, branding, tourism, regional positioning.

Введение. Центральная Азия является важной частью евразийского историко-культурного пространства. В современных условиях роста взаимозависимости государств региона особое значение приобретает обращение к общему наследию как к фактору сближения, укрепления региональной идентичности и формирования позитивного международного образа. Осознание исторической взаимосвязанности народов региона способно поддерживать сотрудничество, не затрагивая сложившиеся политико-географические границы.

Одним из наиболее узнаваемых феноменов такого наследия является Великий шёлковый путь - историческая система торговых и культурных коммуникаций, связывавшая Восток и Запад. Исторические трассы охватывали значительную часть Евразии и способствовали обмену товарами, технологиями, религиозными представлениями, художественными формами и знаниями.

В XXI в. образ Шёлкового пути получил новое значение. Для государств Центральной Азии этот образ особенно значим, поскольку ряд крупнейших исторических центров маршрута расположен на территории современного региона.

Материалы и методы. Исследование носит историко-аналитический и сравнительный характер. Источниковую базу составили опубликованные научные материалы, официальные туристические и институциональные интернет-ресурсы, а также сведения о современных культурных, туристических и инфраструктурных инициативах, связанных с тематикой Великого шёлкового пути [1–5]. В работе применены проблемно-хронологический подход, позволивший сопоставить историческое значение Шёлкового пути с его современным символическим использованием; сравнительно-исторический метод - для анализа практик государств Центральной Азии; а также элементы контент-анализа официальных материалов, в которых Шёлковый путь представлен как туристический, культурный и имиджевый ресурс. В качестве единиц сравнительного анализа использованы пять государств Центральной Азии - Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, Кыргызстан и Туркменистан. Оценивались исторические центры и маршруты, современные туристические проекты, культурные мероприятия, образовательные и исследовательские инициативы, а также способы включения образа Шёлкового пути в национальное и региональное позиционирование.

Результаты. Великий шёлковый путь представлял собой не единую дорогу, а разветвлённую систему торговых коммуникаций древности и средневековья. Через эти маршруты осуществлялся обмен товарами между Китаем, Центральной Азией, Ираном, Передней Азией и Средиземноморьем. Среди крупных центров, связанных с трассами пути,

выделяются Сиань, Дуньхуан, Яркенд, Исфиджаб, Маргилан, Ходжент, Самарканд, Бухара и Мерв. Обмен имел двусторонний характер. В частности из Китая распространялись шёлковые ткани, фарфор, нефрит, бумага и другие товары; в обратном направлении перемещались шерстяные ткани, ковры, украшения, драгоценные камни, сельскохозяйственные продукты и знаменитые ферганские лошади. Он также способствовал передаче технологий, развитию художественных форм и распространению религиозных учений, включая буддизм, христианство, ислам и манихейство.

Понятие «Шёлкового пути» получило дополнительное международно-политическое и экономическое содержание в современный период. В 2013 г. руководство Китайской Народной Республики представило инициативы, впоследствии оформившиеся в концепцию «Один пояс - один путь», включающую «Экономический пояс Шёлкового пути» и «Морской Шёлковый путь XXI века» [1], что наложило особую международную актуальность его исторического образа и расширило возможности его использования в региональном позиционировании.

Государства Центральной Азии как наследники исторического пространства с общим культурным достоянием в меру своих возможностей используют ставший уже своеобразным брендом «Великий шёлковый путь».

В Казахстане наследие Шёлкового пути включается в культурные, туристические и выставочные проекты. Значительная часть мероприятий связана с историческими городами юга страны - Туркестаном, Шымкентом, Таразом, Оттаром, Саураном и Сайрамом. Используются исторические туры, международные выставки и этнокультурные фестивали, демонстрирующие ремёсла, кухню и культурные традиции народов, связанных с маршрутами Шёлкового пути.

В Таджикистане тематика Шёлкового пути представлена прежде всего в культурном туризме, исторических экскурсиях и международном сотрудничестве. В Худжанде проводится международный туристический форум «Согд - перекрёсток Великого Шёлкового пути», ориентированный на продвижение исторических маршрутов и развитие туристических связей. Дополнительное значение имеют маршруты по северным районам страны и музейные коллекции, репрезентирующие древнюю историю региона.

Кыргызстан использует наследие Шёлкового пути через культурные выставки, туристические форумы, спортивные инициативы и исторические туры. Ключевыми объектами выступают древние центры Суяб, Баласагын и Ош, связанные с караванными маршрутами в направлении Кашгара. Тематика Шёлкового пути включается также в более широкое представление кочевой культуры и международных инициатив региона.

В Туркменистане образ Шёлкового пути используется в туристических маршрутах, культурных проектах и продвижении исторических городов Мерв, Ниса и Куя-Ургенч. Эти центры, связанные с караванными коммуникациями и включённые в международное культурное пространство, поддерживают позиционирование страны как важного звена исторического маршрута между Востоком и Западом.

Узбекистан занимает центральное место в историко-культурной географии Шёлкового пути. Самарканд, Бухара, Хива, Шахрисабз, Термез и Ташкент выступают как узнаваемые центры торговли, науки, ремёсел, архитектуры и межкультурного обмена. В современном туристическом позиционировании образ Шёлкового пути позволяет соединить древнюю историю, доисламское и исламское наследие, ремёсла, гастрономию и современную инфраструктуру. Здесь особое место занимает Самарканд. Его исторические памятники поддерживают образ города как одного из ключевых символов Шёлкового пути. Современный туристический комплекс Silk Road Samarkand, функционирующий с 2022 г., прямо использует данный образ в своей концепции и соединяет историческую память с гостиничным бизнесом, деловыми мероприятиями и международными форумами [2].

Институциональное закрепление бренда проявляется также в деятельности Международного университета туризма и культурного наследия «Шёлковый путь» и Международного исследовательского института «Шёлковый путь», работа которых связана с

подготовкой специалистов, исследованием, сохранением и продвижением культурного наследия [4].

Сопоставление рассмотренных практик показывает, что все государства Центральной Азии используют образ Великого шёлкового пути как средство связывания исторического наследия с современным туризмом, культурной дипломатией и международным имиджем. При этом формы репрезентации различаются: от масштабных туристических комплексов и специализированных образовательных институтов до форумов, выставок, исторических маршрутов и этнокультурных мероприятий.

Обсуждение. Полученные результаты позволяют рассматривать Великий шёлковый путь не только как совокупность исторических маршрутов, но и как общий символический ресурс Центральной Азии. Его современная привлекательность определяется тем, что образ Шёлкового пути соединяет материальное наследие - города, памятники, археологические объекты - с нематериальными представлениями о торговле, культурном обмене, диалоге цивилизаций и исторической открытости региона. Для Узбекистана этот ресурс особенно заметен благодаря концентрации всемирно известных исторических центров и использованию бренда в туристической инфраструктуре, образовании и исследовательской деятельности. Вместе с тем сопоставление практик государств региона показывает, что потенциал Шёлкового пути имеет не только национальный, но и выраженный общерегиональный характер.

Именно общность исторического наследия создаёт возможность для совместного международного позиционирования Центральной Азии. В этом отношении показателен опыт трансграничных инициатив, в частности международного туристического поезда «Jibek Joly», маршрут которого объединяет Казахстан, Узбекистан и Таджикистан через Алматы, Туркестан, Самарканд, Душанбе и Ташкент [5]. Подобные проекты переводят идею общего наследия из символической плоскости в практику регионального сотрудничества.

Одновременно использование понятия «Великий шёлковый путь» как бренда связано с рядом рисков. К ним относятся чрезмерная коммерциализация наследия, поверхностное использование исторического названия, превращение Шёлкового пути исключительно в туристический лозунг, а также конкуренция между государствами за право представлять себя главным наследником данного исторического пространства. Такие тенденции могут ослаблять именно ту объединяющую функцию, которой обладает общее наследие.

Региональное продвижение бренда должно опираться на историческую достоверность, научное исследование, сохранение памятников и согласование трансграничных туристических маршрутов. При таком подходе бренд «Великий шёлковый путь» может выступать не только коммерческим обозначением, но и инструментом культурного диалога и долгосрочного регионального сотрудничества.

Заключение. Великий шёлковый путь является одним из наиболее значимых элементов общего историко-культурного наследия Центральной Азии. Его историческое содержание связано не только с торговлей, но и с многовековым обменом технологиями, религиями, художественными формами и знаниями между различными регионами Евразии. В современных условиях этот образ активно используется государствами Центральной Азии в туризме, культурной политике, образовании, международном позиционировании и экономическом брендинге. Анализ практик пяти государств региона показывает наличие общей основы, позволяющей рассматривать Шёлковый путь как потенциальный общерегиональный бренд. Наиболее перспективным представляется переход от преимущественно национального использования образа Шёлкового пути к согласованным трансграничным инициативам. Их эффективность будет зависеть от сочетания туристической привлекательности с научной достоверностью, сохранением культурного наследия и реальным межгосударственным сотрудничеством. В этом случае Великий шёлковый путь способен выполнять двойную функцию: сохранять память о прошлом и одновременно служить инструментом современного позиционирования Центральной Азии как единого историко-культурного пространства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Муллаев А. Концепция нового шелкового пути: взгляд из Узбекистана // Научный вестник СамГМУ. 2018. № 4 (110).
2. Silk Road Samarkand. About complex. URL: <https://www.silkroad-samarkand.com/resort/> (дата обращения не указана в исходной статье).
3. Uzbekistan Travel. The Great Silk Road. URL: <https://uzbekistan.travel/en/o/the-great-silk-road/>.
4. Международный исследовательский институт «Шёлковый путь». About the “Silk Road” International Research Institute. URL: <https://silkroadiri.uz/en/o-mejdunarodnom-issledovatel'skom-institute-shelkovyy-put/> (дата обращения не указана в исходной статье).
5. Sputnik Узбекистан. Турпоезд по Великому Шёлковому пути впервые соединит Казахстан, Узбекистан и Таджикистан. 27.01.2026. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20260127/turpoezd-po-velikomu-shelkovomu-puti-vpervye-soedinit-kazakhstan-uzbekistan-i-tadjikistan-55299578.html>

УЎК 94(575.1)

**ХОН ЁРЛИҚЛАРИ: МАЗМУН-МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ, ВАКОЛАТЛАРИ
ВА ЁРЛИҚ ЭГАЛАРИГА БЕРИЛГАН ИМТИЁЗЛАР****Ш.С.Матякубов, кат.и.х., Хоразм Маъмун академияси, Хива**

Аннотация. Мақолада муаллиф Хон ёрлиқларининг мазмун моҳияти, турлари, уларнинг ваколатлари ва ёрлиқ эгаларига берилган имтиёзлар ҳақида маълумотлар беради.

Калим сўзлар: Хива, хон ёрлиқлари, бой, Ургенч, Бухоро, Чотқўпир, Шоҳобод, саййид, хўжа, шайх, эшон, мансаб, лавозим, бий.

Аннотация. В статье автор приводит информацию о содержание, типы и полномочие предоставляемых обладателей ханских ярликов.

Ключевые слова: Хива, ханские ярлики, бай, Ургенч, Бухара, Чаткупир, Шахабад, саййид, ходжа, шейх, эшан, должность, бий.

Abstract. In the article, the author provides information about the content, characteristics and powers granted to the holders of the khan's labels.

Key words: Khiva, khan's labels, bai, Urgench, Bukhara, Chatkupir, Shahabad, sayyid, hoja, sheikh, eshan, position, biy.

Ўзбек давлатчилиги тарихини хусусан Хива хонлигидаги давлат бошқаруви тарихини ўрганиш юзасидан олиб борилаётган илмий тадқиқотлар архивларда сақланаётган хон ёрлиқлари ва бошқа ҳужжатларни чуқур ўрганиш асосидагина мукамал бўлиши мумкин. Хон ёрлиқлари кўпчилик ҳолларда оддий оқ қоғозга қора туш сиёҳ билан ёзилган бўлса, айрим ҳолларда устига геометрик ва ўсимликсимон жимжимадор нақшлардан иборат рангдор, чиройли унвонлар ясалган ва қоғозлари чит ёки матога ёпиштирилиб, ёзма ҳужжат умрини узайтиришга ҳаракат қилинган.

Хон ёрлиқларини тўртта гуруҳга бўлиш мумкин булар: тархон, мансабга тайинлаш, олди-сотди-мулк ва бошқа ҳар хил бошқа ёрлиқлар. Тархон сўзи мўғилча дархон сўзидан келиб чиққан бўлиб, луғавий маъносига кўра темирчи, косиб, озод киши деган маъноларни билдиради.

Тархон ёрлиқи орқали имтиёз олган киши хон олдига бемалол кира олар ва барча солиқ ва тўловлардан озод этилар эди. Айрим илмий манбааларда: “бундай ёрлиқли киши ҳатто жиноят қилса ҳам жавобгарликка тортилмаслиги”[1] тўғрисида маълумотлар бор.

Тархон ёрлиғи асосан саййидлар, хўжалар, шайхлар ва эшонлар авлодларига шунингдек хоннинг махсус кишиларига берилган. Бундай ёрлиқлар отадан болага мерос ўтиб, ўз кучини йўқотмаган. Агар ҳукмдор ўзгарса, кейинги тахтга кўтарилган хон аввалги ҳукмдор ёрлиғини қайта тасдиқлаган.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II томонидан 1881 йилда 17 нафар киши жумладан Қобил бой ва Ҳасанбой ва Мулла бой ва Абдурашул бой ва Бекжон бой ва Отаниёз бой ва Фозил бой ва Эшназар бой ва Эрнийёз бой ва Мўмин бой ва Маҳмуд бой ва Яқуб бой ва Муҳаммадшариф бой ва Бўронбой ва Муҳаммадамин бой ва Одам бой ва Оллаберди бойларга уларнинг хонга қилган илтимосига кўра тархон ёрлиқларига имзо чекиб берилган.

Тархон ёрлиғи орқали ушбу шахслар олгут ва солгут, қазув ва қочув, бегор ва ҳашарлар, бидъат чарву чаман буюрмасунлар дейилган. Яна ушбуларга ҳар тарафга савдо учун борсалар ва келсалар, бож ва хирож ва тамға ва чихияк деб музоҳим бўлмасинлар, элчи ва йўлчи борғучи ва келгучи уйлариға тушиб, гала ва қароларидин сўйсун тиламасинлар ва улоғ тутмасинлар. Ҳар ерда экин эксалар ва ниҳол тиксалар, жариб ва жарибона ва танобона ва сиёна деб бир ҳабба ва диноҳ таъма қилмасинлар, катовул, қўриқмол ва дарвазабон, борсбон ва тарозибонлар ҳеч нарса олмасинлар.

Хусусан Урганч қарйасида ва Чотқўпир ерларининг ва наҳридин чиқир отлиқи ва сув ҳақи деб Шоҳобод мироблари ва хосса мулозимлари ва мушрифлари бир ўғлоқ ва бир танга таъма қилмасинлар. Бу мазкур бўлғонларнинг ота-боболари қадимда ҳам тархон ёрлиқи эгалари эканлиғи, алаҳхусус улар юртни туркман олиб, юрт яхшилари ва ўзбек улуғлари Бухороға борганда мол-мулкларни аямай ва жонларини фидо қилишганлиғи эътиборга олинган. Ушбу ёрлиқнинг бошқа ёрлиқлардан фарқли бўлиб, унда юқоридагиларни таъкидловчи қуйидаги жумлаларни ўқиш мумкин: “Бу мазкур бўлғонларнинг ота-боболари қадимулайёмдин тархон эрканлари, алаҳхусус, бу хизматкори жонсипорлар ва давлатхоҳи ихлосиорларининг ота-боблари юртни туркман олиб, юрт яхшилари ва ўзбек улуғлари Бухороға борганда мол-маноларини аямай ва жонларини фидо қилиб, меҳнатлар чеккан учун”[2] дейилади.

Ёрлиқни имзолаган хон ўзидан юз йил олдин бўлиб ўтган тарихий воқеаларни эслаб, бойларнинг давлат олдидаги хизматларини муносиб тақдирлаганлар. Ўз даврида Муҳаммадамин иноқ Бухороға қочиб боргани ва Бухородан мадад олиб, бир йилдан кейин келиб ўз давлатини яна ўз қўлиға киритгани кўзда тутилмоқда. Бўлиб ўтган бу воқеаларда Хива бойларининг ҳам катта хизматлари бўлгани, бу бойларнинг авлодлари ҳам аجدодлари каби ҳурматға яъни тархон ёрлиғи олишға лойиқ эканлиғи кўрсатилмоқда.

Оғаҳий ўзининг Раҳимқулихон даври тарихи баён этилган “Зубдат ут-таворих” тарихий асарида: “Қобулбой Раҳимқулихон билан Бухоро юришларида қатнашгани ва хонлик учун катта хизматлар кўрсатгани тасвирланади”[3].

Саййид Муҳаммадхон даврида 1830 йилда Авазмуҳаммад бойнинг ўғли Қобилбойнинг Хива хонлиғи бошқарувида ўз ўрни бўлган ва орадан ўттиз йил ўтгач, 1859 йилда унинг ўғли Ҳожимуҳаммаднинг Саййид Муҳаммадхон томонидан бой мансабига тайинланиши, яна орадан эллик йилча ўтгандан кейин 1908 йилда Урганч қалъасида Авазмуҳаммад бойнинг масжиди қурилиб, бу масжидқавмда яшаган Қобил бойнинг невараси Жуманиёз ҳам юқоридаги удумларға биноан бойлар қаторига киритилган.

Мансабға тайинлаш ёрлиғида ҳоким, қози, муфтий, аълам, мутавалли, оқсоқол, раис ва бошқалар мансабларға тайинлаш ҳақидаги ҳукмдор фармони битилади.

Хон ёрлиқларининг учинчи тури олди-сотди ҳақидаги ёрлиқлардир.

Аслида аҳоли ўртасидаги олди-сотди ҳужжатларни қозилар ёзишган. Лекин хон ёки хонлик мулки сотилган тақдирда, ҳукмдорнинг муҳри билан ёрлиқ чиқарилган. Бу турдаги ёрлиқлар айрим ҳолларда қози муҳри билан ҳам тасдиқланган, яъни ҳужжат тепасида хон муҳри бўлса, пастда қозининг муҳри босилган ҳужжатлар бор.

Хонликда мулк ҳисобланган ерлар орасида ёрлиғли мулк яъни хон ёрлиғи билан берилган мулк ерлар ҳам мавжуд бўлган.

Саййид Муҳаммадхон томонидан берилган яна бир ёрлиқда жумладан қуйидаги сўзларни кўриш мумкин: “Урганч балдасиға Қаравул халқиға Юсуф бой ўрниға бой қилиб чун ихлос ва эътиқодэнтимой Қобил бойнинг ўғли Ҳожимуҳаммад бойнингким нишони олийшон суюрғол қилдук, то ихлос ва эътиқодиға лойиқ фуқаро аҳволидин огоҳ бўлуб, мазкура балда дарвозалари истехкоми ва онинг бурж ва деворларининг йиқилган ва емурилган ерлари биноси ихтимомиға иштиғол кўргузсин ва мазкур жамоанинг яхши ва ёмони ҳолидин хабардор бўлуб, даргоҳи олий мулозимиларидин ҳар турли ким хизматиким содир бўлса, битқарсун ва давлати аъло салоҳи бўла олғудек ишларға саъй қилиб, эл ва фуқаро манофеиға қувеш этиб, беважҳи шаръий зарар ва озор етқурмасун”[4].

Ушбу хон ёрлиқида маълум бўлишича Хива хонлигида “бой” хон томонидан ҳужжат билан тайинланган мансабдор бўлиб, унинг зиммасига халқ аҳволидан огоҳ бўлиш, шаҳар дарвозалари ва қалъа деворларининг шикастланган жойларини таъмирлаш, аҳолининг яхши ва ёмони ҳолидан хабардор бўлиш, хон ҳукумати томонидан буюрилган ва давлат манфаатларига мос тушувчи хизматларни бажариш каби вазифалар юкланар эди.

Бу ҳақда Хоразм тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёний ўзининг “Хоразм тарихи” асарида куйидаги маълумотларни ёзади: “Муҳаммад Амин инок Бухоро амири Дониёл ҳузурига ёрдам сўраб борганида, инок ўзи билан 63 кишини маҳрам қилиб олиб кетди. Бухорога борганлар орасида бойлардан уч киши шунингдек бошқа шахслар ҳам бор эди”[5] деб ёзади.

Барча турдаги хон ёрлиқлари ҳамду санолар билан бошланиб, якунида ой, йил ва кунлари кўрсатилган ҳолда якунланган.

1881 йилда Хива хони Саййид Муҳаммадхон томонидан Ҳува-л-Ваҳҳоб Абу-л-Музаффар ва-л-мансур Абулфатҳ Саййид Муҳаммадраҳим Баҳодирхон сўзумиз деб бошланган ёрлиқ куйидаги ҳамду-санолар ва дуолар билан бошланади: “Ҳамд ул-Парвардигорғаким, ўн саккиз минг оламини адам шахристонидин вужуд кошонасиға еткуриб, ер бирла кўкни одами ва пари жавлонғоҳи этиб, ”йо маъшара-л- жинн ва-л-инс ини астаътатум ан танфузу мин ақтор ис-самавоат ва-л-арз” хитоби бирла ором берди”[6] дейилади. Шундан сўнг яна улуг кишилар номларга ҳам жуда кўп саловотлар айтилиб, кейингина ёрлиқ мақсадига ўтилган. Ёрлиқ: “ҳижрий минг икки юз тўқсон саккизда Хивақ саниҳаллоҳи таоло ан ал-ҳарақ ва-л-ғарақ доруссалтанасида моҳи шавволнинг йигирма иккисида мувофиқи илон йили бу ёрлиғи ҳумоюни олий битилди”[7] деб якунланади.

1830 йилда Оллоқулихон томонидан тўртта бойнинг авлодларига берилган тархон ёрлиғи орқали ушбу авлод вакиллари қазув ва қочув, бегор ва ҳашар ва шунга ўхшаш ташвишот буюрмасунлар дейилади. Шунингдек хоннинг ушбу олий ёрлиқ ҳукмига ҳеч ким хилоф иш қилмасунлар, агар хилоф иш қилсалар подшо сиёсатига гирифтор бўлур деб огоҳлантирилиб, Хивақ доруссалтанасида сонаҳа Аллоҳ ал-ҳарақ ва-л-ғарақ ражаб ойи, мувофиқи сигир йили деб ёзилди. 1245 деган сўзлар билан якунланган.

Хива “Ичон қалъа” давлат музей қўриқхонаси асосий фондида шунингдек Ўзбекистон миллий давлат архивининг № И 125-фондида Хива хонлари архиви ҳужжатлари қаторида турли даврларда Хива хонлари томонидан мансаб ва лавозим эгалари ва бошқаларга берилган турли ёрлиқлар сақланмоқда.

Жумладан: Ўзбекистон миллий давлат архивининг № И 125-фондида Хива хони Абулғози Баҳодирхон томонидан берилган турли ёрлиқлари ва унинг ўғли отасидан кейин Хива тахтига чиққан Хива хони Ануша Муҳаммад Баҳодирхоннинг мулла Махмуднинг хизматлари эвазига унинг ўғиллари ва ака укалари ҳар хил тўловлардан озод қилиш тўғрисидаги тархон ёрлиғи, Хива хони Саййид Муҳаммадхоннинг Сарикулнинг ўғли Шоҳмурадни козоқлар қабиласига бий лавозимига тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи, Хива хони Муҳаммад Аминхоннинг қози ва бийларни лавозимга тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи, Хива хони Саййид Исфандиёрхоннинг Эшон Махсум муллани Урганч шаҳрига раис лавозимига тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи шунингдек Хива хони Саййид Исфандиёрхон ва Саййид Абдуллахонларнинг Хива хонлигини конституциявий монархия деб эълон қилиниши тўғрисидаги ва бошқа турли тоифадаги ёрлиқлар мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда турли даврларда Хива хонлари томонидан берилган ёрлиқларини ўрганилиши натижасида тарихимизнинг очилмаган ёки тўлиқ очилмаган бир қанча саҳифалари ойдинлашади. Масалан тинч кўнгил ва осуда хотир бўлиб, дуойи давлати абадмуддат билан машғул бўлиши лозим бўлган шайх ва эшонларнинг жарибу жарибона, бож тўлови каби бир қанча солиқлардан тархон ёрлиқлари орқали озод этилиши уларнинг фойдали меҳнат бўлган деҳқончилик, савдо-сотиқ ёки хунарамандчилик билан ҳам шуғулланган бўлиши мумкинлигидан дарак беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. -Тошкент.1999.-Б.369.
2. Хон ёрлиқлари. Ўзбекистон миллий давлат архиви. Фонд №И-125.
3. Огаҳий “Зубдат ут- таворих” Тошкент.2009.-Б-139.

- 4.Хон ёрликлари. Ўзбекистон миллий давлат архиви.Фонд №И-125
- 5.Баёний Хоразм тарихи. 78-варақ.
- 6.Хон ёрликлари. Ўзбекистон миллий давлат архиви. Фонд №И-125.
- 7.Хон ёрликлари. Ўзбекистон миллий давлат архиви.Фонд №-И-125.

УДК 94(575.1)"13/14":355.4:75.046

ВОЕННАЯ СТРАТЕГИЯ АМИРА ТЕМУРА В ПОХОДЕ ПРОТИВ ТОХТАМЫША-ХАНА: ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ

**А.Д.Назилов, кандидат искусствоведения, Ташкентский международный университет
Кимё, Ташкент**

Аннотация. В статье исследуется военная стратегия Амира Темура в походе против Тохтамыша-хана через призму художественной реконструкции. На основе средневековых хроник и современных исследований анализируются организация войска, тактические приёмы, разведка и стратегическое планирование Темура. Особое внимание уделено авторской картине «Поход Амира Темура», в которой полководец представлен как стратег и руководитель военной кампании. Проведён сравнительный анализ военной стратегии Темура с методами выдающихся полководцев мировой истории. Исследование раскрывает возможности художественной реконструкции как средства интерпретации исторических событий и визуализации военной истории средневековой Центральной Азии.

Ключевые слова: Амир Темура, Тохтамыш-хан, военная стратегия, военное искусство, историческая реконструкция, историческая живопись.

Аннотация. Мақолада Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши юришидаги ҳарбий стратегияси бадиий реконструкция нуқтаи назаридан ўрганилади. Ўрта аср манбалари ва замонавий тадқиқотлар асосида Темур қўшинининг ташкил этилиши, тактик усуллари, разведка тизими ҳамда стратегик режаслаштириши масалалари таҳлил қилинган. Алоҳида эътибор муаллифнинг «Амир Темур юриши» картинасига қаратилган бўлиб, унда Темур ҳарбий стратег ва қўмондон сифатида талқин этилган. Шунингдек, унинг ҳарбий стратегияси жаҳон тарихидаги машҳур саркардалар тажрибаси билан қиёсий таҳлил қилинган. Тадқиқот бадиий реконструкциянинг тарихий воқеаларни талқин қилиши ва ҳарбий тарихни визуаллаштиришидаги аҳамиятини очиқ беради.

Калим сўзлар: Амир Темур, Тўхтамишхон, ҳарбий стратегия, ҳарбий санъат, тарихий реконструкция, тарихий рангтаъсир.

Abstract. This article examines Amir Timur's military strategy during his campaign against Tokhtamysh Khan through the perspective of artistic reconstruction. Drawing on medieval chronicles and modern scholarship, the study analyzes the organization of Timur's army, tactical methods, intelligence system, and strategic planning. Special attention is given to the author's painting "Amir Timur's Campaign", which portrays Timur as a strategist and commander rather than merely a battlefield participant. A comparative analysis of Timur's military strategy and the methods of prominent military leaders is also presented. The study highlights the value of artistic reconstruction as a means of interpreting historical events and visualizing the military history of medieval Central Asia.

Key words: Amir Timur, Tokhtamysh Khan, military strategy, military art, historical reconstruction, historical painting.

Введение. Историческая живопись играет существенную роль в визуализации прошлого, позволяя современному зрителю глубже осмыслить ключевые события мировой истории. Амир Темура (1336–1405) является одной из центральных фигур средневековой Евразии, чьи военные кампании оказали значительное влияние на политическую карту региона [10; 11; 12].

Одним из наиболее значимых эпизодов его военной деятельности стал конфликт с ханом Золотой Орды Тохтамышем. Данное противостояние демонстрирует не только военный талант Темура, но и его способность сочетать стратегическое мышление, разведку, мобильность войск и психологическое воздействие на противника [10; 14].

Настоящее исследование посвящено художественной реконструкции похода Амира Темура против Тохтамыш-хана. Работа основана на письменных источниках, включая «Зафар-наме» Шараф ад-Дина Али Йезди, записки Руй Гонсалеса де Клавихо, труды современных историков и археологические материалы [10; 11; 14].

Научная новизна исследования заключается в следующем:

- впервые проведён анализ художественной реконструкции как метода интерпретации военной стратегии Темура;
- предложена визуальная модель восприятия Темура преимущественно как стратега и организатора военной кампании, а не только как непосредственного участника сражения;
- выполнен сравнительный анализ военной стратегии Темура с методами выдающихся полководцев мировой истории в контексте визуальной культуры средневековой Центральной Азии.

Особое внимание уделено авторской картине «Поход Амира Темура», созданной в 2001 году в качестве дипломной работы. *Рис. 1.* В исследовании рассмотрены особенности композиционного решения, визуальная интерпретация исторического события и роль художественной реконструкции как метода исторического осмысления.

Рис. 1. «Поход Амира Темура». Холст, масло. 120 × 200 см.

Художественная реконструкция, выполненная автором в 2001 году в качестве дипломной работы. Автор: Назилов Абдужаббор Додоевич.

Сравнительный анализ военной стратегии Амира Темура. Для более глубокого понимания особенностей военного искусства Амира Темура целесообразно сопоставить его стратегические методы с практикой других выдающихся полководцев мировой истории.

Военная стратегия Темура характеризовалась высокой мобильностью войск, развитой системой разведки, эффективным использованием осадных технологий и гибким управлением армией. Подобно Чингисхану, Темур активно использовал кавалерию и разведку, однако уделял значительно больше внимания осадным операциям и организации управления завоёванными территориями [1; 3; 5].

В отличие от Баязида I, опиравшегося на тяжёлую кавалерию и пехоту, Темур предпочитал манёвренные действия и изматывание противника. Его подход также отличался от оборонительной стратегии Генриха V, поскольку основывался на постоянной инициативе и активном наступлении. Как Александр Македонский и Наполеон Бонапарт, Темур широко применял стратегический манёвр и концентрацию сил на ключевых направлениях [1; 5; 12].

Результаты сравнительного анализа позволяют более полно интерпретировать композиционное решение картины, в которой Амир Темура представлен не как непосредственный участник сражения, а как стратег и руководитель военной кампании.

Военная стратегия Амира Темура в походе против Тохтамыша

Исторический контекст

Конфронтация между Амиром Темуром и Тохтамыш-ханом началась после того, как Тохтамыш, ранее получивший поддержку Темура в борьбе за власть в Золотой Орде, нарушил союзнические обязательства. В 1385 году войска Тохтамыша вторглись в Азербайджан, а в 1387–1388 годах совершили набеги на территории, находившиеся под контролем Темура. В ответ Амир Темура организовал крупную военную кампанию 1391 года [10; 14].

Военная система. Военная организация Амира Темура отличалась строгой дисциплиной, высокой мобильностью и эффективной системой управления. Основу армии составляла кавалерия, способная быстро изменять направление удара и осуществлять глубокие рейды на территории противника [3; 4; 5].

Ключевыми особенностями военной организации являлись:

- высокая мобильность войск;
- развитая система разведки и дезинформации;
- использование особенностей рельефа местности;
- разделение армии на самостоятельные мобильные соединения;
- применение инженерных подразделений и осадной техники.

Согласно «Зафар-наме» Шараф ад-Дина Али Йезди, каждому воину предписывалось иметь не менее тридцати стрел, что обеспечивало высокую боеспособность конных лучников [10].

Стратегические аспекты похода против Тохтамыша. Одним из важнейших стратегических решений Темура стало разделение армии на несколько колонн, двигавшихся различными маршрутами. Такой подход способствовал ускорению продвижения войск, повышал манёвренность армии и затруднял противнику определение направления главного удара [5; 14].

Существенную роль играли методы психологического воздействия на противника. Темура использовал демонстрацию военной мощи, распространение дезинформации и внезапные атаки, направленные на снижение боевого духа противника и нарушение его системы управления [5; 12].

Важным фактором успеха являлась организация тылового обеспечения, позволявшая поддерживать боеспособность армии в ходе продолжительных военных кампаний и обеспечивать безопасность стратегически важных территорий [1; 3].

Художественная реконструкция образа Амира Темура. В традиционной исторической живописи Амир Темура обычно изображается в центре сражения как непосредственный участник боевых действий. В рассматриваемой картине использован иной композиционный принцип: Темура расположен на возвышенности и наблюдает за движением своей армии.

Данное композиционное решение:

- подчёркивает стратегическое мышление правителя;
- акцентирует его роль как организатора военной кампании;
- усиливает восприятие масштабности похода;
- переносит внимание зрителя с индивидуального героизма на процессы управления войском.

Такой художественный подход позволяет представить Амира Темура не только как выдающегося полководца, но и как стратега и руководителя военных операций.

Визуальная реконструкция исторических событий представляет собой междисциплинарный метод, объединяющий данные исторических источников, археологии и художественной интерпретации. В данном контексте произведение искусства может

рассматриваться как форма репрезентации исторической памяти и средство визуализации научных представлений о прошлом [7; 10].

Закключение. Поход Амира Темура против Тохтамыш-хана демонстрирует высокий уровень развития военного искусства Центральной Азии конца XIV века. Темура сумел объединить мобильность войск, разведку, психологическое воздействие и стратегическое планирование в единую систему ведения войны [1; 10; 14].

Авторская картина «Поход Амира Темура» представляет собой не только художественное произведение, но и попытку научно обоснованной визуальной реконструкции исторического события.

Исследование показывает, что художественная реконструкция может служить эффективным инструментом изучения и популяризации исторического наследия, объединяя методы истории, искусствоведения и визуальной культуры. Полученные результаты открывают перспективы для дальнейшего междисциплинарного изучения военной истории и визуальной культуры средневековой Центральной Азии [7; 12].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Jackson, P. Military History: Amir Timur [Text] / P. Jackson. – Oxford: Oxford University Press, 2023. – Oxford Bibliographies in Military History.
2. Knobler, A. The Rise of Timur and Western Diplomatic Response, 1390–1405 [Text] / A. Knobler // Journal of the Royal Asiatic Society. – 1995. – Vol. 5, № 3. – P. 341–349.
3. Komilov, K. B. The Development of Military Art in the Period of Amir Timur [Text] / K. B. Komilov // American Journal of Pedagogical and Educational Research. – 2023. – Vol. 8. – P. 132–135.
4. Makhsudov, O. A. Military Art of Amir Timur in the Conquest of India [Text] / O. A. Makhsudov // Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2024. – Vol. 11, № 10. – P. 170–174.
5. Soylar, N. War Strategies Used by Emir Timur in the Campaigns [Text] / N. Soylar // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. – 2025. – T. 12, № 1. – C. 250–265.
6. Surya Atta, R. N. Timur Lenk's Military Invasion in Anatolia in 1402–1403 AD [Text] / R. N. Surya Atta, N. Jauhari // JUSPI (Jurnal Sejarah Peradaban Islam). – 2024. – T. 8, № 1. – C. 45–62.
7. Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия [Текст] / В. В. Бартольд. – Санкт-Петербург : тип. Имп. Акад. наук, 1898–1900. – 2 ч.
8. Гумилёв, Л. Н. От Руси до России [Текст] / Л. Н. Гумилёв. – Москва : СЗКЭО, 1997. – 335 с.
9. Ибн Арабшах. Чудеса судьбы. История Темура [Текст] / Ибн Арабшах ; пер. с араб. У. Уватова. – Ташкент : Мехнат, 1992. – 326 с.
10. Ёзди, Ш. а. д. А. Зафар-наме : Книга побед Амира Темура [Текст] / Ш. а. д. А. Ёзди ; пер. со староузбекского, предисл., комм., указатели и карта А. Ахмедова. – Ташкент : изд-во журн. «SAN'AT», 2008. – 486 с.
11. Клавихо, Р. Г. де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403–1406) [Текст] / Р. Г. де Клавихо ; пер. с исп., вступ. ст. и комм. А. А. Альмазова. – Москва : Наука, 1990. – 432 с.
12. Мароззи, Дж. Тамерлан : меч ислама, покоритель мира [Текст] / Дж. Мароззи. – Москва : АСТ, 2010. – 480 с.
13. Мароцци, Дж. Тамерлан. Завоеватель мира [Текст] / Дж. Мароцци ; пер. с англ. А. Г. Больных. – Москва : АСТ : АСТ Москва : Полиграфиздат, 2010. – 445 с.
14. Миргалеев, И. М. Войны Тохтамыш-хана с Аксак Тимуром [Текст] / И. М. Миргалеев. – Казань : Ин-т истории АН РТ, 2003. – 88 с.

УЎК 28-74:297.17

МУҲАММАД ИБН МАҲМУД КАРДАРИЙНИНГ «ШАРҲ МУШКИЛОТ АЛ-КУДУРИЙ» АСАРИНИНГ ҲАНАФИЙ ФИҚҲИДА ТУТГАН ЎРНИ

Е.К.Низаматдинов, илмий ходим, Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Аннотация. Мазкур мақолада XIII асрда яшаган машҳур ҳанафий фақиҳи Бадриддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Кардарий (Хавоҳарзода, ваф. 651/1253)нинг «Шарҳ мушкилот ал-Қудурий» асарининг ҳанафий мазҳаби илмий-фиқҳий анъанасида тутган ўрни тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: ҳанафий фиқҳи, ал-Қудурий, «Мухтасар ал-Қудурий», Бадриддин ал-Кардарий, Хавоҳарзода, шарҳ, мушкилот, Мовароуннаҳр, манбаишунослик.

Аннотация. В данной статье исследуется место труда «Шарх мушкилят аль-Кудури» известного ханафитского правоведа XIII века Бадр ад-Дина Мухаммада ибн Махмуда аль-Кардари (Хавахарзаде, ум. 651/1253) в научно-правовой традиции ханафитского мазхаба.

Ключевые слова: ханафитский фикх, аль-Кудури, «Мухтасар аль-Кудури», Бадр ад-Дин аль-Кардари, Хавахарзаде, комментарий, мушкилят, Мавераннахр, источниковедение.

Abstract. This article examines the place of *Sharh Mushkilat al-Quduri*, a work by the renowned thirteenth-century Hanafi jurist Badr al-Din Muhammad ibn Mahmud al-Kardari (Khawaharzada, d. 651/1253), within the scholarly and jurisprudential tradition of the Hanafi school.

Key words: Hanafi jurisprudence, al-Quduri, Mukhtasar al-Quduri, Badr al-Din al-Kardari, Khawaharzada, commentary, mushkilat, Transoxiana, source studies.

Ислом ҳуқуқшунослиги тарихида ҳанафий мазҳабининг бой адабий мероси алоҳида аҳамиятга эга. Бу меросда асосий матнларни шарҳлаш аънанаси марказий ўрин тутати: мазҳабнинг таянч асарлари асрлар давомида кейинги авлод уламолари томонидан шарҳланиб, бойитилиб ва аниқлаштириб борилган. Айнан шу аънана туфайли мазҳабнинг ҳуқуқий тафаккури узлуксиз ривожланиб келган. Бундай таянч матнлар орасида Абу-л-Хусайн Аҳмад ал-Қудурий (ваф. 428/1037)нинг «Мухтасар» асари алоҳида ажралиб туради. Бу матн ҳанафий мазҳабида шу қадар марказий мақомга эга бўлдики, уни кўпинча оддийгина «ал-Китоб» («Китоб») деб атаганлар (Ал-Ҳаддод, н.д.). Манбаларда қайд этилишича, бу мухтасарга шарҳ ёзган муҳаққиқ олимлар сони эллик еттига етган, унинг ўзи эса тахминан ўн икки минг фикҳий масалани қамраб олган (SeekersGuidance Academy, н.д.).

Бадриддин Кардарийнинг «Шарҳ мушкилот ал-Қудурий» асарининг нақадар муҳим манба эканлигини англаш учун уни яратилган тарихий-илмий муҳит доирасида кўриб чиқиш зарур. Шу билан бирга шарҳланаётган китоб яъни имом Қудурийнинг «Мухтасари»нинг ҳам даражаси бунда катта омил сифатида хизмат қилади. Ҳижрий тўртинчи–бешинчи асрларга келиб, ҳанафий мазҳаби ўзининг ҳуқуқий материалларини тизимлаштириш ва ихчам шаклга келтириш босқичига кирди. Бу даврда мазҳабнинг кенг ҳажмли асарларидаги масалаларни ёдлашга қулай тарзда жамловчи *мухтасар* (қисқартма) асарлар яратиш кенг урф бўлди. Таълим жараёнида талаба аввал шундай ихчам матнни ёдлаб, кейин уни устоз раҳбарлигида шарҳ ёрдамида кенгайтириб ўрганган.

Қудурийнинг «Мухтасар»и айнан шу аънананинг энг муваффақиятли намунаси бўлди. Унинг муваффақияти бир неча омилга боғлиқ эди: матннинг тиллий ихчамлиги, масалаларнинг мантикий тартибда жойлашуви – ибодатлардан бошланиб (тахорат, намоз, закот, рўза, ҳаж), сўнг муомалот ва бошқа бобларга ўтиши – ҳамда матннинг далиллардан холи, соф ҳукмлар шаклида берилгани (Ал-Қудурий, н.д.). Бу хусусиятлар уни бошланғич таълим учун идеал қўлланмага айлантирди. Бироқ айтиш ихчамлик бошқа бир муаммони – матннинг айрим ўринларида маънонинг ёпиқ, кўп қатламли ёки чалкаш бўлиб қолишини – келтириб чиқарди. Шу боис «Мухтасар»нинг кенг тарқалиши унга ёзилган шарҳларнинг кўпайишига олиб келди. Бу шарҳлар ичида алоҳида бир йўналиш – бутун матнни эмас, балки фақат унинг мушкул жойларини ҳал қилишга бағишланган асарлар – ажралиб турарди. Айнан мана шу эҳтиёж Бадриддин Кардарий мансуб бўлган «мушкилот ал-Қудурий» жанрини дунёга келтирди.

Кардарийнинг ўзи бу аънананинг кейинги, юксалган босқичида – VII/XIII асрда – яшаган. Бу давр Мовароуннахр ва унга туташ ҳудудларда ҳанафий илмий ҳаётнинг гуллаб-яшнаган палласи эди; асарни таҳқиқ қилган олимлар ҳам Кардарий яшаган даврнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий-илмий ҳолатини алоҳида тадқиқ қилишни зарур деб топган (Кардарий, 1438/2017). Шу муҳитда камол топган Бадриддин Кардарий ўз асарида ажодлари тўплаган бой фикҳий мерос билан ишлаган ва уни кейинги авлодларга етказишда воситачи бўлган. «Мухтасар ал-Қудурий»га ёзилган шарҳларни моҳиятан икки катта гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ – матннинг ҳар бир жумласини изчил, тўлиқ шарҳловчи асарлар. Бунга ал-Ҳаддоднинг «ал-Жавҳара ан-найра» ва «ас-Сирож ал-ваҳҳож» асарлари, кейинги даврда эса ал-Майдонийнинг «ал-Лубоб фи шарҳ ал-Китоб» асари мисол бўла олади (Аз-Зириклий, н.д.).

Бундай шарҳлар матнни тўлалигича ёритишни мақсад қилади ва ўқувчига мустақил қўлланма вазифасини бажаради.

Иккинчи гуруҳ – бутун матнни эмас, балки фақат унинг муаммоли (мушкул ва мужмал) ўринларини танлаб ёритувчи асарлардир. Кардарийнинг «Шарҳ мушқилот ал-Қудурий» асари айнан шу иккинчи гуруҳга мансуб. Бу гуруҳнинг яна бир йирик намунаси – кейинроқ яшаган Юсуф ал-Қадурийнинг «Жамиъ ал-музмарот ва-л-мушқилот» асаридир (Ал-Қадурий, н.д.).

Кардарий асарининг бу гуруҳдаги ўрни икки жиҳатдан аҳамиятли. Биринчидан, у номланиши жиҳатидан жанрни энг аниқ ифодаловчи асардир: «Шарҳ мушқилот ал-Қудурий» – яъни «Қудурийнинг мушкул масалаларининг шарҳи» – деган сарлавҳанинг ўзи муаллифнинг мақсадини очик билдиради. Асарни таҳқиқ қилган уламолар ҳам, муаллиф «китобини *Шарҳ мушқилот ал-Қудурий* деб номлагани боис, у фақат мушкул ёки чалкаш ўринларни шарҳлаб, равшан масалаларни ташлаб кетган»лигини таъкидлашади (Кардарий, 1438/2017).

Иккинчидан, Кардарий асари даврий жиҳатдан жанрнинг *эрта* намунаси ҳисобланади. Муаллиф VII/XIII асрда яшагани боис, унинг асари жанрнинг кейинги, кенгайтирилган намуналаридан (масалан, IX/XV асрда яратилган «Жамиъ ал-музмарот ва-л-мушқилот»дан) олдин турарди. Бу эса асарни жанр тарихини ўрганишда муҳим босқич қилади.

Асарнинг Ўзбекистон илмий-маданий контексти учун энг диққатга сазовор хусусияти – муаллифнинг матн орасида *форсий* сўзларни ишлатишидир. Муаллиф бу сўзларни форсий эканига ҳеч қандай ишора қилмай қўллайди; бу эса замонавий таҳқиқчи учун айрим сўзларнинг араб ёки форс тилига мансублигини аниқлашда қийинчилик туғдирган (Кардарий, 1438/2017). Бу лисоний хусусият асарнинг бевосита Мовароуннаҳр–Хоразм ҳанафий илмий муҳитида яратилганини кўрсатувчи муҳим далилдир: муаллиф ва унинг дастлабки ўқувчилари учун форсий тил табиий мулоқот воситаси бўлган.

Бадриддин Кардарийнинг шарҳдаги ёндашуви бу ўринда жуда характерлидир. У матндан масаланинг тўлиқ ҳукмини эмас, балки айнан мушкул туюлиши мумкин бўлган сўзни – «ат-таҳорот» («таҳоратлар», кўплик шаклда) – олиб, унинг грамматик-маъновий таҳлилидан бошлайди. Муаллиф қуйидаги мушкулликни ҳал қилади: «таҳорат» масдар (ҳаракат номи) бўлиб, масдар одатда кўпликда келмайди; ундай бўлса, нима учун матнда «таҳоратлар» деб кўплик ишлатилган? (Кардарий, 1438/2017)

Муаллиф бу мушкулликни шундай ечади: масдар тур (нав) маъносида ишлатилганда кўпликда келиши мумкин; зеро таҳоратнинг бир неча тури мавжуд – тупроқ билан (таяммум каби), сув билан (таҳорат ва ғусл каби), шунингдек кийим ва намоз ўқиладиган жойни поклаш. Бу таҳлил асарнинг услубини мукамал намоён этади: эътибор бутун ҳукмга эмас, балки матндаги *битта ноаниқ нуқтага* қаратилади ва у ҳам лисоний, ҳам фикҳий жиҳатдан ёритилади. Бу мисол шуни кўрсатадики, «мушқилот» жанри шунчаки ҳукмларни такрорлаш эмас, балки матнни *чуқур таҳлил қилиш* воситаси экан. Кардарий ўқувчига ҳукмни эмас (уни ўқувчи матндан билади), балки ҳукм ифодаланган тилнинг нозик жиҳатларини ва унинг ортидаги фикҳий мантиқни тушунтиради. Айнан шу хусусият асарни оддий қўлланмадан илмий тадқиқот даражасига кўтаради.

Ўтказилган таҳлил Бадриддин ал-Кардарий (Хавоҳарзода)нинг «Шарҳ мушқилот ал-Қудурий» асари ҳанафий фикҳида ўзига хос ва аҳамиятли ўрин тутишини кўрсатади. Биринчидан, асар «Мухтасар ал-Қудурий»нинг бой шарҳчилик анъанасида махсус йўналишни – мушкул масалаларни танлаб ёритувчи жанрни – энг аниқ ифодаловчи намунадир. Унинг сарлавҳасининг ўзи бу жанрнинг моҳиятини белгилаб беради.

Иккинчидан, асар муаллифи ўз даврининг етакчи илмий силсиласига мансуб бўлиб, Шамс ал-аймма ал-Кардарий мактаби билан Абу-л-Баракот ан-Насафий авлоди ўртасидаги муҳим ҳалқани ташкил этади. Учинчидан, асарнинг услубий хусусиятлари – айниқса ундаги форсий сўзларнинг ишлатилиши – унинг бевосита Мовароуннаҳр–Хоразм ҳанафий илмий муҳити маҳсули эканини тасдиқлайди; бу жиҳат асарни Ўзбекистон ҳуқуқ ва маданият тарихи учун айниқса қимматли қилади.

Ниҳоят, асарга боғлиқ муаллифлик масаласи – гарчи ҳал қилинмаган бўлса-да – унинг тарихий-ҳуқуқий манба сифатидаги қийматини камайтирмайди, балки уни янада чуқурроқ

ўрганишни тақозо этади. Асарнинг замонавий илмий муомалага киритилиши яқиндагина бошлангани боис, бу йўналишда – хусусан унинг минтақавий илдизларини ва мазҳаб ичидаги ўрнини аниқлаштиришда – кенг истиқбол мавжуд. Бу эса миллий илмий доира учун долзарб ва истиқболли вазифа ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аз-Зириклий, Х. (н.д.). Ал-Аълам [Машҳур сиймолар комуси]. Бейрут: Дор ал-илм ли-л-малойин.
2. Кардарий (Хавоҳарзода), Б. М. ибн Маҳмуд. (1438/2017). Шарҳ мушқилот ал-Кудурий [Кудурийнинг мушқул масалалари шарҳи] (А. Р. ал-Мухайлабий, М. У. ал-Утайбий ва С. М. ат-Тавил, таҳқиқ; С. М. Абу-л-Ҳаж, илмий назорат). Кувайт: Мактабат ал-имом аз-Заҳабий. (2 жилд, 1264 б.).
3. Ал-Кадурый, Ю. ибн Умар ас-Суфий. (н.д.). Жомий ал-музмарот ва-л-мушқилот фи шарҳ Мухтасар ал-имом ал-Кудурий [Кудурий мухтасари шарҳидаги яширин ва мушқул масалалар тўплами].
4. Ал-Майдоний, А. ал-Ғанимий. (н.д.). Ал-Лубоб фи шарҳ ал-Китоб [«Китоб» шарҳининг моҳияти].
5. Мандума. (2016). Кардарий асарига оид таҳқиқ ишлари [илмий маълумотлар базаси]. <https://search.mandumah.com>

УЎК 94(575.1)

АНУШТЕГИНИЙ – ХОРАЗМШОҲ АЛОУДДИН ОТСИЗ ВА УНИНГ ДАВЛАТЧИЛИГИМИЗ ТАРИХИДАГИ ЎРНИ

А.О.Тоиров, кич.и.х., Тарих институти, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада Алоуддин Отсизнинг сиёсий фаолияти, давлат бошқарувидаги ўрни ҳамда Ануштегинийлар сулоласи мустақилликка эришиши жараёнидаги роли тарихий манбалар асосида таҳлил қилинади. Тадқиқотда Отсизнинг Салжуқийлар билан муносабатлари, ҳарбий юришлари, дипломатик сиёсати ҳамда Хоразмнинг ички ва ташқи мустақамлаши жараёнидаги фаолияти ёритилади. Шунингдек, илм-фан ва адабиёт ҳомийси сифатидаги фаолияти, туркий маданий анъаналарни қўллаб-қувватлашдаги ҳиссаси ҳам илмий жиҳатдан баҳоланади. Мақола Ибнул Асир, Жувайний, Ҳамдуллоҳ Қазвиний каби асосий манбалар ҳамда замонавий тадқиқотлар билан солиштирган ҳолда тайёрланган.

Калит сўзлар: Алоуддин Отсиз, Ануштегинийлар, Хоразм, Салжуқийлар, мустақиллик сиёсати, ҳарбий юришлар, дипломатия, Ўрта асрлар тарихи

Аннотация. В статье рассматривается политическая деятельность Алауддина Отсыза, его роль в укреплении ануштегинидского государства и процесс постепенного приобретения независимости Хорезма. На основе трудов Ибн аль-Асира, Джувеини, Хамдаллаха Казвини и других источников анализируются взаимоотношения Отсыза с сельджуками, его походы, дипломатические шаги и внутренняя политика. Особое внимание уделено его культурному покровительству, поддержке науки и литературы, а также сохранению тюркских традиций. Исследование сопоставляет классические манбалар и современную историографию.

Ключевые слова: Алауддин Отсиз, ануштегиниды, Хорезм, сельджуки, независимость, военные походы, дипломатия, средневековая история

Abstract. This article examines the political career of Alauddin Atsiz, his contribution to the consolidation of the Anushteginid state, and the gradual emergence of Khwarazmian independence. Drawing on primary sources such as Ibn al-Athir, Juvayni, and Hamdallah Qazvini, as well as modern scholarship, the study analyzes Atsiz's relations with the Seljuks, his military campaigns, diplomatic strategies, and internal state-building measures. Furthermore, it highlights his role as a patron of science and literature and evaluates his efforts in maintaining Turkic cultural identity. The research synthesizes classical historical sources with contemporary historiography.

Keywords: Alauddin Atsiz, Anushteginids, Khwarazm, Seljuks, state independence, military campaigns, diplomacy, medieval history.

Ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутган ануштегинийлар сулоласи ҳукмдори, саркарда ва давлат арбоби. Сулоланинг мустақилликка эришишида муҳим рол ўйнаган шахс эди. Унинг фаолияти нафақат сиёсий муваффақиятлар, балки халқ учун хизмат, илм-фан, адабиёт ва маданиятни ривожлантириш йўлидаги меҳнатлари билан тилга олинади.

Алоуддин Отсиз 1097 йил июнида Гурганчда туғилган. Отаси Қутбиддин Муҳаммад bobosi Anushtegindan keyin Xorazm hokimligini bajaradi. Отсиз ёшлик чоғларидан давлат бошқаруви ва ҳарбий санъат сирларини ўрганиб улғаяди. Валиахдлик даврида отасига ёрдам берган, ҳар икки йилда бир марта Марвга бориб, салжуқий Султон Санжарга ҳурмат изҳор этган[5: 8]. Чунки Отсизнинг отаси Қутбиддин Муҳаммад ва бобоси Ануштегин ҳам Хоразмни бир вилоят сифатида салжуқийлар қўл остида бошқарар эди.

Тарихчи Ибн Асирнинг ёзишича, Отсиз ҳали валиахд бўлган давридаёқ ўғузлар яшайдиган Манғишлоқни забт этган[4: 235]. Шунингдек у 1118-йилда Султон Санжарнинг жияни Маҳмуд ибн Муҳаммад Топарга қарши юришида ҳам қатнашган[5: 55 – 56].

Отсиз 1128-йилда отаси вафотидан сўнг Султон Санжар томонидан Хоразм ҳокими этиб тайинланди. Дастлаб у Султон Санжарга содиқ хизмат қилди ва 1129–1135-йиллар оралиғида Қорахоний Тамғачхоннинг исёни, Ироқ ва Ғазна юришларида қатнашди. Шу билан бирга, у ўз давлатининг қудратини оширишга ҳаракат қилиб, бошқа ҳудудларга юришлар бошлади.

1132–33-йилларда Алоуддин Отсиз Куйи Сирдарё бўйидаги Жанд шаҳрини эгаллайди[1: 44 – 45]. Бу юришдаги асосий мақсад — шаҳарни ҳарбий салоҳиятидан фойдаланиш эди. Бу шаҳардаги Қипчоқ ва қанғлиларни ўз хизматига олган Отсиз, уларнинг кучи билан ўз таъсирини мустаҳкамлаб, кейинчалик Сирдарёдан Амударёгача чўзилган мустақил сулола асосини яратиш бўлган дейиш мумкин.

Алоуддин Отсиз Манғишлоқни ҳам забт этди, аммо ўғузларни ҳарбий хизматга эмас, балки солиққа тортилувчи халқ сифатида қолдирди. Шу сиёсий фаросат билан у давлатни ички тартибда мустаҳкамлаб борди [7: 482]. Алоуддин Отсиз Султон Санжарнинг 1132 йилдаги Ироқ Салжуқий Султони Масъудга қарши уюштирган юришида салжуқий қўшинининг чап қанотини бошқаради.

Тахминан 1130-йилларни бошигача дастлаб садоқатли хизмат қилган Отсиз кейинчалик Султон Санжар билан зиддиятга кирди. Тарихчи Жувайнийнинг ёзишича, бунга сабаб Санжарнинг Ғазна юриши (1135–1136) пайтида Отсизга нисбатан совуқ муносабатда бўлишидир[2: 8]. Султон Санжар уни Манғишлоқ ва Жанд вилоятларига унинг руҳсатисиз юриш қилишда айблади. Шу сабабли 1138-йилда Санжар катта қўшин билан Хоразмга юриш қилди.

Ҳазорасп яқинида бўлган жангда Отсиз мағлуб бўлди, 10 мингга яқин аскар ҳалок бўлди. Ҳатто унинг ўғли Атлиғ ҳам асир олиниб, Бухорога, Санжар ҳузурига юборилган. Султон Санжар Хоразмни жияни Сулаймонга топширди, бироқ у бу вилоятни тутиб тура олмади. Кейинги йили Отсиз Бухорони эгаллайди. Лекин Султон Санжар билан аввалги ижобий муносабатлар ва унинг кучини тўғри баҳолаган Отсиз яна содиқлик билдирди[2: 8 – 9]. Лекин айни дамда, яъни 1141-йилнинг ўзида, Алоуддин Отсиз халифа Муқтафийдан эгаллаган ҳудудларида қонуний бошқарув бўйича рамзий ҳужжатни олишга эришади ва бу унинг дипломатиядаги ютуқларидан бири эди[3: 13].

1141-йилда Қатвон жангида Султон Санжарнинг қорахитойлардан енгилиши бутун минтақанинг сиёсий мувозанатини ўзгартирди. Салжуқийларни қайта олдинги қудратига эришишига ишонмаган ҳудудларда секин асталик билан мустақиллик учун ҳаракатлар кенг авжга олади. Шундай вазиятни тўғри баҳолаган Отсиз ҳам 1141- 1142-йилларда Сарахс, Марв ва Нишопур шаҳарларига юриш қилиб уларни эгаллайди.

Аммо Қатвон жангидан омон чиққан Султон Санжар ўз кучини тиклаб, 1143-йилда Хоразмга яна юриш қилди. Икки орада сулҳга келишиб, Отсиз вақтинчалик Марв ва Нишопурга бўлган давосидан воз кечади [2: 8], [7: 482], [1: 44 – 45], [3: 17 –18].

1147–1148-йиллардан бошлаб Отсиз яна мустақиллик учун салжуқийлар, хусусан Султон Санжарга қарши ҳаракатларини давом эттиради. Чунончи, 1148 ва 1152-йилларда Жанд шаҳри қайта эгалланиб, ўғли Эл-Арслонни у ерга волий, яъни ҳоким этиб тайинлайди [7: 483], [3: 23]. Бу сафар қариб қолган Султон Санжар, Отсизнинг қатиятлигига қарши бораолмаслигини тушунди ва Жанд вилояти бошқарувини унда қолишига рози бу амалда ануштегинийларни салжуқийлардан оз бўлсада мустақилликка эришганини билдирар эди.

Аммо орадан кўп ўтмай, Отсиз фалаж касаллигига чалиниб, 1156-йил 30-июлда Ҳабушонда вафот этди. Унинг ўрнига ўғли Эл-Арслон тахтга ўтирди[2: 11], [3: 30].

Алоуддин Отсиз яхши таҳсил кўрган, форс тилида шеърлар ёзган, илм-фан ва адабиётнинг ҳомийси эди. Унинг саройида машҳур адиб Рашиддин Ватвот хизмат қилган, кўплаб олимлар ва шоирлар унинг ҳомийлигидан баҳраманд бўлган. Шунга қарамай, унда туркийлик руҳи кучли эди — фарзандларига Эл-Арслон, Хитойхон каби туркча исмлар берган.

Алоуддин Отсизнинг сиёсий фаолияти натижасида ануштегинийлар мустақиллиги учун катта қадам ташланди дейиш мумкин. У халқ меҳрини қозонган, раҳмдил, доно ва қатъиятли ҳукмдор бўлгани боис, унга “ал-малик ул муаззам” (улуғланган, ҳурмат қилинган, мўтабар) унвони берилган. Бу унвон унинг тангаларида ҳам ўз аксини топган эди[6: 71].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ibrahim Kafesoğlu. *Harezmshahlar Devleti Tarihi (485–617/1092–1229)*. Ankara. 1956.
2. Атомалик Жувайний. Тарихи Жаҳонгушои. 2-китоб. Техрон. 1375 (جلد دوم). عظاملك جوینی. تاریخ جهانگشای. تهران. ۱۳۷۵.
3. Буниятов З.М. Государство хорезмшахов-ануштегинидов, 1097–1231. Москва. 1986.
4. Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-та'рих. Ташкент - Цюрих. 2005.
5. Ибн Исфандиёр. Тарихи Табаристон. 2-жилд, 2-қисм. Техрон. 1386 (جلد دوم، قسمت). ابن اسفندیار. تاریخ طبرستان. تهران. ۱۳۸۶.
6. Мерям Гурбуз. Хоразмшоҳларда давлат ташкилоти, иқтисодий ва маданий ҳаёт. Урганч. 2022.
7. Ҳамдуллоҳ Қазвиний. Тарихи гузида. Техрон. 1378 (تاریخ گزیده. تهران. ۱۳۷۸).

УЎК 94(575.1):911.3

ЗАРАФШОН ВОҲАСИНИНГ ГЕОГРАФИК ХОЛАТИ, ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ ХУСУСИДА

**Ш.Қадамбаев, мустақил тадқиқотчи, Абу Райҳон Беруний номидаги Урганч Давлат
Университети, Урганч**

Аннотация. Мазкур мақолада Зарафшон воҳасининг географик жойлашуви, табиий-географик хусусиятлари ҳамда унинг иқтисодий тараққиётига таъсир кўрсатган асосий омиллар таҳлил қилинган. Хусусан, воҳанинг палеогеографик ривожланиши босқичлари, Қизилқум ҳудудининг геологик шаклланиши жараёнлари, Зарафшон дарёсининг гидрологик хусусиятлари ва сугориш тизимларининг вужудга келишидаги ўрни ёритилган. Шунингдек, табиий муҳит, сув ресурслари ва релефнинг аҳоли манзилгоҳлари, хўжалик фаолияти ҳамда воҳа иқтисодиётининг шаклланишига кўрсатган таъсири илмий манбалар асосида таҳлил этилган. Тадқиқот натижалари Зарафшон воҳасининг тарихий-географик тараққиётини ҳамда унинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашда муҳим илмий аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: Зарафшон воҳаси, географик ҳолат, Қизилқум, палеогеография, геологик жараёнлар, Зарафшон дарёси, сугориш тизими, табиий ресурслар, иқтисодий омиллар, воҳа тараққиёти.

Аннотация. В данной статье проанализированы географическое положение Зарафшанского оазиса, его природно-географические особенности, а также основные факторы, оказавшие влияние на его экономическое развитие. В частности, рассмотрены этапы палеогеографического развития оазиса, процессы геологического формирования территории Кызылкума, гидрологические особенности реки Зарафшан и её роль в становлении оросительных систем. Кроме того, на основе научных источников проанализировано влияние природной среды, водных ресурсов и рельефа на формирование населённых пунктов, хозяйственной деятельности и экономики оазиса. Результаты исследования имеют важное научное значение для оценки историко-географического развития и экономического потенциала Зарафшанского оазиса.

Ключевые слова: Зарафшанский оазис, географическое положение, Кызылкум, палеогеография, геологические процессы, река Зарафшан, оросительная система, природные ресурсы, экономические факторы, развитие оазиса.

Abstract. This article examines the geographical location and physical-geographical characteristics of the Zarafshan Oasis, as well as the main factors that have influenced its economic

development. Particular attention is paid to the stages of the oasis's paleogeographical development, the geological formation processes of the Kyzylkum region, the hydrological features of the Zarafshan River, and its role in the emergence of irrigation systems. In addition, the study analyzes, on the basis of scientific sources, the impact of the natural environment, water resources, and relief on the formation of settlements, economic activities, and the overall development of the oasis economy. The findings of the study are of significant scientific importance for assessing the historical and geographical development and the economic potential of the Zarafshan Oasis.

Key words: Zarafshan Oasis, geographical location, Kyzylkum, paleogeography, geological processes, Zarafshan River, irrigation system, natural resources, economic factors, oasis development.

Кириш. Ўрта Осиё минтақаси физик-географик харитаси ўрта қисми манзараси Ўзбекистон ҳудуди ташкил қилган, у географик ўрни жихатида Сирдарё ва Амударё ўртасида жойлашган табиий географик ҳудуд бўлган.

Ўзбекистон ҳудуди тузилиши бир хил тасвирга эга эмас, палеотектоник ва палеогеографик жараёнларнинг гоҳ-гоҳда такрорланиб туриши натижасида бир қатор тарихий-маданий ҳудудлар таркиб топган. Шундай ҳудудлардан бири Зарафшон воҳаси ҳисобланиб, шимоли-ғарбида Хоразм текислиги билан чегарадан, бу ҳолат Амударё ўнг соҳили Шўрахон қишлоғи ҳудудига улашиб кетган Зарафшон воҳаси ғарбий, марказий ва жанубий Зарафшон каби табиий-географик ҳудудларга бўлиниб, улар геоморфологик жихатидан фарқланиш хусусиятига эга бўлган, бу ҳолат ўрнашган аҳолининг ҳаёт ва ижод уйғунлигини ҳосил қилишда муҳим аҳамият касб этган. Мазкур мақолада Зарафшон воҳаси географик манзараси ҳолати, иқтисодий омилларини ёритиш мақсад қилинган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон ҳудудида асосий текислик Қизилқум ҳисобланади, унинг тузилиши хилма-хиллик хусусиятини, қум уюмлари, баландлик, текислик, тоғ тизмаларидан иборат. Мазкур мақолада Зарафшон воҳаси географик ҳолати, иқтисодий омиллари вужудга келиши тарихини ёритиш мақсад қилинган. Зарафшон воҳасида ўтган асрда геологик, ва палео географик тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан, Қизилқумда олиб борилган палеогеографик тадқиқотлар натижаларига кўра, мил.авв-ги 4-3,5 миллион йилликларда Қизилқум текислик бўлган. [1.1974-Б 290-291].

Геологик тадқиқотлар натижаларига кўра, ер тарихининг Кайназой эрасининг тўртламчи босқичининг Қизилқум текислигини Плейстоцен музлигининг (500-12 минг йилликлар) қоплаган, 12-7 минг йилликларда текислик қадимий ҳолати (сернам ва серунум) бўлиб, ўрнашган одамзотнинг кундалик турмуш тарзини олиб боришига шароит яратилган. [2.2019-Б 175. 3. 2020-Б 13].

Қизилқум саҳроси шароитида қор ва ёмғир сувлари билан тўйиниши билан бирга Зарафшон дарёси динамикаси иқтисодий омилларни вужудга келишида муҳим аҳамият касб этган.

Зарафшон водийси қуйи қисмида суғорилиш тарихига оид монографияда Зарафшон дарёсининг Қизилқумда ҳаракат тарихи ёритилган хусусан, Зарафшон дарёси шимолидан Туркистон, жанубдан Хисор ҳамда Зарафшон тизмалари бирлашган 3154 м баландликдаги музлигидан қор ва ёмғир сувлари шиддат билан оқиб келишини қамраб олган. [4.1958-С.59]. Зарафшон дарёси энг аввало Фандарё сув келинган қўшилиш арафасида Мастгоҳ ишидан кейин Зарафшон номини олган. В.А. Молодцовнинг Зарафшон дарёси сув таркибида химиявий моддалар миқдори жихатидан таҳлилига кўра, қуйидаги манзарада бўлган.

Лойка таркибида химиявий моддалар	Зарафшон	Амударё	Сирдарё
Кремнезём (S, O ₂)	52, 40	50	45
Бир ярим оксидлар	18,88	17,60	17,50
Темир оксиди	5,07	2,47	2,43
Алюминий	13,57	15	14
Фосфор	0,18	0,13	0,08
Оҳак	10,81	12	14

Магний	3,44	1,84	1,94
Натрий	1,76	1,64	2,34
Калий	2,47	1,21	1,35.[5.1963-С.62].

А.Мухаммаджанов монографиясида Қуйи Зарафшон водийсида Зарафшон дарёсининг суғорилиш тарихини ўрганиб, унинг динамикаси, Амударё қуйилиш тарихини ёритган. [6.1972-Б.22-32].

География фани тадқиқотлари натижасига кўра, Зарафшон воҳаси геоморфологиясини акс эттирган Қизилқум шароити, кўкка унча бўй чўзмаган Қулжуктоғ (764 м), Етимтоғ (568 м), Томди тоғ (922 м), Султон Увайс тоғи (635 м), Ашитоғ чўққиси (473 м) тоғ тизмалари геоморфологиясини ҳосил қилган. [7.1996-Б.160-161]. Н.У.Холматов маълумотига кўра Зарафшон дарёсини Эскиликсой, Дарёсой, Махондарё, Гужайли, Оёқагитма узанлари водийнинг иқтисодий омилларни ҳосил қилган. [8.2007-С 12-23].

Тадқиқот методологияси: Обьективлик, тарихий-хронологик изчиллик, назарий-қиёсий таҳлил, мунозара, баҳс, умумлаштириш, якуний хулоса, археология, география, фанлари натижаларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўтган аср адабиётлар ва миллий мустақиллик йиллари илмий нашрларда Зарафшон дарёсининг Қизилқумда ҳаракати, сув сатҳи кўтарилиши натижасида сохил кўтармасидан ошиб тушган сувлари маҳаллий аҳоли лексиконида 5 та ўзанларнинг минглаб йиллар мобайнида сув таркибидаги минерал моддаларни ётқизилиши натижасида таркиб топган иқтисодий омиллар таҳлил қилинган, шу маънолардан келиб чиқиб, қуйидаги натижалар қайд қилинди, Чунончи, ер ости тебранишларини бирнеча маротаба такрорланиши натижасида Амударё ва Сирдарё ўртасида Қизилқум саҳроси шакллланган, Қизилқум саҳроси шакллланган, Қизилқум Ўрта Ўзбекистон ҳудуди катта майдонни эгаллаган бўлиб, Зарафшон водийси таркибий қисми бўлганлиги натижалари ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида зикр қилинган маълумотлар асосида қуйидаги хулосалар изоҳланди:

1.Қизилқум текислик сифатида Ўрта Осиё марказида, унинг шарқий чегарасини Сирдарё, ғарбий чегарасини Амударё белгилаб берган.

2.Қизилқум географик ҳолати текислик, манзараси эса хилма-хил, тоғ тизмалари, баландлик, ботиқ ва текисликдан иборат.

3.Зарафшон дарёси, унинг бешта ирмоқлари Қизилқумни гидрологик хусусиятини изоҳлаган инсониятнинг келиб жойлашиб табиий манбалардан фойдаланиб, илк касби-корларини белгилаб олишга имкон яратган. Шу фикрлардан қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди ва тавсия берилди.

1.Қизилқум саҳрои шароити тарихини кенг маънода ўрганиш.

2.Қизилқум геоморфологияси хусусиятида Амударёнинг тарихий ўринини таҳлил қилиш.

3.Зарафшон дарёсининг Қизилқумда, ҳаракати тарихи, унинг ҳозирги кундаги ҳолатини ойдинлаштириш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР АДАБИЁТЛАР:

1.Виноградов А.В, Итина М.А. Кесь А.С, Мамедов Э.Д. Палеогеографическая обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии //Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в Плейстоцене и голоцене. -М: Наука, 1974.

2.Ибрагимов Ш.Б. Геоархеология. -Ташкент, 2019.

3.Ибрагимов Р.З. Ўрта Осиё археологияси. -Тошкент, 2020.

4.Шульц В.Л. Гидрография Средней Азии. -Ташкент, 1958.

5.Молодцов В.А. Ирригационные наносы оазисов долины Зарафшан и дельты Мургаб // В книге «Влияние орошения на почвы оазисов Средней Азии. -М: 1963.

6. Мухаммаджанов А. Қуйи Зарафшан водийсининг суғорилиш тарихи-Тошкент,:Фан, 1972.

7.Баратов П. Ўзбекистон табиий-географияси. -Тошкент, 1998.

8.Холматов Н.У. Мезолит и неолит Нижнего Зарафшана. -Тошкент, Фан, 2007.

PEDAGOGIKA FANLARI

UO'K 370.1

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILINI O'QITISHNING O'ZIGA XOS**MURAKKABLIK LARI****A.Aminova, tadqiqotchi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz tilini o'qitish jarayonida yuzaga keladigan o'ziga xos pedagogik, psixologik, lingvistik va metodik murakkabliklar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, ingliz tili, xorijiy til, til o'qitish metodikasi, yosh xususiyatlari, kommunikativ kompetensiya, talaffuz.

Аннотация. В данной статье анализируются специфические педагогические, психологические, лингвистические и методические трудности, возникающие в процессе обучения английскому языку учащихся начальных классов.

Ключевые слова: начальное образование, английский язык, иностранный язык, методика преподавания языков, возрастные особенности, коммуникативная компетенция, произношение.

Abstract. This article analyzes the specific pedagogical, psychological, linguistic, and methodological challenges that arise in the process of teaching English to primary school students.

Keywords: primary education, English language, foreign language, language teaching methodology, age-related characteristics, communicative competence, pronunciation.

Kirish. Bugungi globallashuv va xalqaro integratsiya sharoitida xorijiy tillarni o'rganish ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Ayniqsa, ingliz tilining xalqaro muloqot, ilm-fan, axborot texnologiyalari, ta'lim, iqtisodiyot va madaniyat sohalaridagi mavqeyi uning yosh avlod tomonidan erta o'zlashtirilishiga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Shu sababli boshlang'ich ta'lim bosqichidan boshlab ingliz tilini o'qitish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish yuqori sinflarga nisbatan o'ziga xos metodik yondashuvni talab qiladi. Chunki kichik yoshdagi o'quvchilarning tafakkuri, xotirasi, diqqati, qiziqishlari va psixologik rivojlanish darajasi kattaroq yoshdagi o'quvchilardan farq qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uzoq vaqt davomida faqat nazariy tushuntirishni tinglashga qiynaladi. U ko'proq harakat, o'yin, tasvir, musiqa, takrorlash va bevosita muloqot orqali bilimlarni o'zlashtiradi. Boshlang'ich yoshdagi bolalarda yangi tilni o'rganishga nisbatan tabiiy qiziqish mavjud bo'lsa-da, ushbu jarayonda bir qator murakkabliklar ham kuzatiladi. Jumladan, ingliz tilidagi ayrim tovushlarning o'zbek tilida mavjud emasligi, so'zlarning yozilishi va talaffuzi o'rtasidagi farq, grammatik qurilmalarning o'ziga xosligi, artikl va ko'plik shakllarining qo'llanilishi, so'z tartibining ona tilidan farq qilishi o'quvchilar uchun qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Asosiy qism. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining eng muhim xususiyatlaridan biri ularning diqqatining nisbatan beqarorligidir. Ular bir xil faoliyatni uzoq vaqt davomida bajarishga qiynalishi mumkin. Shu sababli ingliz tili darsida faoliyat turlarini muntazam almashtirib turish maqsadga muvofiq. Boshlang'ich yoshdagi bolalar xatodan qo'rqishi ham mumkin. Agar o'qituvchi har bir xatoni keskin tanqid qilsa, o'quvchida ingliz tilida gapirishga nisbatan ishonchsizlik paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli xatolarni pedagogik jihatdan to'g'ri tuzatish, o'quvchini rag'batlantirish va ijobiy psixologik muhit yaratish muhimdir. Ingliz tilidagi ayrim tovushlar o'zbek tilida mavjud emas yoki ularning talaffuz xususiyatlari farq qiladi. Natijada boshlang'ich sinf o'quvchilari ayrim inglizcha tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilishlari mumkin. Talaffuzni shakllantirishda eshitish va takrorlash mashqlari muhim o'rin tutadi. O'qituvchi so'zni aniq talaffuz qiladi, o'quvchilar esa uni individual, juftlik va guruh shaklida takrorlaydilar. Bunda audio va videomateriallardan foydalanish ham foydalidir. O'quvchi ingliz tilining tabiiy talaffuzini muntazam eshitib borishi orqali fonetik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ingliz tilidagi harf va tovush munosabati ham muayyan murakkablik tug'diradi. Ingliz tilida ayrim harflar turli so'zlarda turlicha talaffuz qilinishi mumkin. Shu sababli o'quvchida "harf qanday yozilsa, shunday o'qiladi" degan ona tiliga xos stereotip shakllanishi mumkin. Bunday muammoni bartaraf etishda fonika mashqlaridan foydalanish, harf va tovushlarni bosqichma-bosqich o'rgatish, qisqa so'zlardan boshlab murakkabroq birliklarga o'tish maqsadga muvofiq. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun yangi so'zlarni yodlab qolish va ularni nutqda mustaqil qo'llash ikki xil jarayondir. O'quvchi so'zning ma'nosini bilishi mumkin, ammo uni gap tarkibida ishlatishda qiynalishi ehtimoli mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz grammatikasini o'rgatishda nazariy qoidalarini haddan tashqari ko'paytirish maqsadga muvofiq emas. Grammatik birliklar sodda va tushunarli nutqiy vaziyatlar asosida o'rgatilishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishning o'ziga xos murakkabliklari o'qituvchidan yuqori darajadagi metodik mahoratni talab qiladi. O'qituvchi bir vaqtning o'zida til o'rgatuvchi, tashkilotchi, motivator va psixologik qo'llab-quvvatlovchi vazifalarini bajaradi. Qo'shiq va she'rlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining talaffuzi, intonatsiyasi va so'zlarni eslab qolish qobiliyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ritm va takroriylik o'quv materialining xotirada mustahkamlanishiga yordam beradi.

Ko'rgazmalilik tamoyili ham boshlang'ich til ta'limida alohida ahamiyatga ega. Rasm, kartochka, predmet, animatsiya va boshqa vizual vositalar yangi so'z va tushunchalarni osonroq anglash imkonini beradi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish ham ingliz tili darslarini boyitadi. Interaktiv taqdimotlar, audio materiallar, animatsiyalar, elektron lug'atlar va ta'lim platformalaridan foydalanish o'quvchilarning darsga qiziqishini oshirishi mumkin. Biroq texnologiyadan foydalanish maqsad emas, balki pedagogik maqsadga erishish vositasi bo'lishi kerak. Har qanday elektron resurs o'quvchining yoshiga, til darajasiga va darsning maqsadiga mos kelishi zarur. Boshlang'ich sinflarda kommunikativ yondashuvdan foydalanish ham muhimdir. O'quvchi ingliz tilini faqat darslikdagi mashqlar orqali emas, balki real muloqot elementlari orqali o'zlashtirishi kerak. Bundan tashqari, differensial yondashuvni qo'llash zarur. Bir sinfdagi ingliz tilini turli darajada o'zlashtirayotgan o'quvchilar bo'lishi mumkin. Shu sababli barcha o'quvchilarga bir xil murakkablikdagi topshiriq berish har doim ham samarali natija bermaydi. Kuchli o'quvchilarga ijodiy va kengaytirilgan topshiriqlar, qo'shimcha yordamga ehtiyoj sezadigan o'quvchilarga esa tayanch materiallar berilishi maqsadga muvofiq. Ota-onalar bilan hamkorlik ham boshlang'ich bosqichdagi ingliz tili ta'limining muhim omillaridan biridir. Uy sharoitida bolani ingliz tilini o'rganishga rag'batlantirish, sodda inglizcha kitoblar, audio materiallar va o'quv o'yinlaridan foydalanish ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlashi mumkin. Ota-onalarning bolaga haddan tashqari bosim o'tkazmasligi muhim. Boshlang'ich yoshdagi o'quvchida til o'rganishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish asosiy maqsadlardan biri bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish zamonaviy ta'lim tizimining muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Ingliz tilini erta yoshdan o'rganish o'quvchilarning keyingi ta'lim bosqichlarida yuqori natijalarga erishishi uchun muhim zamin yaratadi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish jarayonidagi murakkabliklar, avvalo, o'quvchilarning yosh

va psixologik xususiyatlari, ona tili va ingliz tili o'rtasidagi fonetik hamda grammatik farqlar, lug'at boyligining cheklanganligi, talaffuz va tinglab tushunishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Mazkur murakkabliklarni bartaraf etishda o'yin texnologiyalari, kommunikativ metod, ko'rgazmali ta'lim, interfaol mashqlar, qo'shiq va she'rlar, raqamli texnologiyalar hamda o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvlardan samarali foydalanish maqsadga muvofiq. Boshlang'ich ta'limda ingliz tili darsining asosiy maqsadi o'quvchini murakkab grammatik qoidalar bilan ortiqcha yuklash emas, balki unda xorijiy tilga qiziqish uyg'otish, oddiy kommunikativ vaziyatlarda ingliz tilidan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish va mustaqil til o'rganish uchun zarur poydevorni yaratishdan iborat bo'lishi lozim. Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini samarali o'qitish kompleks yondashuvni talab qiladi. Til bilimlari, kommunikativ ko'nikmalar, o'yin faoliyati, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va madaniyatlararo elementlarning uyg'unligi o'quvchilarning ingliz tilini tabiiy va samarali o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, diqqatning barqaror emasligi, lug'at boyligining cheklanganligi, ona tilining ta'siri hamda chet tilidagi tabiiy muloqot muhitining yetishmasligi bilan bog'liq qator murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Mazkur bosqichda grammatik qoidalarni nazariy o'rgatishdan ko'ra, tinglab tushunish va og'zaki nutq ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirishga ustuvor ahamiyat berish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, ingliz tilini o'qitish samaradorligi o'qituvchining kasbiy-metodik kompetensiyasi, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish mahorati va sinfda ijobiy kommunikativ muhit yarata olishiga bevosita bog'liq. Shu sababli boshlang'ich ta'limda ingliz tilini o'qitishda kommunikativ, o'yin, differensial va multimodal yondashuvlarni uyg'unlashtirish o'quvchilarda chet tilini o'rganishga barqaror motivatsiyani shakllantirish hamda keyingi ta'lim bosqichlari uchun mustahkam lingvistik va kommunikativ asos yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasida ta'lim va xorijiy tillarni o'qitishni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
2. O'zbekiston Respublikasi maktab ta'limini rivojlantirish va xorijiy tillarni o'qitishga oid metodik materiallar.
3. Moon J. Children Learning English. — Oxford: Macmillan Education, 2000.
4. Brewster J., Ellis G., Girard D. The Primary English Teacher's Guide. — Harlow: Penguin English, 2002.
5. Scott W.A., Ytreberg L.H. Teaching English to Children. — London: Longman, 1990.
6. Slattey M., Willis J. English for Primary Teachers. — Oxford: Oxford University Press, 2001.

UO'K 376:37.01:58

INKLUZIV TA'LIMDA BOTANIKA FANINI O'QITISHDA INTERAKTIV PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

M.A.Azizova, magistrant, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro
S.A.Murodov, katta o'qituvchi, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada inkluziv ta'limda botanika fanini o'qitishda interaktiv pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi yoritib berilgan. Tadqiqotning dolzarbligi har bir o'quvchining jismoniy yoki aqliy qobiliyatidan kelib chiqib ularning sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratish zarurati bilan belgilanadi. Maqolada Buxoro viloyati Kogon shahar 3 – son umumta'lim maktabining maxsus korreksion sinfida (Korreksion sinf — bu jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan (nutq, eshitish, ko'rish, tayanch-harakat a'zolari yoki intellektual rivojlanishida) bolalar uchun umumta'lim maktablarida tashkil etiladigan maxsus ta'lim muhitidir. Bu sinflarda bolalar maxsus dasturlar asosida, 12 nafargacha bo'lgan kichik guruhlarda ta'lim oladilar) 3 nafar maxsus birovning yordamiga muhtoj o'quvchilar ishtirokida o'tkazilgan uch oylik tadqiqot jarayoni va uning natijalari tahlil qilingan. [5].

Kalit so'zlar: inkluziv ta'lim, interaktiv, korreksion sinf, maxsus ta'lim ehtiyoji.

Аннотация. В данной статье освещается эффективность использования интерактивных педагогических технологий при преподавании ботаники в системе инклюзивного образования. Актуальность исследования определяется необходимостью создания условий для получения качественного образования каждым учащимся с учётом его физических или интеллектуальных возможностей. В статье проанализирован трёхмесячный

исследовательский процесс и его результаты, проведённые с участием трёх учащихся, нуждающихся в особой поддержке, в специальном коррекционном классе средней общеобразовательной школы №3 города Казань Бухарской области.

Коррекционный класс — это специальная образовательная среда, организуемая в общеобразовательных школах для детей с нарушениями физического или психического развития (речи, слуха, зрения, опорно-двигательного аппарата или интеллектуального развития). В таких классах дети обучаются по специальным программам в небольших группах численностью до 12 человек

Ключевые слово: инклюзивное образование, интерактивный, коррекционный класс, особые образовательные потребности

Abstract. This article highlights the effectiveness of using interactive pedagogical technologies in teaching botany within the system of inclusive education. The relevance of the study is determined by the necessity of creating conditions that ensure quality education for every student, taking into account their physical or intellectual abilities. The article analyzes the three-month research process and its results conducted with the participation of three students requiring special support in a special correctional class at Secondary School No. 3 in Kagan city, Bukhara region.

A correctional class is a special educational environment organized in general secondary schools for children with physical or psychological developmental disabilities (including speech, hearing, vision, musculoskeletal, or intellectual impairments). In such classes, students study according to special educational programs in small groups of up to 12 learners.

Key words: inclusive education, correctional class, special educational needs.

Kirish. So‘nggi yillarda dunyo ta’lim tizimida inson huquqlari, teng imkoniyatlar va ijtimoiy adolatga asoslangan yondashuvlar muhim o‘rin egallamoqda. Xususan, har bir bolaga, ularning jismoniy, aqliy yoki ijtimoiy holatidan qat’i nazar, sifatli ta’lim olish imkonini yaratish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, inkluziv ta’lim tushunchasi global miqyosda keng tarqalib, xalqaro ta’lim siyosatlarida ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan.

Inkluziv ta’lim - bu barcha bolalar, shu jumladan nogironligi bo‘lgan yoki maxsus biror inson yordamiga muhtoj o‘quvchilarni umumiy ta’lim tizimiga to‘liq jalb qilish, ularga mos o‘quv muhitini yaratish, individual yondashuvni ta’minlash va ijtimoiy integratsiyani qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan ta’lim shaklidir. Bunday yondashuv o‘quvchilarning imkoniyatlarini cheklash emas, balki ularni imkon qadar kengaytirishga xizmat qiladi [6].

Respublikamizda ham so‘nggi yillarda inkluziv ta’limni rivojlantirish borasida muhim ishlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-571 2-son Farmoniga muvofiq O‘zbekistonda inkluziv ta’limni rivojlantirish, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish hamda ularga ko‘rsatiladigan ta’lim xizmatlari sifatini yaxshilash maqsadida, inkluziv ta’lim tizimini bosqichma-bosqich umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida joriy etish to‘g‘risida qaror qabul qilingan [1],[7]. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori: "Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qaror. Ushbu qaror bilan Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida inkluziv ta’limni tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi Nizom tasdiqlangan [2].

Интерактив педагогик texnologiyalar o‘quvchini dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Inkluziv sinflarda bu metodlar o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligini rivojlantirish, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash va bilimlarni samarali o‘zlashtirishga yordam beradi. Inkluziv ta’limda botanika fanini o‘qitishda ko‘rgazmalilik tamoyili alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, eshitishida yoki o‘qish tezligida qiyinchiliklari bo‘lgan o‘quvchilar uchun rasmlar, gerbariylar, modellar va video materiallar juda foydalidir. Masalan:

- gul modeli
- barg va poya namunalari
- meva turlari

- o'simliklarga oid animatsiyalar
- 3 D modellar.

Inklyuziv ta'lim tizimi o'quvchilarning individual ehtiyojlarini inobatga olishni nazarda tutadi. Bu tamoyilga ko'ra, har bir bola o'ziga mos ta'lim muhitida va o'z qobiliyatlariga mos ravishda ta'lim olish imkoniga ega bo'lishi kerak. Maxsus dasturlar va metodikalarning qo'llanilishi, o'quvchilarni individual ravishda o'rgatish imkoniyatini yaratadi. Botanika fanini inkluziv sinflarda o'qitishda eng avvalo individual yondashuv usuli katta ahamiyatga ega. Har bir o'quvchining bilimni qabul qilish darajasi turlicha bo'lgani sababli dars jarayonida topshiriqlarni differensial tarzda berish maqsadga muvofiqdir. Masalan, ayrim o'quvchilarga rasm asosida o'simlik qismlarini aniqlash vazifasi berilsa, boshqalarga o'simliklarning ranglarini ajratish topshirilishi mumkin. Bu usul maxsus ehtiyojli o'quvchilarning ham darsda ishtirok etishini ta'minlaydi. Ikkinchi muhim usul — ko'rgazmali o'qitish usulidir. Botanika fanining mazmuni bevosita ko'rish va kuzatish bilan bog'liq bo'lgani uchun inkluziv ta'limda ko'rgazmali vositalardan foydalanish juda samarali hisoblanadi. O'simliklarning bargi, poyasi, ildizi, guli va mevasi haqidagi bilimlarni tushuntirishda tabiiy namunalardan, gerbariylardan, maketlardan va rasmlardan foydalanish lozim. Ayniqsa, o'qish va eslab qolishda qiyinchiliklarga ega o'quvchilar uchun bu usul mavzuni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Botanika fani o'simliklar dunyosining tuzilishi, rivojlanishi, xilma-xilligi va ekologik ahamiyatini o'rganuvchi fan bo'lib, uni inkluziv ta'lim sharoitida o'qitish o'qituvchidan innovatsion pedagogik yondashuvni talab etadi. Shuningdek, multimedia va raqamli texnologiyalar asosidagi usullar ham inkluziv ta'limda muhim o'rin tutadi. Eshitishda qiyinchilik bo'lgan o'quvchilar uchun subtitrli videolar ushbu o'quvchilar uchun kattalashtirilgan tasvirlar va audio izohlar katta yordam beradi. Shu tariqa raqamli texnologiyalar inkluziv muhitda individual ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Botanika fanini o'qitishda o'yin texnologiyalari ham samarali usullardan biri hisoblanadi. O'quvchilar uchun o'simlik qismlarini topish, bargi yoki o'simlikning tanasini qismlaridan ajrata olish, gulning ranglarini farqlashga o'rgatish kabi didaktik o'yinlar darsni qiziqarli qiladi. Bu ayniqsa yosh o'quvchilar va maxsus ehtiyojli bolalarda darsni anglashga yordam beradi.

Mazkur maqolada ilgari surilgan metodik yondashuvlar amaliy kuzatuvlar asosida ishlab chiqildi. Ushbu tadqiqot 2026-yilning fevral-aprel oylarida Buxoro viloyati Kogon shahar 3-son umumta'lim maktabidagi maxsus korreksion sinflarida olib borilgan dars mashg'ulotlari kuzatildi. Inkluziv ta'limning qiyinchiliklarini va tadqiqot ishtirokchilarining psixofiziologik holatini inobatga olgan holatda, tadqiqot dinamikasi sekin, lekin maqsadga erishildi. Tadqiqotda maxsus ehtiyojiga ega bo'lgan 3 nafar o'quvchi ishtirok etdi. O'quvchilarning kam sonli ekanligi har bir ishtirokchi bilan alohida ishlash, ularning o'simliklar haqidagi ma'lumotlarni qabul qilish darajasini tahlil qilish imkonini berdi. Dars jarayonida maxsus ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilarning o'simliklarga bo'lgan qiziqishi, mavzuni o'zlashtirish darajasi hamda interaktiv metodlar orqali bilim olish samaradorligi tahlil qilindi. Ushbu korreksion sinflarda maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarga ularga qo'yilgan tashhis bo'yicha individual tarzda yondashildi. Dars jarayonlarida o'quvchilarni xotirasida yaxshiroq saqlanish maqsadida turli xil rangli qog'ozlardan foydalangan holatda ulardan o'qituvchining yordami bilan daraxt, turli rangdagi gullar ya'ni tabiatning ko'rinishini tayyorladilar. Ushbu faoliyat o'quvchilarning tasavvur doirasini kengaytirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va mavzuni vizual tarzda o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Amaliy mashg'ulotlar davomida o'quvchilarga individual tarzda topshiriqlar berildi. Jumladan, bir o'quvchi daraxt tuzilishini, ikkinchisi gullarning rang-barang ko'rinishini, uchinchisi esa umumiy tabiat manzarasini tasvirlash bilan shug'ullandi. Bunday yondashuv o'quvchilarning hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, ularning o'zaro muloqotini kuchaytirishga hamda jamoaviy fikrlashini shakllantirishga xizmat qildi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ayniqsa maxsus ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilar ushbu amaliy faoliyatlarda faol ishtirok etdilar. Rangli materiallar bilan ishlash, kesish, yopishtirish va shakllar yasash jarayonlari ularning darsga bo'lgan qiziqishini oshirdi. Natijada bunday o'quvchilarda ishonch hissi ortib, dars jarayonida faolroq qatnashish holatlari kuzatildi. Shuningdek, darslarda ko'rgazmali vositalar — rasmlar, gerbariy namunalari va slaydlardan foydalanildi. Bu esa o'quvchilarga o'simliklarning tuzilishi va ularning qismlarini aniq tasavvur qilish imkonini berdi.

Olib borilgan tadqiqotda 3-son umumta'lim maktabining korreksion sinflarida tashkil etilgan dars mashg'ulotlari tahlili shuni ko'rsatdiki, botanika fanini o'qitishda interaktiv pedagogik texnologiyalar va amaliy metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilar uchun ko'rgazmali, ijodiy va amaliy faoliyatga asoslangan darslar ularning bilimlarni o'zlashtirish jarayonini sezilarli darajada yaxshilaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, rangli qog'ozlar asosida modellar yaratish, individual ishlash, ko'rgazmali vositalardan foydalanish hamda interaktiv metodlarni qo'llash o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularning xotirasida bilimlarning mustahkam saqlanishiga xizmat qiladi hamda mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bunday yondashuv inkluziv ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy moslashuv va o'zaro hamkorlikni ham kuchaytiradi. Tadqiqot davomida interaktiv metodlar va ko'rgazmali vositalardan foydalanishning samaradorligi o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari dinamikasida aks etdi. Quyidagi jadvalda 3 oylik amaliy mashg'ulotlardan oldingi va keyingi holat qiyosiy tahlil qilingan:

1-jadval.

Botanika fanidan korreksion sinf o'quvchilarining bilim o'zlashtirish dinamikasi.

Baholash mezonlari	Tadqiqotdan oldingi oy (fevral)	Tadqiqotdan keying oy (aprel)	O'zgarish natijasi
Amaliy ko'nikmalar (model yasash)	20%	65%	+45%
Ijtimoiy-psixologik faollik	30%	60%	+30%
Xotirada saqlash darajasi	25%	80%	+55%

Inkluziv ta'lim tizimida botanika fanini samarali o'qitish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni berish maqsadga muvofiq:

1. dars jarayonida har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial yondashuvni qo'llash;
2. botanika mavzularini o'qitishda ko'rgazmali vositalar (rasmlar, gerbariyalar, modellar)dan keng foydalanish;

Xulosa qilib aytganda, inkluziv ta'lim tizimida botanika fanini o'qitishda interaktiv pedagogik texnologiyalar va amaliy metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilar uchun ko'rgazmali, ijodiy va interaktiv yondashuvlar bilimlarni osonroq o'zlashtirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, dars jarayonida individual yondashuvni qo'llash, guruhli ishlashni tashkil etish hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularning faol ishtirokini ta'minlaydi. Shu bilan birga, bunday metodlar o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvini rivojlantirib, o'zaro hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining inkluziv ta'limni rivojlantirishga oid qarorlari.
3. Inclusive ta'lim tizimi: imkoniyati cheklangan bolalar uchun yangi imkoniyatlar. F.M. Majidova 2024. 162-163-bet
4. "Inklyuziv ta'lim: nazariya va metod" F.U.Qodirova, D.A.Pulatova Chirchiq.2022.
5. <https://www.google.com/search?q=korreksion>
6. file:///C:/Users/user/Downloads/inkluziv-ta-lim-va-uni-amalga-oshirish-bosqichlari.pdf
7. file:///C:/Users/user/Downloads/inkluziv-ta-limda-qo'llaniladigan-metod-va-usullar-samaradorligi.pdf

UO'K 372.882; 82.091; 37.01

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA JAHON ADABIYOTI NAMUNALARINI QIYOSLAB O'QITISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

P.B.Bunyodova, talaba, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarining adabiyot darslarida jahon adabiyoti namunalarini milliy adabiyot bilan qiyosiy o'rganishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda qiyosiy tahlil metodining o'quvchilar badiiy tafakkurini yuksaltirish, ularda estetik didni shakllantirish hamda dunyo adabiy jarayonining yaxlit bir butunlik ekanligi haqidagi

tasavvurlarini kengaytirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy, Shekspir, Gyote kabi adiblarning asarlari misolida qiyosiy tahlil namunalari keltirilgan. Mazkur yondashuv o'quvchilarda nafaqat adabiy bilimni, balki madaniyatlararo muloqot va mustaqil tahlil qilish mahoratini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jahon adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, milliy adabiyot, badiiy tafakkur, komparativistika, metodika, umumbashariy qadriyatlar, Alisher Navoiy, Shekspir, Gyote, adabiy ta'sir, tipologik o'xshashlik.

Аннотация. В данной статье освещаются теоретические и методические основы сравнительного изучения произведений мировой литературы с национальной литературой на уроках литературы в общеобразовательных школах. В исследовании раскрывается роль метода сравнительного анализа в развитии художественного мышления учащихся, формировании их эстетического вкуса, а также в расширении представлений о мировом литературном процессе как о едином целостном явлении. Кроме того, на примере произведений Алишер Навои, Уильям Шекспир и Иоганн Вольфганг фон Гёте представлены образцы сравнительного анализа. Данный подход способствует развитию у учащихся не только литературных знаний, но и навыков межкультурной коммуникации и самостоятельного анализа художественных произведений.

Ключевые слова: мировая литература, сравнительное литературоведение, национальная литература, художественное мышление, компаративистика, методика, общечеловеческие ценности, Алишер Навои, Уильям Шекспир, Иоганн Вольфганг фон Гёте, литературное влияние, типологическое сходство.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of the comparative study of world literature masterpieces alongside national literature in general secondary schools. The research highlights the role of the comparative analysis method in enhancing students' artistic thinking, shaping their aesthetic taste, and expanding their perceptions of the global literary process as a unified whole. Methods for understanding universal human values and demonstrating the integrity of the literary process through comparative analysis are elaborated. Furthermore, examples of comparative analysis are provided using the works of prominent authors such as Alisher Navoiy, William Shakespeare, and Johann Wolfgang von Goethe. This approach serves to develop not only students' literary knowledge but also their skills in intercultural dialogue and independent analytical thinking.

Key words: world literature, comparative literary studies, national literature, artistic thinking, comparativism, methodology, universal values, Alisher Navoiy, William Shakespeare, Johann Wolfgang von Goethe, literary influence, typological similarity.

Hozirgi globallashuv davrida adabiy ta'limning asosiy maqsadi faqat badiiy asar mazmuni bilan tanishtirish emas, balki asarni kengroq kontekstda — jahon adabiy jarayoni bilan bog'liq holda tahlil qilishdan iborat. Ta'lim tizimi o'quvchilardan nafaqat axborotni o'zlashtirishni, balki uni tahlil qilish va xulosa chiqarishni talab etadi. Bu jarayonda komparativistik tahlil metodlari asosiy nazariy baza bo'lib xizmat qiladi. Adabiyot darslari, xususan jahon adabiyotini o'rganish jarayoni, o'quvchining ma'naviy olamini boyitish bilan birga, uning umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Jahon adabiyoti namunalari milliy adabiyot bilan qiyoslab o'qitish o'quvchiga dunyo adabiy jarayonining bir butunligini his qilish imkonini beradi. Atoqli adabiyotshunos olim Izzat Sulton o'zining "Adabiyot nazariyasi" asarida ta'kidlaganidek, adabiy asarning haqiqiy qimmati uning boshqa milliy adabiyotlardagi turdosh asarlar bilan qiyoslangandagina to'laqonli namoyon bo'ladi. Olimning bu fikri maktab ta'limida ham muhim ahamiyatga ega, chunki qiyoslash o'quvchiga asarning nafaqat milliy, balki umuminsoniy mohiyatini tushunishga yordam beradi.

Adabiyotshunoslikda asarlarni o'zaro qiyoslab o'rganish **komparativistika** deb ataladi. Maktab metodikasida bu usul o'quvchiga tanish bo'lgan milliy qahramon orqali notanish xorijiy asarni tushunishga yordam beradi. Mashhur adabiyotshunos olim **Izzat Sulton** o'zining nazariy qarashlarida shunday deydi: "Adabiy asarni o'rganishda uni boshqa milliy adabiyotlardagi turdosh

asarlar bilan qiyoslash asarning badiiy qiymatini yanada yaqqolroq namoyon etadi". Qiyosiy o'qitishning nazariy asosi sifatida quyidagi ikki yo'nalishni ko'rsatish mumkin:

1. **Genetik bog'liqlik:** Bir xalq adabiyotining ikkinchi xalq adabiyotiga bevosita ta'siri (masalan, Sharq adabiyotidagi "Xamsa"chilik an'anasi).
2. **Tipologik o'xshashlik:** Bevosita aloqador bo'lmagan holda, hayotiy sharoitlar va insoniy tuyg'ularning o'xshashligi natijasida yuzaga keladigan o'xshashliklar (masalan, xalq dostonlaridagi alp botirlar).

Metodik jihatdan jahon adabiyoti namunalarini o'qitishda qiyosiy-tarixiy va tipologik yondashuvlar yetakchi o'rin tutadi. Metodist olim B. To'xliyev adabiyot o'qitish metodikasida qiyosiy tahlil o'quvchilarni tadqiqotga chorlovchi va darsning samaradorligini oshiruvchi asosiy omil ekanligini qayd etadi. Masalan, maktab darsliklarida Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi Farhod obrazi bilan Uilyam Shekspirning "Romeo va Julietta" asaridagi Romeo obrazini qiyosiy o'rganish taklif etiladi. Garchi bu asarlar turli davrlar va madaniy muhitlarda yaratilgan bo'lsa-da, ulardagi pok muhabbat ideali va inson erki uchun kurash motivlari tipologik jihatdan yaqinlik hosil qiladi. Shuningdek, Navoiy asarlaridagi ilohiy ishq falsafasi va Shekspir asarlaridagi gumanistik qarashlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash o'quvchining falsafiy mushohadasini kengaytiradi. Adabiyotshunos N. Karimov o'zining ilmiy izlanishlarida har qanday milliy adabiyot jahon adabiyoti ummonining bir qismi ekanligini, binobarin, ularni bir-biridan ajratib o'rganish adabiy jarayon haqida noto'g'ri tasavvur uyg'otishini uqtiradi. Masalan, Abdulla Oripov she'riyatidagi falsafiylikni Gyote yoki Dante ijodi bilan parallel ravishda o'rganish, o'zbek she'riyatining jahon miqyosidagi badiiy quvvatini ko'rsatib beradi.

Umumta'lim maktablarida qiyosiy tahlilni amalga oshirishda o'qituvchidan yuksak mahorat talab etiladi. Metodist olim B. To'xliyev ning fikricha, qiyoslash darslari o'quvchida "zerikarli dars" tushunchasini yo'qotadi va ularni tadqiqotga chorlaydi. Dars davomida quyidagi metodik usullardan foydalanish tavsiya etiladi: **Venn diagrammasi:** Ikki asar yoki ikki qahramonning umumiy va farqli jihatlarini vizual tasvirlash. Bu metodda doiralar ichiga o'quvchiga o'xshash va farqli jihatlarini yozdirish orqali uning birinchidan darsga bo'lgan qiziqishini orttirish, ikkinchidan darsni yaxshi tushunib olishga unday, uchinchidan uning ongini analitik frejimga ya'ni asar oqish davomidan tahlil qilish xususiyatini kuchaytirishga olib keladi. **Badiiy parallelizm:** Bir xil mavzudagi ikki xil davr va millatga mansub she'rlarni yonma-yon tahlil qilish. Bu metod ham bolada qiyoslashni o'rganish bilan birgalikda she'ning ma'nosini oson tushunib olishga yordam beradi. **Muammoli ta'lim:** "Nima uchun G'arb qahramoni fojiaiy yakun topdi, Sharq qahramoni esa ilohiy ishqqa yetishdi?" kabi savollar orqali o'quvchini fikrlashga majbur qilish.

Shu bilan bir qatorda dars jarayonida jahon adabiyotini qiyosiy o'qitishda ushbu samarali metodlardan ham foydalangan ma'qul: **1. Obrazlar qiyosi.** 9-sinfda Uilyam Shekspirning "Romeo va Julietta" asarini o'rganishda uni Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoniga qiyoslash mumkin. Ikkala asarda ham sof muhabbat va jamiyat orasidagi ziddiyat tasvirlangan. Biroq, Navoiyda muhabbat irfoniy-falsafiy asosga ega bo'lsa, Shekspirda ko'proq hayotiy-realistik va inson erki masalasi birinchi planga chiqadi. Garchi asarlar turli janr va davrlarda yozilgan bo'lsa-da, qahramonlarning o'z ideallari yo'lidagi kurashi mushtarakdir.

2. Syujet va kompozitsion o'xshashlik. Eshilning "Zanjirlangan Prometey" asarini o'qitishda, uning ozodlik g'oyasini milliy adabiyotimizdagi erksevar obrazlar bilan bog'lash metodik jihatdan samarali. Mashhur shoir Erkin Vohidov jahon adabiyotini tarjima qilish va o'rganish haqida gapirganda: *"Boshqa xalq adabiyotini o'qigan inson o'zligini chuqurroq taniydi,"* – degan edi. Darhaqiqat, Prometeyning matonati o'quvchiga Cho'lpon yoki Usmon Nosir she'riyatidagi isyonkorlik ruhini tushunishga ko'pri bo'ladi.

So'zim isboti sifatida aytish mumkinki, Antuan de Sent-Ekzyuperining "**Kichkina shahzoda**" asari 7-sinf adabiyot darslarida o'tiladi. Ushbu asarni o'qitishda Sharq mumtoz adabiyotidagi hikmatli rivoyatlar yoki G'afur G'ulomning "**Shum bola**" asari bilan qiyoslash mumkin. "Shum bola"dagi bolalarcha beguborlik va kattalar dunyosiga bo'lgan munosabat, Ekzyuperi talqinidagi "kattalar tushunmaydigan bolalik" tushunchasi bilan solishtirilganda, o'quvchida qiziqish ortadi. Yana bir misol: Aleksandr Pushkinning "Yevgeniy Onegin" asaridagi Tatyana Larina obrazi bilan

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi Kumushbibini obrazini qiyoslash orqali rus va o‘zbek ayollari xarakteridagi andisha, sadoqat va iroda kabi xislatlarni ochib berish mumkin.

Pedagoglar qiyosiy tahlil darslarida quyidagi metodik ketma-ketlikka amal qilishi lozim, nazarimda: **Umumiylikni aniqlash:** Har ikki asarda ko‘tarilgan insoniy muammoni topish. **Milliy xususiyatlarni ajratish:** Har bir adib o‘z milliy mentalitetidan kelib chiqib masalaga qanday yondashganini ko‘rsatish. **Xulosa chiqarish:** Insoniyat taqdiri va orzulari birligini isbotlash. Masalan, **Ernest Xemingueyning "Chol va dengiz"** qissasini o‘qitishda inson irodasi mavzusi markazga qo‘yiladi. Buni **Oybekning "Qutlug‘ qon"** romanidagi Yo‘lchining adolat uchun kurashi bilan qiyoslaganda, ijtimoiy muhit va shaxs irodasi to‘qnashuvi yaqqol ko‘rinadi.

Xulosa qilib aytganda, umumta‘lim maktablarida jahon adabiyotini qiyosiy o‘qitish o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantiradi va ularni dunyo madaniyatiga hurmat ruhida tarbiyalaydi. Bu esa o‘z navbatida, yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirishga va ularning ma‘naviy olamini boyitishga xizmat qiladi. Qiyosiy tahlil orqali o‘quvchi o‘z milliy qadriyatlarini umumjahon sivilizatsiyasi kontekstida chuqurroq anglash imkoniga ega bo‘ladi. Shu bilan birga maktablarida jahon adabiyoti namunalarini qiyoslab o‘qitish – o‘quvchini faqat bir millat doirasida qolib ketmasligiga, balki dunyo adabiy xaritasini yaxlit ko‘rishiga xizmat qiladi. Zero, adabiyot – insonshunoslik ilmidir va bu ilm barcha xalqlar uchun umumiy ko‘priklarni quradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2005. – 158-160-betlar.
2. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2010. – 84-87-betlar.
3. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2008. – 112-bet.
4. Quronov, D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2007. – 94-bet.
5. Zunnunov A. Adabiyot o‘qitish metodikasi tarixi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. – 42-45-betlar.

UO‘K 378.147:37.01:796.011.3

OLIY TA'LIM MUASSASALARI IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABALARIDA JISMONIY SIFATLARNI TARBIYALASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

R.I.Davronov, o‘qituvchi, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0006-8611-9644>

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta‘lim muassasalarida inklyuziv ta‘lim muhitida tahsil olayotgan imkoniyati cheklangan talabalarining jismoniy sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirishning pedagogik asoslari tadqiq etilgan. An‘anaviy jismoniy tarbiya metodikalarining samaradorligi pastligi va inklyuziv talabalar orasida gipodinamiya muammosi tahlil qilingan. Tadqiqot davomida talabalarining o‘ziga xos kasallik nomenklaturasini (tayanch-harakat, ko‘rish va eshitish nuqsonlari) hisobga oluvchi Adaptiv jismoniy tarbiya (AJT) dasturi ishlab chiqildi va tajriba-sinovdan o‘tkazildi. Olingan natijalar tabaqalashtirilgan (differensial) jismoniy yuklamalar va stretching mashqlarining koordinatsiya (Romberg testi bo‘yicha +56.1%), kuch va egiluvchanlik ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshirishini, shuningdek, kineziyofobiya (harakatdan qo‘rqish) sindromini kamaytirishini ko‘rsatdi. Organizmning markaziy asab tizimidagi kompensatorlik funksiyalarini faollashtirish orqali talabalarni ijtimoiy-biologik reabilitatsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta‘lim, imkoniyati cheklangan talabalar, adaptiv jismoniy tarbiya, jismoniy sifatlar, koordinatsiya, muvozanat, stretching, kompensatsiya.

Аннотация. В данной статье исследуются педагогические основы воспитания и развития физических качеств студентов с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), обучающихся в условиях инклюзивного высшего образования. Анализируется низкая эффективность традиционных методик физического воспитания и проблема гиподинамии среди студентов данной категории. В ходе исследования была разработана и экспериментально проверена программа адаптивной физической культуры (АФК), учитывающая специфику заболеваний студентов (нарушения опорно-двигательного аппарата, зрения и слуха). Полученные результаты показали, что дифференцированные физические нагрузки и упражнения на растяжку (стретчинг) существенно повышают

показатели координации (по тесту Ромберга +56.1%), силы и гибкости, а также снижают синдром кинезиофобии (страха движения). Научно обоснованы педагогические условия социально-биологической реабилитации студентов посредством активизации компенсаторных функций центральной нервной системы.

Ключевые слова: инклюзивное образование, студенты с ограниченными возможностями, адаптивная физическая культура, физические качества, координация, равновесие, стретчинг, компенсация.

Abstract. This article investigates the pedagogical foundations of fostering and developing physical qualities in students with disabilities within inclusive higher education environments. The low efficiency of traditional physical education methods and the issue of hypodynamia among inclusive students are analyzed. During the research, an Adaptive Physical Culture (APC) program was developed and experimentally tested, taking into account the specific disease nomenclature of students (musculoskeletal, visual, and hearing impairments). The results demonstrated that differentiated physical loads and stretching exercises significantly increase coordination (by +56.1% according to the Romberg test), strength, and flexibility, while also reducing the kinesiophobia (fear of movement) syndrome. The pedagogical conditions for the socio-biological rehabilitation of students by activating the compensatory functions of the central nervous system are scientifically justified.

Key words: inclusive education, students with disabilities, adaptive physical culture, physical qualities, coordination, balance, stretching, compensation.

Kirish. Mamlakatimizda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish, imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan imkoniyati cheklangan talabalar uchun sifatli ta'lim bilan bir qatorda, ularning jismoniy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash ham dolzarb vazifalardan biridir.

Jismoniy tarbiya inson salomatligini mustahkamlash, harakat faolligini rivojlantirish, mehnat va o'quv faoliyatiga tayyorlashning muhim vositasi hisoblanadi. Imkoniyati cheklangan talabalar uchun esa jismoniy mashg'ulotlar nafaqat organizmning funksional imkoniyatlarini yaxshilash, balki ijtimoiy moslashuv, psixologik barqarorlik va mustaqil hayot kechirish ko'nikmalarini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois oliy ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishning pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimini transformatsiya qilish va jamiyatning barcha a'zolariga, xususan, imkoniyati cheklangan shaxslarga teng huquq hamda sharoitlar yaratish global pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish, jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan yoshlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda ularning oliy ta'lim muassasalarida (OTM) to'laqonli bilim va ko'nikmalar olishini ta'minlash davlat siyosatining muhim uzvi hisoblanadi.

Biroq, oliy ta'lim tizimida nogironligi bor va sog'lig'ida nuqsoni bo'lgan talabalar sonining ortib borishi, ularning jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishda yangi pedagogik yondashuvlarni talab qilmoqda. OTMlardagi an'anaviy jismoniy tarbiya dasturlari va metodikalari asosan umumiy guruh talabalariga, ya'ni sog'lom talabalar imkoniyatlariga mo'ljallangan. Imkoniyati cheklangan talabalar (tayanch-harakat tizimi jarohatlari, ko'rish, eshitish a'zolari kasalliklari va boshqalar) ko'p hollarda jismoniy mashg'ulotlardan chetda qolmoqda yoki ularga yuklamalar (nagruzkalar) individual xususiyatlarni hisobga olmasdan berilmoqda. Bu esa talabalarda gipodinamiyaning (harakat yetishmasligi) kuchayishiga, organizm funksional imkoniyatlarining pasayishiga va jismoniy sifatlarning regressiyasiga olib keladi.

Imkoniyati cheklangan talabalarda jismoniy sifatlarni (kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, tezkorlik va ayniqsa koordinatsiyani) tarbiyalash ularning nafaqat jismoniy salomatligini tiklash,

balki ularni jamiyatga moslashishi (adaptatsiyasi) hamda kelgusi professional faoliyatga tayyorlanishi uchun ham pedagogik asosda tubdan isloh qilinishi lozim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi So'nggi yillarda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni jismoniy tarbiya va sport faoliyatiga keng jalb etish, ularning salomatligini mustahkamlash hamda ijtimoiy moslashuvini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020), Prezidentning PQ–4860-son (2020) qarori, PQ–5114-son (2021) qarori, PF–60-son (2022) Farmoni va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda inklyuziv ta'limni rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan shaxslar uchun qulay ta'lim muhitini yaratish hamda ularning jismoniy faolligini oshirish vazifalari belgilangan.

Mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, adaptiv jismoniy tarbiya vositalari jismoniy imkoniyati cheklangan talabalarda koordinatsiya, muvozanat, mushak kuchi, chidamlilik va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan metodikalarda individual yondashuv, yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirish, funksional holatni muntazam nazorat qilish hamda reabilitatsion mashqlardan foydalanish muhim pedagogik shartlar sifatida e'tirof etilgan.

Tadqiqot OTM sharoitida jismoniy imkoniyati cheklangan, maxsus tibbiy guruhga mansub talabalar ishtirokida tashkil etildi. Tadqiqotning metodologik asosini tabaqalashtirilgan va individual yondashuv tamoyillari tashkil etdi. Ushbu tamoyillar talabalarning sog'lig'i holati, funksional imkoniyatlari va jismoniy tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni rejalashtirish va tashkil etishni nazarda tutadi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy-pedagogik usullardan foydalanildi:

Pedagogik kuzatuv va tahlil. Talabalarning jismoniy mashqlarga bo'lgan reaksiyasi, harakatlarni bajarish texnikasi, mashg'ulot jarayonidagi faolligi hamda charchash alomatlarini muntazam ravishda kuzatildi va tahlil qilindi.

Tibbiy-biologik nazorat. Mashg'ulotlardan oldin va keyin yurak qisqarishlar soni (YQS), nafas olish ko'rsatkichlari hamda umumiy funksional holat monitoring qililib, yuklamalarning organizmga ta'siri baholandi.

Pedagogik testlash. Talabalarning jismoniy sifatlari darajasini aniqlash maqsadida adaptiv testlardan foydalanildi:

- koordinatsiya va muvozanatni baholash uchun Romberg testi (ko'zlar yumilgan holda bir oyoqda muvozanatni saqlash vaqti, sek.);

- kuch va statik chidamlilikni aniqlash uchun panja dinamometriyasi (kg) hamda orqa mushaklarining statik chidamliligi (giperekstenziya holatida tanani ushlab turish vaqti, sek.);

- harakatchanlik va egiluvchanlikni baholash uchun o'tirgan holatda oldinga egilish testi (sm).

Pedagogik tajriba-sinov ishlari nazorat va tajriba guruhlarida olib borildi. Nazorat guruhi an'anaviy jismoniy tarbiya dasturi asosida shug'ullangan bo'lsa, tajriba guruhi uchun maxsus ishlab chiqilgan Adaptiv jismoniy tarbiya (AJT) dasturi qo'llanildi. Dastur haftasiga 4 soat hajmida tashkil etilib, uch bosqichni o'z ichiga oldi.

Tayyorlov-reabilitatsiya bosqichi mushaklar tonusini me'yorlashtirish, spazmlarni kamaytirish, bo'g'imlar harakatchanligini yaxshilash va nafas olish funksiyasini faollashtirishga qaratilgan stretching, yoga va nafas mashqlaridan iborat bo'ldi.

Rivojlantiruvchi bosqich talabalarning kasallik turi va funksional imkoniyatlarini hisobga olgan holda dozalangan kuch, koordinatsiya va muvozanat mashqlarini o'z ichiga oldi. Mashg'ulotlarda rezina ekspanderlar, fitbol to'plari va yengil gantellardan foydalanildi.

Tiklovchi bosqich mashg'ulotlardan keyingi tiklanish jarayonlarini jadallashtirish maqsadida autogen mashqlar, relaksatsiya va nafas mashqlarini o'z ichiga oldi. Ushbu bosqich talabalarning psixoemotsional holatini barqarorlashtirish hamda organizmning funksional imkoniyatlarini tiklashga xizmat qildi.

Adaptiv jismoniy tarbiya (AJT) va inklyuziv ta'lim sharoitida jismoniy sifatlarni rivojlantirish masalalari xalqaro miqyosda (L.V. Shapkova, S.P. Evseev va b.) hamda mahalliy mutaxassislar tomonidan muayyan darajada tadqiq etilgan. Biroq, aynan oliy ta'lim muassasalarining o'ziga xos o'quv rejasi muhitida, har xil turdagi nosog'lomlikka ega bo'lgan talabalarning individual

imkoniyatlarini differensial (tabaqalashtirilgan) tarzda hisobga oluvchi pedagogik mexanizmlar va kompleks dasturlar yetarlicha ishlab chiqilmagan hamda tizimlashtirilmagan.

Oliy ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan talabalarning o'ziga xos kasallik turlari va jismoniy ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda, ularda jismoniy sifatlarni tarbiyalashning samarali pedagogik shart-sharoitlari, tamoyillari va metodik asoslarini aniqlash hamda ilmiy asoslashdan iborat.

1. OTMlarda imkoniyati cheklangan talabalar jismoniy tarbiya jarayonining hozirgi holatini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish;

2. Talabalarining kasallik nomenklaturasiga ko'ra jismoniy yuklamalarni me'yorlashtirishning pedagogik prinsiplarini belgilash;

3. Jismoniy sifatlarni (ayniqsa, koordinatsiya va statik chidamlilikni) rivojlantirishga qaratilgan adaptiv mashqlar majmuasini ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental tekshirish.

Muhokama va natija. 6 oy davomida o'tkazilgan pedagogik tajriba-sinov natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy jismoniy tarbiya dasturi bo'yicha shug'ullangan nazorat guruhiga nisbatan, maxsus AJT dasturi asosida shug'ullangan tajriba guruhi talabalarining jismoniy sifatlarda sezilarli ijobiy o'zgarishlar ($p < 0.05$) kuzatildi.

Jismoniy sifatlarning o'zgarishi dinamikasi (O'rtacha ko'rsatkichlar):

Baholash mezonlari (Testlar)	Guruhlar	Eksperimentdan oldin	Eksperimentdan keyin	O'sish ko'rsatkichi (%)
Romberg testi (Muvozanat, sek)	Nazorat g.	8.4 sek	9.1 sek	+8.3%
	Tajriba g.	8.2 sek	12.8 sek	+56.1%
Panja dinamometriyasi (Kuch, kg)	Nazorat g.	22.5 kg	23.1 kg	+2.6%
	Tajriba g.	21.8 kg	26.4 kg	+21.1%
O'tirgan holda oldinga egilish (sm)	Nazorat g.	+3.1 sm	+3.5 sm	+12.9%
	Tajriba g.	+2.8 sm	+5.9 sm	+110.7%

Olingan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, **Romberg testi** bo'yicha tajriba guruhidagi talabalarining fazoda mo'ljall olish va muvozanat saqlash qobiliyati 56.1% ga oshgan. Bu ayniqsa ko'rish va eshitish tizimida nuqsoni bor talabalar uchun hayotiy zaruriy harakat faolligini (lokomotsiya) tiklashda muhim pedagogik ahamiyatga ega. Fiziologik jihatdan yondashganda, ko'rish va eshitish a'zolarida muammosi bo'lgan talabalarda fazoviy orientatsiya va statodinamik muvozanat buzilishi ko'p kuzatiladi. Biz tomondan qo'llanilgan fitbol va vestibulyar apparatni rivojlantiruvchi adaptiv mashqlar markaziy asab tizimining kompensatorlik (o'rin bosish) funksiyasini faollashtirdi. Ya'ni, ko'rish yoki eshitish analizatorining funksional yetishmovchiligi proprioreseptorlar (mushak-bo'g'im sezgisi) va teri sezuvchanligi hisobiga qayta tiklanib, harakat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qildi.

Kuch va egiluvchanlik ko'rsatkichlarining tajriba guruhida mos ravishda 21.1% va 110.7% ga o'sishi, mashg'ulotlarda statik yuklamalardan voz kechib, dinamik va cho'ziluvchanlik (stretching) mashqlariga ustuvorlik berilganining samarasidir. An'anaviy guruhda esa yuklamalarning tabaqalashtirilmaganligi sababli o'sish ko'rsatkichlari juda past darajada qolgan. Ma'lumki, imkoniyati cheklangan talabalarda harakat cheklanganligi sababli bo'g'imlarda rigidlik (qotib qolish) va mushak tonusining asimmetriyasi (bir tekisda rivojlanmasligi) yuzaga keladi. An'anaviy guruhdagi monoton va tabaqalashtirilmagan yuklamalar bu muammoni yanada chuqurlashtirgan bo'lsa, tajriba guruhidagi stretching (cho'zilish) mashqlari mushak guruhlaridagi spazmlarni (tirishishlarni) bartaraf etdi. Dinamik yuklamalar esa qon aylanishini va sinovial suyuqlik (bo'g'im ichidagi suyuqlik) ishlab chiqarilishini yaxshilab, bo'g'imlar harakatchanligini deyarli ikki barobarga (+110.7%) oshirishga imkon berdi.

Pedagogik nuqtai nazardan, imkoniyati cheklangan talabalarda jismoniy sifatlarni tarbiyalashda yuklamaning intensivligi (jadalligi) emas, balki uning muntazamligi va individual moslashuvchanligi (adaptivligi) hal qiluvchi rol o'ynashi ilmiy jihatdan isbotlandi. Mashg'ulotlar davomida talabalarining emotsional holati yaxshilandi, gipodinamiya oqibatlarini kamaydi va ularning o'z kuchiga

bo'lgan ishonchi ortdi. Shu bilan birga, adaptiv jismoniy tarbiyaning pedagogik asosi nafaqat jismoniy, balki kuchli ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya samarasini ham berdi. Muntazam va me'yorlangan faollik talabalarda "gospitalizm" (o'ziga qamalib qolish) va harakat qilishdan qo'rqish (kineziyofobiya) sindromini pasaytirdi. Gipodinamiyadan kelib chiquvchi ikkilamchi kasalliklarning (semirish, yurak-qon tomir yetishmovchiligi) oldi olindi. Bu esa inklyuziv ta'lim muhitida talabalarning o'z tengdoshlari bilan teng huquqli muloqotga kirishishi va oliy ta'lim dasturlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishi uchun mustahkam pedagogik poydevor yaratadi.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan talabalar ishtirokida olib borilgan nazariy va eksperimental tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, adaptiv jismoniy tarbiya dasturlarini davlat ta'lim standartlari asosida ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, yuklamalarni talabalarning funksional holati hamda kasallik nomenklaturasiga muvofiq individual me'yorlashtirish, mashg'ulotlarni uzluksiz tibbiy-pedagogik nazorat ostida tashkil etish, shuningdek, OTMlarda maxsus adaptiv va inklyuziv guruhlar faoliyatini yo'lga qo'yish hamda pedagoglarning adaptiv jismoniy madaniyat sohasidagi kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish talabalarning koordinatsiya, muvozanat, egiluvchanlik va umumiy jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilab, ularning sog'lig'ini mustahkamlash, mustaqil hayotga moslashuvini kuchaytirish, ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash va kelajakdagi kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishning ilmiy asoslangan hamda samarali pedagogik mexanizmi ekanligini tasdiqladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni (Yangi tahriri). Toshkent, 2015-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi "Aholining sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash va jismoniy faolligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6099-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-sonli Qarori.
4. Kerimov F.A. Sportda ilmiy tadqiqotlar. – Toshkent: Zar qalam, 2004. – 334 b.
5. Mahkamdjanov K.M. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008. – 300 b.
6. Usmonxo'jayev T.S., Arzumanov S.G. Jismoniy tarbiya: OTMlar uchun darslik. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2014. – 320 b.
7. Aliyev M.A. OTM maxsus tibbiy guruh talabalarida adaptiv jismoniy tarbiyaning pedagogik xususiyatlari // Fan-Sportga ilmiy-nazariy jurnali. – Toshkent, 2021. – №3. – B. 45-48.
8. Axmedov Sh.K. Imkoniyati cheklangan talabalarning jismoniy tayyorgarligini differensial yondashuv asosida takomillashtirish // Pedagogika mahorati jurnali. – Buxoro, 2023. – №5. – B. 112-116.
9. Евсеев С.П. Теория и организация адаптивной физической культуры: Учебник.–М.: Спорт, 2016.– 616 с.
10. Шапкова Л.В. Частные методики адаптивной физической культуры: Учебное пособие для вузов. – М.: Советский спорт, 2007. – 464 с.
11. Ростомашвили Л.Н. Адаптивное физическое воспитание детей с нарушениями зрения: Методическое пособие. – М.: Книга по Требованию, 2012. – 180 с.
12. Попов С.Н. Физическая реабилитация: Учебник для студентов высших учебных заведений. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 608 с.
13. Winnick, J. P., & Porretta, D. L. (2016). Adapted Physical Education and Sport (6th ed.). Champaign, IL: Human Kinetics. – 640 p.
14. Block, M. E. (2016). A Teacher's Guide to Adapted Physical Education: Including Students with Disabilities in Regular Physical Education (4th ed.). Baltimore, MD: Paul H. Brookes Publishing. – 416 p.
15. Sherrill, C. (2004). Adapted Physical Activity, Recreation, and Sport: Crossdisciplinary and Lifespan (6th ed.). Boston: McGraw-Hill. – 732 p.
16. Shields, N., King, M., & Imms, C. (2012). Do children with a disability benefit from participation in physical activity? A systematic review. // Disability and Rehabilitation, 34(11), 873–887.

UO'K 37.02:7

IXTISOSLASHTIRILGAN SAN'AT MAKTABLARIDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA KASBIY KOMPETENSIYANI TAKOMILLASHTIRISHGA YO'NALTIRILGAN METODIKANING SINOVDAN O'TKAZILISHI

R.S.Irgashev, o'qituvchi, RISMI, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada ixtisoslashtirilgan san'at maktablarida arxitektura dizayni yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan o'quvchilarning kasbiy kompetensiyasini kreativ yondashuv

asosida takomillashtirishga qaratilgan metodikaning tajriba-sinov natijalari yoritilgan. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan metodika pedagogik eksperiment orqali amaliyotga joriy etilib, uning samaradorligi nazorat va tajriba guruhlarini faoliyati asosida baholandi. O'quvchilarning kasbiy bilimlari, loyihalash ko'nikmalari, ijodiy fikrlash qobiliyati, grafik savodxonligi hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalaridagi o'zgarishlar maxsus mezonlar asosida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: kreativ yondashuv, kasbiy kompetensiya, arxitektura dizayni, ixtisoslashtirilgan san'at maktabi, pedagogik eksperiment, metodika, tajriba-sinov, loyihalash, kreativ fikrlash.

Аннотация. В данной статье представлены результаты экспериментального тестирования методики, направленной на повышение профессиональной компетентности студентов, обучающихся архитектурному проектированию в специализированных художественных школах, на основе творческого подхода. Разработанная в ходе исследования методика была реализована на практике посредством педагогического эксперимента, а ее эффективность оценивалась на основе деятельности контрольной и экспериментальной групп. Изменения в профессиональных знаниях студентов, навыках проектирования, творческом мышлении, графической грамотности и компетенциях в области самостоятельного принятия решений анализировались по специальным критериям проектной деятельности и профессиональных компетенций учащихся.

Ключевые слова: методическое обеспечение, креативный подход, архитектурный дизайн, профессиональная компетенция, учебное пособие, учебная программа, проектное обучение, STEAM, Design Thinking.

Abstract. This article presents the results of experimental testing of a methodology aimed at improving the professional competence of students studying architectural design in specialized art schools based on a creative approach. The methodology developed during the study was implemented in practice through a pedagogical experiment, and its effectiveness was assessed based on the activities of control and experimental groups. Changes in students' professional knowledge, design skills, creative thinking, graphic literacy, and independent decision-making competencies were analyzed based on special criteria.

Keywords: methodological support, creative approach, architectural design, professional competence, textbook, curriculum, Project-Based Learning, STEAM, Design Thinking

Kirish. Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda mehnat bozorining zamonaviy talablari mutaxassislarini tayyorlash jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, arxitektura dizayni yo'nalishida tahsil olayotgan o'quvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda an'anaviy o'qitish metodlari bilan cheklanib qolish ta'lim sifati va amaliy natijalarning kutilgan darajada bo'lishini ta'minlay olmaydi. Shu sababli o'quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish, muammolarni innovatsion usullar asosida hal etish hamda amaliy loyihalash faoliyatiga tayyorlashga xizmat qiladigan kreativ yondashuvlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Ixtisoslashtirilgan san'at maktablarida arxitektura dizayni fanining o'ziga xos xususiyati nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy loyihalash, badiiy tafakkur, fazoviy tasavvur, kompozitsion yechim va estetik didni kompleks rivojlantirishni talab etadi. Mazkur jihatlar o'quvchilarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning asosiy omillari bo'lib, ular zamonaviy pedagogik texnologiyalar va kreativ metodlardan foydalanishni zarur etadi. Shu nuqtai nazardan ishlab chiqilgan metodikaning amaliy samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash tadqiqotning muhim bosqichi hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi ixtisoslashtirilgan san'at maktablarida kreativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan metodikaning kasbiy kompetensiyani rivojlantirishdagi samaradorligini pedagogik tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash va ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, diagnostik testlar, amaliy topshiriqlar, ekspert baholash, so'rovnoma, taqqoslash hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar tajriba va nazorat guruhlarini kesimida tahlil qilinib, metodikaning samaradorligi ilmiy mezonlar asosida baholandi.

Maqolada keltirilgan natijalar ixtisoslashtirilgan san'at maktablarida arxitektura dizayni fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish, o'quvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish hamda kreativ ta'lim muhitini yaratish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va tajriba-sinov ishlarini tashkil etish. Mazkur tadqiqotda ixtisoslashtirilgan san'at maktablari o'quvchilarining kasbiy kompetensiyasini kreativ yondashuv asosida takomillashtirishga qaratilgan metodikaning samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlari ilmiy tadqiqot metodologiyasi talablariga muvofiq rejalashtirilib, diagnostik, shakllantiruvchi va yakuniy baholash bosqichlarida amalga oshirildi. Har bir bosqichda o'quvchilarning kasbiy kompetensiyasi belgilangan mezon va ko'rsatkichlar asosida muntazam monitoring qilinib, olingan natijalar matematik-statistik usullar yordamida tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatish, suhbat, anketa-so'rov, test sinovlari, amaliy loyihalarni ekspert baholash, portfoliolarni tahlil qilish, taqqoslash hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi. Ushbu metodlarning uyg'un qo'llanilishi o'quvchilarning kasbiy kompetensiyasidagi o'zgarishlarni har tomonlama baholash va metodikaning amaliy samaradorligini ishonchli aniqlash imkonini berdi.

Tajriba-sinov natijalari va ularning tahlili. Tajriba-sinov ishlari davomida ixtisoslashtirilgan san'at maktabining 5-V va 6-V sinf "Arxitektura dizayni" yo'nalishida tahsil olayotgan o'quvchilarning o'quv faoliyati muntazam monitoring qilindi. Baholash jarayonida loyihalash va maketlash fanlari bo'yicha har chorak yakunlari, amaliy mashg'ulotlar hamda yozgi amaliyot natijalari kompleks tarzda tahlil qilindi.

O'quvchilar faoliyatini baholashda faqat nazariy bilimlar emas, balki loyiha yaratish, maket tayyorlash, grafik savodxonlik, kompozitsion fikrlash, ijodiy yondashuv hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratildi. Mazkur mezonlar ishlab chiqilgan metodikaning asosiy maqsadlariga mos ravishda shakllantirildi.

5-V sinf natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, o'quv yilining birinchi choragida loyihalash va maketlash fanlari bo'yicha asosan "4" baholar ustunlik qilgan bo'lsa, keyingi choraklarda "5" baholar soni sezilarli darajada ortgan. Masalan, Mahmudova E'zoza, Ortiqov Abdullox va boshqa o'quvchilarda choraklar davomida o'sish dinamikasi kuzatilgan. Ayrim o'quvchilarda esa choraklar davomida barqaror yuqori natijalar saqlanib qolgan.

RISMI "Arxitektura" yo'nalishi 5-v sinf o'quvchilari

6-V sinf natijalari ham metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi. Birinchi chorakda ko'pchilik o'quvchilar "4" va "5" baholar bilan baholangan bo'lsa, ikkinchi va uchinchi choraklarda loyiha va maket tayyorlash sifati yaxshilanib, yuqori natijalar soni ortgan. Ayniqsa, Baxtiyorova Sevinch, Buranova Zaxro, Izzatova Ruzanna va Mar'ufjonov Abdullox choraklar davomida yuqori natijalarni saqlab qolganligi kuzatildi.

Yozgi amaliyot natijalari metodikaning amaliy samaradorligini yanada yaqqol namoyon etdi. O'quvchilarning aksariyati mashg'ulotlarda 100 foizlik davomat bilan qatnashgan, loyiha va maket tayyorlash topshiriqlarini muvaffaqiyatli bajargan hamda yakuniy baholashda 83–91 foiz oralig'idagi natijalarni qo'lga kiritgan. Bu ko'rsatkichlar o'quvchilarda kasbiy kompetensiyaning amaliy tarkibiy qismlari samarali shakllanganligini ko'rsatadi.

RISMI “Arxitektura” yo’nalishi 6-v sinf o’quvchilari

Tajriba davomida o’quvchilarning ijodiy faolligida ham sezilarli o’zgarishlar kuzatildi. Ular loyiha mavzusini mustaqil tahlil qilish, bir nechta variantlarni ishlab chiqish, maket tayyorlashda zamonaviy texnologiyalar va turli materiallardan foydalanish hamda o’z loyihalarini asoslab himoya qilish ko’nikmalarini egalladilar. Dars jarayonida loyiha asosida o’qitish, muammoli vaziyatlar yaratish, guruhlarda ishlash va amaliy topshiriqlardan foydalanish o’quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga xizmat qildi.

Ekspertlar kuzatuvlari ham metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Baholash jarayonida o’quvchilarning faqat tayyor mahsuloti emas, balki loyiha ustida ishlash jarayoni, ijodiy izlanishi, muammolarni hal qilish usullari va o’z g’oyalarini himoya qilish madaniyati ham hisobga olindi. Shu sababli yakuniy baholar o’quvchilarning haqiqiy kasbiy kompetensiyasini aks ettiruvchi kompleks ko’rsatkich sifatida baholandi.

RISMI “Arxitektura” yo’nalishi o’quvchilarining loyihalarini baholash jarayoni

Olingan natijalar shuni ko’rsatadiki, kreativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan metodika arxitektura dizayni yo’nalishida tahsil olayotgan o’quvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Choraklar kesimidagi ijobiy o’sish dinamikasi hamda yozgi amaliyot natijalari metodikaning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi va uni ixtisoslashtirilgan san’at maktablari faoliyatiga keng joriy etish maqsadga muvofiqligini ko’rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2018). O’zbekistonning rivojlanish strategiyasi – 2030 yilgacha.
2. Shoniyoov, A. (2019). Arxitektura va dizayn asoslari.
3. Umarova, N. T. (2020). “Arxitektura dizaynida ijodiy ko’nikmalarni shakllantirish: nazariy asos va amaliyot.” O’zbekiston san’ati va dizayn jurnali, 4(3), 45-52.
4. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tasviriy va amaliy san’at sohasi samaradorligini yanada oshirishga doir chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-4688-son qarori. (2020).
5. Kurbanov, U., Qodirova, S. (2022). “Maktab ta’limida arxitektura va dizayn yo’nalishlarini rivojlantirish tajribalari.” Arxitektura va qurilish ilmiy jurnali, 5(1), 28-35.
6. Benedikt, M. (1984). *For an Architecture of Reality*. New York: Lumen Press.
7. Salinger, N. A. (2006). *A Theory of Architecture*. Solingen: Umbau-Verlag.
8. Vittone, J. (2021). “Why Architectural Education Matters: A Guide for Students and Educators.” *Journal of Architectural Education*.
9. <https://art-academy.uz/>
10. <https://ridm.uz/>
11. <https://rismi.uz/>
12. <https://edu.uz>

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA RUS TILINI O'QITISHNING O'ZIGA XOS MUAMMOLARI

S.Jurayeva, tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitish jarayonida uchraydigan pedagogik, lingvistik, psixologik va metodik muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: rus tili, umumta'lim maktabi, rus tilini o'qitish, til ta'limi, ona tili, grammatik kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, nutqiy ko'nikma.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические, лингвистические, психологические и методические проблемы, возникающие в процессе преподавания русского языка в общеобразовательных школах Республики Узбекистан.

Ключевые слова: русский язык, общеобразовательная школа, преподавание русского языка, языковое образование, родной язык, грамматическая компетенция, коммуникативная компетенция, речевые навыки.

Abstract. This article analyzes the pedagogical, linguistic, psychological, and methodological problems encountered in the process of teaching Russian in general education schools of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: Russian language, general education school, Russian language teaching, language education, native language, grammatical competence, communicative competence, speech skills.

Kirish. Rus tili umumta'lim maktablarida o'quvchilarning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirish, boshqa tillardagi axborot manbalaridan foydalanish, madaniyatlararo muloqotga kirishish hamda keyingi ta'lim bosqichlarida o'qish uchun zarur til kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. O'zbek tilida ta'lim oluvchi o'quvchilar uchun rus tilini o'zlashtirish jarayoni bir qator o'ziga xos qiyinchiliklar bilan kechishi mumkin. Mazkur qiyinchiliklar, avvalo, o'zbek va rus tillarining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik tizimlaridagi farqlar bilan bog'liq. Rus tilini o'qitishdagi muammolar faqat lingvistik omillar bilan chegaralanmaydi. O'quvchining tilga bo'lgan qiziqishi, o'ziga bo'lgan ishonchi, oiladagi til muhiti, tengdoshlari bilan muloqot, darslik va o'quv materiallarining sifati, o'qituvchining metodik mahorati ham ta'lim natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Qiyosiy metod asosida o'zbek va rus tillarining fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari o'rtasidagi ayrim farqlar ko'rib chiqildi. Mazkur farqlarni aniqlash o'quvchilarda yuzaga keladigan tipik xatolarning sabablarini tushuntirish imkonini beradi. Kompetensiyaviy yondashuv asosiy metodologik tamoyillardan biri sifatida belgilandi. Unga ko'ra, rus tilini o'qitishning asosiy natijasi faqat grammatik qoidalarni bilish emas, balki o'quvchining ushbu bilimlardan real nutqiy vaziyatlarda foydalana olish qobiliyatidir. Kommunikativ yondashuv doirasida o'quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini kompleks rivojlantirishga e'tibor qaratildi.

Asosiy qism. Bugungi globallashuv va ko'p tillilik sharoitida umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitish nafaqat o'quvchilarning lingvistik bilimlarini shakllantirish, balki ularning kommunikativ, madaniyatlararo va axborot kompetensiyalarini rivojlantirish bilan ham uzviy bog'liqdir. O'zbekistonda rus tili millatlararo va madaniyatlararo muloqot vositalaridan biri sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Shu sababli umumta'lim maktablarida ushbu tilni samarali o'qitish metodikasini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitish jarayonidagi asosiy muammolardan biri o'quvchilarning tilni egallash darajasidagi keskin farqlardir. Ayrim o'quvchilar rus tilidagi axborot muhiti, ommaviy axborot vositalari yoki kundalik muloqot orqali muayyan til tajribasiga ega bo'lsa, boshqalarda rus tilidan foydalanish imkoniyati asosan maktab darslari bilan cheklanadi. Natijada bir sinfning o'zida boshlang'ich til kompetensiyasi turlicha bo'lgan o'quvchilar tahsil oladi. Bu esa o'qituvchidan differensial va individual yondashuvni talab qiladi. Ikkinchi muhim masala grammatik bilim bilan amaliy nutq kompetensiyasi o'rtasidagi nomutanosiblik bilan bog'liq. An'anaviy

metodikada grammatik qoidalarni tushuntirish, so'zlarni yodlash va yozma mashqlarni bajarishga katta e'tibor qaratilishi mumkin. Biroq o'quvchi grammatik qoidalarni yaxshi bilgan holda ham real kommunikativ vaziyatda o'z fikrini rus tilida erkin ifodalashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Shuning uchun rus tili darslarida bilimga yo'naltirilgan modeldan kommunikativ faoliyatga asoslangan modelga o'tish muhimdir. Dialog, munozara, rolly o'yin, muammoli vaziyat, loyiha va taqdimotlardan foydalanish o'quvchilarning faol nutqini rivojlantirish imkonini beradi.

O'zbek tilida ta'lim olayotgan o'quvchilar rus tilini o'rganish jarayonida ona tilining ta'siriga duch keladilar. Bu hodisa lingvistik interferensiya deb ataladi. O'zbek va rus tillari turli tipologik xususiyatlarga ega bo'lgani sababli ayrim grammatik va sintaktik modellari o'quvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi.

Masalan, rus tilida: *Я читаю книгу* gapidagi so'zlarning grammatik munosabati kelishik shakllari orqali ifodalanadi.

O'zbek tilida esa: *Men kitob o'qiyapman* shaklida boshqa grammatik vositalar qo'llanadi. Rus tilida otlarning kelishik kategoriyasi murakkab grammatik tizimlardan biridir. O'quvchilar kelishik qo'shimchalari, predloglar va ularning ma'nolarini o'zlashtirishda qiyinchilikka duch kelishlari mumkin. Rus tilidagi fe'l tizimi o'zbek tilida so'zlashuvchi o'quvchilar uchun yana bir murakkab soha hisoblanadi. Fe'llarning zamon, shaxs-son, tuslanish va ko'rinish kategoriyalari mavjud. Ayniqsa, tugallangan va tugallanmagan harakatni ifodalovchi fe'l ko'rinishlari o'quvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi. Rus tilida urg'uning o'zgaruvchanligi o'quvchilar uchun muayyan qiyinchilik tug'diradi. O'zbek tilida urg'uning xususiyatlari rus tilidagidan farq qiladi. Rus tilida yetarli lug'at boyligiga ega bo'lmagan o'quvchi o'z fikrini og'zaki yoki yozma shaklda erkin ifodalashda qiynaladi. Yangi so'zlarni faqat lug'at shaklida yodlash ularning uzoq muddatli xotirada mustahkamlanishini har doim ham ta'minlamaydi. So'zlarni kontekst, dialog, rasm va real kommunikativ vaziyatlar orqali o'rgatish samaraliroq hisoblanadi. Rus tilini o'rganishda eng muhim muammolardan biri o'quvchining darsdan tashqari vaqtda tildan yetarlicha foydalanmasligidir. Agar o'quvchi faqat haftada bir necha marta dars davomida rus tilidan foydalansa, uning faol nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish sekin kechishi mumkin.

Shunday qilib, umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitishdagi muammolar faqat grammatik yoki leksik bilimlarni o'zlashtirish bilan chegaralanmaydi. Ular til muhiti, o'quvchilarning individual imkoniyatlari, ona tili interferensiyasi, motivatsiya, metodik ta'minot, raqamli texnologiyalar va baholash tizimi bilan o'zaro bog'liq kompleks xususiyatga ega. Ushbu muammolarni hal etishda kommunikativ, kompetensiyaviy, differensial va raqamli yondashuvlarni o'zaro uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq. Natijada rus tili darsi grammatik qoidalarni o'zlashtirish jarayonidan real muloqot ko'nikmalarini shakllantiruvchi faol ta'lim muhitiga aylanishi mumkin.

Xulosa. Umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitish o'ziga xos lingvistik, pedagogik va psixologik muammolarga ega. Ayniqsa, o'zbek tilida ta'lim oluvchi o'quvchilar uchun rus tilining grammatik jinsi, kelishiklar tizimi, fe'l ko'rinishlari, urg'u, talaffuz va sintaktik qurilmalarini o'zlashtirish muayyan qiyinchiliklar bilan kechadi. Tadqiqot natijalari mazkur muammolarning faqat til tizimidagi farqlar bilan emas, balki kommunikativ muhitning cheklanganligi, motivatsiya, o'quv-metodik resurslar va pedagogik yondashuvlar bilan ham bog'liqligini ko'rsatdi. Umumta'lim maktablarida rus tilini o'qitishning samaradorligi grammatik bilimlar hajmi bilan emas, balki o'quvchining rus tilida amaliy muloqot qila olishi, o'qigan va eshitgan axborotini tushunishi, o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda aniq ifodalashi bilan belgilanadi. Shu sababli zamonaviy rus tili darsining asosiy maqsadi o'quvchini faqat grammatik qoidalarni yodlashga emas, balki rus tilidan real kommunikativ, ta'limiy va ijtimoiy vaziyatlarda samarali foydalanishga tayyorlashdan iborat bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. *Новый словарь методических терминов и понятий*. — Москва: ИКАР, 2009.
2. Щукин А.Н. *Методика преподавания русского языка как иностранного*. — Москва: Высшая школа, 2003.
3. Пассов Е.И. *Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению*. — Москва: Просвещение, 1991.
4. Рогова Г.В. *Методика обучения иностранным языкам в средней школе*. — Москва: Просвещение, 1991.
5. Вережагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и культура*. — Москва: Русский язык, 1990.

UO'K 37.02

**TILLARGA IXTISOSLASHGAN OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA CHET TILI
O'QITISHNING ASOSIY MAQSADI
A.B.Norqobilov, tadqiqotchi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida chet tillarni o'qitishning asosiy maqsadi, mazmuni va zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni ilmiy-nazariy hamda metodik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: chet tili, oliy ta'lim, til ta'limi, filologiya, kommunikativ kompetensiya, lingvistik kompetensiya, lingvokulturologik kompetensiya, kasbiy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и методической точек зрения анализируются основные цели, содержание и роль преподавания иностранных языков в специализированных высших образовательных учреждениях в современной системе образования.

Ключевые слова: иностранный язык, высшее образование, языковое образование, филология, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, лингвокультурологическая компетенция, профессиональная компетенция.

Abstract. This article provides a scientific, theoretical, and methodological analysis of the main objectives, content, and role of foreign language teaching in specialized higher education institutions within the modern education system.

Keywords: foreign language, higher education, language education, philology, communicative competence, linguistic competence, linguocultural competence, professional competence.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonlari sharoitida xorijiy tillarni bilish shaxsning ta'limiy va kasbiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim omillardan biriga aylandi. Xalqaro ilmiy hamkorlik, ta'lim almashinuvi, raqamli kommunikatsiya, iqtisodiy va madaniy aloqalarning kengayishi chet tillarni yuqori darajada egallagan mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Ayniqsa, tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalari oldida zamonaviy mehnat bozori va xalqaro ta'lim makoni talablariga javob beradigan, yuqori darajadagi til kompetensiyasiga ega mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida chet tilini o'qitish umumiy ta'lim tizimidagi xorijiy til darslaridan mazmuni, maqsadi va kutiladigan natijalari bilan farq qiladi. Bunday muassasalarda chet tili talaba uchun oddiy o'quv predmeti emas, balki uning bo'lajak kasbiy faoliyatining asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun tilni o'qitish jarayonida grammatik va leksik bilimlarni egallash bilan bir qatorda, murakkab kommunikativ vaziyatlarda erkin muloqot qila olish, ilmiy matnlarni tahlil qilish, kasbiy terminologiyadan foydalanish, yozma va og'zaki nutqni akademik talablar asosida shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy chet tili ta'limining asosiy maqsadi til tizimi haqidagi bilimlarni shunchaki o'zlashtirish emas, balki ushbu bilimlarni real kommunikativ faoliyatda samarali qo'llay olish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Shu jihatdan kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy ta'lim, vazifaga asoslangan o'qitish, loyiha texnologiyasi, muammoli ta'lim va raqamli pedagogika kabi yondashuvlar muhim metodik vositalar sifatida namoyon bo'lmoqda. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyati o'qituvchilik, tarjimonlik, filologiya, ilmiy-tadqiqot, xalqaro kommunikatsiya, tahrirchilik va boshqa yo'nalishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli chet tili ta'limining mazmuni talabaning tanlagan kasbiy yo'nalishi bilan chambarchas bog'lanishi lozim.

Asosiy qism. Tizimli yondashuv asosida tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida chet tili o'qitish jarayoni o'zaro bog'liq komponentlardan tashkil topgan pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqildi. Ushbu tizimning maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari va natijalari o'zaro aloqador holda tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil metodi yordamida umumiy oliy ta'lim muassasalarida chet tili o'qitish maqsadlari bilan tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalaridagi maqsadlar o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Kompetensiyaviy yondashuv tadqiqotning asosiy metodologik tamoyillaridan biri sifatida

belgilandi. Mazkur yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayonining yakuniy natijasi talabani nazariy bilimlarni egallashi emas, balki ushbu bilimlarni turli kommunikativ, akademik va kasbiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatidir.

Tadqiqotda kommunikativ yondashuv ham alohida metodik asos sifatida ko'rib chiqildi. Chet tili ta'limining maqsadi talabani real kommunikativ vaziyatlarda tildan mustaqil va samarali foydalanish qobiliyatini shakllantirish bilan bog'liq holda tahlil qilindi. Chet tili o'qitishning fundamental maqsadlaridan biri talabani lingvistik kompetensiyasini rivojlantirishdir. Lingvistik kompetensiya fonetik, leksik, grammatik va semantik bilimlarni o'z ichiga oladi. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida talabalar chet tilining grammatik tizimini chuqur o'zlashtirishlari, murakkab sintaktik konstruksiyalarni tushunishlari va ulardan yozma hamda og'zaki nutqda to'g'ri foydalanishlari zarur. Leksik kompetensiyani rivojlantirishda umumiy so'z boyligi bilan bir qatorda kasbiy va akademik leksikaga ham e'tibor qaratish talab etiladi. Ayniqsa, filologiya va tarjimonlik yo'nalishlarida terminologik birliklarni chuqur o'zlashtirish muhimdir. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida talabalar ilmiy faoliyatga tayyorlanishi sababli akademik chet tili alohida ahamiyatga ega. Talabalar xorijiy tilda ilmiy maqolalarni o'qish, asosiy g'oyani aniqlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, konspekt tuzish, ilmiy matn yozish va taqdimot qilish ko'nikmalariga ega bo'lishlari lozim. Akademik yozuvni rivojlantirish jarayonida matnning mantiqiy tuzilishi, dalillarni keltirish, xulosalash, parafraz qilish va ilmiy uslubdan foydalanish kabi ko'nikmalarni shakllantirish muhim. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri bo'lajak mutaxassisni kasbiy faoliyatga tayyorlashdir. Shu sababli chet tili ta'limi kasbiy ehtiyojlar bilan bog'lanishi kerak. Zamonaviy oliy ta'limda talabani mustaqil ta'lim olishi alohida ahamiyatga ega. Chet tilini mukammal egallash faqat auditoriya mashg'ulotlari bilan cheklanmaydi. Talaba elektron lug'atlar, ilmiy ma'lumotlar bazalari, elektron kitoblar, xorijiy ommaviy axborot vositalari va boshqa raqamli resurslardan foydalanib, o'z bilimini mustaqil ravishda oshirib borishi kerak. Shu sababli o'qituvchi talabaga faqat bilim beruvchi emas, balki mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etishga yo'naltiruvchi mentor vazifasini ham bajarishi zarur. Tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida chet tili o'qitishning maqsadini amalga oshirish uchun ta'lim jarayonining mazmuni va metodlarini zamonaviy talabalar asosida takomillashtirish zarur. An'anaviy ta'limda o'qituvchi asosiy axborot manbai hisoblangan bo'lsa, zamonaviy ta'limda talabani faol ishtiroki ustuvor ahamiyatga ega. Bunda o'qituvchi ta'lim jarayonini tashkil etuvchi, maslahat beruvchi va talabani mustaqil izlanishga yo'naltiruvchi subyekt sifatida faoliyat yuritadi. Kommunikativ yondashuv bu jarayonda muhim o'rin tutadi. Talaba real kommunikativ vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlarni bajarishi orqali tilni amaliy jihatdan o'zlashtiradi. Masalan, munozara, intervyu, taqdimot, rolli o'yin, loyiha va muammoli vaziyatlarni hal qilish kabi mashg'ulotlar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Vazifaga asoslangan ta'lim ham samarali metodlardan biri hisoblanadi. Bunda talaba oldiga muayyan kommunikativ vazifa qo'yiladi va uni bajarish jarayonida chet tilidan foydalanadi. Masalan, xorijiy mehmon uchun madaniy dastur tuzish, ilmiy maqolani qisqacha taqdim etish yoki muayyan mavzu bo'yicha munozara tashkil qilish mumkin. Sun'iy intellektga asoslangan zamonaviy vositalardan ta'lim maqsadlarida oqilona foydalanish talabalarning yozma nutqini tahlil qilish, lug'at bilan ishlash, tarjima variantlarini solishtirish va mustaqil mashq qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq bunday vositalardan foydalanishda akademik halollik, mustaqil fikrlash va o'quvchining o'z mehnatini saqlab qolish tamoyillariga rioya qilish zarur.

Chet tili ta'limida baholash tizimi ham uning maqsadlariga mos bo'lishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida chet tili o'qitishning asosiy maqsadi talabalarni nafaqat til tizimi haqidagi bilimlar bilan ta'minlash, balki ularni real kommunikativ, akademik va kasbiy faoliyatga tayyorlashdan iborat ekanligini ko'rsatdi. Chet tili ta'limining samaradorligi lingvistik, kommunikativ, akademik, kasbiy va lingvokulturologik kompetensiyalarning o'zaro uyg'un shakllantirilishiga bog'liq. Ayniqsa, tillarga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida talabani chet tilidan kasbiy faoliyat vositasi sifatida foydalanish qobiliyatini rivojlantirish ustuvor vazifa bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ur P. *A Course in Language Teaching*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

2. Thornbury S. *How to Teach Vocabulary*. — Harlow: Pearson Education, 2002.
3. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // *Applied Linguistics*. — 1980. — Vol. 1. — P. 1–47.
4. Hymes D. On Communicative Competence // *Sociolinguistics*. — Harmondsworth: Penguin, 1972.
5. Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

UO'K 378.147:616.1

**ICHKI KASALLIKLAR FANINI O'QITISHDA SIMULYATSION
TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK SHART-
SHAROITLARI**

X.I. Qo'chqarov, assistent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada, bo'lajak terapevtlarga ichki kasalliklar fanini o'qitishda simulyatsion yondashuvning mazmuni, mexanizmlari va samaradorlik omillarini aniqlash tahlil qilinadi. Shuningdek maqolada, bo'lajak terapevtlarni zamon talablariga mos kadrlar etib tayyorlash, malakasini oshirish, ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, mutaxassislarni kompetensiyalarini ta'lim jarayonini faqat bilim berish bilan cheklab qo'ymasdan, talabalarda klinik tafakkur, diagnostik algoritmlardan foydalanish, mustaqil va asoslangan qaror qabul qilish, shuningdek, bemor hamda tibbiy jamoa bilan samarali muloqot olib borish ko'nikmalarini alohida ahamiyati va dolzarbligi ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bo'lajak terapevtlarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni avtomatlashtirish hamda mustaqil klinik faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshirishg, diagnostik tafakkur, differensial tahlil o'tkazish, asosli klinik qaror qabul qilish hamda bemor bilan samarali muloqot olib borish kabi kasbiy sifatlarni egallashi aniqlangan.

Kalit so'zlar: bo'lajak terapevt, ichki kasalliklar fani, pedagogik shart-sharoitlar, Simulyatsion mashg'ulotlar, diagnostik jarayon, kasbiy kompetensiya, amaliy ko'nikmalar, nazariy bilimlar.

Аннотация. В данной статье проводится анализ содержания, механизмов и факторов эффективности применения симуляционного подхода при преподавании дисциплины «Внутренние болезни» будущим врачам-терапевтам. Также рассматриваются вопросы подготовки будущих терапевтов как высококвалифицированных специалистов, отвечающих современным требованиям системы здравоохранения, совершенствования их профессиональной подготовки и использования инновационных образовательных технологий в учебном процессе. Особое внимание уделяется формированию профессиональных компетенций специалистов посредством перехода от традиционной модели обучения, ограниченной передачей знаний, к развитию у студентов клинического мышления, навыков применения диагностических алгоритмов, принятия самостоятельных и научно обоснованных клинических решений, а также эффективного взаимодействия с пациентами и членами медицинской команды. Результаты исследования показали, что применение симуляционных технологий способствует формированию профессиональных компетенций будущих врачей-терапевтов, автоматизации практических клинических навыков и повышению уровня их готовности к самостоятельной клинической деятельности. Кроме того, симуляционное обучение обеспечивает развитие диагностического мышления, навыков проведения дифференциальной диагностики, принятия обоснованных клинических решений и эффективной коммуникации с пациентами, что является важнейшими профессиональными качествами современного врача.

Ключевые слова: будущие врачи-терапевты, внутренние болезни, организационно-педагогические условия, симуляционное обучение, диагностический процесс, профессиональная компетентность, практические навыки, теоретические знания.

Abstract. *This article analyzes the content, mechanisms, and effectiveness factors of the simulation-based approach in teaching Internal Medicine to future therapists. It also examines the significance and relevance of preparing future therapists as highly qualified specialists who meet contemporary healthcare requirements through the enhancement of professional training and the integration of innovative educational technologies into the teaching process. Particular attention is given to the development of professional competencies by moving beyond a knowledge-based educational model and fostering students' clinical thinking, the ability to apply diagnostic algorithms, make independent and evidence-based clinical decisions, and communicate effectively with patients and members of the healthcare team. The findings of the study demonstrate that the use of simulation technologies contributes to the formation of professional competencies in future therapists, the automation of practical clinical skills, and the improvement of their readiness for independent clinical practice. Furthermore, simulation-based education promotes the development of diagnostic reasoning, differential diagnostic analysis, evidence-based clinical decision-making, and effective patient communication, which constitute the essential professional qualities of a modern physician.*

Keywords: *future therapists, Internal Medicine, organizational and pedagogical conditions, simulation-based training, diagnostic process, professional competence, practical skills, theoretical knowledge.*

Kirish. Zamonaviy tibbiy ta'lim amaliyotida bemor xavfsizligini ta'minlash, oliy ta'lim tizimi oldidagi amaliyotga zamon talablariga javob beruvchi shifokor, ayniqsa terapevtlarni tayyorlash, diagnostik xatolarni kamaytirish hamda qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda [1]. Shu nuqtai nazardan, real klinik vaziyatlarni o'quv jarayonida modellashtirish imkonini beruvchi simulyatsion texnologiyalar didaktik samaradorlikni oshiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [2]. Biroq mazkur texnologiyalarni ta'lim tizimiga samarali integratsiya qilish uchun tegishli tashkiliy hamda pedagogik shart-sharoitlarni ilmiy asosda belgilash zarur. Ushbu maqola ichki kasalliklar fanini o'qitishda simulyatsion yondashuvning mazmuni, mexanizmlari va samaradorlik omillarini aniqlashga qaratilgan.

Ta'lim natijalarini aniqlash va monitoring qilish uchun strukturallashtirilgan baholash tizimlari, jumladan obyektiv strukturallashtirilgan klinik imtihon (OSCE) kabi usullar qo'llanilishi amaliy ko'nikmalarni xolis baholash imkonini beradi [3]. Amaliy ko'nikmalarni baholashda obyektiv mezonlarga asoslangan nazorat shakllari, jumladan, stansiyalar asosidagi amaliy imtihonlar qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Baholash jarayoni faqat yakuniy natijani emas, balki talabaning klinik fikrlash jarayoni, muloqot madaniyati va amaliy harakatlar ketma-ketligini ham qamrab olishi kerak. Shu tarzda tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlar simulyatsion texnologiyalarni ichki kasalliklar faniga samarali integratsiya qilish imkonini beradi.

Simulyatsion ta'limni tashkil etishda vaqt va resurslarni oqilona rejalashtirish muhim omil hisoblanadi. Mashg'ulotlarni o'tkazish uchun yetarli auditoriya va texnik baza, senariylarni tayyorlash hamda muhokama (debrifing) jarayoniga alohida vaqt ajratilishi zarur. Shuningdek, guruhlar soni, talabalar kontingenti va mashg'ulot davomiyligi hisobga olingan holda jadval tuzilishi lozim. Resurslardan maqsadli foydalanish simulyatsion texnologiyalarning uzluksiz va barqaror ishlashini ta'minlaydi.

Simulyatsion muhitda foydalaniladigan uskunalar texnik xavfsizlik talablariga javob berishi, elektr va mexanik qurilmalardan foydalanishda belgilangan qoidalar bajarilishi shart. Bundan tashqari, talabalar va o'qituvchilar uchun psixologik jihatdan xavfsiz muhit yaratish ham muhimdir, chunki simulyatsion mashg'ulotlar jarayonida xatolar o'quv jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilinishi kerak. Shu tarzda tashkil etilgan tashkiliy shart-sharoitlar simulyatsion texnologiyalarni ichki kasalliklar faniga samarali va barqaror joriy etish imkonini beradi.

Metodlar.

Ichki kasalliklar fanini o'qitishda simulyatsion texnologiyalaridan foydalanishning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari bir nechta asosiy komponentlardan iborat va ular o'quv jarayonining samarali va xavfsiz bo'lishini ta'minlab beradi.

1. Simulyatsion ta'lim sifatini ta'minlash maqsadida moddiy-texnik shart-sharoitlar:

- simulyatsion markaz yoki laboratoriya: klinik senariylar bilan ishlash uchun maxsus xonalar, manekenlar va texnik vositalar mavjud bo'lishi kerak.
- simulyatsion apparatlar: yurak auskultatsiyasi trenajorlari, EKG/tonometrlar, respirator va boshqa diagnostik qurilmalar bilan yetarli ta'minlanganligi;
- axborot-kommunikatsiya vositalari: audio-video kuzatuv tizimi, ekran va interaktiv dasturlar, talabani ish faoliyatini nazorat qilish va baholash imkonini beradigan dasturiy ta'minot yaratilishi lozim;
- metodik qo'llanmalar va senariylar bazasi: standartlashtirilgan bemor senariylari, klinik vaziyatlar va mashg'ulot yo'riqnomalarini turli ko'rinishda bankini tashkil etish [4].

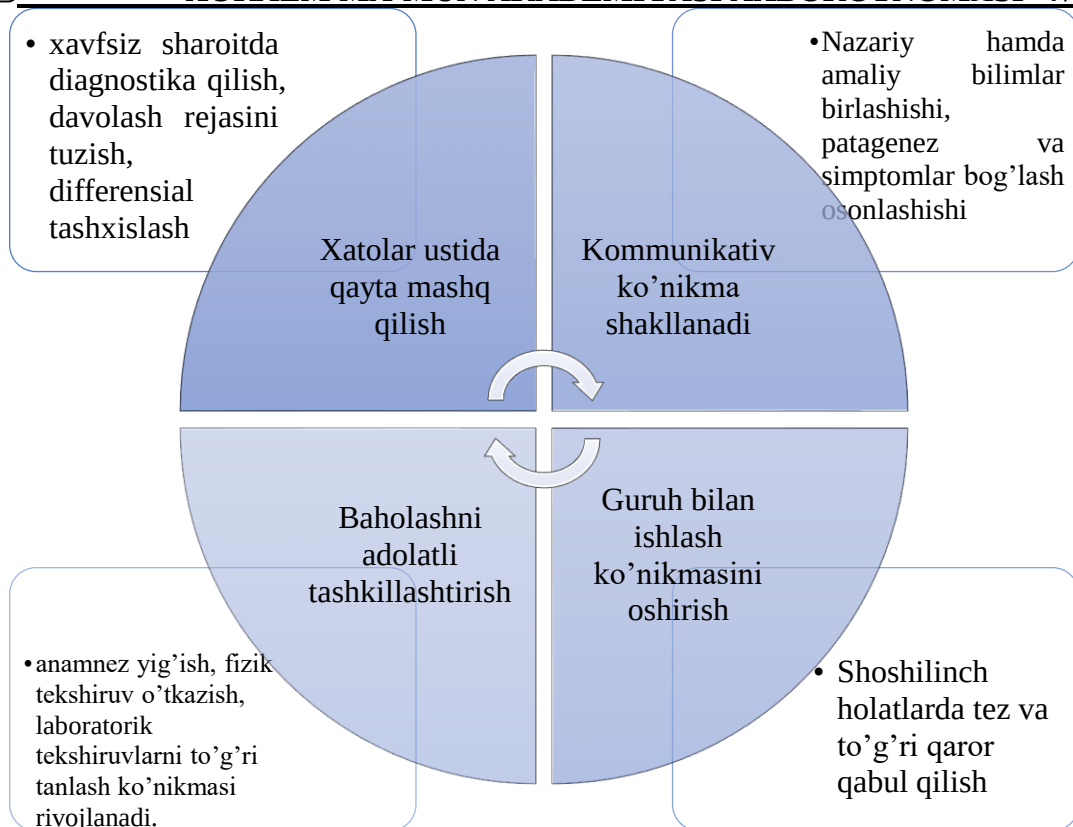
2. Mutaxassislar tayyorgarligi:

- pedagoglarning malakasi: simulyatsion pedagogika, debriefing texnikasi va klinik protokollar bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lgan mutaxassislar zahirasi ega bo'lish lozim.
- mashg'ulotlarni bosqichma-bosqich olib borish va talabalarning faoliyatini nazorat qilish maqsadida pedagoglikdan tashqari instruktorlik ko'nikmalari shakllangan bo'lishi kerak.
- o'quv mashg'ulotidan keyin xatolarni tahlil qilish va bilimlarni mustahkamlash uchun debriefing va refleksiya ko'nikmalari shakllangan bo'lishi lozim [5].

Eng muhim hamda e'tiborli jihati bu **pedagogik shart-sharoitlar mavjudligi** hisoblanadi.

Natija: Ichki kasalliklar fanini simulyatsion texnologiyalar asosida o'qitish samaradorligi, avvalo, kompetensiyaviy yondashuvning izchil tatbiq etilishiga bog'liq. Mazkur yondashuv ta'lim jarayonini faqat bilim berish bilan cheklab qo'ymasdan, talabalarda klinik tafakkur, diagnostik algoritmlardan foydalanish, mustaqil va asoslangan qaror qabul qilish, shuningdek, bemor hamda tibbiy jamoa bilan samarali muloqot olib borish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi [6]. Shu bois o'quv maqsadlari aniq klinik kompetensiyalar ko'rinishida belgilanishi va har bir mashg'ulot mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim.

Simulyatsion ta'lim jarayonida faol o'qitish metodlaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Muammoli vaziyatlarga asoslangan o'qitish, klinik holatlarni tahlil qilish, kichik guruhlarda ishlash hamda senariy asosidagi mashg'ulotlar talabalarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi [7]. Ushbu jarayon pedagog hamda talaba uchun to'g'ri yo'l-yo'riq berish va amaliyot jarayonini to'g'ri olib borish, amaliy ko'nikmalarni to'g'ri rivojlantirishda muvaffaqiyatga erishish sharti hisoblanadi. Shu o'rinda simulyatsion ta'lim ya'ni klinik vaziyatlarni sun'iy sharoitda modellashtirish orqali o'qitish jarayonida qanday vazifalar borligini tahlil qilish lozim:

Tashkiliy jihatdan yana bir muhim talab — sog'liqni saqlash va xavfsizlik me'yorlariga qat'iy rioya etishdir. Simulyatsion muhitda foydalaniladigan uskunalar texnik xavfsizlik talablariga javob berishi, elektr va mexanik qurilmalardan foydalanishda belgilangan qoidalar bajarilishi shart. Bundan tashqari, talabalar va o'qituvchilar uchun psixologik jihatdan xavfsiz muhit yaratish ham muhimdir, chunki simulyatsion mashg'ulotlar jarayonida xatolar o'quv jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilinishi kerak. Shu tarzda tashkil etilgan tashkiliy shart-sharoitlar simulyatsion texnologiyalarni ichki kasalliklar faniga samarali va barqaror joriy etish imkonini beradi.

Faqat ushbu shartlar bajarilganda simulyatsion texnologiyalar ichki kasalliklar fanini o'qitishda kutilgan samaradorlik beradi.

Xulosa: Ichki kasalliklar fanini o'qitishda simulyatsion texnologiyalarni samarali qo'llash, avvalo, ularni o'quv jarayoniga tizimli ravishda integratsiya qilishni talab etadi. Simulyatsion mashg'ulotlar alohida yoki tasodifiy faoliyat sifatida emas, balki fan dasturi, o'quv reja va modul mazmuni bilan uzviy bog'langan holda tashkil etilishi lozim. Har bir simulyatsion senariy ma'lum mavzu yoki klinik bo'limni mustahkamlashga xizmat qilishi, o'quv maqsadlari va kutilayotgan natijalar bilan mos kelishi zarur. Bunday yondashuv ta'lim jarayonining mantiqiy izchilligini ta'minlaydi hamda nazariy va amaliy tayyorgarlik o'rtasidagi integratsiyani kuchaytiradi.

Zamonaviy texnik jihozlar, virtual o'quv platformalari va amaliy ko'nikmalarni bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beruvchi trening tizimlari ichki kasalliklar fanini yuqori darajada o'zlashtirishga xizmat qiladi. Natijada simulyatsion ta'lim nafaqat bakalavriat bosqichida, balki magistratura mutaxassislarini tayyorlash jarayonida ham klinik kompetensiyalarni shakllantirishning muhim vositasiga aylandi.

Shu tariqa, simulyatsion markazda tashkil etilgan tizimli va bosqichli mashg'ulotlar bo'lajak terapevtlarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni avtomatlashtirish hamda mustaqil klinik faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. World Health Organization. *Transforming and Scaling Up Health Professionals' Education and Training: WHO Education Guidelines 2013*. Geneva: WHO, 2013.
2. Gaba D.M. The future vision of simulation in health care. *Quality and Safety in Health Care*. 2004.
3. Harden R.M., Gleeson F.A. Assessment of clinical competence using an objective structured clinical examination (OSCE). *Medical Education*. 1979.

4. Jeffries P.R. *Simulation in Nursing Education: From Conceptualization to Evaluation*. New York: National League for Nursing, 2012.
5. Steinert Y. Faculty development in the health professions: a focus on research and practice. *Medical Teacher*. 2014.
6. Frank J.R., Snell L.S., Ten Cate O. et al. Competency-based medical education: theory to practice. *Medical Teacher*. 2010.
7. Rudolph J.W., Simon R., Dufresne R.L., Raemer D.B. There is no such thing as “nonjudgmental” debriefing: a theory and method for debriefing with good judgment. *Simulation in Healthcare*. 2006.
8. McGaghie W.C., Issenberg S.B., Cohen E.R., Barsuk J.H., Wayne D.B. Does simulation-based medical education with deliberate practice yield better results than traditional clinical education? *Academic Medicine*. 2011.

UO'K 378.147:37.01:373.3

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI AKTDAN FOYDALANISHGA TAYYORLASH MAZMUNINI TAKOMILLASHTIRISHNING METODOLOGIK TAMOYILLARI

A.Sh.Rashidov, dots., Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) samarali foydalanishga tayyorlash mazmunini takomillashtirishning metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy ta'lim tizimida AKTning o'rni, pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati hamda o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda qo'llaniladigan innovatsion yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim, integrativ yondashuv, amaliy-faoliyatli o'qitish va raqamli pedagogika tamoyillariga asoslangan metodik model taklif etiladi. Tadqiqot natijalari pedagogika oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilar tayyorlash jarayonini modernizatsiya qilish hamda ta'lim jarayoniga AKTni samarali integratsiya etish uchun ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, boshlang'ich ta'lim, pedagogik kompetensiya, metodologik tamoyillar, raqamli pedagogika, innovatsion ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash, ta'limda AKT integratsiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируются методологические основы совершенствования содержания подготовки будущих учителей начальной школы по эффективному использованию информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Исследование освещает роль ИКТ в современной системе образования, их важность в формировании педагогических компетенций и инновационные подходы, используемые при подготовке учителей к профессиональной деятельности. Также предлагается методологическая модель, основанная на принципах компетентностного образования, интегративного подхода, практико-деятельностного обучения и цифровой педагогики. Результаты исследования служат научно-методологической основой для модернизации процесса подготовки учителей в высших педагогических учебных заведениях и эффективной интеграции ИКТ в образовательный процесс.

Ключевые слова: Информационно-коммуникационные технологии, начальное образование, педагогическая компетентность, методологические принципы, цифровая педагогика, инновационное образование, компетентностный подход, профессиональная подготовка учителей, интеграция ИКТ в образование.

Abstract. This article analyzes the methodological foundations of improving the content of training future primary school teachers in the effective use of information and communication technologies (ICT). The study highlights the role of ICT in the modern education system, its importance in the formation of pedagogical competencies, and innovative approaches used in preparing teachers for professional activity. It also proposes a methodological model based on the principles of competency-based education, an integrative approach, practical-activity-based learning, and digital pedagogy. The results of the study serve as a scientific and methodological basis for modernizing the teacher training process in higher pedagogical educational institutions and effectively integrating ICT into the educational process.

Key words: *Information and communication technologies, primary education, pedagogical competence, methodological principles, digital pedagogy, innovative education, competency-based approach, professional training of teachers, integration of ICT in education.*

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini AKTdan foydalanishga o'qitish mazmuni ta'lim maqsadlariga muvofiq ishlab chiqiladi va unda nazariy qoidalar hamda boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun kelajakdagi kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan amaliy yo'naltirilgan materiallar mujassam bo'ladi (I.Ya. Lerner [1], V.A. Slastenin [2] va boshqalar). Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini o'qitishda nazariya va amaliyotning o'zaro bog'liqligi ma'ruza, seminar, amaliy, laboratoriya va boshqa turdagi mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan o'quv mashg'ulotlari tuzilmasida aks etadi. Shu bilan birga, Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlash mazmuni bo'lajak o'qituvchiga nazariy tayyorgarlik komponenti va uning amaliy tarkibiy qismi doirasida zarur bilimlar, ko'nikmalar hamda ularni amalga oshirish tajribasining majmuasini ta'minlashi lozim.

AKTning doimiy rivojlanishi, me'yoriy-uslubiy va yo'riqnomaviy hujjatlarning takomillashuvi va modifikatsiyasi, axborotlashtirilgan jamiyat hamda global ommaviy kommunikatsiya xususiyatlari Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plami tayyorgarligini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Umumiy o'rta ta'lim o'qituvchilarini pedagogik faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlashning nazariy komponenti M.P.Lapchik [3], T.A.Lavina [4] va boshqalarning ishlarida batafsil yoritilgan. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalari — bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini kelajakdagi kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlash mazmuni o'qitish mazmunini tanlashning umumiy didaktik tamoyillariga (Yu.K. Babanskiy [5], I.Ya. Lerner [1] va boshqalar) asoslanadi hamda biz tomonimizdan ta'limni axborotlashtirishning zamonaviy davri xususiyatlariga mos ravishda (M.P.Lapchik [3], U.N.Xodjamqulov [7], Sh.Botirova [8], N.Koshanova [9] va boshqalar) to'g'rilangan. Bu xususiyatlar zamonaviy axborot jamiyatining ilmiy-texnologik yutuqlari, ommaviy tarmoqli kommunikatsiya va globallashtirish bilan belgilanadi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamining quyidagi asosiy jihatlari mavjud.

1. Nazariy bilimlar — o'quv jarayonini tashkil etish, pedagogika va didaktika asoslari.
2. Amaliy ko'nikmalar — dars o'tish, o'quv materiallarini tayyorlash, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish.
3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bilan ishlash ko'nikmalari — Internet, elektron ta'lim resurslari, multimedia vositalaridan kasbiy maqsadda foydalanish.
4. Axborotiy va ijtimoiy kompetensiyalar — tarmoqli hamkorlik, xavfsizlik, axborot bilan muloqot qilish.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlash mazmunini tanlashning asosiy tamoyillarini **sanab o'tamiz:**

- tayyorgarlik mazmunining axborot jamiyatining zamonaviy chaqiriqlari va xavf-xatarlariga mosligi tamoyili — ta'lim mazmunida ta'limni axborotlashtirishning zamonaviy yutuqlarini, tarmoqlarda axborotiy muloqot madaniyatini, foydalanuvchi shaxsini agressiv, noqonuniy yoki qonun bilan taqiqlangan axborotning salbiy ta'siridan himoya qilishni nazarda tutadi;

- tayyorgarlik mazmuni va uni tashkiliy-uslubiy ta'minlash birligi tamoyili — mazmunni tanlashda AKT rivojlanishining zamonaviy darajasiga, axborotlashtirilgan jamiyat va global ommaviy kommunikatsiya xususiyatlariga mos o'qitish usullari, tashkiliy shakllar va o'qitish vositalarini hisobga olishni, shuningdek, bo'lajak kasbiy faoliyatda foydalaniladigan zamonaviy AKTni tanlashda o'quvchilarning afzalliklarini inobatga olishni ko'zda tutadi;

• tayyorgarlik mazmunini fundamentallashtirish tamoyili — bakalavrlar boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'qitadigan fan sohalarining ilmiy asoslariga qat'iy rioya etilishini, shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi;

• tayyorgarlik mazmunini gumanizatsiyalash tamoyili — bo'lajak o'qituvchining boshlang'ich sinf o'quvchisiga ta'lim va tarbiya jarayonida insonparvar munosabatda bo'lishini, uning huquqlariga rioya etilishini, shu jumladan, bolaning axborot xavfsizligini ta'minlashni ko'zda tutadi;

• tayyorgarlik mazmunining tushunariligi (mavjudligi) tamoyili — bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini o'qitishda "oddiydan murakkabga" tamoyiliga asoslangan uslubiy yondashuvlarni, o'quv materialini o'zlashtirish mantiqi va tuzilmasiga muvofiqligini, jumladan tushunchalarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni shakllantirishni nazarda tutadi;

• tayyorgarlik mazmunining texnologik tarkibiy qismini amalga oshirish tamoyili — bakalavrlarni Internet axborot resurslarini (veb-resurslar, elektron kutubxonalar, arxivlar, ensiklopediyalar, davriy nashrlar; kompyuter tarmoqlari; internet-televideniye va boshqalar) yig'ish, qayta ishlash, saqlash, uzatish va tarqatish bo'yicha axborot faoliyatini hamda kompyuter tarmoqlarida, jumladan ijtimoiy tarmoqlarda axborotiy o'zaro aloqani amalga oshirishga o'rgatishni nazarda tutadi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamining AKT bilan bog'liq komponentlari

Komponent	Mazmuni	Amaliy ko'nikmalar	Kasbiy ahamiyati
Axborotiy bilimlar	AKT nazariyasi, elektron ta'lim resurslari, internet resurslari	Axborot izlash, tahlil qilish, saralash	Darslarni rejalashtirish va boyitish, elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanish
Axborotiy faoliyat	Ma'lumot yig'ish, saqlash, uzatish, qayta ishlash	Matn, grafik, audiovizual ma'lumotlarni tayyorlash va tarqatish	Dars jarayonini interaktiv qilish, o'quvchilarga individual yondashuv
Axborotiy o'zaro ta'sir	Tarmoqli hamkorlik, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar	Elektron muloqot, onlayn guruh ishlari, maslahatlashuv	Kasbiy kommunikatsiya, pedagogik tajriba almashish
Axborotiy xavfsizlik	Shaxsiy va o'quvchilarning ma'lumotlarini himoya qilish	Parol va xavfsizlik choralari qo'llash, Internetda xavfsiz ishlash	Bolalarni internet xavfidan himoya qilish, axborot etikasi
Axborotiy mahsulot yaratish	Elektron ta'lim resurslari, interaktiv mashqlar, multimedia prezentsiyalar	Dars materiallarini ishlab chiqish, vizual va interaktiv kontent yaratish	Darslarni samarali o'tkazish va o'quv motivatsiyasini oshirish
Mustaqil axborotiy faoliyat	AKT vositalaridan mustaqil foydalanish, yangi texnologiyalarni o'rganish	Yangi dasturiy vositalar va resurslarni o'zlashtirish, o'quv jarayonini takomillashtirish	O'zini doimiy rivojlantirish, kasbiy kompetensiyani oshirish

O'qituvchilarni kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlash sohasidagi tadqiqotlar [10-14], shuningdek bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlashni takomillashtirish yo'nalishlari hamda AKTning didaktik imkoniyatlari tahlili asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plami tayyorgarligi mazmunini takomillashtirishga oid metodik tamoyillar shakllantirildi. Ushbu tamoyillar tayyorgarlikning tuzilmasi va mazmunini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

1. Tayyorlashning ilgarilovchi (oldindan rivojlantiruvchi) xarakteri tamoyili Mazkur tamoyil, birinchidan, o'quv materialini multimedia, gipermatn, gipermedia texnologiyalari asosida taqdim etish, shuningdek lokal va global tarmoqlarning ta'limiy axborot resurslaridan foydalanishga asoslangan o'qitish shakl va usullarini amalga oshirish nuqtayi nazaridan ta'lim mazmunini qayta tuzishni nazarda tutadi;

ikkinchidan, boshlang'ich sinf bo'lajak o'qituvchisining quyidagilarni o'zlashtirishi zaruratini aks ettiruvchi yangi mavzularni kiritishni taqozo etadi:

— elektron ta'lim resurslarini ularning pedagogik-ergonomik sifati asosida ekspertizadan o'tkazish;

— bolaning Internet bilan ishlashi jarayonida shaxsiy axborot xavfsizligini shakllantirish shart-sharoitlari;

— kasbiy maqsadlardagi tarmoqli hamkorlik;

— boshlang'ich ta'limning axborot-ta'lim muhitida faoliyat yuritish.

2. AKTdan foydalanish sohasida axborot faoliyati va axborotiy o'zaro ta'sir usullarini o'rganish tamoyili

Mazkur tamoyil tez o'zgarib borayotgan AKT vositalaridan foydalanishdan axborot faoliyati va axborotiy o'zaro ta'sirni amalga oshirish ko'nikmalarini egallashga o'tishni nazarda tutadi. Bunda asosiy e'tibor AKT vositalaridan intellektual salohiyatni rivojlantirishda, axborot tarmoqlarida kasbiy muloqotni tashkil etishda, elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqishda, ularni tanlash va ekspertizadan o'tkazishda, shuningdek yangi paydo bo'layotgan AKTni o'zlashtirib, kasbiy faoliyatda qo'llashdagi umumiy qonuniyatlar va tendensiyalarga qaratiladi.

Bundan tashqari, tayyorgarlik mazmuni AKTdan shaxsning kasbiy darajasini oshirishda, jumladan ilmiy faoliyatda foydalanishga yo'naltiriladi. Ushbu tamoyil tayyorgarlik turlarini o'zgartirishni nazarda tutadi, bunda asosiy tayyorgarlik turi sifatida pedagogning mustaqil axborot faoliyati yetakchi o'rin egallaydi.

Quyida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamining kasbiy faoliyatda AKT vositalaridan foydalanish jarayonidagi axborot faoliyati komponentlarining mazmuniy tarkibi keltiriladi:

- o'quv axborotini (o'rganilayotgan obyektlar, jarayonlar, o'quv syujetlari haqidagi ma'lumotlarni) izlash, yig'ish, to'plash, saqlash, arxivlash; matnli, grafik, audiovizual shakldagi katta hajmdagi axborotni, jumladan tarmoqlar orqali, interaktiv doskaga, o'quvchilar ekranlariga, ularning mobil qurilmalariga uzatish; axborotni qayta ishlash (tahlil qilish, tuzilmashtirish, tizimlashtirish, muayyan belgilar asosida tanlash);

- o'quvchilarning o'quv faoliyati natijalarini nazorat qilish jarayonlarini real vaqt rejimida boshqarish (masalan, o'quvchilar kompyuterlariga audiovizual qo'llab-quvvatlashga ega topshiriqlarni yuborishni boshqarish va topshiriqlar bajarilishi natijalarini avtomatlashtirilgan tarzda qabul qilish);

- audiovizual qo'llab-quvvatlash asosida o'quv syujetlarini ekranda namoyish etish (masalan, arifmetik hisoblash bo'yicha mashqlar yoki rasm asosida hikoya tuzish), shuningdek o'rganilayotgan obyekt va jarayonlarning virtual va real modellarini ko'rsatish (masalan, svetofor mavjud bo'lganda yoki bo'lmaganda yo'lni kesib o'tishda to'g'ri xulq-atvor modeli);

- elektron ta'lim resurslari ko'rinishidagi axborot mahsulotini yoki darsning metodik tuzilmasiga kiritiladigan alohida vizual elementlarni yaratish, jumladan o'quv-o'yin mashqlari uchun (masalan, qo'shish va ayirish qoidalariga doir matematik masalalar; hayvonot dunyosidagi obyektning o'z turiga mansubligini aniqlashga doir topshiriqlar; berilgan geomelektron ta'lim resurslarini shakllar orasidan muayyan turdagi shaklni ajratib olishga qaratilgan mantiqiy o'yin mashqlari va boshqalar);

- o'quv axborotini formallashtirish — o'quv axborotini ramziy yozuv, muayyan sxema yoki ushbu axborotning muhim xususiyatlarini aks ettiruvchi tuzilma ko'rinishida ifodalash;

- axborotiy o'zaro ta'sirni amalga oshirish va Internet axborot resurslaridan foydalanish.

Mustaqil axborot faoliyati talabani — bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining — AKT vositalari orqali taqdim etilgan o'quv materialining mazmunini, ichki mantiqini va tuzilmasini o'zlashtirishini nazarda tutadi. Bunda AKT imkoniyatlari asosida o'zlashtirish natijalarini nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish amalga oshiriladi.

3. Tayyorlash mazmunining modul tamoyili

Mazkur tamoyil o'quvchilarning boshlang'ich tayyorgarlik darajasini, o'rganilayotgan materialning hajmi va miqdorini hisobga olgan holda o'quv jarayonining tuzilmasi va mazmunini

o'zgartirishni, shuningdek, o'quv materialining tuzilmasi va mazmunini AKT rivojlanish darajasiga mos ravishda takomillashtirishni nazarda tutadi. Blok-modulli tuzilishga asoslangan tayyorgarlikni differentsiyalash quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- ta'limni axborotlashtirish jarayonining zamonaviy holatini, ilmiy-texnologik yutuqlar va global ommaviy kommunikatsiya axborot jamiyatining xavflariga mos ravishda amalga oshirish;
- zamonaviy AKTdan foydalanish bo'yicha boshlang'ich sinf o'qituvchisining axborotiy faoliyati asosiy komponentlarini bajarish;
- boshlang'ich sinf o'qituvchisining kelajakdagi kasbiy faoliyati ehtiyojlarini hisobga olgan holda, davlat ta'lim standartlariga mos mavzu rejalari va tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish;
- bo'lajak kasbiy faoliyatda AKT vositalaridan foydalanish bo'yicha o'z malakasini mustaqil oshirish shart-sharoitlarini yaratish.

4. Tayyorlash mazmunining invariantligi tamoyili

Mazkur tamoyil har qanday fan uchun umumiy bo'lgan axborotiy faoliyat va axborotiy o'zaro ta'sir turlari va usullarini o'rgatishga yo'naltirilgan bazaviy blok yaratishni nazarda tutadi. Bu tamoyil tayyorlashning texnologik tarkibiy qismini turli fanlar o'qituvchilari uchun yagona bazaviy kurs mazmuni shaklida ta'minlaydi.

Kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanish, o'qituvchining mutaxassisligidan qat'i nazar, quyilarga asoslanishi kerak:

- ta'limni axborotlashtirish nazariyasi va metodikasi;
- elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqish va qo'llashning nazariy asoslari;
- AKTdan foydalanish asosida axborotiy faoliyat va axborotiy o'zaro ta'sirni amalga oshirish.

5. Tayyorlashning amaliy yo'naltirilganligi tamoyili

Bu tamoyil axborotiy faoliyat va axborotiy o'zaro ta'sirni mustaqil ravishda amalga oshirish, ularni tanlash usullari va metodlarini mustaqil belgilash, shuningdek mustaqil qaror qabul qilish vaziyatida amaliy harakatlarni variantlash imkonini beradi.

Ushbu tamoyillarni amalga oshirish AKT sohasidagi zamonaviy ilmiy-texnologik yutuqlar, axborot jamiyatining xususiyatlari va o'qituvchining o'qitish va kasbiy faoliyatida AKTni qo'llashga oid ta'limni axborotlashtirishning asosiy tamoyillariga muvofiqligini ta'minlaydi.

Shu asosda quyidagi natijalarga kelish mumkin:

• Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini kasbiy faoliyatda AKTdan foydalanishga tayyorlash mazmunini tanlash tamoyillari asosli ravishda aniqlangan va shakllantirilgan: zamonaviy axborot jamiyatining chaqiriqlari va xavflariga mosligi; tayyorgarlik mazmunining fundamantaligi; tayyorgarlik mazmunining gumanizatsiyasi; tayyorgarlik mazmunining tushunarli va mavjudligi; tayyorgarlik mazmunining texnologik tarkibiy qismini amalga oshirish.

• Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan asosiy bilim, malaka va ko'nikmalar to'plami tayyorgarligi mazmunini takomillashtirish bo'yicha metodik tamoyillar shakllantirilgan: tayyorlashning ilgarilovchi xarakteri; axborotiy faoliyat usullarini o'rganish; tayyorlashning modul xarakteri; tayyorlashning invariantligi; tayyorlashning amaliy yo'naltirilganligi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. И.Я.Лернер Дидактические основы методов обучения. - М.: Педагогика, 1981. - 186 с.
2. В.А.Сластенин. Актуальные проблемы подготовки педагогических кадров Современные проблемы методики преподавания литературы. - Куйбышев, 1974. - С. 79-93.
3. М.П.Лапчик. Информатика и информационные технологии в системе общего и педагогического образования. Монография. - Омск: изд-во Омского госпедуниверситета, 1999. - 276 с.
4. Т.А.Лавина. Непрерывная подготовка учителей в области использования информационных и коммуникационных технологий в профессиональной деятельности - М.: Чебоксары, 2006. - 171 с.
5. Ю.К.Бабанский. Оптимизация процесса обучения: Общеобразовательный аспект. - М.: Просвещение, 1977. - 213 с.
6. Q.Mardonov Ta'lim tizimini rivojlantirishda integratsiya jarayonlari. – Toshkent: Fan, 2019. – 256 b.
7. U.N.Xodjamqulov. Pedagogik ta'lim innovatsion rivojlanishining nazariy asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. – 198 b.
8. Sh.Botirova. Ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishda axborot texnologiyalarining o'rni // Pedagogik mahorat. – 2021. – №3. – B. 45–50.

9. N.Koshanova. Uzlüksiz pedagogik ta'limda integratsion yondashuvlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 174 b.
10. P.Mishra. M.J.Koehler. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, №6. – P. 1017–1054.
11. D.Petko. Teachers' pedagogical beliefs and their use of digital media in classrooms: Sharpening the focus of the TPACK framework // Computers & Education. – 2012. – Vol. 58, №4. – P. 1351–1359.
12. J.Hughes. R.Thomas. C.Scharber. Assessing Technology Integration: The RAT Model // Society for Information Technology & Teacher Education International Conference Proceedings. – 2006. – P. 1616–1620.
13. S.Doukakis. M.Chionidou-Moskofoglou. et al. The Impact of TPACK on Teacher Education // Education and Information Technologies. – 2021. – Vol. 26. – P. 561–580.
14. N.Kerimbayev. J.Kultan. S.Abdykarimova. Virtual learning: Possibilities and realization // Education and Information Technologies. – 2017. – Vol. 22. – P. 1521–1533.

UDC 373.2:37.013:796.011.3

MODELING PEDAGOGICAL PROCESSES THAT ENSURE THE COMPREHENSIVE PHYSICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATION

L.K.Romanova, Independent researcher, Institute for retraining and professional development of directors and specialists of pre-school educational organizations, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning jismoniy imkoniyatlarini rivojlantirishning pedagogik jarayoni modeli muhokama qilinadi. Model maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy tarbiyalash va sog'lomlashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlash imkonini beradi va l ta'lim vazifalarini samarali amalga oshirish imkonini beruvchi turli komponentlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: bolalarning jismoniy imkoniyatlari, pedagogik jarayon modeli, kompleks yondashuv, qimmatli munosabatlar, ta'lim jarayonida xavfsizlik, yaxlitlik va tizimlilik, individual yondashuv, bolaning asosiy jismoniy sifatlari.

Аннотация. в данной статье обсуждается модель педагогического процесса развития физических возможностей детей в дошкольных образовательных организациях. Модель позволяет обеспечить успешную реализацию задач физического воспитания и оздоровления детей дошкольного возраста и включает в себя различные компоненты, позволяющие эффективно реализовать образовательные задачи.

Ключевые слова: физические возможности детей, модель педагогического процесса, комплексный подход, ценные отношения, безопасность, целостность и систематичность в образовательном процессе, индивидуальный подход, базовые физические качества ребенка.

Abstract. This article discusses the model of the pedagogical process for developing children's physical abilities in preschool educational organizations. The model allows for the successful implementation of physical education and health improvement tasks for preschool children and includes various components that allow for the effective implementation of educational tasks.

Key words: children's physical capabilities, pedagogical process model, comprehensive approach, valuable relationships, safety, integrity and systematicity in the educational process, individual approach, basic physical qualities of the child.

Designing a model of the pedagogical process of developing children's physical capabilities in preschool educational organizations creates unique opportunities for comprehensive development of children. Adaptability, a comprehensive approach and interaction of all participants of the educational process allow to ensure the successful implementation of the tasks of physical education and health promotion of preschool children.

In our study, the theoretical-methodological basis of developing a model of the pedagogical process is an optimized systematic approach. In the construction of the research direction and methodology, it can be considered as a subjective, principled and study of any pedagogical system from a certain point of view.

The model includes various components that allow effective implementation of educational tasks. Pedagogical organizational psychological and didactic forms of supporting the formation of valuable relationships of physical capabilities, safety, integrity and systematicity in the educational

process, individual approach, basic physical qualities of the child, including agility, quickness, dexterity, strength and tenacity We develop our model by using different methods and tools of support.

In connection with the selected methodological basis, tasks and research idea, the methodological model includes the following interrelated blocks: goal, content, process and diagnosis, result, as well as components corresponding to the blocks: orientation, activity, evaluation.

The target block (directive component) represents the need of the society, as well as pedagogical support in "designating preschool education as the first stage of continuous education throughout a person's life, raising the child physically, intellectually and morally as a person", in the society . The state order is regulated by the normative documents of the preschool education system - the Law of the Republic of Uzbekistan "On preschool education and upbringing" and the state program "Ilk Kadam".

In our country, it is an important task to develop children's physical capabilities, taking into account the personal characteristics of the children, relying on the social, cultural and educational norms and traditions of the family, society and the state.

In this block, the main tasks of pedagogical support for the development of physical capabilities of preschool children of 6-7 years of age, which can be solved in the course of joint activities of educators and specialists, are expressed. Pedagogical support tasks for the development of children's physical capabilities: the diversity of the set of activities aimed at supporting and stimulating children's physical activity, health and general physical fitness, a comprehensive approach and the individual characteristics of each child requires an approach.

The orientation component of the target block is aimed at developing the physical capabilities of 6-7 year old children. This block requires such pedagogical conditions as the integration of the areas of child development, age characteristics of children, cooperation with the family, the game form of training, the formation of positive motivation, integrated learning and a healthy lifestyle.

It also consists of didactic conditions, such as the integration of physical exercises into the educational process, the use of various technologies of educational methods and forms, and the increase of the intensity of exercises.

The meaningful block of the methodical model performs the task of pedagogical support for the development of physical capabilities of 6-7 year old children. This block describes pedagogical support tactics ("help", "mutual cooperation" and "assistance"), participants (educators, specialists, parents and children) and directions of pedagogical support for the development of children's physical capabilities.

The "Help" tactic implies that the educator-pedagogue takes into account the interests, motives, inclinations and desires of each child, creates conditions for their choice, and makes an independent decision. This tactic enables the formation of motor skills in children, the level of physical development and the planning of certain types of movements and activities of the body.

The tactic of **"mutual cooperation"** includes support in mastering the main physical qualities, forming the ability to design and generalize joint activities with adults and children in individualization.

"Support" tactic helps a 6-7-year-old child to develop physical qualities and develop his/her own characteristics in cooperation with the educator, specialist, children and parents.

In the content block, the following directions of formation of pedagogical support for the development of the child's physical capabilities are expressed:

- 1) Formation of a positive attitude towards physical qualities.

- 2) The formation of positive attitudes towards a healthy lifestyle, as a result of which - the child's successful physical and cultural development, physical activity, adaptation in society, formation of positive motivation, allows the child to establish valuable interpersonal relationships with other people, within the framework of network cooperation and mutual assistance.

Process block: includes activities for the development of physical capabilities of 6-7-year-old children before school. This component consists of basic activities, entertainment games, family excursions and active weekends, clubs, and fitness classes. This section reflects the forms, methods

and tools used by educators-pedagogues in preschool education for the purpose of pedagogical support for children's physical development.

Basic activity is a form of activity aimed at developing strength, coordination, flexibility, and endurance. By forming a collective will, it allows children to establish relationships with their peers to achieve a common result, and also helps to enrich their worldly knowledge.

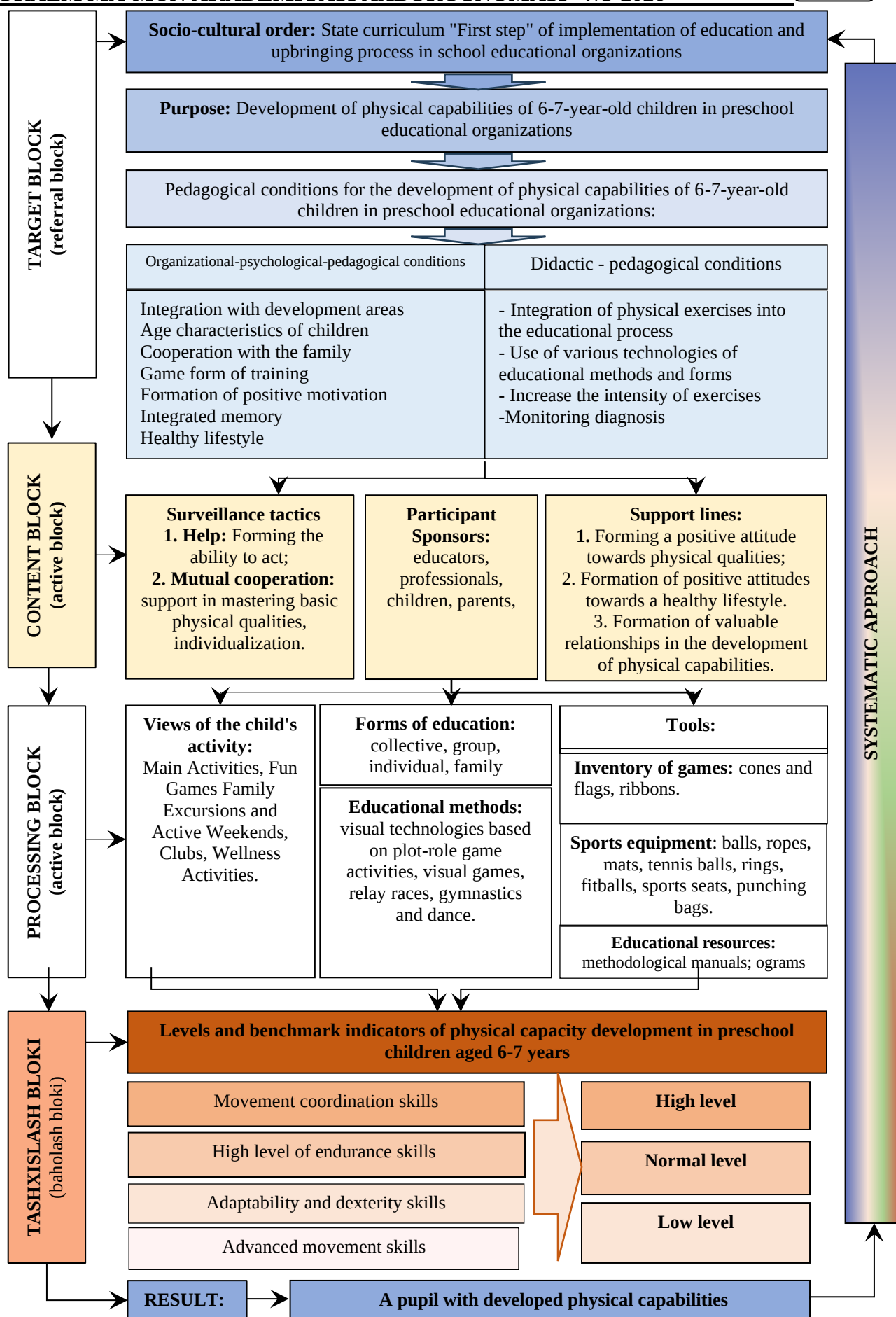
Entertainment games are a form of activity aimed at the child's movement process in a conditional (imaginary) situation. Play activities enrich children's play experience, improve communication skills, ability to cooperate with each other, reflexive skills and make organized decisions.

Outdoor games, dance and rhythm activities that develop agility and speed, including elements of popular children's dances and choreography. These develop coordination and a sense of rhythm in children.

Family excursions and active holidays are a form of activity aimed at the child's learning of the properties and connections of the surrounding objects and the regulation of interactions. Active walks in the park, participation in sports quests or open competitions with the family will help ensure that the child learns about adults and children, and responds to family value activities and communicative relations.

Circles are methods of interaction, practical results, joint action, joint creative, game, educational activities of subjects, participation in physical education circles and creative seminars in achieving a common goal. Clubs can develop children's physical abilities by involving them in projects. It allows the child to effectively solve the problem of pedagogical support during training on making sports equipment with his own hands.

The model includes a description of educational forms, methods and tools for ensuring the development of the physical capabilities of 6-7-year-old preschool children, organizing the activities of learners in the educational and educational process. In the process block of our model, the following forms are presented:

1-fig. Methodical model of the pedagogical process of developing the physical capabilities of children aged 6-7 before school

1) **Team** (including weekly physical training sessions, organization of joint activities by the whole group of children at the same time; organization of sports days with various competitions and relays in order to develop the physical capabilities of children by forming a collective will);

2) **Group** (performance of joint tasks or tasks by several children, for example, organizing outdoor games that develop dexterity and speed; participation in active and constructive games; conducting experiments, summarizing experiments, processing results, etc.);

3) **individual** (active games aimed at the development of various physical qualities under the guidance of a physical education enthusiast, togarak trainers, conducting exercises on making sports equipment with the child's own hands; self-employment; decision making in problematic situations release);

4) **family** (organization of independent activities of children in the family, for example, organization of family trips with active games and activities in the open air, participation in competitions in various sports, etc.).

The process block of the developed model includes a description of educational methods. The method is an orderly method of activity that depends on the mutual movement of the child and the educator-pedagogue, and is aimed at the implementation of educational tasks and the system of assignments. In the process block of the model, a generalized group of methods is presented, taking into account the specific features of the development of physical capabilities in preschool children of 6-7 years of age and the mechanisms of learning experience.

Story-based role-playing: activities include elements of role-playing, where children act out different roles and scenarios that can be combined with physical activity. Implementation: In the game "Little Rescuer" children appear as little rescuers who have to help those who suffer. It includes elements of gymnastics (lifting, moving) and physical activity (agility, speed), which develops not only the physical body, but also imagination and creativity.

Visual games - organized on the basis of explaining various physical activities and movements to children through visual perception of information. Introducing children to concepts such as breathing and meditation with specially prepared videos, training in the development of physical activity in children, enriched with ideas of joy, health and self-discovery, training in interesting and unique methods of mental and physical development serves to carry.

Relay races - this method is an ideal way to develop physical abilities of children through teamwork and competition. Agility and speed relay: Children perform various physical tasks (running with a ball, jumping over obstacles) one after the other, pass the baton to each other. Mixed relay: combining different physical aspects such as running, jumping, throwing. For example, teams can perform tasks such as "distance running, catching a ball" that develop multifaceted physical skills.

Gymnastics and dance-based methods - this method combines physical activity with artistic expression, which is especially attractive for children. In the implementation, attention is paid to the harmony of music and gymnastics. The combination of gymnastic elements with musical accompaniment, children develop flexibility and coordination in the interpretation of rhythm and melody, and perform a combination of movements. Using this method, it is appropriate to choose topics in which training programs should express children's feelings and learn to work in a team. Themes can be related to nature or fairy-tale characters. By combining the elements of visual gymnastics with imaginations such as "being a tree" or "flying as a bird", it allows children to develop both physical and creative abilities.

The process block of the model includes a description of tools that pedagogically and psychologically support the development of the physical capabilities of 6-7-year-old preschool children:

Sports equipment; ball, rope, mat, tennis balls, hoops, fitballs, sports seats, punching bags.

Inventory of games; cones and flags, ribbons.

Educational resources: methodological manuals; programs, tools that create opportunities for their activities.

Reflex, diagnostic and prognostic actions play a key role in the comprehensive development of physical capabilities of 6-7-year-old children. These elements help develop a flexible learning style

that takes into account the individual characteristics of each child, creates a positive learning environment and improves children's physical skills, confidence and motivation to lead an active lifestyle.

REFERENCES:

1. Grosheva I.V., Tsai E.F., Nazarova V.A. va boshqalar "Ilk qadam" Davlat dasturini ta'lim jarayoniga joriy etish: Prok. usuli, murabbiylar uchun qo'llanma. - Toshkent. – 2019. – 275 b.
2. Ma'murov, B.B. Bolalar rivojlanishida jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent – 2014. 229 b.
3. Malozyomova, I.I. Физическое воспитание дошкольников: теоретические и методические основы / учебное пособие /Урал. гос. пед. ун-т. – Электрон. дан. – Екатеринбург: 2018. – 1 электрон. опт.

UO'K 37.013

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA AXBOROTNI TANQIDIY TAHLIL QILISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

S.Sh.Salayeva, magistrant, Turon universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot makonida bo'lajak pedagoglarning turli manbalardan olingan ma'lumotlarni mustaqil baholashi, ishonchli axborotni soxta va manipulyativ ma'lumotlardan ajrata olishi, faktlarni tekshirishi hamda dalillar asosida asoslangan xulosalar chiqarishining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, tanqidiy fikrlash, mediasavodxonlik, axborot madaniyati va raqamli kompetensiyaning o'zaro bog'liqligi hamda ularning bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarning pedagogik imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, axborot, tanqidiy tahlil, tanqidiy fikrlash, axborot madaniyati.

Аннотация. В данной статье анализируются научно-теоретические основы формирования компетенции критического анализа информации у будущих учителей. Раскрывается значение способности будущих педагогов самостоятельно оценивать информацию, полученную из различных источников, отличать достоверные сведения от ложной и манипулятивной информации, проверять факты и формулировать обоснованные выводы в современном информационном пространстве. Также рассматривается взаимосвязь критического мышления, медиаграмотности, информационной культуры и цифровой компетентности, а также их роль в профессиональной подготовке будущих учителей. Кроме того, раскрываются педагогические возможности компетентностного, деятельностного и личностно ориентированного подходов в формировании компетенции критического анализа информации у будущих педагогов.

Ключевые слова: будущий учитель, информация, критический анализ, критическое мышление, информационная культура.

Abstract. This article analyzes the scientific and theoretical foundations of developing pre-service teachers' competence in the critical analysis of information. It highlights the importance of enabling future teachers to independently evaluate information obtained from various sources, distinguish reliable information from false and manipulative data, verify facts, and draw evidence-based conclusions in the modern information environment. The article also examines the interrelationship of critical thinking, media literacy, information culture, and digital competence, as well as their role in the professional preparation of future teachers. Furthermore, the pedagogical potential of competency-based, activity-oriented, and personality-oriented approaches to developing pre-service teachers' competence in critically analyzing information is discussed.

Keywords: pre-service teacher, information, critical analysis, critical thinking, information culture.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng qo'llanilishi natijasida inson faoliyatining barcha sohalarida axborot hajmi va manbalari keskin ortib bormoqda. Bunday sharoitda

bo'lajak o'qituvchining faqatgina ma'lum bir fan doirasidagi bilimlarni egallashi yetarli bo'lmay, turli axborot manbalaridan foydalanish, ularning mazmuni va ishonchliligini baholash, zarur ma'lumotlarni saralash, dalillarni tekshirish hamda tahliliy xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy axborot muhitida turli xil ilmiy, ommabop, ijtimoiy va raqamli manbalarining ko'payishi bilan bir qatorda ishonchsiz, tekshirilmagan yoki manipulyativ ma'lumotlarning ham tarqalishi kuzatilmoqda. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarda axborotga nisbatan tanqidiy munosabatni shakllantirish, axborot manbalarini tahlil qilish va ularning haqqoniyligini aniqlash kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik ta'limning muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. O'qituvchi kelajakdagi pedagogik faoliyatida nafaqat o'zi ishonchli axborotni tanlay olishi, balki o'quvchilarda ham axborot bilan ongli va mas'uliyatli ishlash madaniyatini shakllantirishi zarur.

Adabiyotlar sharhi. Bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirish masalasi tanqidiy fikrlash, pedagogik kompetentlik, mediasavodxonlik, axborot madaniyati va ta'limni raqamlashtirish muammolari bilan chambarchas bog'liq holda o'rganiladi. Mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish ushbu tushunchalarning o'zaro aloqadorligini ko'rsatadi. Fayziyeva Sh.F.ning tadqiqotlarida bo'lajak pedagoglarda mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik asoslari yoritilgan. Muallif mediasavodxonlikni zamonaviy axborot muhitida faoliyat yurituvchi pedagog uchun zarur kompetensiyalardan biri sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuv axborotni izlash, qabul qilish, saralash, baholash va undan maqsadli foydalanish jarayonlarini qamrab olishi bilan ahamiyatlidir. Mediasavodxonlikning rivojlanganligi bo'lajak o'qituvchiga turli axborot manbalarining mazmunini tanqidiy baholash va ishonchli ma'lumotlarni ajratib olish imkonini beradi. Suropov B.B.ning tadqiqotlarida pedagogik ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Muallif zamonaviy pedagogning kasbiy tayyorgarligi faqat fan asoslarini egallash bilan cheklanmasligi, balki raqamli texnologiyalar va yangi axborot vositalaridan tahliliy yondashuv asosida foydalanish kompetensiyasini ham o'z ichiga olishi lozimligini ta'kidlaydi. Ushbu fikr bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini rivojlantirish zaruratini nazariy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirish jarayonini ilmiy jihatdan asoslash uchun kompleks metodologik yondashuvga tayanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi tashkil etdi. Bunday yondashuvlar bo'lajak pedagogning axborot bilan ishlash jarayonidagi bilim, amaliy ko'nikma, tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini bir butun holda ko'rib chiqishga imkon beradi. Tadqiqotning konseptual yo'nalishi axborotni tanqidiy tahlil qilishni faqat ma'lumotni o'zlashtirish jarayoni sifatida emas, balki uni izlash, saralash, manbasini aniqlash, ishonchliligini baholash, mavjud dalillar bilan solishtirish va asoslangan xulosaga kelishni o'z ichiga oluvchi murakkab kompetensiya sifatida belgilashga asoslandi. Raqamli ta'lim muhitining imkoniyatlarini hisobga olgan holda, tadqiqot metodologiyasida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ham yordamchi pedagogik vosita sifatida ko'rib chiqildi. Xususan, ChatGPT, Gemini va Copilot kabi vositalar tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni boshqa ilmiy manbalar bilan taqqoslash, ularning haqqoniyligini tekshirish va aniqlangan farqlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin. Bunday faoliyat talabalarning tayyor axborotni bevosita qabul qilishidan ko'ra, uni tekshirish va mustaqil baholashga sharoit yaratadi. Nazorat va tajriba faoliyatini taqqoslash orqali turli metodik yondashuvlarning bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasiga ta'siri aniqlanadi. Tajriba guruhida axborotni tahlil qilish, faktcheking, manbalarni qiyoslash va dalillarga asoslangan xulosa chiqarishga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish, nazorat guruhida esa an'anaviy ta'lim usullaridan foydalanish natijalari o'zaro solishtiriladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasining shakllanish holatini aniqlash uchun belgilangan mezonlar asosida ma'lumotlar o'rganildi. Tahlil jarayonida talabalarining axborot manbalarini baholashi, faktlarni

tekshirishi, turli manbalardagi ma'lumotlarni taqqoslashi, dalillarni tahlil qilishi va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatlariga alohida e'tibor qaratildi.

Kompetensiyaning shakllanish darajalari

Daraja	Asosiy xususiyatlar	Talabning faoliyati
Yuqori	Mustaqil tanqidiy tahlil	Manbalarni qiyoslaydi, faktlarni tekshiradi, dalillarni baholaydi va asoslangan xulosa chiqaradi
O'rta	Qisman shakllangan tahliliy faoliyat	Axborotni tahlil qiladi, biroq ayrim hollarda qo'shimcha yo'naltirishga ehtiyoj sezadi
Past	Axborotni passiv qabul qilish	Manbani chuqur tekshirmaydi, tayyor ma'lumot va xulosalarga tayanadi

Axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda faqat nazariy ma'lumot berish yetarli emas. Talabalarni real axborot materiallari bilan ishlashga jalb qilish, ularga turli manbalarni taqqoslash, faktlarni tekshirish va dalillar asosida xulosa chiqarish imkoniyatini berish zarur. Bunday faoliyat nazariy bilimlarning amaliy kompetensiyaga aylanishini ta'minlaydi. Shuningdek, tahlil jarayonida tanqidiy fikrlash, mediasavodxonlik va raqamli kompetensiya bir-birini to'ldiruvchi jihatlar ekanligi kuzatildi. Axborotning ishonchliligini aniqlash uchun talaba nafaqat tanqidiy fikrlashi, balki raqamli manbalardan to'g'ri foydalanishi, axborotning kelib chiqishini aniqlashi va uni boshqa manbalar bilan solishtira olishi lozim. Shuningdek, tadqiqotda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning imkoniyatlari ham tahlil qilindi. ChatGPT, Gemini va Copilot kabi vositalar axborotni izlash, umumlashtirish va turli nuqtayi nazarlarni ko'rib chiqishda qo'shimcha imkoniyat yaratishi mumkin. Biroq sun'iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni tayyor va mutlaq haqiqat sifatida qabul qilmaslik, ularni mustaqil manbalar orqali tekshirish va qiyosiy baholash zarur. Shu sababli sun'iy intellektidan foydalanish jarayonida tanqidiy fikrlash va mediasavodxonlik kompetensiyalarini parallel ravishda rivojlantirish muhimdir. Umuman olganda, bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirish ularning nafaqat akademik faoliyatini, balki kelgusidagi pedagogik faoliyat samaradorligini ham oshiradi. Axborotni mustaqil baholay oladigan, ishonchli va ishonchsiz ma'lumotlarni farqlaydigan, dalillar asosida fikr yuritadigan pedagog o'quvchilarda ham tanqidiy fikrlash va axborot madaniyatini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu asosda pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning axborotni tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan maxsus amaliy topshiriqlar, faktcheking mashg'ulotlari, mediasavodxonlik modullari va raqamli ta'lim vositalaridan foydalanishni kengaytirish maqsadga muvofiq. Bunday metodik tizim bo'lajak pedagoglarning zamonaviy axborot makonida ongli, mas'uliyatli va samarali faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fayziyeva Sh.F. Bo'lajak pedagoglarda mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik asoslari // *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*. – Buxoro, 2023. – №4. – B. 45–50.
2. Surovov B.B. Pedagogik ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari // *Xalq ta'limi*. – Toshkent, 2022. – №6. – B. 27–33.
3. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H. *Pedagogik kompetentlik va innovatsion ta'lim texnologiyalari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 320 b.
4. Polat E.S. *Современные педагогические и информационные технологии в системе образования*. – Москва: Академия, 2021. – 368 с.
5. Elamonova Sh.I. Bo'lajak o'qituvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish // *Ilm-fan xabarnomasi / Science Bulletin / Вестник науки*. – 2026. – Vol. 14, Issue 01. – B. 1006–1010. – DOI: 10.5281/zenodo.20598125.

UO'K 159.9:37.015.3:159.922

O'QUVCHILARDA KOGNITIV JARAYONLARNI PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA VA KORREKSIYALASHNING NAZARIY-INSTRUMENTAL ASOSLARI Sh.R.Samarova, dots., Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Mazkur maqolada 7–9-sinf o'quvchilarda kognitiv jarayonlarni psixologik diagnostika va korreksiya qilishning nazariy-instrumental asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. O'smirlik davri shaxsning kognitiv, emotsional-irodaviy, motivatsion va refleksiv rivojlanishida muhim bosqich bo'lib, aynan shu davrda tizimli fikrlash, sababiy tahlil qilish,

integrativ yondashuv va prognozlash qobiliyatlari faol shakllanadi. Maqolada o'quvchilarning fikrlash jarayonlariga ta'sir qiluvchi individual-psixologik, ta'limiy, motivatsion hamda emotsional omillar ochib berilgan, fikrlash jarayonlarini psixodagnostik baholash va psixokorreksiya qilishning nazariy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, fikrlash jarayonlari, psixodagnostika, psixokorreksiya, refleksiya, tizimli fikrlash, sababiy tahlil, integrativlik, prognozlash, kognitiv rivojlanish, pedagogik-psixologik mexanizm.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически проанализированы психолого-педагогической механизмы психодиагностики и психокоррекции процессов мышления учащихся 7–9 классов. Подростковый возраст является важным этапом когнитивного, эмоционально-волевого, мотивационного и рефлексивного развития личности, именно в этот период активно формируются способности к системному мышлению, каузальному анализу, интегративному подходу и прогностическому мышлению. В статье раскрыты индивидуально-психологические, образовательные, мотивационные и эмоциональные факторы, влияющие на процессы мышления учащихся, освещены теоретические основы психодиагностической оценки и психокоррекции процессов мышления.

Ключевые слова: подростковый возраст, процессы мышления, психодиагностика, психокоррекция, рефлексия, системное мышление, каузальный анализ, интегративность, прогностическое мышление, когнитивное развитие, психолого-педагогической механизм.

Abstract. This article provides a scientific-theoretical analysis of the pedagogical-psychological mechanisms underlying the psychodiagnostics and psychocorrection of thinking processes among 7th–9th grade students. Adolescence represents an important stage in an individual's cognitive, emotional-volitional, motivational, and reflexive development, during which the abilities for systemic thinking, causal analysis, integrative approach, and predictive thinking actively take shape. The article reveals the individual-psychological, educational, motivational, and emotional factors influencing students' thinking processes, and elucidates the theoretical foundations of the psychodiagnostic assessment and psychocorrection of thinking processes.

Key words: adolescence, thinking processes, psychodiagnostics, psychocorrection, reflection, systemic thinking, causal analysis, integrativity, predictive thinking, cognitive development, pedagogical-psychological mechanism.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning faqat bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki ularni mustaqil tahlil qilishi, muammoli vaziyatlarda to'g'ri xulosa chiqarishi, sabab-oqibat bog'liqliklarini anglay olishi, oldindan taxmin qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida o'quvchining fikrlash jarayonlari uning ta'limiy muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuvi, shaxsiy rivojlanishi va kelajakdagi kasbiy yo'nalishini belgilovchi muhim psixologik omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Ayniqsa, 7–9-sinf o'quvchilari, ya'ni o'smirlik davridagi shaxslar kognitiv rivojlanishning murakkab bosqichidan o'tadilar. Bu davrda bola oddiy idrok va xotiraga asoslangan bilish faoliyatidan murakkab tahliliy, refleksiv, mantiqiy va mustaqil fikrlashga o'tadi. O'smirda o'z fikrini asoslash, voqea-hodisalarni solishtirish, dalillarni tahlil qilish, muammoga turli nuqtai nazardan yondashish va o'z faoliyatini baholash ehtiyoji kuchayadi. Shu sababli mazkur yosh davrida fikrlash jarayonlarini psixodagnostik o'rganish va ularni psixokorreksiya qilish ilmiy-amaliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi o'quvchilarning fikrlash jarayonlari psixodagnostikasi va psixokorreksiyasini tadqiq etish asosida ularni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti 7–9-sinf o'quvchilarining fikrlash jarayonlari psixodagnostikasi va psixokorreksiyasini o'rganish jarayonidir. Tadqiqotda Toshkent viloyatidan 140 nafar, Buxoro viloyatidan 120 nafar hamda Samarqand viloyatidan 30 nafar, jami 290 nafar 7–9-sinf o'quvchisi ishtirok etgan.

Tadqiqotning predmeti o'quvchilarning fikrlash jarayonlari psixodiagnostikasi va psixokorreksiya sinining pedagogik-psixologik mexanizmlaridan iborat.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar. Fikrlash jarayonlari psixologiya fanida shaxsning bilish faoliyati, muammoli vaziyatlarni anglash, tahlil qilish, umumlashtirish, taqqoslash, abstraksiyalash va xulosa chiqarish jarayonlari bilan bog'liq murakkab psixik hodisa sifatida talqin qilinadi. L.S. Vigotskiy fikrlashni nutq, ijtimoiy tajriba va madaniy vositalar bilan uzviy bog'liq holda tushuntirgan bo'lsa, J. Piaje o'smirlik davrida formal-operatsional fikrlashning rivojlanishini asoslab bergan. A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteyn fikrlashni faoliyat jarayonida shakllanuvchi, shaxsning maqsadlari, motivlari va tajribasi bilan bog'liq psixologik jarayon sifatida izohlaganlar.

O'smirlik davrida fikrlash jarayonlari faqat aqliy operatsiyalar majmui sifatida emas, balki shaxsning o'zini anglash, o'z faoliyatiga baho berish, ijtimoiy munosabatlarni tushunish va kelajakni rejalashtirish imkoniyati sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu davrda o'quvchilarda refleksiya, ya'ni o'z fikrlari, xatti-harakatlari va qarorlarini tahlil qilish qobiliyati shakllana boshlaydi. Refleksiyaning rivojlanishi esa o'quvchining fikrlash jarayonlarini chuqurlashtirib, uni oddiy reproduktiv fikrlashdan mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash bosqichiga olib chiqadi.

Pedagogik psixologiya nuqtai nazaridan o'quvchilarning fikrlash jarayonlari ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari, pedagogik muhit, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot, baholash tizimi, motivatsion rag'batlantirish hamda o'quvchining individual-psixologik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq. Agar ta'lim jarayoni faqat tayyor bilimlarni yodlashga qaratilsa, o'quvchining fikrlash faolligi cheklanadi. Aksincha, muammoli savollar, tahliliy topshiriqlar, mantiqiy izlanishlar, loyiha ishlari va refleksiv suhbatlar o'quvchilarda fikrlash jarayonlarini faollashtiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini o'rganish uchun nazariy tahlil, kuzatuv, suhbat, psixodiagnostik metodlar, qiyosiy tahlil va psixologik umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Psixodiagnostik yondashuv o'quvchilarning fikrlash jarayonlarida tizimlilik, sababiy tahlil, integrativlik, prognozlash va refleksiya darajalarini aniqlashga qaratildi.

Tizimlilik omili o'quvchining muammoni alohida qismlar emas, balki o'zaro bog'langan butun tizim sifatida anglay olishini ifodalaydi. Sababiy tahlil omili voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab va oqibat munosabatlarini aniqlash qobiliyati bilan bog'liq. Integrativlik omili turli bilimlar, tajribalar va qarashlarni birlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish imkoniyatini ko'rsatadi. Prognozlash omili esa o'quvchining mavjud ma'lumotlar asosida kelajakdagi ehtimoliy natijalarni oldindan taxmin qila olishini bildiradi. Refleksiya darajasi o'quvchining o'z fikrlash jarayoni, xatosi, qarori va faoliyat natijasini tahlil qila olish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Tadqiqotda o'quvchilarning fikrlash jarayonlariga ta'sir etuvchi individual-psixologik, emotsional-irodaviy, motivatsion va ta'limiy omillar ham alohida tahlil qilindi. Individual-psixologik omillar sifatida temperament, bilish faolligi, mustaqillik, diqqat barqarorligi va intellektual qiziqishlar ko'rib chiqildi. Emotsional-irodaviy omillar qatorida o'ziga ishonch, stressga bardoshlilik, qat'iyatlilik va xatoga nisbatan munosabat o'rganildi. Motivatsion omillar esa o'quv motivi, muvaffaqiyatga intilish, bilim olishga qiziqish va o'zini namoyon qilish ehtiyoji bilan bog'liq holda tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 7–9-sinf o'quvchilarining fikrlash jarayonlari bir xil darajada rivojlanmaydi, balki ularning yosh xususiyatlari, ta'lim muhiti, oilaviy qo'llab-quvvatlash, o'quv motivatsiyasi, emotsional holati va shaxsiy faolligi bilan bog'liq holda turlicha namoyon bo'ladi. Ayrim o'quvchilarda mantiqiy tahlil va sababiy bog'liqliklarni aniqlash ko'nikmalari yaxshi rivojlangan bo'lsa, ayrimlarida muammoni tizimli tushunish, xulosa chiqarish va prognozlashda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Tizimli fikrlashning yetarli darajada shakllanmaganligi o'quvchilarning murakkab mavzularni bo'laklarga ajratib, ular o'rtasidagi bog'liqlikni anglashda qiyinchilikka duch kelishiga sabab bo'ladi. Bu holat, ayniqsa, matematika, tabiiy fanlar, tarix va ona tili kabi fanlarda muammoli vaziyatlarni tahlil qilishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Sababiy tahlilning pastligi esa o'quvchilarning hodisalar natijasini yuzaki tushunishiga, dalillarga asoslangan xulosa chiqarishda qiynalishiga olib keladi.

Integrativ fikrlashning rivojlanganligi o'quvchining turli fanlar, hayotiy tajribalar va ijtimoiy vaziyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni anglashda muhim ahamiyatga ega. Integrativlik darajasi yuqori

bo'lgan o'quvchilar muammoga kengroq yondashadi, bir nechta yechim variantlarini taklif etadi va mustaqil fikr yuritishga moyil bo'ladi. Prognozlash qobiliyati esa o'smirlarning kelajakni rejalashtirish, qaror oqibatlarini oldindan ko'rish va mas'uliyatli tanlov qilish jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Refleksiya darajasi o'quvchilarning fikrlash jarayonlarida markaziy o'rin egallaydi. Refleksiv ko'nikmalari rivojlangan o'quvchilar o'z xatolarini anglaydi, o'z fikrini qayta ko'rib chiqadi, boshqalarning nuqtai nazarini hisobga oladi va o'z o'quv faoliyatini ongli boshqarishga intiladi. Refleksiyasi past o'quvchilarda esa impulsiv javob berish, xatoni tashqi omillar bilan izohlash, mustaqil tahlilga qiziqmaslik va o'z faoliyatini baholashdagi yuzakilik kuzatiladi.

Psixodiagnostika mexanizmi. O'smirlar fikrlash jarayonlarini psixodiagnostika qilish mexanizmi bir necha bosqichdan iborat bo'lishi lozim. Birinchi bosqichda o'quvchining umumiy kognitiv rivojlanish darajasi aniqlanadi. Bunda diqqat, xotira, mantiqiy fikrlash, umumlashtirish, taqqoslash va xulosa chiqarish ko'nikmalari baholanadi. Ikkinchi bosqichda fikrlashning sifat ko'rsatkichlari, ya'ni tizimlilik, sababiy tahlil, integrativlik va prognozlash imkoniyatlari o'rganiladi. Uchinchi bosqichda refleksiya darajasi, o'z-o'zini baholash va o'quvchining o'z fikrlash jarayoniga ongli munosabati tahlil qilinadi. To'rtinchi bosqichda esa aniqlangan natijalar asosida individual yoki guruhiiy psixokorreksiya yo'nalishlari belgilanadi.

Psixodiagnostika jarayonida faqat test natijalari bilan cheklanib qolmaslik zarur. O'quvchining darsdagi faolligi, savollarga javob berish usuli, muammoli vaziyatlarga munosabati, tengdoshlari bilan fikr almashishi va o'z xatosini qabul qilish darajasi ham hisobga olinishi kerak. Chunki fikrlash jarayoni faqat intellektual emas, balki motivatsion, emotsional va ijtimoiy jihatlar bilan bog'liq murakkab psixologik tizimdir.

Psixokorreksiya mexanizmi. O'quvchilarning fikrlash jarayonlarini psixokorreksiya qilishda rivojlantiruvchi, refleksiv, motivatsion va kommunikativ yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Rivojlantiruvchi yondashuv o'quvchilarda mantiqiy tahlil, umumlashtirish, solishtirish va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Refleksiv yondashuv esa o'quvchining o'z fikrlash jarayonini anglash, xatolarini tahlil qilish va o'z qarorlariga ongli baho berishga yordam beradi.

Motivatsion yondashuv o'quvchining bilim olishga bo'lgan ichki qiziqishini kuchaytiradi. Agar o'quvchi o'z fikrlash faoliyatining natijasini shaxsiy rivojlanishi, muvaffaqiyati va kelajakdagi imkoniyatlari bilan bog'lay olsa, uning bilish faolligi ortadi. Kommunikativ yondashuv esa guruhiiy munozaralar, bahslar, savol-javoblar va hamkorlikdagi topshiriqlar orqali fikrlash jarayonlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Psixokorreksion dastur quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga olishi lozim: o'quvchilarda tizimli fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan mantiqiy topshiriqlar; sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlashga qaratilgan tahliliy mashqlar; integrativ fikrlashni shakllantiruvchi fanlararo topshiriqlar; prognozlash ko'nikmasini rivojlantiruvchi vaziyatli masalalar; refleksiyani kuchaytiruvchi kundalik tahlil, o'z-o'zini baholash varaqalari va guruhiiy muhokamalar.

Pedagogik-psixologik model. O'smirlar fikrlash jarayonlari psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasining pedagogik-psixologik modeli quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

Diagnostik bosqich – o'quvchilarning fikrlash jarayonlari, refleksiya darajasi, motivatsiyasi va individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash.

Tahliliy bosqich – olingan natijalarni tizimli tahlil qilish, fikrlash jarayonidagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash.

Korreksion bosqich – tizimli, sababiy, integrativ va prognozli fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan psixologik mashg'ulotlarni tashkil etish.

Rivojlantiruvchi bosqich – o'quvchilarda mustaqil fikrlash, refleksiya, tanqidiy yondashuv va ijodiy tafakkurni mustahkamlash.

Baholash bosqichi – psixokorreksion ishlar samaradorligini qayta diagnostika orqali aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur model o'quvchilar fikrlash jarayonlarini bir martalik baholash emas, balki uzluksiz rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, model o'qituvchi, psixolog, ota-ona va o'quvchi hamkorligini talab qiladi.

Amaliy tavsiyalar. O'smirlarning fikrlash jarayonlarini rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida muammoli savollar, tahliliy topshiriqlar, munozaralar, loyiha ishlari va refleksiv mashqlardan muntazam foydalanish lozim. O'qituvchilar o'quvchilardan faqat to'g'ri javobni emas, balki javobning asoslanishini ham talab qilishi kerak. Maktab psixologi o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini davriy psixodiagnostika qilib borishi, aniqlangan qiyinchiliklar asosida individual va guruhiiy psixokorreksion mashg'ulotlar tashkil etishi zarur. Ota-onalar esa farzandlarining mustaqil fikrlashiga imkon berishi, ularning savollariga befarq bo'lmasligi va xatolarini tanqid qilishdan ko'ra tahlil qilishga o'rgatishi kerak.

Xulosa. O'smirlar fikrlash jarayonlari psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi yosh va pedagogik psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 7–9-sinf o'quvchilarida fikrlash jarayonlarini samarali rivojlantirish uchun tizimlilik, sababiy tahlil, integrativlik, prognozlash va refleksiya omillarini kompleks o'rganish zarur. Fikrlash jarayonlari faqat intellektual imkoniyatlar bilan cheklanmaydi, balki o'quvchining motivatsiyasi, emotsional-irodaviy barqarorligi, individual xususiyatlari va ta'limiy muhit bilan bevosita bog'liq holda rivojlanadi.

Shu bois o'smirlar fikrlash jarayonlarini psixodiagnostika qilish va psixokorreksiya etish jarayoni tizimli, bosqichma-bosqich va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Mazkur maqolada taklif etilgan pedagogik-psixologik mexanizm o'quvchilarning mustaqil, tanqidiy, refleksiv va prognozli fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1982.
2. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 1950.
3. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.
4. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva: Pedagogika, 1989.
5. Elkonin D.B. Yosh davrlari psixologiyasi. – Moskva: Akademiya, 2001.
6. Bojovich L.I. Shaxs va uning bolalik davrida shakllanishi. – Moskva: Prosveshcheniye, 1968.
7. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
8. Davletshin M.G. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
9. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
10. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. – Toshkent: TDPU, 2017.

UDC 372.881.111.1

THE STRATEGIC INTEGRATION OF AUTHENTIC MATERIALS IN DEVELOPING WRITING PROFICIENCY

G.G'.Shukurova, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

F.B.Ergasheva, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada til o'rganish uchun maxsus mo'ljallanmagan resurslar — autentik materiallardan ESL/EFL (ingliz tili ikkinchi yoki chet tili sifatida) o'rganuvchilarining yozish ko'nikmalarini rivojlantirishda foydalanishning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi. An'anaviy darsliklar tizimli o'quv muhitini ta'minlashda, ularda ko'pincha zamonaviy muloqotga xos bo'lgan sotsiologik nozikliklar va dolzarblik yetishmaydi. Mazkur ishda autentik matnlarni dars jarayoniga tatbiq etishning motivatsion afzalliklari, muayyan janr qoidalarini o'zlashtirish darajasi hamda ularni amaliyotga joriy qilishdagi qiyinchiliklar baholanadi. Maqolada sinfdagi nazariy bilimlar va hayotiy amaliyot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish uchun "vazifalarga asoslangan o'qitish" (task-based learning) uslubiga tayanuvchi muvozanatli yondashuv muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: Autentik materiallar, yozish pedagogikasi, ESL/EFL, janr haqida xabardorlik, kommunikativ kompetentsiya, vazifalarga asoslangan o'qitish.

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогическая значимость использования аутентичных материалов — ресурсов, изначально не предназначенных для

образовательных целей — в контексте совершенствования навыков письма у учащихся ESL/EFL.

В то время как традиционные учебники обеспечивают структурированную среду, им часто не хватает социолингвистических нюансов и актуальности, характерных для современной реальной коммуникации. В работе оцениваются мотивационные преимущества, освоение специфических жанровых норм, а также практические трудности внедрения аутентичных текстов в учебный процесс. Автор приходит к выводу, что сбалансированная модель обучения, основанная на «методе задач» (task-based learning), имеет решающее значение для преодоления разрыва между теоретическими знаниями, полученными в аудитории, и их функциональным применением в реальном мире.

Ключевые слова: аутентичные материалы, методика обучения письму, ESL/EFL, жанровая осведомленность, коммуникативная компетенция, обучение на основе заданий.

Abstract. This article examines the pedagogical utility of authentic materials—resources originally created for non-educational purposes—in enhancing the writing skills of ESL/EFL learners. While conventional textbooks offer a structured environment, they frequently lack the sociolinguistic nuances and the currency of contemporary communication. This paper evaluates the motivational benefits, the mastery of genre-specific conventions, and the practical hurdles of implementing authentic texts in the classroom. It concludes that a balanced instructional framework, centered on "task-based learning," is vital for bridging the gap between theoretical classroom knowledge and functional real-world application.

Key words: Authentic materials, writing pedagogy, ESL/EFL, genre awareness, communicative competence, task-based learning.

Introduction. In the traditional language classroom, the textbook has long been regarded as the definitive authority. However, the static nature of pedagogical texts often leaves students ill-prepared for the fluid demands of modern discourse. Writing is far more than a mechanical drill of syntax; it is a profound social act.

As Morrow (1977) posits, authentic materials provide an "exposure to real language and its use in its own community," serving as a necessary bridge to fluency. By engaging with menus, blogs, academic journals, and professional correspondence, learners pivot from the abstract "learning to write" toward the functional "writing to communicate." This article explores how such materials transition the writing process from a routine academic exercise into a meaningful social interaction.

Motivational Impact and Self-Determination. The integration of authentic resources is intrinsically linked to the Self-Determination Theory (SDT). When students are restricted to textbook prompts—such as "Describe your favorite hobby"—they often view the task as a "pseudo-activity" designed solely for assessment.

Conversely, introducing authentic stimuli, such as a trending social media debate or a corporate job description, triggers a significant psychological shift:

Relevance: Learners recognize language as a pragmatic tool for their future professional and social lives.

Ownership: Addressing real-world problems empowers students to express authentic perspectives rather than repeating rehearsed structures.

Cultural Identity: These materials offer a window into the target culture's values and social norms. For instance, analyzing the tone of a formal American rejection letter compared to an informal British email helps students navigate the complex identities required in a second language.

Theoretical Framework

The utilization of authentic materials is grounded in Communicative Language Teaching (CLT) and Vygotsky's Zone of Proximal Development (ZPD).

Linguistic Authenticity: Unlike textbooks that "sanitize" language by removing idiomatic complexities, authentic texts provide exposure to the naturalness of discourse.

The Affective Filter: According to Krashen's (1985) Affective Filter Hypothesis, when learners engage with high-interest, real-world content, their anxiety diminishes, thereby facilitating more effective language acquisition.

Impact on Writing Competencies

A. Genre Awareness: Authentic texts serve as linguistic prototypes. By studying actual "Letters to the Editor," students internalize the rhetorical arc, salutations, and specific vocabulary required to express dissent effectively.

B. Lexical Collocation: While textbooks teach isolated words, authentic materials show how words "live in the wild." Learners observe how the word "problem" naturally pairs with verbs like tackle, exacerbate, or circumvent.

C. Cultural Competence: Writing is culturally situated. Authentic resources reveal the etiquette of the target language, such as varying levels of directness in international business correspondence.

Challenges and Scaffolding Solutions

Despite their efficacy, two primary challenges persist:

Cognitive Load: The density of authentic vocabulary can overwhelm lower-level learners.

Solution: Pedagogical Scaffolding. Teachers should provide glossaries or simplify the task (e.g., identifying main arguments) rather than the text itself.

Temporal Relevance: Information ages rapidly.

Solution: Educators must curate a "living library" of digital resources that reflect contemporary social and professional discourse.

The 3-Step Implementation Model

To maximize impact, a cyclical approach is recommended:

Analysis: Students deconstruct the "moves" and stylistic choices of a real-world text.

Controlled Mimicry: Students practice by imitating the style or structure using a provided scenario.

Autonomous Production: Students generate original content for a real or simulated audience.

Conclusion. The use of authentic materials in writing instruction is not merely a supplemental strategy; it represents a fundamental shift toward learner autonomy. By integrating real-world discourse into the curriculum, we equip students with the tools to navigate a complex, globalized society. While the preparation required of educators is greater, the result is a more motivated, culturally astute, and rhetorically versatile writer.

REFERENCES:

1. Bacon, S. M., & Finnemann, M. D. (1990). A study of the attitudes, motives, and strategies of university foreign language students and their interactions with authentic oral and written input. *The Modern Language Journal*.
2. Guariento, W., & Morley, J. (2001). Text and task authenticity in the EFL classroom. *ELT Journal*.
3. Krashen, S. D. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. Laredo Publishing.
4. Morrow, K. (1977). *Authentic Texts with Adult Learners*. Oxford: Oxford University Press.
5. Peacock, M. (1997). The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*.

UO'K 37.02

FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH: INGLIZ TILINING AHAMIYATI VA TA'LIM JARAYONIDAGI ROLI A.Zayniddinov, tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada filologiya va tillarni o'qitish tizimida ingliz tilining tutgan o'rni, uning zamonaviy ta'lim jarayonidagi ahamiyati hamda xorijiy tilni samarali o'qitishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv sharoitida ingliz tili xalqaro ilmiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va axborot-kommunikatsiya aloqalarining muhim vositalaridan biriga aylangani yoritiladi.

Kalit so'zlar: filologiya, ingliz tili, xorijiy til, til o'qitish metodikasi, kommunikativ kompetensiya, lingvistik kompetensiya, ta'lim jarayoni.

Аннотация. В данной статье анализируется роль английского языка в системе филологии и преподавания языков, его значение в современном образовательном процессе, а также теоретические и практические аспекты эффективного обучения иностранному

языку. Подчеркивается, что в условиях современной глобализации английский язык превратился в одно из важнейших средств международного научного, экономического, политического, культурного и информационно-коммуникационного взаимодействия.

Ключевые слова: филология, английский язык, иностранный язык, методика преподавания языков, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, образовательный процесс.

Abstract. This article analyzes the role of the English language in the system of philology and language teaching, its significance in the modern educational process, as well as the theoretical and practical aspects of effective foreign language instruction. It highlights that, in the context of contemporary globalization, English has become one of the most important means of international scientific, economic, political, cultural, and information and communication interaction.

Keywords: philology, English language, foreign language, language teaching methodology, communicative competence, linguistic competence, educational process.

Kirish. XXI asrda globallashuv va xalqaro integratsiya jarayonlarining jadallashuvi xorijiy tillarni, ayniqsa, ingliz tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Hozirgi davrda ingliz tili nafaqat xorijiy til sifatida, balki xalqaro ilm-fan, ta'lim, texnologiya, biznes, diplomatiya va madaniyatlararo muloqotning muhim vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishida ingliz tilining nazariy asoslarini o'rganish bilan bir qatorda uni samarali o'qitish metodlarini takomillashtirish ham dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir. Filologiya insoniyatning til, adabiyot, matn va madaniyat bilan bog'liq ilmiy faoliyatini qamrab oluvchi keng soha hisoblanadi. Filologik ta'lim jarayonida tilning grammatik qurilishi, lug'at tarkibi, fonetik xususiyatlari, semantik imkoniyatlari, nutqiy funksiyalari hamda uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni o'rganiladi. Xorijiy tilni, xususan, ingliz tilini o'rganish esa talabalarning nafaqat lingvistik bilimlarini, balki ularning muloqot qilish, mustaqil fikrlash, axborot izlash va turli madaniyatlarni tushunish kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

Asosiy qism. Tadqiqot metodologiyasi filologiya, tilshunoslik, pedagogika va xorijiy tillarni o'qitish metodikasi bo'yicha mavjud ilmiy-nazariy qarashlarni tahlil qilishga asoslangan. Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus ilmiy metodlardan foydalanildi. Tahlil va sintez metodi yordamida ingliz tilini o'qitishning asosiy komponentlari alohida o'rganilib, ularning o'zaro bog'liqligi aniqlanadi. Qiyosiy metod orqali an'anaviy va zamonaviy til o'qitish yondashuvlarining xususiyatlari solishtiriladi. Tizimli yondashuv ingliz tilini o'qitish jarayonini yagona pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv ham muhim metodologik asos sifatida qabul qilindi. Mazkur yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayonining asosiy natijasi faqat nazariy bilimlarni egallash emas, balki o'rganuvchining o'z bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatidir. Xorijiy tilni o'qitishda kommunikativ kompetensiya bir necha tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Bular lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv, strategik va madaniyatlararo kompetensiyalardir. Shuning uchun ingliz tili darslarida grammatik qoidalarni o'rgatish bilan cheklanib qolmasdan, o'quvchilarni real kommunikativ vaziyatlarga tayyorlash muhim hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ingliz tilining zamonaviy filologik va pedagogik ta'lim tizimida strategik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Ingliz tilini bilish o'quvchi va talabalarga xalqaro axborot makonidan foydalanish, xorijiy ilmiy adabiyotlarni o'rganish, xalqaro muloqotda qatnashish va kasbiy imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi.

Tinglab tushunish xorijiy tilni egallashning muhim komponentlaridan biridir. O'quvchi tabiiy nutqni tushunishi, asosiy va ikkilamchi axborotni ajrata olishi, nutqning mazmunini kontekst asosida anglay olishi kerak.

Audio va videomateriallardan foydalanish tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirish uchun samarali vositalardan biridir. Bunda o'quvchilarning yosh va til darajasiga mos materiallarni tanlash muhim.

Gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda kommunikativ mashqlar muhim ahamiyatga ega. Juftlik va guruh bilan ishlash, dialoglar tuzish, rolli o'yinlar, munozaralar va taqdimotlar o'quvchilarning ingliz tilida erkin fikr bildirish imkoniyatlarini kengaytiradi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchining

xatolarini faqat tuzatishga emas, balki uning muloqotga kirishish faolligini rag'batlantirishga e'tibor qaratishi lozim. O'qish ingliz tilidagi matnlarni tushunish, yangi so'zlarni kontekstda o'zlashtirish va mustaqil axborot izlash imkoniyatini beradi. Ta'lim jarayonida badiiy, ilmiy-ommabop, publitsistik va kasbiy matnlardan foydalanish o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirishga xizmat qiladi. Yozma nutq o'quvchining grammatik va leksik bilimlarini amaliy jihatdan qo'llash qobiliyatini rivojlantiradi. Insho, esse, xat, hisobot, annotatsiya va boshqa yozma topshiriqlar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash va fikrni mantiqiy ifodalash ko'nikmalari shakllanadi. Tadqiqot davomida ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ham muhim natija sifatida qayd etildi. Elektron lug'atlar, videodarslar, interaktiv mashqlar, ta'lim platformalari va multimedia materiallari dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar o'quvchiga individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi. O'quvchi o'z bilim darajasiga mos materiallarni tanlashi, topshiriqlarni mustaqil bajarishi va o'z natijalarini nazorat qilishi mumkin.

Ingliz tilini o'qitish metodikasi tarixiy jihatdan turli bosqichlardan o'tgan. Grammatik-tarjima metodidan boshlangan yondashuv keyinchalik bevosita metod, audiolingval metod, kommunikativ yondashuv va kompetensiyaviy ta'lim kabi zamonaviy metodlar bilan boyidi. An'anaviy grammatik-tarjima metodida asosiy e'tibor grammatik qoidalarni o'rganish, matn tarjima qilish va lug'atni yodlashga qaratilgan. Mazkur metod tilning nazariy jihatlarini o'zlashtirish uchun ma'lum imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, o'quvchining real kommunikativ vaziyatlarda tildan foydalanish qobiliyatini yetarli darajada rivojlantirmasligi mumkin. Kommunikativ yondashuv esa tilni bevosita muloqot vositasi sifatida o'rgatishni nazarda tutadi. Bunda o'quvchi dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. O'qituvchi esa bilimni tayyor shaklda beruvchi emas, balki ta'lim jarayonini tashkil etuvchi va o'quvchini yo'naltiruvchi subyekt sifatida faoliyat yuritadi. Zamonaviy ingliz tili darslarida student-centered learning, ya'ni o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim tamoyili ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ta'limda o'quvchining individual qobiliyati, qiziqishi, ehtiyoji va tilni o'zlashtirish darajasi hisobga olinadi. Interfaol metodlardan foydalanish ham ta'lim samaradorligini oshiruvchi omillardan biridir. Masalan, munozara usuli o'quvchilarning mustaqil fikrlash va dalillar keltirish qobiliyatini rivojlantiradi. Rolli o'yinlar real kommunikativ vaziyatlarni modelashtirishga yordam beradi. Loyiha metodi esa o'quvchilarning izlanish, axborot to'plash, tahlil qilish va natijani taqdim etish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari filologiya va tillarni o'qitish tizimida ingliz tilining ahamiyati tobora ortib borayotganini ko'rsatadi. Ingliz tili bugungi kunda xalqaro muloqot, ilmiy axborot almashinuvi, kasbiy rivojlanish va madaniyatlararo aloqalarning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilini o'qitish jarayoni zamonaviy ta'lim talablariga mos ravishda tashkil etilishi uchun an'anaviy metodlarni zamonaviy kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish zarur. Bunda o'quvchilarning to'rtta asosiy nutqiy ko'nikmasini kompleks rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlar, raqamli ta'lim texnologiyalari, multimedia vositalari va o'quvchiga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlardan foydalanish ingliz tili ta'limining samaradorligini oshirishi mumkin. Shu bilan birga, ingliz tilini o'qitish faqat til birliklarini o'rgatish jarayoni emas, balki o'quvchining mustaqil fikrlashi, muloqot qilishi, axborot bilan ishlashi va madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik jarayondir.

Ta'lim jarayonida kommunikativ, interaktiv va raqamli texnologiyalarga asoslangan metodlardan foydalanish ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshiradi. Bunda nazariy bilimlarni amaliy nutq faoliyati bilan uyg'unlashtirish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va real kommunikativ vaziyatlarni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, ingliz tilini sifatli o'qitish zamonaviy, raqobatbardosh va xalqaro muloqotga tayyor mutaxassislarni shakllantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida" farmoyishi, 14.02.2017 yildagi F-4849-son

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston Respublikasining yangi taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent, 2022.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Xorijiy tillarni o'qitish va ta'lim sifatini oshirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
4. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№8/3 (141)
2026 y., avgust

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 07.08.2026
Bosishga ruxsat etildi: 14.08.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 13,0 b.t. Buyurtma: № 8-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18